

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

49

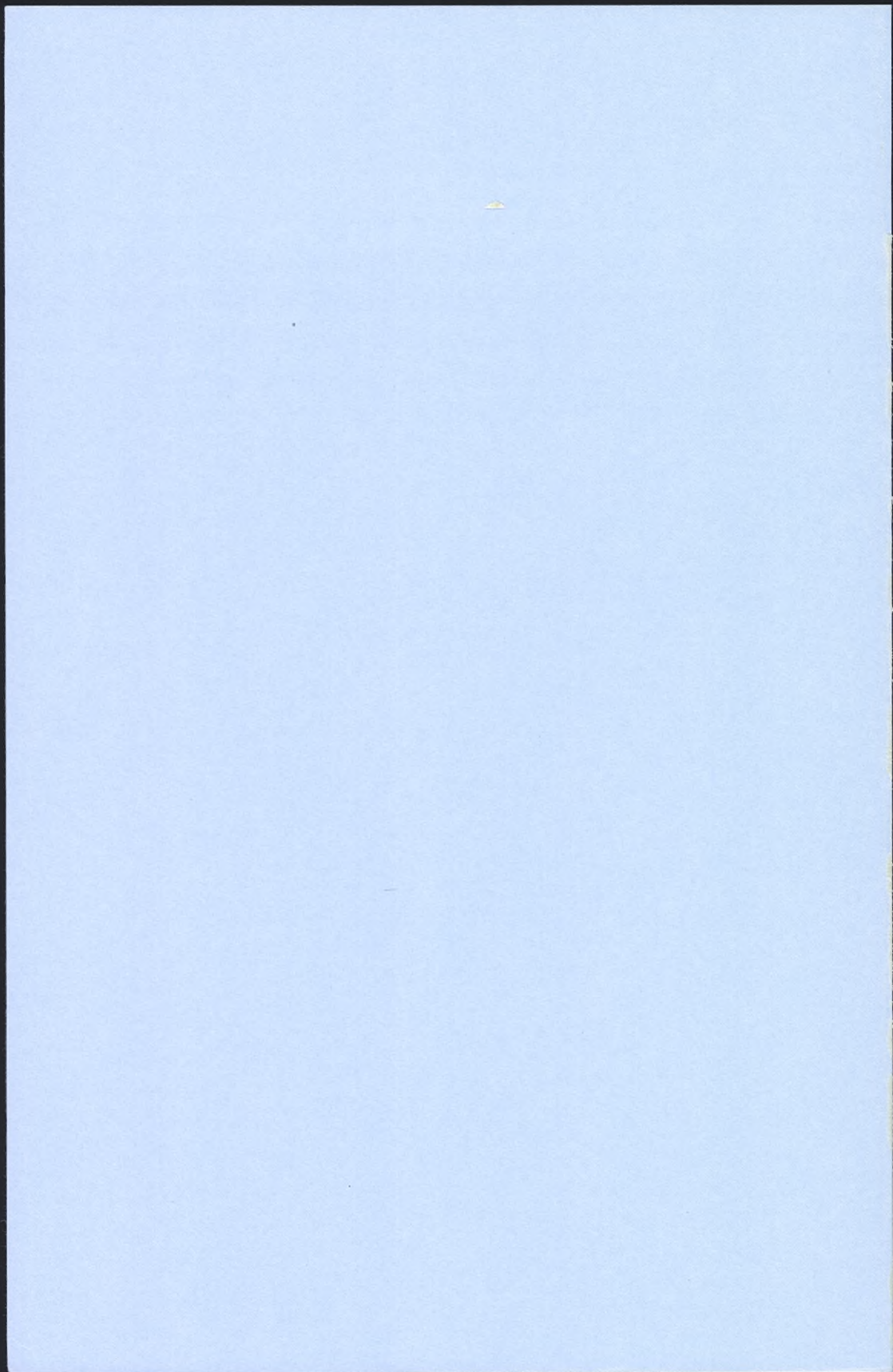

LASSE CORNELL

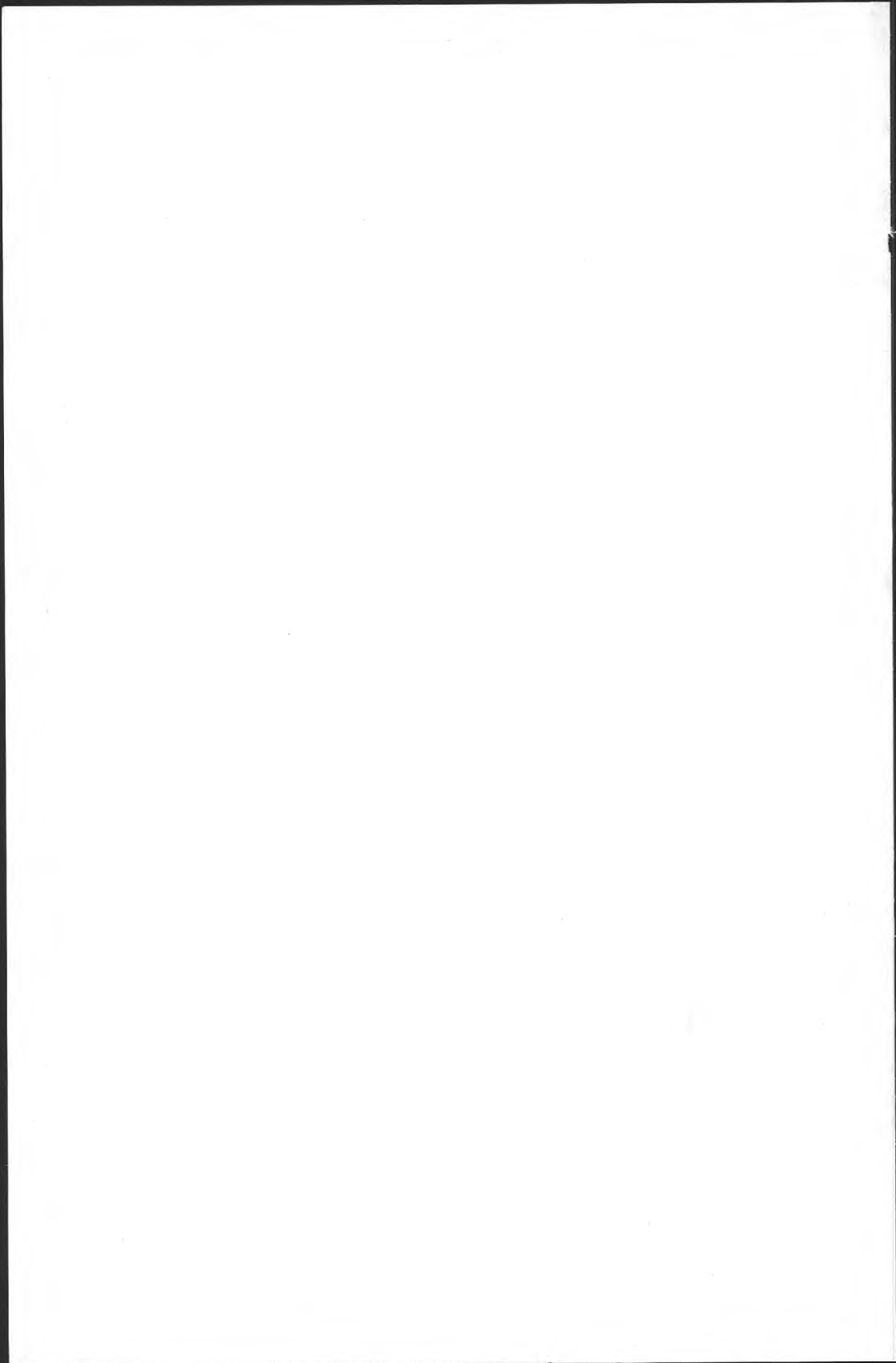
SUNDSVALLSDISTRIKTETS
SÅGVERKSARBETARE
1860-1890

Arbete levnadsförhållanden rekrytering

GÖTEBORG 1982

SUNDSVALLSDISTRIKTETS SÅGVERKSARBETARE 1860-1890

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

49

LASSE CORNELL
SUNDSVALLSDISTRIKTETS
SÅGVERKSARBETARE
1860-1890

Arbete levnadsförhållanden rekrytering

GÖTEBORG 1982

Levnadsnivån i Sverige 1800-1970

Omslagsbilden, som är hämtad från ett aktiebrev för Sunds aktiebolag 1876, föreställer Sunds sågverk. I bakgrunden ses Sköns kyrka.

© Lasse Cornell 1982
ISBN 91-85196-21-5
ISSN 0072-5080

Tryck: Graphic Systems, Angered 1982

Förord

Detta arbete har kommit till som ett delprojekt inom ramen för forskningsprojektet »Levnadsnivån i Sverige 1800-1970», understött av Statens råd för samhällsforskning. Projektets ledare har varit fil. dr. Kent Olsson. Ett stort tack riktas även till projektets övriga medlemmar, särskilt professor Ulf Olsson, som var min handledare under arbetets inledningskede, och fil. dr. Hans Wallentin.

Ett särskilt tack riktas till professor emeritus Artur Attman, vars vänliga fråga vid min första tentamen inom ämnet om vi inte skulle ses igen, var en av de små men betydelsefulla faktorer, som kom att bestämma min studieinriktning. Många värdefulla synpunkter har jag fått av professor Lars Herlitz, som jag hade förmånen att ha som handledare under arbetets slutskede, och vars undervisning i doktrinhistoria också en gång starkt bidrog till att närma mig till ämnet ekonomisk-historia.

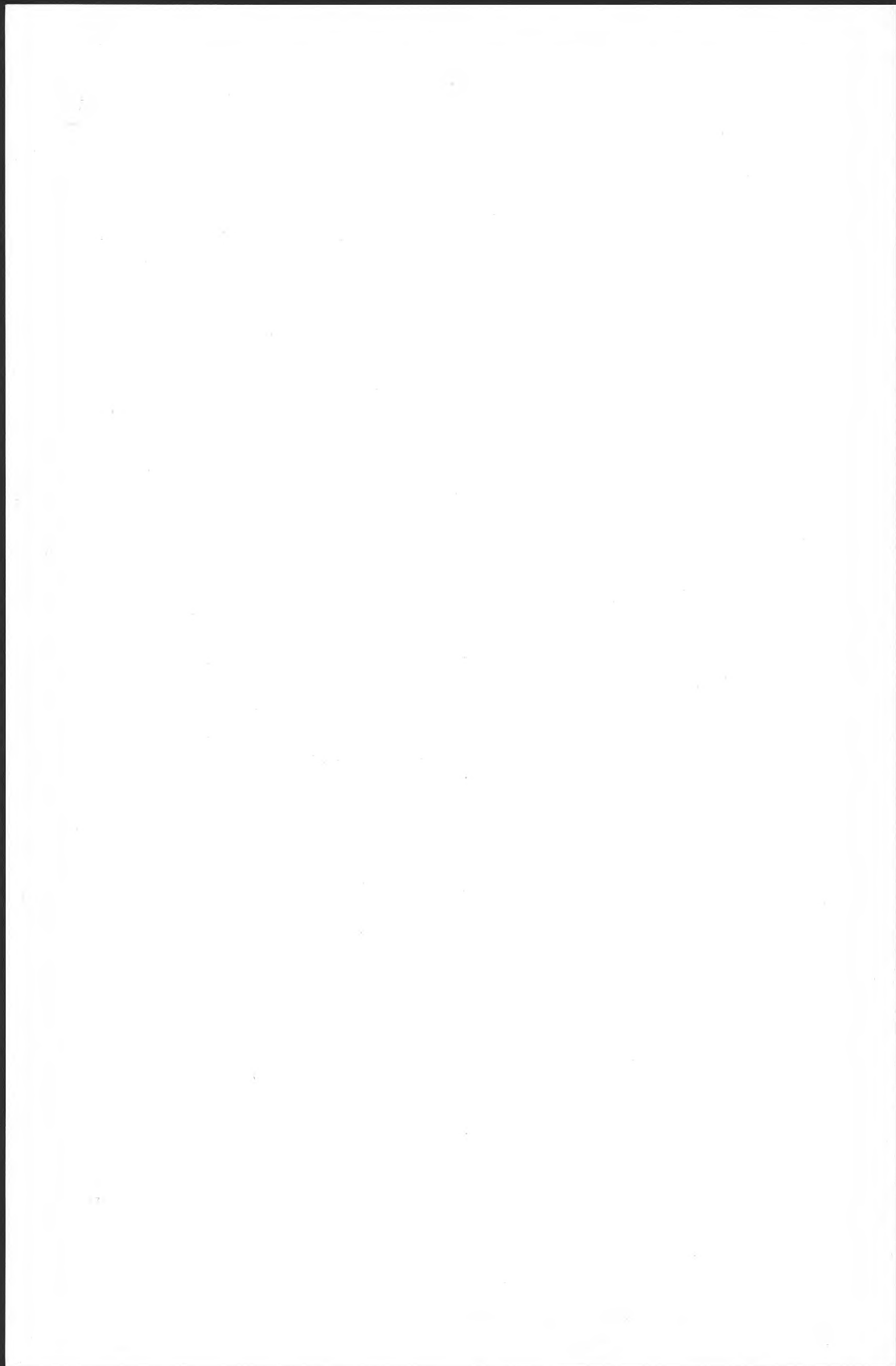
På alla de arkiv, bibliotek och andra institutioner, som jag under arbetets gång besökt, har jag blivit väl bemött och fått mycket stöd och hjälp. Speciellt vill jag tacka Svenska Cellulosa AB SCA och alldeles särskilt personalen vid dess centralarkiv i Merlo. Här bör även nämnas de tjänstemän som underlättat mitt arbete vid Landsarkivet i Härnösand, Statistiska centralbyrån och Riksarkivet. Under beräknings- och analysarbetets gång, liksom vid det praktiska arbetet med att färdigställa manuskriptet, har personalen vid Göteborgs Datacentral varit mig till god hjälp. Framhållas bör även fil. lic. Jens Ahlfors, som introducerade mig till databehandlingens elementa.

Ekonomisk-historiska institutionens lärare och doktorander har vid seminarier och i andra sammanhang givit mig många viktiga synpunkter. Gudrun Hagenfelt har ritat samtliga figurer, kartor och diagram. Under årens lopp har viktigt bistånd med utskrift och annat lämnats av Ingrid Millgren, Ingrid Lundqvist och Bertil Durell.

Slutligen vill jag tacka för alla de viktiga synpunkter och all den praktiska hjälp jag fått av mina föräldrar, min familj och andra anhöriga, samt kolleger och vänner inom och utanför universitetsvärlden.

Göteborg i mars 1982

Lasse Cornell

I: Inledning

Arbetarklassens läge är den verkliga grunden och utgångspunkten för alla nutidens sociala rörelser eftersom det är den högsta och mest oförtäckta höjdpunkten av social misär som existerar idag.

Friedrich Engels 1845

1 Syfte och avgränsningar

1.1 Avhandlingens syfte

Denna avhandlingens syfte är att med utgångspunkt från en fallstudie av ett sågverk och en central församling ge en beskrivning av hur levnadsnivån förändrades för sågverksarbetarna i Sundsvallsdistriktet under industrialismens genombrott. Detta genombrott har tidfäst i denna avhandling till åren 1860-1890. I detta avgörande har den vedertagna uppfattningen följts att det var 1870-talet, som utgjorde genombrottsdecenniet, inte utifrån någon kritisk granskning av de författares ståndpunkter som har velat förlägga det något senare, utan främst därför att denna tidpunkt faller sig naturlig utifrån ett studium av sågverksindustrins genombrott.

I det svenska samhällets kapitalistiska omvandling och det därpå följande industriella genombrottet spelade sågverksindustrin och trävaruexporten en central och avgörande roll. I studiet av den svenska arbetarklassens tillblivelse är därför frågan om sågverksarbetarnas arbets- och levnadsförhållanden ett centralt och viktigt ämne.

Avhandlingens uppläggning följer den tradition som har stakats ut av de författare som har arbetat enligt komponentmetoden. Det har visat sig svårt att avgöra vilka som var sågverksarbetare och därmed också hur många de var. Därför har det varit nödvändigt att ge frågorna om dessa arbetares rekrytering, arbetargruppens sammansättning, dess fördelning på olika arbetsuppgifter samt mer eller mindre fasta anknytning till sågverken en betydligt utförligare behandling än vad som traditionellt brukar motiveras utifrån komponentmetoden i sig. Dessutom är det så att det sätt på vilket sågverksarbetarna rekryterades ostridigt spelade en stor roll för deras arbets- och levnadsförhållanden.

1.2 Geografisk avgränsning

Valet av undersökningsområde motiveras av två skäl. För det första var Sundsvallsdistriktet det viktigaste trävarudistriktet i landet. Under 1880-talet svarade detta distrikt ensamt för mer än en femtedel av hela Sveriges export av sågade trävaror. Det var här den första stora strejken i Sverige ägde rum år 1879.

För det andra utgör de flesta sågverk i området kring Sundsvall, och de samhällen som växte upp kring dem, bra exempel på de nya industrier och de nya samhällen, som utan någon direkt tradition bakåt, växte fram under industrialismens genombrott i Sverige och som var typiska bl. a. för sågverksindustrin.

För att kunna göra en allsidig bedömning av hur levnadsnivån förändrades för sågverksarbetarna under industrialismens genombrott måste emellertid bl. a. av skäl som hänger samman med källmaterialets karaktär den geografiska ramen vidgas något på vissa punkter. I några fall måste även tidsperspektivet vidgas.

I bebyggelsegeografisk mening omfattar Sundsvallsdistriktet den industrialiserade kustremsan kring och mellan Indalsälvens och Ljungans mynningar. Annorlunda uttryckt kan det sägas omfatta, förutom Sundsvalls stad, de industrialiserade kustsocknarna i Medelpad. Se kartan i figur 2, på sidan 33.

2 Att mäta levnadsnivån

2.1 Komponentmetod och penningmetod

Det har gjorts olika försök att definiera begreppet levnadsnivå. I huvudsak finns det här två olika skolor. Dels finns det en som utgår ifrån människors behovstillfredsställelse:¹⁾

The extent to which the overall needs of the population are satisfied.

Dels finns det en som utgår ifrån termer som »command over resources»:²⁾

individernas förfogande över resurser i pengar, ägodelar, kunskaper, psykisk och fysisk energi, sociala relationer, säkerhet m. m., med vars hjälp individen kan kontrollera och medvetet styra sina livsvillkor.

Bägge dessa synsätt har sina starka och svaga sidor. Ingen av dem är riktigt heltäckande och lyckad. Människan måste ses både som konsumtions- och handlingsvarelse. Härav har följt försök att strukturera levnadsnivån i konsumtions- och resurskomponenter. I denna avhandling skall med företeelsen levnadsnivå avses ett mycket vitt begrepp, som får anses omfatta en sammanvägning av både arbets- och levnadsförhållanden i stort. Helt enkelt det som i dagligt tal avses med uttrycket »hur folk hade det».³⁾

Eftersom avsikten med framställningen inte är normativ, d. v. s. att jämföra hur folk hade det med hur de borde ha haft det, föredras termen levnadsnivå framför termen levnadsstandard. Detta innebär dock inte att

¹⁾ Measurement of Changes In National Levels of Living, Social Affairs Division of OECD, MS/S/67.126. Citerad efter Johansson, S: Om levnadsnivåundersökningen, s. 24.

²⁾ A. a., s. 25. Jämför Titmuss, R M: Essays on Welfare State, Titmuss, R M: Income, Distribution and Social Change, samt Titmuss, R M: Commitment to Welfare.

³⁾ Olsson, K: Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda, s. 15.

jämförelser med en standard eller norm för vad som är bra eller dåligt avvisas eller anses inkorrekt eller oväsentliga.¹⁾

Många författare har på olika sätt försökt att beskriva levnadsnivån.
2) Även om metoderna har varit många kan de i stort anses ha använt två olika angreppssätt på problemet. Den ena av dessa brukar benämnas penningmetoden och den andra komponentmetoden. Detta efter synsätt och angreppssättets karaktär.

När en författare använder penningmetoden för att mäta levnadsnivån definieras denna som den inkomstnivå på vilken undersökningsobjektet, en grupp av individer eller hushåll, lever. Många författare har framhållit att det därvid är viktigt att hänsyn inte bara tas till lönen, utan också till andra inkomster, olika förmåner, värderade i pengar, och transferingar av skilda slag. Detta eftersom det varken är individernas eller hushållens lön eller inkomst som skall mätas utan deras utkomst. Dessa mätningar bör, för att vara jämförbara över tiden, helst göras i fast penningvärde och inte i löpande. Härvid uppstår ett indexproblem, som oftast är svårbemästrat. Vidare ger en uppskattning av inkomsten per år eller för ett helt liv mer än en uppskattning av inkomsten per arbetad timme eller dag. För äldre tid är dock sådana undersökningar ofta svåra att göra. Slutligen är det lämpligaste undersökningsobjektet i allmänhet hushållet och inte individerna, främst därför att konsumtionens fördelning inom hushållet inte är känd. Konsumtionsenhetsberäkningar ger endast en uppskattning av behovets fördelning, inte konsumtionens verkliga fördelning.³⁾

Fördelen med att använda penningmetoden brukar ofta pragmatiskt anses vara att inkomsterna är lättare att mäta och ger exaktare och kontinuerligare sifferserier än andra metoder. D. v. s. en strävan efter att basera sina forskningsresultat på det som ofta brukar kallas för »hårddata» och undvika vad som brukar betecknas som »mjukdata» har fått fälla avgörandet till penningmetodens fördel snarare än teoretiska överväganden. Detta även om författarna ifråga har tvingats att operationellt identifiera inkomsten med timlön eller dagslön.⁴⁾

En undersökning av levnadsnivån bland sågverksarbetarna i Sverige, med tonvikt på Norrland och med Sunds ångsåg som ett centralt exempel, och som har utförts efter penningmetodens riktlinjer, finns i det stora standardverket »Wages in Sweden». Se vidare kapitel 7.⁵⁾

1) Johansson, S: A. a., s. 20.

2) Några förebilder till denna avhandling tas upp till behandling i nästa avsnitt.

3) Olsson, K: A. a., s. 50-51.

4) A. a.

5) Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: Wages in Sweden 1860-1930, I, s. 136-167 och s. 436-468.

När olika författare använder sig av komponentmetoden för att mäta levnadsnivån definierar de denna som resultatet av en rad olika faktorer utveckling. Dessa faktorer kallas komponenter. Komponenterna själva är inte av den karaktären att de kan mätas, utan deras utveckling måste beskrivas med hjälp av olika operationellt definierade mått, som kallas för indikatorer. En del författare gör inte denna skillnad på komponenter och indikatorer, utan talar istället om att levnadsnivån måste ses som resultatet av en lång rad aspekter som de då kallar för element. Huruvida undersökningsobjektet bör vara individer eller hushåll och vilken tidsskala som bör användas, är beroende av vilken komponent som avses, och vilka indikatorer som väljs för att beskriva denna komponents utveckling.

Nackdelen med att använda komponentmetoden brukar anses vara att den är grov och oprecis. Vidare framhålls ofta att det är mycket svårt att få fram mätbara data. Istället för »hårddata» måste ofta »mjukdata» användas. Det bör härvidlag framhållas att penningmetoden endast är skenbart exaktare. En rad invändningar kan resas både mot att mäta välfärd i pengar överhuvudtaget och mot själva mätresultatets exakthet. Härav bör dock inte dras den slutsatsen att det skulle vara utan värde att också mäta levnadsnivån i termer av inkomster. Därför använder de flesta författare, som tar komponentmetoden till utgångspunkt för sitt arbete, inkomsten såsom en komponent bland alla de andra.¹⁾ Vid historiska undersökningar av förindustriella samhällen är det av självklara skäl omöjligt att använda penningmetoden vid ett studium av levnadsnivån, eftersom pengar spelade en så liten roll i detta samhälle. Det har emellertid också visat sig att även komponentmetoden måste grundligt omformuleras för att lämpa sig för ett studium av ett sådant samhälle. Delvis måste helt andra och nya vägar prövas.²⁾

Sammanvägningen av de olika komponenterna till ett entydigt resultat rörande levnadsnivåns utveckling är ett svårbemästrat problem, särskilt om de olika komponenterna utvecklas på ett motstridigt sätt. I bästa fall är det möjligt att ange hur mycket en viss indikator steg eller sjönk. Eftersom de olika indikatorerna är sinsemellan inkommensurabla storheter kan de inte summeras. Lika lite som det går att aritmetiskt addera äpplen, päron och apelsiner, kan t. ex. barnadödlighet, bostadsyta, proteinintag, arbetstid och timlön summeras. Trots detta har flera olika försök gjorts att konstruera ett index, med eller utan vikter. Dessa måste dock alla anses som mindre lyckade. I bästa fall kan de ses såsom goda illustrationer eller räkneexempel.³⁾

1) Olsson, K: A. a., s. 15-16 och Johansson, S: A. a., s. 14.

2) Lundsjo, O: Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet, s. 21-39.

3) Gustafsson, B: Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913, s. 16-17.

Vid en komponentundersökning kan sålunda frågor av kardinal karaktär, d. v. s. hur mycket bättre eller sämre blev levnadsnivån i siffror uttryckt, inte besvaras. Det är även svårt av samma skäl att besvara frågor av ordinal karaktär, d. v. s. om levnadsnivån för en viss grupp var högre eller lägre än för en annan jämförelsegrupp, eller om en viss grupps levnadsnivå blev bättre eller sämre. En del författare har försökt lösa detta problem genom att anse vissa komponenter för primära och andra som sekundära.¹⁾ Varje sådan indelning har dock sina svagheter. Genom att undersöka ett mycket stort antal komponenter och indikatorer på dem och genom att analysera och diskutera innebörden av de motstridigheter, skenbara och verkliga, som finns hos de olika komponenternas utveckling går det emellertid att skapa sig en allmän bild av levnadsnivåns utveckling och även att till en viss del besvara frågor av ordinal karaktär.

Vid en undersökning av levnadsnivån med hjälp av penningmetoden kan frågor både av ordinal och kardinal karaktär besvaras. Detta eftersom levnadsnivån har definierats lika med den indikator på inkomst som mäts. Detta löser inte problemet. Äpplen och päron kan inte adderas genom att endast äpplena räknas. Omedelbart inses att en individs eller ett hushålls utkomst inte kan vara lika med dess inkomst *enbart*. En stigande inkomst behöver inte med nödvändighet leda till en förbättrad levnadsnivå. Det kan vidare ifrågasättas om det finns ett funktionellt samband som säger att ett visst kvantum ökad inkomst motsvarar ett visst kvantum ökad levnadsnivå, t. o. m. under förutsättning av *ceteris paribus*. Penningmetoden ger inte mer än en del av sanningen om levnadsnivåns höjd eller dess förändring. Vid sidan om dessa teoretiska invändningar finns det även här stora praktiska mätproblem, särskilt vid historiska undersökningar, som har ett begränsat källmaterial till sitt förfogande. Dessa problem gör att exaktheten endast blir skenbar. I denna avhandling kommer inkomster och löner att behandlas som en komponent bland de andra. Källäget kommer dessutom att göra det nödvändigt att i huvudsak använda de ganska grova indikatorerna timlön och dagslön vid analysen av denna komponent. Detta är dock mera försvarbart vid en undersökning med komponentmetoden än med penningmetoden.²⁾

Den stora betydelsen, som valet mellan penningmetod och komponentmetod har för vilket resultat, som olika forskare har kommit fram till, visar den berömda debatten om huruvida levnadsnivån steg eller sjönk i England under första hälften av 1800-talet. Gemensamt för samtidens iakttagare, inklusive Friedrich Engels,³⁾ liksom för de forskare som brukar betecknas som pessimisterna, är att de använt angreppssätt som ligger i linje med komponentmetoden. De forskare däremot som

1) T. ex. A. a., s. 20.

2) Jämför A. a., s. 16-17.

3) Engels, F: Die Lage der Arbeitenden Klasse in England 1844, 2 uppl.

brukar betecknas som optimisterna, har använt ett angreppssätt som närmast ligger i linje med penningmetoden.

Debatten mellan »optimisterna» och »pessimisterna» summeras på ett bra sätt genom debatten mellan Hobsbawm och Hartwell i *Economic History Review*.¹⁾ Hartwell argumenterar för att levnadsnivån ständigt steg under den industriella revolutionen i England. Hans argument står och faller med de index över löner och priser, som han använder sig av. Hobsbawm anför att förutom att indexen i sig kan kritiseras måste sysselsättningssituationen tas med i bilden för att denna skall bli rättvisande. Han argumenterar för att levnadsnivån sjönk i England under årtiondena före 1850. Till stöd för detta antagande anför han statistik över produktionen vid ett dominerande slakteri i London och försöker att beräkna köttkonsumtionens storlek med utgångspunkt från detta. Hartwell ifrågasätter detta sätt att mäta köttkonsumtionens storlek.²⁾

Det har gjorts försök från anhängare av den optimistiska skolan att återuppta debatten genom att omformulera penningmetoden till vad som skulle kunna kallas för en enkomponentmetod och att använda mortaliteten ensam som indikator på levnadsnivåns utveckling i England under industrialismens genombrott.³⁾ I detta sammanhang kan det även vara intressant att notera att två forskare med hjälp av tullräkenskaper avseende staden Antwerpen har kommit till resultat, som påminner om Hobsbawms.⁴⁾

Bo Gustafsson har framhållit att valet mellan penningmetod och komponentmetod inte enbart är en metodisk fråga, utan kanske främst en fråga om synsätt på den ekonomiska verkligheten och forskarens roll. Bakom penningmetoden spårar han den subjektiva valhandlingsteorin och neoklassisk nationalekonomi i form av välfärdsteori. Denna hävdar att forskaren inte själv skall ha en förutfattad mening om vad som är bra

¹⁾ Hobsbawm, E J: *The British Standard of Living 1790-1850*, *Economic History Review*, X, 1957, s. 46-68, Hartwell, R M: *The Rising Standard of Living in England 1800-1850*, *Economic History Review*, XIII, 1961, s. 397-416, Hobsbawm, E J, Hartwell, R M: *The Standard of Living During the Industrial Revolution*, *Economic History Review*, XVI, 1963, s. 119-146. En sammanställning av debatten finns i Taylor, A J: *The Standard of Living in Britain in the Industrial Revolution*. Jämför även Hobsbawm, E J: *Labouring Men*, Thompson, E P: *The Making of the English Working Class*, Harrison, J F C: *Early Victorian Britain 1832-51*, och Lis, C, Soly, H: *Poverty and Capitalism in Pre-industrial Europe*.

²⁾ Det bör framhållas att hela denna diskussion i stort sett inte har gällt vare sig hela England eller exempelvis Lancashire, utan nästan enbart London.

³⁾ McKeown, T, Record, R G: *Reasons for the Decline of Mortality in England and Wales during the Nineteenth Century*, *Essays in Social History*, s. 218-250.

⁴⁾ Lis, C, Soly, H: *Food Consumption in Antwerp between 1807 and 1859*, *Economic History Review*, XXX, 1977, s. 460-486.

och vad som är dåligt. En sådan ståndpunkt från forskarens sida avfärdas som ovetenskaplig. Utgående ifrån neoklassisk välfärdsteori och ett antagande om att varje individ ständigt maximerar sin välfärd, noteras varje ökning av konsumtionen eller av inkomsten, som en höjning av levnadsnivån, oavsett dess art.¹⁾

På samma sätt kan bakom komponentmetoden spåras en objektiv realkostnadsteori. Denna har sina doktrinhistoriska rötter hos de klassiska ekonomerna och hos Karl Marx. Anhängarna av denna teori anser att det är möjligt att utifrån objektiva kriterier avgöra att vissa förhållanden är bra och att andra är dåliga, eller åtminstone att avgöra vad som utgör en förbättring och vad som innebär en försämring.

Ofta har det visat sig att det i detta sammanhang är lämpligare att utgå ifrån vad som kan anses skadligt eller på annat sätt dåligt än ifrån en föreställning om det goda i livet. En total enighet råder det emellertid inte om detta.²⁾ T. ex. finns det hos Marx formuleringar om vad som är det goda i livet. En berömd formulering gäller hur produktionen i det kommunistiska samhället skall vara organiserad. Den skall vara organiserad så att den:³⁾

tillåter mig att göra ett idag, något annat imorgon - jaga på morgonen, fiska på eftermiddagen, sköta boskap på kvällen, bedriva kritik efter midnatten, precis som jag behagar, utan att jag någonsin blir vare sig jägare, fiskare, herde eller kritiker.

2.2 Förebilder

I detta avsnitt skall ett antal författare, vars arbeten kan tjäna som förebilder, helt kort refereras med avseende på hur de har valt ut sina komponenter för sin undersökning. Angreppsättet att använda komponentmetod vid levnadsnivåundersökningar är inte något nytt. Tvärtom kan detta anses vara en del av huvudtrenden i den samlade socialhistoriska och socialstatistiska litteraturen. Ett tidigt och förtjänstfullt arbete är Eilert Sundts klassiska skildring av arbetarklassens seder och villkor i Christiania från 1850-talet: »Om Piperviken och Ruseløkbakken».⁴⁾ I Sverige har de under 1890-talet av Lorénska stiftelsen bekostade

1) Gustafsson, B: A. a., s. 12-13.

2) Johansson, S: A. a., s. 28.

3) Ur Marx, K: Den tyska ideologin, 1845-1846, citerad efter Johansson, S: A. a., s. 28.

4) Sundt, E: Om Piperviken och Ruseløkbakken.

undersökningarna till en stor del tagit denna metod till utgångspunkt.
1) Från den internationella litteraturen kan många författare nämnas.
Från vårt eget sekel t. ex. B Seebohm Rowntree, Rudolf Strauss och Ferdynand Zweig.²⁾

I teoribandet till sin stora studie »Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus» ger Jürgen Kuczynski en uppställning av de element, som enligt hans uppfattning bör ingå i en undersökning av arbetarklassens levnadsnivå. Dessa är följande:³⁾

1. Arbetarskyddslagstiftning
2. Arbetslöshet och korttidsarbete, säsongarbete
3. Arbetsförhållanden (tvångsarbete, uppsägningstid o. s. v.)
4. Arbetstid (längd, nattarbete, övertidsarbete, pauser, längden av vägen till arbetet o. s. v.)
5. Arbetarnas inkomst med avseende på sammansättningen (utfyllnad från egen trädgård, inneboende o. s. v.)
6. Näringsförhållanden (näringsammansättning, näringens kvalitét)
7. Uppfostran (skolförhållanden, facklig utbildning o. s. v.)
8. Familjeförhållanden (särskilt under inflytande av kvinno- och barnarbete)
9. Arbetsintensitet

1) T. ex. af Geijerstam, G: Anteckningar om arbetarförhållanden i Stockholm, af Geijerstam, G: Anteckningar rörande arbetarnas ställning vid fyra svenska grufvor, af Geijerstam, G: Anteckningar rörande Fabriksarbetarnas ställning i Marks härad, Key-Åberg, K: Inom textilindustrin i Norrköping sysselsatta arbetares lönevillkor och bostadsförhållanden, Tengdal, K A: Material till bedömande af hamnarbetarnas i Stockholm levnadsförhållanden.

2) Rowntree, B S: Poverty, Strauss, R: Die Lage und die Bewegung der Chemnitzer Arbeiter in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, och Zweig, F: The Worker in an Affluent Society. Jämför även Gustafsson, B: A. a., s. 14-15, och där anförd litteratur.

3) Kuczynski, J: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, band 36, s. 57.

10. Sjukdomar och dödlighet
11. Kriminalitet
12. Lön (nominallön såväl som lörens köpkraft, tid- och ackordlön, trucksystem, löneavtal, straff, vinstdelning o. s. v.)
13. Levnadskostnader
14. Sanitära förhållanden i företaget
15. Socialförsäkring (inklusive fattiglagstiftning)
16. Olycksfallsfrekvens
17. Bostadsförhållanden (bostädernas tillstånd, hyror, tjänstebostäder o. s. v.)
18. Strejker och andra former av motstånd
19. Arbetarnas och kapitalets organisationer

Alla dessa faktorer bör undersökas med avseende på branscher och landsdelar, liksom företag, yrken och arbetarkategorier, d. v. s. utbildade - icke utbildade, män - kvinnor o. s. v. Kuczynski anser inte att det räcker med att undersöka vissa faktorer som är viktigare än andra. Istället bör så många av dem som möjligt undersökas för att ge en så fyllig bild som möjligt, delvis därför att de olika faktorerna kan utvecklas åt olika håll. Han skriver:¹⁾

So sehen wir, wie die Lage der Arbeiter sich bald auf Grund dieser, bald auf Grund jener Veränderung in ihren materiellen Verhältnissen verschlechtert. Es genügt nicht, einen oder zwei selbst der wichtigsten Faktoren zu untersuchen, um die Veränderung in der Lage der Arbeiter festzustellen. Marx und Engels haben uns gelehrt, dass es notwendig ist, alle Faktoren zu berücksichtigen, weil wir nur so, nicht etwa nur ein vollständiges, sondern überhaupt erst ein richtiges Bild der Veränderungen der Lage der Arbeiter erhalten. Sie haben uns nicht nur die Theorie der Lage der Arbeiter gegeben, sondern durch ihre praktischen Untersuchungen gezeigt, wie man sich ein Bild von der Wirklichkeit machen muss, wie man die Geschichte und Gegenwart der Lage der Arbeiter studieren muss. Und dann zeigen sie uns, wie die Arbeiter handeln müssen, um ihre Lage zu verändern.

¹⁾ A. a., s. 58.

Kuczynskis lista över element som bör undersökas följer mycket nära den klassiska lista som Marx gav i den av honom framlagda frågelistan för en undersökning av de franska arbetarnas läge.¹⁾ Kuczynski är inte bara anhängare av teorin om arbetarnas relativa utarmning, utan även av teorin om arbetarnas absoluta utarmning, även om han därvidlag anlägger både ett globalt perspektiv och ett mycket långt historiskt perspektiv. Fattigdomen i kolonierna och krigens resultat vävs in i helhetsbilden.²⁾

Bo Gustafsson har i den katalog över komponenter som han ger i sin licentiatavhandling om »Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913» hävdad en delvis annan uppfattning än Kuczynski och på följande vis skilt mellan primära och sekundära komponenter:³⁾

Primära komponenter:

1. Hälsa och demografiska förhållanden
2. Arbetstid
3. Livsmedelskonsumtion
4. Beklädnad
5. Bostadsförhållanden

Sekundära komponenter:

1. Sysselsättningssituationen
2. Arbetshygien
3. Social säkerhet
4. Undervisning och uppfostran
5. Fritid och rekreation
6. Personlig frihet

1) Marx, K: Fragebogen für Arbeiter.

2) Kuczynski, J: A. a., s. 5.

3) Gustafsson, B: A. a., s. 20.

Förhållandet mellan dessa båda grupper av faktorer beskriver han på detta sätt:¹⁾

Förhållandet mellan dessa faktorgrupper skulle då vara, att förändringar inom den första gruppen skall ges utslagsgivande betydelse för bedömnin- gen av levnadsnivåns utveckling, medan förändringar inom den senare gruppen endast ges sekundär betydelse, d. v. s. förändringar inom denna grupp kan *modifiera* det huvudintryck vi får av de primära faktorernas förändring men inte ändra det i grunden (såvida det inte råder ett direkt inbördes beroendeförhållande som mellan 1 i gruppen sekundära kompo- nenter och gruppen 3-5 i gruppen primära komponenter). Omdömen av typen »levnadsnivån steg» respektive »levnadsnivån sjönk» *avgörs* därför av de förändringar som träffar den första gruppens fem komponenter.

I en undersökning av levnadsnivån är alltid de tre komponenterna livsmedelskonsumtion, beklädnad och bostadsförhållanden grundläggande. Komponenterna hälsa och demografiska förhållanden visar på längre sikt effekterna av dessa tre komponenters utveckling. Dessutom räknar Bo Gustafsson arbetstiden till de primära komponenterna.

I sin empiriska undersökning koncentrerade sig Bo Gustafsson på faktorerna arbetstid, sysselsättning, löner och bostadsförhållanden. Han tvangs av källmässiga skäl att endast antyda hur livsmedelskonsumtionen hade utvecklats. Beklädnad har ingen författare vid en historisk under- sökning kunnat granska kvantitativt, utan enbart ur etnologiskt perspek- tiv.²⁾

Det faktum att han inte kunde fullfölja sina intentioner, utan kom att till en väsentlig del beskriva levnadsnivåns utveckling med hjälp av lönerna motiverar Bo Gustafsson på följande vis:³⁾

Orsaken är i första hand bristen på ett tillräckligt omfattande källmaterial. Just denna omständighet har också medfört, att realinkomsterna beräknas i kapitlet om löneutvecklingen. Trots alla osäkerhetsmoment som behåftar realinkomstberäkningar för äldre tider är de nödvändiga som komplement till och korrektiv på undersökningar av enskilda komponenters utveckling. Å andra sidan har det heller inte varit möjligt bl. a. just av praktiska skäl att inskränka undersökningen av levnadsnivåns utveckling till en realin- komstberäkning, emedan vissa poster i konsumtionen, framför allt

1) A. a.

2) A. a., s. 21

3) A. a.

bostadsutnyttjandet, utgick in natura. Det riktiga tillvägagångssättet synes därför vara, att beskriva *både* realinkomstens utveckling så gott det går med ledning av löne- och prisdata *och* de enskilda komponenterna i levnadsstandarden och deras utveckling. Därigenom erhåller man ett sammanfattande mått på den viktigaste sidan av levnadsstandarden och dess förändring, samtidigt som den konkreta innebörden av denna förändring kan påvisas.

Utan att några teoretiska utgångspunkter preciserades fick komponentmetoden officiell sanktion genom en FN-rapport från 1954 när det gällde levnadsnivåjämförelser mellan länder.¹⁾ Utgångspunkten i denna rapport var inte bara empiriskt utan också utpräglat användarriktat. Till en viss del bestämdes urvalet av komponenter helt enkelt av vilka underorganisationer som fanns till FN och vilken statistik som dessa samlade in. Valet av komponenter var i en tvivelaktigt hög grad inriktad på att påvisa en konsumtionsökning snarare än en ökning av levnadsnivån i icke-monetära termer. En FN-rapport år 1961 kom i viss mån att revidera den ursprungliga listan över komponenter så att t. ex. komponenten transportförhållanden ströks och listan fick då följande utseende:²⁾

1. Hälsa
2. Livsmedelskonsumtion
3. Utbildning
4. Sysselsättning och arbetsförhållanden
5. Bostadsförhållanden
6. Social trygghet
7. Beklädnad
8. Rekreation och fritid
9. Mänskliga friheter

¹⁾ Report on International Definition and Measurement of Standards and Levels of Living, United Nations Publications, 1954.IV.5.

²⁾ International Definition and Measurement of Levels of Living, An Interim Report, United Nations Publications, 1961.IV.7.

Alla monetära mått utelämnades helt. Detta främst eftersom svårigheterna att jämföra inkomster mellan länder är mycket stora. Delvis kanske också som ett resultat av ivern att ta fram icke-monetära mått. Att ekonomiska resurser eller inkomster i någon form inte finns med har karakteriserats som att »kasta ut barnet med badvattnet». Vad det gällde var att mäta levnadsnivån inte *bara* i pengar.¹⁾

Till några av komponenterna utarbetade FNs expertgrupper indikatorer. Dock ej till de fyra sistnämnda. Främst därför att det var svårt att få fram jämförbara data. Att ge specifika indikatorer på komponenten mänskliga friheter ansåg kommittén år 1961 var:²⁾

impracticable /.../ at the present time /.../ from an international point of view.

Utifrån en kritisk granskning av FNs lista över levnadsnivåkomponenter tog låginkomstutredningen fram en komponentlista som de arbetade utifrån. Den omfattade följande komponenter:

1. Hälsa
2. Kostvanor
3. Bostad
4. Uppväxtförhållanden och familjerelationer
5. Utbildning
6. Sysselsättning och arbetsplatsförhållanden
7. Ekonomiska resurser
8. Politiska resurser
9. Fritid och rekreation

¹⁾ Johansson, S: A. a., s. 32-37.

²⁾ International Definition and Measurement of Levels of Living.

Den största skillnaden mellan denna lista och den som FNs expertgrupper har utarbetat var att komponenten ekonomiska resurser togs med som en särskild komponent. Låginkomstutredningen avvisade alltså inte att i raden av olika mått på levnadsnivån också använda monetära mått. En annan viktig skillnad mellan FNs utredning och låginkomstutredningen var att konsumtionen inte gavs samma centrala plats. Detta var till stor del en följd av att utgångspunkten »command over resources» föredrogs framför »satisfaction of needs». Den centrala plats som konsumtionen intog hos FNs utredningar fick istället komponenten hälsa inta:

1)

Sjukdom innebär alltid sänkt levnadsnivå oberoende av om individen är ung eller gammal, rik eller fattig, yrkesverksam eller ej. Att vara frisk är för de allra flesta en oundgänglig resurs för att kunna uppnå hög levnadsnivå i andra sammanhang, t. ex. i arbetet. Om konsumtionen av varor och tjänster i traditionella undersökningar varit det dominerande måttet på levnadsnivå (i många undersökningar synonymt med levnadsnivå) så kommer med vår uppläggning av undersökningen hälsokomponenten att inta samma plats.

Mot detta resonemang kan följande invändning göras. En förstahandsuppgift vid varje levnadsnivåundersökning måste vara att undersöka i vad mån den grundnivå som kan betecknas som det historiskt bestämda existensminimumet är uppfyllt.²⁾ Förfogandet över resurser får då sin huvudsakliga betydelse när det gäller att undersöka människornas förmåga att tillgodogöra sig vad som kan kallas för en frihetsnivå därutöver. Om denna aspekt inte tas med är det för en socialhistoriker lätt att hamna i »the Whig interpretation of history» eller i uppfattningen av historien som en oavbruten kedja av framsteg.³⁾

1) A. a., s. 33.

2) Begreppet historiskt bestämt existensminimum baserar sig på Marx sätt att bestämma arbetskraftens värde. Det är här inte frågan om en historiskt bestämd »poverty line». Se Marx, K: Kapitalet, I, s. 147-148.

3) Jämför Carr, E H: What is history? s. 109-132.

2.3 Val av komponenter

Här skall inte argumenteras för att det finns någon slutgiltig lösning på frågan om hur komponenterna i en komponentundersökning bör väljas. Varje sådant val måste vara beroende av undersökningens mål och uppläggning. Dessutom måste hänsyn tas till källmaterialets beskaffenhet och kvalitet vid historiska undersökningar. Viktigt är emellertid att de olika komponenterna inte är för ensidigt valda eller för få. Det är viktigt att få med många, men samtidigt kan det vara bra att låta någon, eller någon grupp inta den centrala platsen i undersökningen.

Låginkomstutredningen valde att ge komponenten hälsa den centrala platsen i sin undersökning.¹⁾ Detta kan vara lämpligt i en samtidsundersökning, men det blir svårt och oftast omöjligt i en historisk undersökning. Utgående från arbetets centrala roll i allt mänskligt liv kan det argumenteras för att frågan om individerna har arbete eller ej, d. v. s. deras sysselsättningssituation bör inta denna centrala plats.²⁾ Inte heller detta är riktigt lämpligt i det speciella fall som här skall behandlas. Det skall emellertid här hållas fast vid principen om arbetets centrala roll. De komponenter som kan anses höra samman med arbete skall ges ett särskilt stort utrymme, även om en allsidighet även i övrigt skall eftersträvas.

De olika levnadsnivåkomponenterna kan indelas i grupper på flera olika sätt. Här har valts att fördela dem på två grupper. För det första en som omfattar dem som hör arbetslivet till och för det andra en som omfattar konsumtionskomponenterna och alla de övriga.

De arbetslivskomponenter som kommer att tas upp till behandling i avhandlingen är följande:

1. Kvinnors och minderårigas arbete

1) Johansson, S: Om levnadsnivåundersökningen, s. 33

2) Detta har blivit fallet i t. ex. Wallentin, H: Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920-talet. Andra författare, som har argumenterat för att arbetet måste sättas i centrum, menar att det var omvandlingen av arbetet självt och påtvingandet av en ny arbetsdisciplin, som kastar den mörkaste skuggan över den industriella revolutionen. E P Thompson skriver: »It is neither poverty nor disease but work itself which casts the blackest shadow over the years of the Industrial Revolution.» Se Thompson, E P: The Making of the English Working Class, s. 446.

2. Löneformer och anställningsförhållanden
3. Löner
4. Säsongarbete
5. Arbetstid och förekomst av nattarbete
6. Arbetsmiljö och olycksfall

De konsumtionskomponenter och övriga komponenter som kommer att tas upp till behandling i avhandlingen är följande:

7. Dödlighet och ohälsa
8. Livsmedelskonsumtion och näringsförhållanden
9. Bostadsförhållanden
10. Arbetarnas organiserande och intressekamp

I vilken utsträckning som de olika komponenterna kan studeras mer ingående, och i hur stor grad de olika indikatorerna kan mätas, är mycket skiftande. Vissa av de ovan nämnda komponenterna kommer att undersökas mycket noggrant, medan andra endast kan beröras antydningvis. De luckor som oundgängligen måste uppstå kommer till en viss, om än begränsad del, att fyllas av en bred bakgrundsskildring. De viktigaste delarna av denna består av undersökningen av arbetsprocess och arbetmoment vid Sunds ångsåg och lastageplats år 1869 och vid sidan om denna en beskrivning av Sköns befolkning och arbetskraftens rekrytering.

Syftet med samtliga undersökningar av de tio olika komponenterna och de olika bakgrundsbeskrivningarna är att de sammantagna skall ge material för att kunna besvara frågan om huruvida sågverksarbetarna i Sundsvallsdistriktet fick det bättre eller sämre under industrialismens genombrotts-tid. Ett försök till en sådan sammanvägning kommer att göras i avhandlingens avslutande kapitel.

3 Arbetsprocessen som nödvändig bakgrund

3.1 Varför arbetsprocessen måste studeras

Innan frågorna om sågverksarbetarnas levnadsnivå kan behandlas måste flera andra frågor besvaras. T. ex. vilka var egentligen sågverksarbetare? Hur många var de? Var de en homogen grupp med avseende på arbete, arbetsförhållanden, löner, graden av anknytning till själva sågverksarbetet?

För att klarlägga dessa frågor är det nödvändigt med en konkret och detaljrik undersökning av arbetsprocess och arbetsorganisation vid sågverken. Syftet med en sådan undersökning är dels att urskilja olika grupper och fastställa deras inbördes skillnader med avseende på arbetsuppgifter, arbetstid och arbetsförhållanden, dels att visa hur de hängde samman och bands ihop i arbetsprocessen. Detta är nödvändigt för att få kunskap om vem som avses när olika arbetslivskomponenter, som t. ex. löner och arbetstid, behandlas. Dessutom är en sådan undersökning viktig för att den konkreta innebörden av de arbetslivskomponenter, som har en central betydelse i avhandlingen, skall framträda.

En lämplig form för denna undersökning är en fallstudie av ett sågverk. Tidigare forskning visar att förhållandena var ganska likartade vid olika sågverk. För fallstudien har Sunds ångsåg och lastageplats valts ut. Huvudsyftet med denna är inte att bättre kunna mäta de olika indikatorerna, utan att tolka och förstå deras reella innebörd och sammanhang. Fallstudien omfattar endast ett år, 1869. Det är mycket tveksamt om vinsten med att undersöka ytterligare ett år skulle vara särskilt stor. När det gäller löner har undersökningen kompletterats med en genomgång av såglistan vid Sund 1890.

3.2 Fallstudien av Sunds ångsåg år 1869

Undersökningen av förhållandena vid Sunds ångsåg år 1869 är den viktigaste empiriska källstudien som ligger till grund för denna avhandling. Denna studie ligger till grund för, eller tjänar som, referenspunkt till undersökningen av samtliga arbetslivskomponenter.

Fallstudien koncentrerar sig på förhållandena vid Sunds ångsåg och lastageplats. Orsaken till att just Sund har valts är tvåfaldig. För det första utgör detta sågverk ett bra exempel på en av de större och även tidigare ångsågarna i Sundsvallsdistriktet. För det andra måste det finnas ett omfattande och välbevarat detaljerat källmaterial från den ångsåg som skall väljas ut. T. ex. lönelistorna från Sunds bolag är ovanligt detaljerade när det gäller utförda arbetsuppgifter och liknande upplysningar. Andra tänkbara undersökningsobjekt, såsom t. ex. Skönvik, Tunadal eller Kubikenborg, har antingen alltför summariska lönelistor eller så finns det alltför stora luckor i källmaterialet.

När det gäller val av undersökningsår har syftet varit att välja ett år i inledningen till 1870-talets högkonjunktur. Detta utifrån den existerande kunskapen om den tekniska utvecklingen inom sågverksindustrin. Tyvärr är källmaterialet av olika kvalité för olika år, vilket något begränsar möjligheterna att fritt välja undersökningsår. Det undersökningsår som valts ut, 1869, uppfyller väl kriterierna om ett år när konjunkturerna vänt, men inte blivit överhettad, och om hög kvalité på källmaterialet från ångsågen.

En komplikation utgör emellertid det faktum att ångsågen byggdes om detta år. Ur undersökningens synvinkel har detta både fördelar och nackdelar. Nackdelarna är i huvudsak två. För det första fanns det två olika indelningar i yrkesgrupper. En före ombyggnaden och en efter. Inget system var renodlat. För det andra förrycker själva ombyggnaden arbetsvolymen och sysselsättningsstrukturen något. Det bör dock påpekas att ombyggnader av sågverk inte kan anses ha varit något onormalt vid denna tid. Dessutom fanns det ständigt mindre byggnadsarbeten av olika slag igång oavsett vilket år som väljs ut. Fördelarna koncentrerar sig kring det faktum att det just är förändringen av arbetsorganisationen som är viktig att studera.

Undersökningen baserar sig på två olika källmaterial.¹⁾ För det första har lönelistorna använts, och i mindre utsträckning andra relevanta

¹⁾ Sunds bolags arkiv, SCA och Sköns församlings arkiv, HLA.

bokföringshandlingar ur Sunds bolags arkiv. För det andra har husförhörslängden för Sköns församling som innefattar detta år använts. Husförhörslängdens uppgifter har jämförts med mantalslängdens.¹⁾ Vid tveksamhet om konsistensen eller vid problem med tydningen av uppgifterna i husförhörslängden har dess uppgifter jämförts med andra relevanta kyrkoskrivningshandlingar, främst flyttningslängder och flyttningsattester. I figur 1 illustreras arbetsgången i undersökningen med hjälp av ett enkelt schema.

Det fördes två lönelistor för varje avlöningstillfälle under den del av året sågningen pågick och en lönelista för vart och ett av de övriga avlöningstillfällena. Dessa bägge typer av lönelistor kallades för daglista respektive såglista. Det utbetalades lön vid 52 tillfällena, d. v. s. samtliga lördagar utom årets första, under år 1869. Vid arbete i två skift eller vakter bestod sedan såglistan av två skilda delar. Det fanns en såglista för dagvakten och en för nattvakten. På lönelistorna noterades varje arbetare en gång för varje utförd arbetsuppgift. Ofta förekom en och samma arbetare både på såglistan och daglistan. Dessutom förekom undantagsvis även samma arbetare både på dagvakt och på nattvakt på såglistan för samma avlöningstillfälle. Hade arbetaren utfört olika arbetsuppgifter på daglistan under den gångna veckan kunde han eller hon noteras flera olika gånger på samma lista för detta. Detta innbar att en arbetare kunde noteras upp till sex gånger och undantagsvis ännu fler gånger på avlöningslistorna vid ett och samma avlöningstillfälle. Totalt finns det 510 personer noterade sammanlagt för 6 398 utbetalningar av lön.²⁾

Vid ångsågarna i Sundsvallsdistriktet fördes inga avräkningsböcker med de anställda på det sätt som hade gjorts på de gamla järnbruken och även på större vattensågar som t. ex. Matfors. Inte heller förekom någon liggare över personalen eller någon annan sådan förteckning, åtminstone finns det ingen sådan bevarad.³⁾ Lönelistorna utgör därför det enda möjliga källmaterialet.

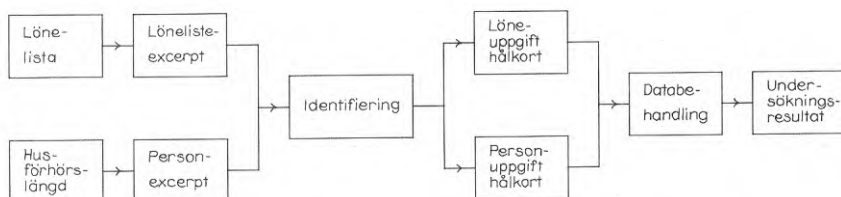
Husförhörslängden för Sköns församling 1863-1873 är även den väl förd. Excerpter ur denna har gjorts för samtliga personer som någon gång under den tidsperiod som denna husförhörslängd omfattar var kyrkoskrivna vid Sunds ångsåg och lastageplats. Dessutom har uppgifter tagits fram om de personer och deras familjer som var kyrkoskrivna på de kringliggande platserna, t. ex. Maland och Sunds bruk, för att avgöra om dessa var anställda vid Sunds ångsåg och lastageplats eller ej. Det är möjligt att en del av de lösa arbetarna, främst då de extremt

1) Mantalslängd 1869, Häradsskrivaren i Östra Medelpads fögderi, HLA.

2) Lönelistor och journal 1869, Sunds bolag, SCA.

3) Genomgång av sågverksbolagens arkiv, SCA.

korttidsanställda, hade kunnat identifieras med kyrkoskrivningshandlingarnas hjälp, om en databehandling av hela detta material från Sköns, Alnö och Timrå församlingar hade kunnat genomföras, t. ex. efter de riktlinjer som den Demografiska databasen i Haparanda/Umeå använder. Detta är emellertid inte alls säkert eftersom det med vissnet skulle ha uppstått mycket stora identifieringsproblem.¹⁾

Figur 1. Schema över arbetsgången vid undersökningen av Sund 1869

Ett allvarligt problem är att antalet arbetade timmar eller vakter inte alltid uppges på lönelistorna. Uppges endast antalet vakter utgör dock inte detta något problem då dessa lätt kan omräknas till timmar eftersom arbetsdagens längd har kunnat rekonstrueras månad för månad.²⁾ Naturligtvis uppges alltid antalet arbetade timmar eller vakter både på såglistan och daglistan när arbetaren ifråga har haft timlön eller dagpenning. Problemen är större när det är fråga om ackord och inte tidlön. På såglistan uppges emellertid alltid även antalet arbetade vakter när det är

¹⁾ De bägge excerpterna för varje person, d. v. s. den från lönelistorna och den från husförhörlängden, har förts samman. Inga större identifieringsproblem uppstod i detta arbete. Antalet fast anställda som inte har kunnat identifieras i husförhörlängden är mycket litet. Inga personer, som med ledning av denna borde ha varit avlönade av Sunds bolag, har utan någon tillfredställande förklaring inte gått att återfinna i lönelistmaterialet. Efter att detta excerperings- och identifieringsarbete slutförts har sedan excerpterna »slagits isär» och varje uppgift om löneutbetalning och varje personuppgift har stansats på hålkort. Därefter har uppgifterna databehandlats vid Göteborgs datacentral, med hjälp av olika OSIRIS standardprogram, SAS program och andra enkla rutiner. Syftet med databehandlingen har främst varit att göra olika slag av sorteringar och summeringar i materialet. I varje excerperings-, stansnings- eller beräkningsarbete uppstår fel. Fel kan dessutom naturligtvis uppstå i identifieringsarbetet. Detta är oundvikligt. En fördel med att använda databehandling är i detta avseende att många fel av logisk, konsistens eller orimlighetskaraktär, som med en manuell beräkningsmetod skulle förbli dolda, upptäcks och kan korrigeras. Tillspetsat kan dock sägas att varje pil i figur 1 innebär en felkälla.

²⁾ Se avsnitt 8.2.

frågan om ackordslön. På daglistan däremot uppges bara undantagsvis antalet arbetade timmar eller vakter vid ackord.

Detta har medfört att antalet arbetade timmar i vissa fall har behövt uppskattas. Den kvantitativa omfattningen av denna uppskattning framgår av tabell 1. Av antalet arbetade timmar på daglistan har nära 32 procent beräknats. Detta motsvarar 21 procent av samtliga utförda arbetstimmar vid sågverket.¹⁾ Varje sådan här beräkning är förenad med stor osäkerhet. Den metod som har använts torde dock vara tillfredställande. Hur stort felet är går inte att säga, men det krävs ett mycket stort fel för att undersökningsresultaten i avhandlingen skall rubbas på någon viktigare punkt.

Tabell 1. Bokförda och beräknade arbetstimmar vid Sund 1869

Löne- lista	Bokförda timmar		Beräknade timmar		Totalt	
	Antal	Pro- cent	Antal	Pro- cent	Antal	Pro- cent
Såglista	94 652	100	0	0	94 652	100
Daglista	130 807	68	60 243	32	191 050	100
Totalt	225 459	79	60 243	21	285 702	100

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Såsom underlag för beräkningen av arbetstiden, där detta har varit nödvändigt, har hela tiden legat samma grundläggande antagande. Detta antagande är att samma kategori av arbetare, tillhörande samma yrkesgrupp, kön och åldersgrupp, vid samma tidpunkt fick samma lön för samma kvantum utfört arbete och att de utförde samma kvantum arbete på ungefär lika lång tid. Detta antagande måste anses helt rimligt. Det finns inga faktorer som pekar på att förhållandena skulle ha varit annorlunda. För de arbeten som förekommer samtidigt både på daglistan och såglistan har arbetstiden beräknats genom att daglistans uppgifter jämförts med såglistans, där arbetstidsåtgången för ett visst kvantum arbete var känd. I allmänhet har jämförelse kunnat göras med samma eller näraliggande avlöningstillfälle. I andra fall har de fåtal uppgifter om

¹⁾ Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

arbetstid som förekommer på daglistan utnyttjats för att få fram lämpliga jämförelseobjekt. I ett fåtal fall har det varit nödvändigt att göra en gissning med ledning av de fakta som i övrigt finns att tillgå när lämpliga jämförelseobjekt helt saknas.

Sammanfattningsvis kan konstateras att materialet från Sunds ångsåg och lastageplats år 1869 möjliggör en kartläggning av arbetsprocess, arbetsorganisering, arbetsförhållanden, säsongarbete, barn- och kvinnoarbete, förekomst av nattarbete, arbetstid, löneformer och lönestruktur vid sågverket under detta år. Den ger även en god utgångspunkt för olika jämförelser i flera andra avseenden.

II: Sågverksindustrin

Och hamnen som en spegel låg,
Och såg vid såg jag såg,
hvarhelst jag såg...

Elias Sehlstedt 1872

en ny tid kom med nya egendomsägare
och nya herrar, nya slavar.

Martin Koch 1913

4 Sågverksindustrins genombrott

4.1 Tillväxt och förutsättningar

Den svenska trävaruexporten växte under 1800-talets mellersta decennier med en imponerande hastighet, både i absoluta tal och procentuellt, och även som en andel av hela Sveriges export. Under femårsperioden 1846-1850 kan det genomsnittliga värdet av Sveriges totala export beräknas ha uppgått till mellan 37 och 38 miljoner riksdaler riksmünt om året. Av denna summa svarade trävarorna för endast omkring 15 procent. Tjugo år senare uppskattades värdet av den svenska exporten till drygt 125 miljoner riksdaler riksmünt, varav trävaruexporten utgjorde 64 miljoner riksdaler riksmünt eller drygt 51 procent. Även om dessa siffror, som anger exportens värde och inte dess kvantitet, något överskattar utvecklingen p. g. a. trävaruprisernas stegring, kan det med största sannolikhet antas att trävaruexportens kvantitet fördubblades.¹⁾

Denna anmärkningsvärda ökning av trävaruexporten framgår kanske än tydligare av följande kvantitetsuppgifter. Den ökade med 60 procent från slutet av 1830-talet till slutet av 1840-talet. Under de två följande decennierna var för sig fördubblades exporten och i början av 1870-talet var dess kvantitet tio gånger så stor som i slutet av 1830-talet.²⁾

Denna expansion inom trävarusektorn ter sig än mer anmärkningsvärd med tanke på hur sent den kom. Ur en modern synvinkel framstår skogen som en av Sveriges mest värdefulla naturresurser. Skogen har också i äldre tid spelat en viktig roll. Exempelvis som betesmark inom jordbruket, som bränsle och byggnadsmaterial för större delen av befolkningen och som leverantör av träkol till järnbruken, som var beroende av denna råvara från skogen. Med detta undantag, och med undantag för produktionen av tjära, hade ingen annan exportnäring baserad på skogen uppstått tidigare i Sverige.³⁾

¹⁾ Söderlund, E: Svensk trävaruexport under hundra år, s. 3-4.

²⁾ Thomas, D S: Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements 1750-1933, s. 122.

³⁾ A. a.

Figur 2. Sundsvallsdistriktet

1: Sund 2: Svartvik 3: Matfors

Det faktum att sågverksindustrins expansion kom just vid den tidpunkt som den gjorde, hade sin grund i en kombination av flera olika, både yttre och inre orsaker. Det fanns i huvudsak tre olika hindrande faktorer som måste undanröjas. En viktig faktor som länge verkade bromsande och hindrande var den allmänna politiken att gynna järnbruken på sågverkens bekostnad. Bränslebehovet vid järnframställning var stort och faran för att skogarna skulle ta slut upplevdes som reell. Staten krävde därför tillstånd för att anlägga sågverk och begränsade deras produktion samt belade deras produkter med exportavgifter. Överallt där det fanns stora skogar anlades järnbruk. Så även längs Norrlandskusten. Medelpad var i detta sammanhang ett viktigt område. Uppluckringen av denna

politik började emellertid så tidigt som 1739 då även sågverksnäringen upphöjdes till en privilegierad näring. Den som efter vederbörligt tillstånd anlade en finbladig vattensåg fick även rätt till viss stockfångst i kronoskogarna.

En annan viktig hindrande faktor låg i de dåliga transportmöjligheterna. Framför allt saknades utbyggda och effektiva flottningsleder. Båda dessa två hindrande faktorer spelade en väsentligt mindre roll i Norge, vilket är en av förklaringarna till att genombrottet kom tidigare där och till att den norska sågverksindustrin länge var en allvarlig konkurrent till den svenska på världsmarknaden.

En tredje hindrande faktor var de höga importtullar för trävaror som England hade infört mot slutet av Napoleonkrigen. Dessa importtullar stängde i det närmaste den mest lovande exportmarknaden. Detta eftersom dessa tullar var mycket höga samtidigt som importen från Canada inte drabbades av den. Som en yttre faktor var den ökande efterfrågan på svenska trävaror, som blev följderna av frihandels genombrott, mycket viktig. Stor betydelse i detta sammanhang fick det svensk-franska frihandelsavtalet år 1865. Av än större betydelse var det faktum att England sänkte importtullen på sågade trävaror 1842, 1851 och 1860, samt avvecklade denna helt i mars månad 1866.¹⁾

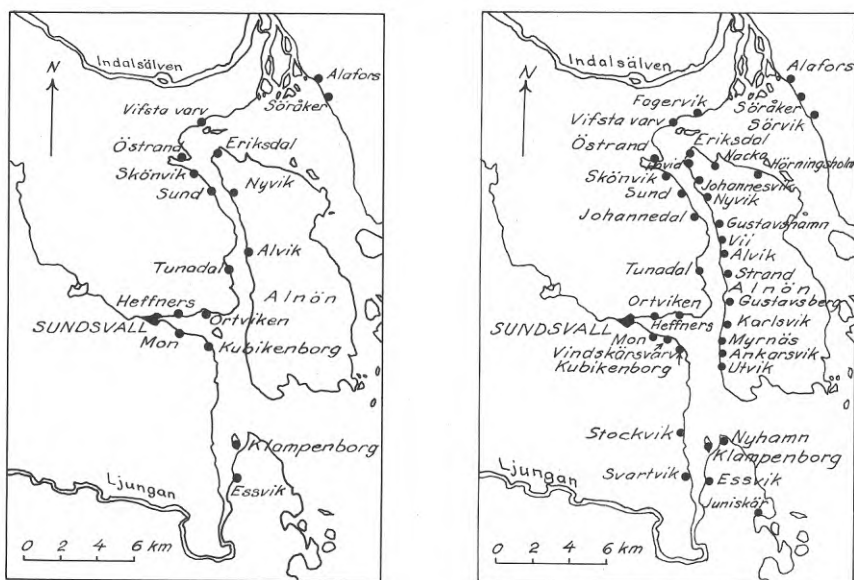
Tillsammans med undanröjandet av dessa tre hindrande faktorer kan ytterligare tre faktorer sägas ha spelat en avgörande roll för att göra sågverksindustriens expansion möjlig, nämligen införandet av näringsfrihet, sågverksbolagens möjlighet att få tag i billig timmerråvara samt deras möjlighet att rekrytera den nödvändiga arbetskraften.

Den del av näringsfrihetslagstiftningen, som fick störst betydelse för sågverksindustrin, var inte Fabriks- och hantverksordningen 1846 eller förordningen angående utvidgad näringsfrihet 1864. Dessa fick huvudsakligen en indirekt betydelse för sågverksindustrin genom att handeln blev fri. Avgörande blev istället de kungörelser som speciellt avsåg sågverken. Den första av dessa kungörelser gällde upphävandet av inskränkningarna i sågningsrätten för lego- och avsalusågarna 1842. Ett första steg i denna riktning hade emellertid redan tagits 1828, då det gavs full frihet att anlägga husbehovssågar. Från och med 1864 var sågningen helt fri i Sverige. I en kunglig kungörelse den 30 december 1863 togs nämligen det slutgiltiga steget genom bestämmelsen att²⁾

Mjöl- och sågqwarnar ege enhvar, som lägenhet dertill hafwer, anlägga samt till eget behof och andras betjenande begagna, /.../

1) Wik, H: Norra Sveriges sågverksindustri, s. 43-44, Söderlund, E: A. a., s. 14, Väster-norrland ett sekel, I, s. 212.

2) SFS 1863:76

Figur 3. Ångsågar i Sundsvallsdistriktet 1869 och 1890

Källa: Wik, H: Norra Sveriges sågverksindustri.

Även om det kan diskuteras i vad mån dessa förbud mot att fritt anlägga sågar hade efterlevts, särskilt i Norrland där avstånden var stora och kontrollen liten och svår att genomföra, så står det klart att upphävandet av dessa förbud innebar en viktig impuls till nyanläggning och utvidgning av sågverk.¹⁾

En ännu större betydelse än de olika bestämmelserna om näringsfrihet fick den med denna fråga nära sammanbundna nya aktiebolagslagen av år 1848. Denna fick en stor betydelse när det gällde att göra det möjligt att resa det nödvändiga kapitalet för att finansiera sågverksindustriens uppbyggnad. Under åren 1848-1874 grundades det inte mindre än 70 aktiebolag med sågverksrörelse, varav 46 i Norrland.²⁾

Sågverksindustriens genombrott i Sverige har ett nära sammanhang med den kapitalistiska omdaning av landet. Såväl näringsfriheten som möjligheten att bilda aktiebolag var viktiga led i denna process, men även de metoder genom vilka sågverksägarna försäkrade sig om timmerråvaran till ett billigt pris och det sätt på vilket de rekryterade den

1) Wik, H: A. a., s. 80-82.

2) A. a., s. 71 och van der Hagen, A L, Cederschiöld, S: Svenska aktiebolag med begränsad ansvarighet.

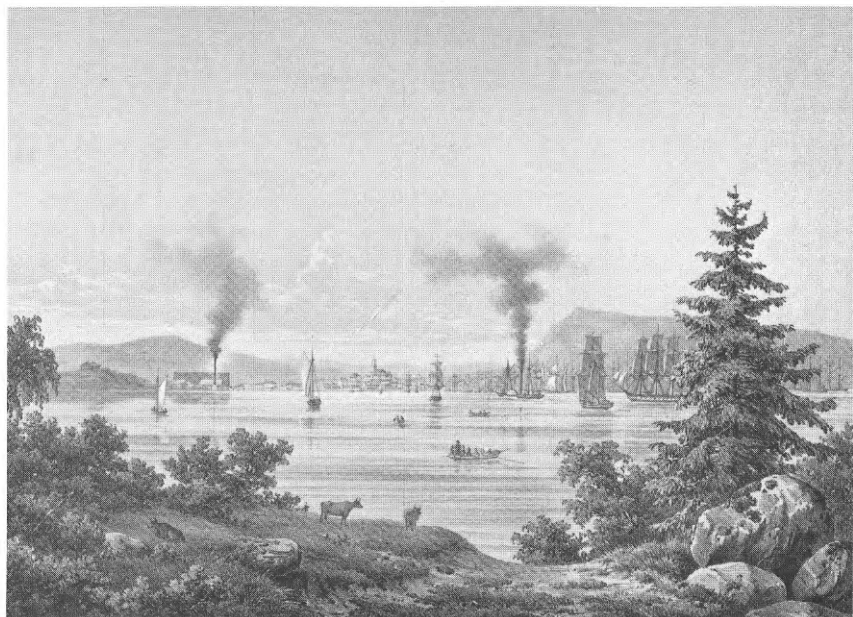
nödvändiga arbetskraften.¹⁾ En avgörande faktor för att göra sågverksdriften lönsam var att säkra sågverksbolagen en omfattande och jämn tillgång på timmerråvara till ett relativt lågt pris eller kostnad. I detta sammanhang bör två viktiga faktorer framhållas. För det första undanröjandet av hinder och sänkningen av kostnaderna i transportsystemet, d. v. s. ombyggnaden av flottningslederna. För det andra själva anskaffningen av timret eller rätten att avverka timmer.

Flottningsledningarnas utbyggnad och ombyggnad fick till resultat att flottningskostnaden och även flottningstiden radikalt kunde skäras ned. Ljungan och dess bifloder är ett bra exempel på detta. Där reducerades flottningstiden, d. v. s. den tid som åtgick för att flotta en timmerstock från avverkningsplatserna i skogen ned till kusten, från två eller ofta tre år omkring 1870 till endast fyra månader eller en vårsäsong vid mitten av 1890-talet. Den arbetsstyrka som var sysselsatt med att flotta timmer på Ljungan och dess bifloder reducerades mellan dessa bägge tidpunkter från 1 350 till endast 600 man. Under samma period reducerades den årliga kostnaden från 550 000 till 350 000 kronor samtidigt som den genomsnittligt flottade timmermängden ökade från 1 500 000 timmerstockar i genomsnitt för åren 1869-1874 till 2 000 000 timmerstockar under åren 1890-1895.²⁾

När det gäller den andra faktorn bidrog den ekonomiska liberalismens epok från 1850-talets mitt till att underlätta sågverksbolagens skogsförvärv. Avverkning av timmer i stor skala var en förutsättning för driften av en sågverksrörelse. Innan sågverket anlades måste företagaren försäkra sig om möjligheten och rätten att skaffa timmer. I regel kom grundarna av ett sågverk under genombrottstidens tidigare skede att köpa avverkningsrätter på 50 år av bönderna. Dessa köp av avverkningsrätter förbjöds 1889 att omfatta mer än 20 år. År 1905 tilläts avverkningskontrakt som gällde för högst 5 år. Efter år 1906 utfärdades även ett direkt förbud för bolagen att förvärva skogsmark av bönderna genom arrende- eller köpekontrakt. Bolagens köp av skogsmark hade då successivt blivit allt vanligare. Vid denna tidpunkt hade utvecklingen på detta område redan gått så långt att flera bolag hade anskaffat betydande skogsdomäner genom arrende- och köpekontrakt, som de hade ingått med bönderna.

¹⁾ För en översikt av den kapitalistiska omdaning av Norrland se Östman, H: Norrlands ekonomiska utveckling sedan mitten av 1800-talet. Ett försök att tillämpa begreppen produktionsförhållanden och produktivkrafter på utvecklingen i Västernorrland vid mitten av 1800-talet finns i Schön, L: Västernorrland in the Middle of the Nineteenth Century, *Economy and History*, XV, 1972, s. 83-111.

²⁾ Cornell, H: År och människor, s. 195-196.

Sundsvall under 1850-talet

Bönderna i sin tur hade nämligen genom avvittringsstadgan av år 1783 kommit att tillskansa sig enorma skogsarealer i Norrland, som tidigare hade gällt för att vara kronans mark. På den tiden tillmätte inte staten, lika lite som de enskilda individerna, skogen något större värde. Argumentet bakom avvittringsstadgan var att varje bonde skulle vara fullsutten, d. v. s. att varje bonde skulle kunna erlägga skatt. Detta skattekäl tedde sig helt motiverat i en tid då den norrländske bonden inte kunde försörja sig på sin magra jord. Skogen gav husbehovsvirke och betesmöjligheter för kreaturen och utgjorde på så vis en viktig källa till biinkomster för bonden.

Förhållandena blev helt annorlunda när skogen genom sågverksindustrins framväxt ökade i värde. Sågverksägarna skaffade sig antingen avverkningsrätter, vilket var det vanliga under industrins tidiga år, eller besittningsrätt till timmerskogar mot arrende och även genom köp av mark från bönderna, vilket senare blev allt vanligare. Bönderna å sin sida ansåg sig ha skaffat sig en god extra inkomst. De fick för första gången, men endast under en mycket begränsad tidsperiod, gott om kontanta pengar att röra sig med. Endast till en mindre del användes dessa medel

till att köpa nya gårdar eller till andra investeringar i jordbruket eller t. ex. i sågverksindustrin. Till största delen gick de åt till böndernas egen konsumtion. I realiteten upplät bönderna sin mark till bolagen för ett allt för lågt arrende respektive pris. Å andra sidan var dessa låga rotvärden en viktig grundval för sågverksbolagens lönsamhet.¹⁾

Förutom genom köp av avverkningsrätter eller köp och arrende av tidigare bondeägd mark hade en del sågverk tillgång till stockfångst i statens skogar. Stockfångstprivilegier innebar att dessa sågverk hade rätt att låta avverka ett visst antal timmerstockar per år på kronans marker. Denna stockfångst motsvarade järnbrukens rekognitionsskogar, i vilka dessa skaffade sig sin kolved.²⁾ Den berömda striden kring sågverket i Baggböle gällde just frågan om detta sågverk hade låtit avverka mer timmer i sina stockfångstskogar än vad det hade rätt till.³⁾

Sågverksbolagen fick erlägga en avgift för stockfångsträtten. Denna avgift, som kallades stubböre, kom under 1800-talet att ersättas med en skatt. Stubböresavgiften, som beräknades efter antalet fällda träd, var mycket låg. Till sin innebörd skall denna stubböresavgift ur företagsekonomisk synvinkel jämföras med rotvärdet av köpt timmer. Eftersom den kostnad som var förenad med timmer från arrenderad eller köpt mark eller avverkningsrätt hade en likartad företagsekonomisk innebörd kallades även denna kostnad för stubböre.

Denna stubböreskostnad för såväl stockfångsttimmer som timmer från arrenderad, genom köp förvärvad mark eller från mark disponerad genom avverkningsrätt, var enligt alla tillgängliga uppgifter låg. Däremot torde de få tillgängliga uppgifter som finns om rotvärdet på köpt timmer ge skäl för antagandet att rotvärdet på detta slag av timmer var högt. Köpt timmer tycks därför väsentligt ha belastat sågens produktionskostnader. Stora egna skogar ansågs vara en viktig förutsättning för lönsam sågverksdrift. De sågar som förlitade sig på köptimmer var därför få. Kubikenborgs ångsåg var dock i alla fall i viss utsträckning ett exempel på att det trots allt förekom sågar som gjorde det.⁴⁾

Allt eftersom det grova virket höggs ut och transportkostnaderna sjönk förflyttades sågverksindustrins tyngdpunkt norrut. Förutseende göteborgsfirmor, av vilka främst bör nämnas James Dickson & Co., men också J A Kjellgren & Söner och G H Hegart & Co., utvidgade sina

1) Sällström-Nygren, C: Vattensågar och ångsågar i Norrland, s. 8, not 5, och Wik, H: A. a., s. 37-46.

2) Sällström-Nygren, C: A. a.

3) Wik, H: A. a., s. 46-49, och Gaunitz, S: Baggböleriet - om konsten att avverka norrlandsskogarna utan att bryta för mycket mot lagen, Västerbotten, 1980, s. 2-14.

4) Sällström-Nygren, C: A. a. Om Kubikenborgs ångsåg och J A Enhörnings trävaruaffärer jämför Flodén, N A: Sågverkspatronerna, I, nytryck: s. 307-353. Jämför även Hjulström, F, Arpi, G, Lövgren, E: Sundsvallsdistriktet 1850-1950, s. 233-239.

intressen från Dalsland och Värmland, där de tidigare hade haft tyngdpunkten i sin verksamhet förlagd, och köpte upp vidsträckta områden längs Ljusnan, Ljungan, Indalsälven och Ångermanälven. Det var ingen tillfällighet att de just koncentrerade sina uppköp av mark och avverkningsrätter längs dessa älvar. Det var här som avvittringen hade gått längst och därför kronoskogarna och allmänningsskogarna var sällsyntast. Västernorrlands län, och då särskilt Sundsvallsdistriktet med sitt strategiska läge mellan Ljungans och Indalsälvens mynningar, kom att bli det viktigaste sågverksdistriktet i landet.¹⁾

Ända sedan medeltidens slut hade det funnits bondeägda vattensågar i Västernorrlands län. Denna näringsgren expanderade något på 1700-talet i samband med införandet av en ny teknik, de finbladiga sågarna, men det dröjde lång tid innan denna teknik helt slog igenom. Det skedde först omkring 1850 då de finbladiga sågarna konkurrerade ut de grovbladiga. Denna tidiga industri producerade emellertid nästan enbart för husbehov och i en mycket begränsad omfattning för den lilla varvsindustri, som fanns i Sundsvallsdistriktet, främst Vifsta varf och Svartvik.²⁾

I motsats till vad som gällde för de äldre och mindre vattensågarna kom endast ett mycket begränsat antal ångsågar att anläggas med hjälp av bondekapital. Dessa var dessutom genomgående små företag. Ett undantag utgjordes av ångsågen i Johannesvik på Alnön.³⁾

De större vattensågarna, som ofta låg i anslutning till ett järnbruk, och som då ägdes av detta bruk, kom snart i händerna på de göteborgska handelsfirmorna eller andra storköpmän. Redan under 1820-talet köpte James Dickson & Co. in Matfors bruk och vattensåg.⁴⁾

De dominerande ägarna, både av de nyanlagda ångsågarna och av de större vattensågarna, kom av dessa skäl därför till en början bli de göteborgska handelsfirmorna, främst James Dickson & Co. Vid sidan om dessa förekom tidigt ett visst inslag av norskt kapital, vilket delvis hade samma bakgrund som de göteborgska firmornas engagemang i Norrland. Det grova virket höll nämligen vid denna tid på att ta slut i Norge på samma sätt som det tidigare hade gjort i Dalsland och Värmland. Ett exempel på en ångsåg i Sundsvallsdistriktet, som anlades med hjälp av norskt kapital, var Sveriges första ångsåg, som anlades i Tunadal år 1849.⁵⁾

¹⁾ Västernorrlands län 1871-1895, s. 53-54, Wik, H: A. a., s. 41, not 5, och Hjulström, F, Arpi, G, Lövgren, E: A. a., s. 153-155.

²⁾ Carlgren, W: De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt.

³⁾ Flodén, N A: Sågverkspatronerna, II, s. 143-181.

⁴⁾ Bylund, T: Matfors Bruk 1793-1850, SCA 50 år, s. 332-361, och Wallestad, Matfors vattensåg, Från stad och bygd i Medelpad, 1945, s. 205-219.

⁵⁾ Några författare, t. ex. Gårdlund, T: Industrialismens samhälle, s. 38, och Hellström,

Vid sidan om dessa ägargrupper och handlande från de norrländska städerna, och i deras spår, kom även stockholmska köpmän och industriidkare att engagera sig i trävaruhandeln och sågverksindustrin. Dessa intressen kom så småningom att utgöra det dominerande inslaget bland sågverkens ägare.¹⁾

De företagsledare och arbetsledare som behövdes inom den framväxande sågverksindustrin togs ofta ifrån de olika kringliggande järnbruken, men ibland engagerades folk, som firmorna redan tidigare hade haft i sin tjänst. James Dickson & Co. använde sig ofta av den rekryteringsmetoden. Det var inte heller ovanligt att norrmän engagerades.²⁾

Bristen på yrkeskunnig arbetskraft var stor. Somliga togs från bruket i närheten, somliga hämtades ifrån den kringliggande landsbygden. Dessa bägge rekryteringsmetoder spelade en särskilt stor roll under den första tiden. Senare kom emellertid sågverksbolagen att i huvudsak rekrytera sin arbetskraft bland arbetsvandrare ifrån Norrlands inland, Värmland, Dalarna och svenskbygderna i det finska Österbotten. Sågverksbolagen kom även aktivt att rekrytera sin arbetskraft direkt i dessa områden. Den stora efterfrågan på arbetskraft inom sågverksindustrin skapade ett utbud av arbetskraft. Varje år kom en strid ström av arbetare till norrlandskusten och inte minst till Sudsvallsdistriktet för att söka arbete i sågverksindustrin. Sågverksbolagens rekrytering av arbetskraft tas upp till närmare behandling i kapitel 12.

O: Den norrländska sågverksindustrin, s. 273, anger felaktigt att Vifsta varf var den första ångsågen. I själva verket var Vifsta varfs ångsåg den tredje som anlades. Nummer två var Mons ångsåg byggd 1851, tätt följd av Vifsta varf 1852. Jämför Olsson, R: Norrländskt sågverksliv under ett sekel, s. 27-47, och Wik, H: A. a., s. 91. Wik anför en passus ur Sundsvallstidningen »Nytt allvar och skämt» för den 20 december 1849: »några bland stadens handlande hava förenat sig om att i Tunaby av Sköns socken anlägga ett verk, som drives med ångkraft, bestående av en kvarn med 3 par stenar och en såg med 2:ne ramar. Kvarnen var färdig förlidet år, och sågen har därjämte för någon tid sedan kommit igång. Byggnaden, som utgör ett stort och rymligt 3:ne våningars hus med vackert läge vid Alnösundet, är uppförd av hr C A Jensen. Anläggningen benämnes Tunadal.»

- 1) Allmänt om sågverkens ägare se Flodén, N A: Sågverkspatronerna, I och II. Jämför även Schön, L: A. a. och Östman, H: A. a.
- 2) De som var i tjänst hos firmen James Dickson & Co. tycks ofta ha varit arbetare som utgallrats till arbetsbefäl och tjänstemän, dels från firmans lastageplats i Göteborg, Majornas Brädgård, dels från firmans, under 1850-talet i stort sett avvecklade intressen i Värmland och Dalsland. Se Nelson, H: Studier över svenskt näringsliv, säsongarbete och befolkningsrörelser under 1800-talet och 1900-talet, s. 502, som citerar sekr. I Ore-mark, Bergvik och Ala AB. För ytterligare exempel på detta jämför Cornell, H: A. a., s. 155. För exempel på norskt inslag se Olsson, R: A. a., s. 41-42.

Med kartan i figur 2 på sidan 33 ges en översikt över Sundsvallsdistriktet. Med de bägge kartorna i figur 3 på sidan 35 ges lokaliseringen av ångsågarna i Sundsvallsdistriktet åren 1869 och 1890. Två år som spelar en stor roll för framställningen i denna avhandling.

Sammanfattningsvis kan det sägas att införandet av näringsfrihet och frihandel, som skapade en efterfrågan på svenska sågade trävaror på den internationella marknaden, i kombination med möjligheter att säkra en jämn och stor tillgång på timmerråvara till ett lågt rotvärde och tillräckligt med arbetskraft, var de viktigaste förutsättningarna för trävaruhanteringsens expansion. De olika förutsättningarna hade olika relativ betydelse under olika faser i genombrottet. Betydelsen av Sveriges trävaruexport kan illustreras med följande siffror. Värdet av den svenska trävaruexporten blev under 1860-talet ungefär lika stort som värdet av järnexporten. Under 1870-talet blev trävaruexportens värde ungefär dubbelt så stort som värdet av järnexporten.¹⁾

4.2 Långa vågor och cykliska konjunktursvängningar

När det gäller fluktuationerna och den konjunkturrella utvecklingen inom den svenska sågverksindustrin kan två olika mönster urskiljas under åren 1860-1895. Vid sidan om de kortsiktiga cykliska konjunktursvängningarna fanns det även mera långsiktiga svängningar eller vågor.

Tvårs genom de cykliska konjunktursvängningarna kan det konstateras att 1850- och 1860-talen präglades av en nästan obegränsad optimism från sågverksägarnas sida. Denna optimism kom sedan att ytterligare förstärkas under 1870-talets första år. Optimismen hade sin grund i branschens enorma expansion och de allmänt och ständigt stigande trävarupriserna. Under 1870-talets andra hälft, och då särskilt under detta decenniums sista år, förbyttes den starka högkonjunkturen i en lågkonjunktur. Redan 1873 hade priserna på sågade trävaror börjat sjunka på världsmarknaden. Tendensen höll sig i stort ända fram till 1895, och ledde till att optimismen förbyttes i pessimism. Denna pessimism bland sågverksägarna stod sig ända fram till det att priserna åter började stiga vid mitten av 1890-talet. Ernst Söderlund menar dock att denna pessimism ofta var obefogat stark. Trots de sjunkande trävarupriserna fortsatte sågverksindustrins expansion om än i en lugnare, men samtidigt stabilare, takt även under 1880-talet och 1890-talets första hälft.

¹⁾ Thomas, D S: A. a.

Vid sidan om dessa mera långsiktiga fluktuationer eller vågor fanns det de kortsiktiga cykliska konjunktursvängningarna. Dessa var mycket kraftiga även om det samtidigt kan konstateras att det fanns en grundläggande tendens till en anmärkningsvärd expansion under hela tidsperioden. Bottenlägena i de cykliska konjunktursvängningarna brukar tidfästas till följande år: 1865-1868, de stora nödåren, 1879-1880, den stora strejkens år, 1883-1886 och 1891-1895. Den cykliska konjunkturuppgången nådde sin topp följande år: 1862, 1872-1875, 1881-1882 och 1888-1890.

1)

Med diagrammet i figur 4 ges trävaruprisernas utveckling i Sundsvall. Trävarupriserna i Härnösand, som t. ex. Harald Wik har använt i sin framställning, anses dock ge ett bättre genomsnitt för landet som helhet. När det gäller att ge en indikator på den internationella konjunkturutvecklingen brukar Sauerbecks index användas. I världsmarknadspriserna framträder den fallande tendensen under 1870-talets andra hälft, hela 1880-talet och 1890-talets första hälft tydligare än i de svenska prisuppgifterna. Sauerbecks index föll med 16-17 procent från början av 1880-talet till början av 1890-talet.²⁾

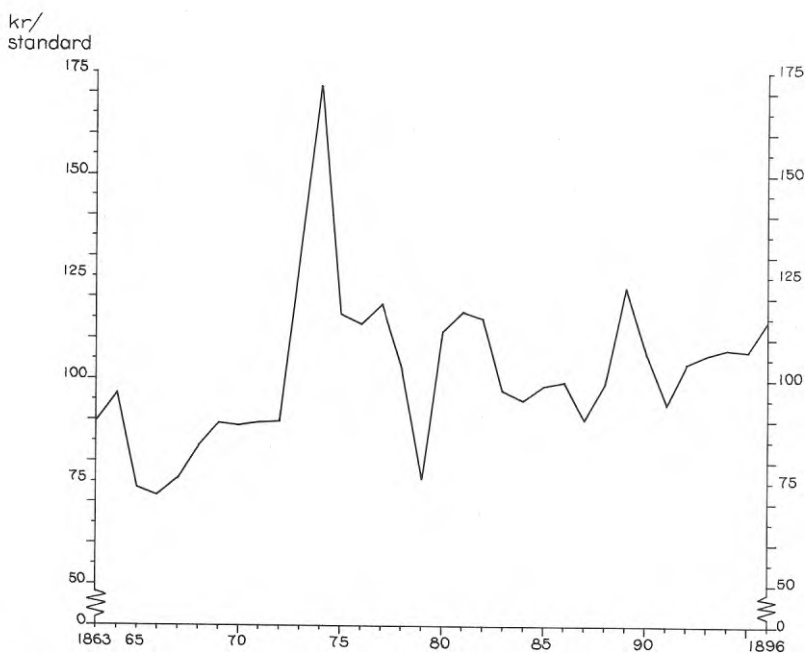
4.3 Sundsvallsdistriktets trävaruexport

Med diagrammet i figur 5 ges utvecklingen av Sundsvallsdistriktets export av trävaror mellan åren 1860-1890. Exporten av trävaror mångdubblades under dessa år.³⁾ Exporten av sågade trävaror enbart från detta distrikt

1) Söderlund, E: A. a., s. 50-56 och s. 139-141.

2) Wik, H: A. a., s. 75, och Västernorrlands län 1871-1895, s. 91, not 1. Angående trävaruprisernas utveckling jämför även Härnösands distrikts trävaruexportförening 1898-1923, Lovén, F: Huru hafva priset å olika virkesslag varit under senare årtionden, huru torde de för framtiden ställa sig, och hvilka slutsatser kan man häraf draga rörande skogsskötseln, Wermländska bergsmannaföreningens annaler, 1904, s. 52-53, och Söderlund, E: A. a., s. 155-157. Prisstatistik finns även i Västernorrlands län 1871-1895, s. 87-93.

3) Alla uppgifter om produktion inom sågverksindustrin är mycket osäkra före omläggningen av industristatistiken 1896. Detta eftersom sågverksindustrin inte fanns med i denna före detta år. Eftersom exporten utgjorde mer än 90 procent av produktionen och eftersom exportstatistiken är betydligt bättre, även om också den är behäftad med en mängd fel och brister, har flera författare valt att använda denna för att få ett mått på

Figur 4. Genomsnittspriser för sågade trävaror i Sundsvall 1863-1896

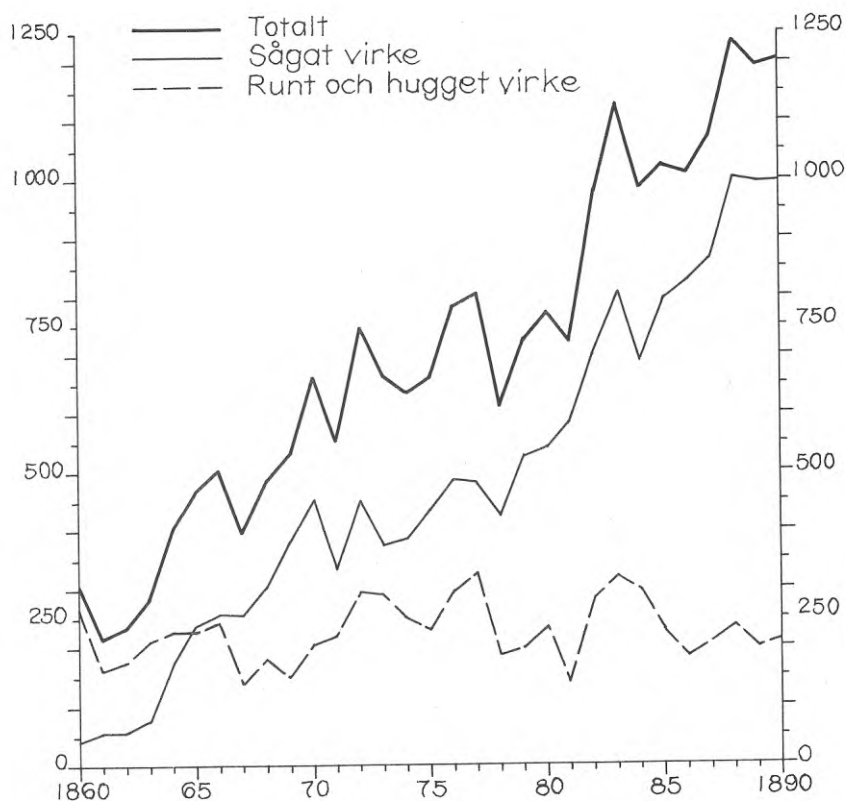
Alla kvalitéer, kr/standard.

Källa: Västernorrlands län 1871-1895, s. 91.

var år 1890 nästan 20 gånger så stor som år 1860 och omkring två och en halv gång så stor som år 1870. Sundsvallsdistriktets andel av Sveriges export av sågade trävaror var år 1860 endast 7 procent. År 1870 hade

produktionens utveckling. Se Söderlund, E: A. a., Wik, H: A. a. och Hjulström, F, Arpi, G, Lövgren, E: A. a. I dessa arbeten har Söderlund, Wik och Arpi samtliga använt exportstatistiken även som ett mått på produktionens storlek och utveckling. Före 1881 använde exportstatistiken inte kubikmeter utan kubikfot. Det är oklart om det i statistiken avses svenska eller engelska. Troligen användes engelska. Dessa är 8,4 procent större än de svenska. Se Västernorrlands län 1871-1895, s. 80. Med standard avses Petersburgsstandard. Denna motsvarar 4,672 kubikmeter eller 165 engelska kubikfot bräder och plank, 4,247 kubikmeter eller 150 engelska kubikfot fyrkantsbalkar, eller 3,397 kubikmeter eller 120 engelska kubikfot rundtimmer. Jämför Standard, Nordisk Familjebok, 2 uppl., sp. 971. 1 kubikmeter är ungefär lika med 35 engelska kubikfot.

denna andel ökat till 15 procent och år 1886, då andelen var som störst, 23 procent. År 1890 var den 21 procent.¹⁾

Figur 5. Sundsvallsdistriktets export av trävaror 1860-1890

Tusental kubikmeter. Uppgifterna för år 1860-1863 är något osäkra eftersom de baserar sig på omvandlade mängduppgifter och inte volymer.

Källa: Bi SOS, litt F, 1860-1870, och Västernorrlands län 1871-1895, s. 83.

¹⁾ Hjulström, F, Arpi, G, Lövgren, E: A. a., s. 288-289.

I Västernorrlands län svarade Sundsvallsdistriktet för i genomsnitt omkring 60 procent av trävaruexporten. Det andra distriktet i länet, Härnösandsdistriktet, ökade emellertid sin export av trävaror snabbare under tidsperioden än Sundsvallsdistriktet.¹⁾

Det var endast exporten av sågade trävaror som ökade. Exporten av rundvirke och fyrkantsvirke var så gott som oförändrad under perioden. För Sundsvallsdistriktets del var emellertid denna export av grovt osågat virke, särskilt i periodens början, av mycket stor betydelse. Dessa osågade timmerstockar och grova bjälkar bestod till allra största delen av s. k. hollandstimmer. Sundsvallsdistriktet stod för mellan 70 och 80 procent av hela Sveriges export av sådant virke. Detta användes i Nederländerna till dammbyggen eller sågades till plank och bräder därstädes med hjälp av de många vädersågarna, som fanns i detta land allra minst sedan 1500-talet. Genom en medveten politik från sågverksägarnas sida minskades denna export eftersom de hellre ville exportera förädlade produkter i form av sågade trävaror.²⁾

Trots den uttalade strävan som fanns från sågverksägarnas sida att exportera en mera förädlad vara, kom inte maskinhyvlerierna att få samma betydelse för den norrländska sågverksindustrin, som de fick för den norska. Exporten av hyvlade bräder var relativt obetydlig och hindrades av importtullar i Tyskland och Frankrike. Statistiken över exporten av hyvlade bräder för de tidiga åren är osäker. Den särskiljs överhuvudtaget först i exportstatistiken från och med år 1885.

Det första maskinhyvleriet i Sundsvallsdistriktet anlades vid Mons ångsåg redan år 1870. Det var emellertid först på 1880-talet som det i detta distrikt anlades något större antal maskinhyvlerier. Dessa drevs här alltid som en sidorörelse till ett sågverk. Typiska exempel förutom Mon på sågverk med en sådan sidorörelse var Svartvik och Sunds dottersåg på Alnön, Nyvik.³⁾

Trävaruexporten nådde sitt maximum kring sekelskiftet. Då hade emellertid redan trämassefabrikationens expansion inletts och det grova virket höll på att ta slut. En del firmor klarade inte den omställningen. Så t. ex. avvecklade James Dickson & Co. alla sina engagemang i Norrland redan 1890 och åren därefter.⁴⁾

1) Västernorrlands län 1871-1895, s. 84.

2) A. a., s. 85.

3) Wik, H: A. a., s. 233. Det var i Sundsvallsdistriktet som hyvlerierna blev av störst betydelse längs Norrlandskusten. Vid mitten av 1880-talet fanns det där sju stycken. Se Hörnell, R: Katalog öfver Sveriges sågverk, s. 39 ff.

4) Attman, A: Göteborg 1863-1913, Göteborgs stadsfullmäktige, I:1, s. 62.

4.4 Vattensågar och ångsågar

År 1849 anlades, som ovan nämnts, i Tunadal Sveriges första ångsåg. Denna följdes snart av flera. Mons ångsåg kom till 1851 och Vifsta varfs 1852. År 1862 fanns det inte färre än 22 ångsågar i Norrland, Gästrikland oräknat. Inte färre än tolv av dessa låg i Västernorrlands län, varav sex i Sundsvallsdistriktet. Under de följande årtiondena expanderade antalet ångsågar mycket snabbt, inte minst i Sundsvallsdistriktet. Jämför kartorna i figur 3.¹⁾

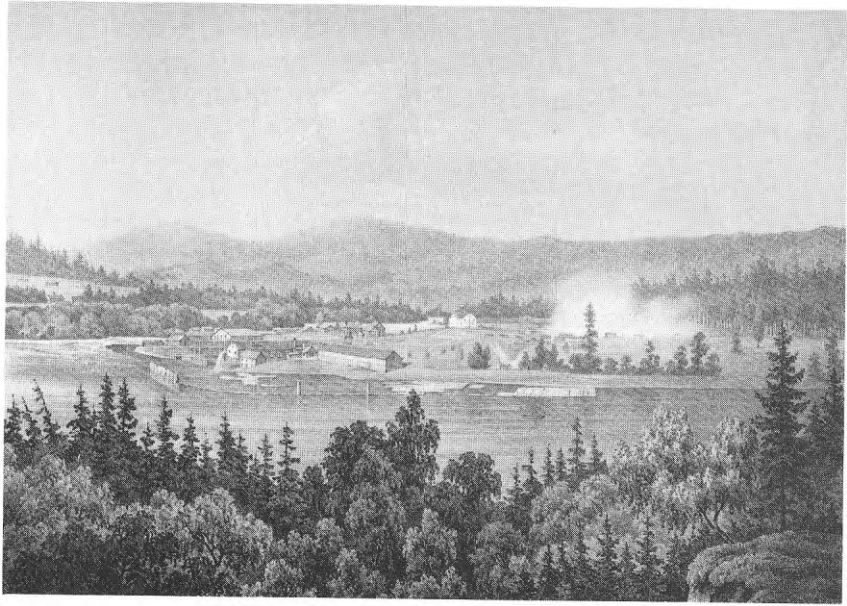
Det kan ligga nära till hands att tro att vattensågarna stagnerade eller började minska i antal och produktion i och med att ångsågarna kom till. Forskningen visar emellertid att detta är en felaktig föreställning. Perioden 1850-1870 innebar tvärtom ett uppsving även för vattensågarna. År 1850 fanns det i Västernorrlands län 51 större vattensågar med ett taxeringsvärde på minst 3 000 riksdaler riksmünt eller påförda motsvarande bevillning. År 1862 var motsvarande siffra 108 vattensågar. Även om dessa siffror inte är fullt jämförbara p. g. a. att 1862 års taxeringslängder är fullständigare än 1850 års, pekar ändå siffrorna på en betydande ökning av antalet vattensågar.²⁾

Flera av de vattensågar, som nyanlades under denna tid, var dessutom av rätt betydande storlek. Så var t. ex Bollsta, Mo och Husums vattensågar i storlek fullt jämförbara med samtida ångsågar. Den största av de västernorrländska vattensågarna, Matfors vid Ljungan i Medelpad, byggdes om i etapper under 1850- och 1860-talen. Den sista ombyggnaden skedde så sent som åren 1869-1870. Detta sågverk blev genom denna sista ombyggnad ett av de största sågverken vid denna tid i landet överhuvudtaget. Ingen av samtidens ångsågar i Västernorrlands län var större. Mot denna bakgrund kan det konstateras att en mycket stor del av den inledande expansionen under 1850- och 1860-talen åstadkoms genom att vattensågarnas kapacitet ansträngdes till det yttersta.

Även om ångsågarnas antal och produktion ökade mycket kraftigt under 1860-talet var det först under 1870-talets högkonjunktur, som ångsågarna blev helt dominerande. Orsakerna till att dessa gjorde sitt genombrott vid denna tidpunkt var flera. Bl. a. ställde då främst den

¹⁾ Wik, H: A. a., s. 103-106.

²⁾ A. a., s. 87-91 och 98-102.

Matfors under 1850-talet

engelska marknaden nya kvalitetskrav. Dessa innebar att köparna ville ha oflottade plank och bräder, vilket nödvändiggjorde en lokalisering av sågverken till kusten. Dessutom bestod den nya efterfrågan till största delen av en efterfrågan på förädlade produkter, och inte på timmer eller det »halvfabrikat» som brukar kallas hollandstimmer. Den faktor som kom att fälla det slutgiltiga avgörandet var emellertid den företagsekonomiska fördelen av att kunna koncentrera såg och lastageplats till ett och samma ställe. Tekniska faktorer, såsom möjligheten till en mera kontinuerlig vintersågning, blev en första rangens fråga först längre fram.

Ångsågens slutgiltiga seger över vattensågen symboliseras av nedläggningen av Matfors vattensåg år 1878 och överflyttningen av produktionen till den fyra år tidigare anlagda ångsågen vid Svartviks lastageplats.¹⁾ Av detta får emellertid inte dras den slutsatsen att alla, eller ens

¹⁾ Om trävaruhanteringen i Svartvik kan anföras följande. Grosshandelsfirman James Dickson & Co. köpte 1832 den redan 1819 anlagda lastageplatsen i Svartvik. Denna lastageplats blev sedan utskeppningshamn åt den stora vattensågen och åt järnbruket i Matfors. Vid lastageplatsen anlades även ett skeppsvarv. Åren 1873-1874 byggdes den första ångsågen i Svartvik. Denna såg, som senare kom att kallas för den gamla sågen,

de flesta, vattensågarna lades ned vid denna tid. Tvärtom ökade de t. o. m. något i antal fram till mitten av 1890-talet. Däremot minskade snabbt deras relativa betydelse från 1870-talets högkonjunktur och framåt.¹⁾

Uppgifterna om vattensågarnas produktion är precis som ångsågarnas mycket osäkra före omläggningen av industristatistiken år 1896. För Västernorrlands del kan dock en del uppgifter för tiden 1861-1875 hämtas ur landshövdingens femårsberättelser. Vidare kan en del uppgifter hämtas ur skriften »Västernorrlands län 1871-1895», som länet gav ut inför Stockholmsutställningen 1897, för de tjugofem år som där behandlas. Medan produktionen i Medelpad ännu omkring år 1860 var ungefär lika stor vid vattensågarna som ångsågarna, var den under 1870-talets första hälft mer än sju gånger så stor vid ångsågarna. Under 1890-talets första hälft var den mer än 26 gånger så stor. Noteras bör även den stora svackan i vattensågarnas produktion kring 1870-talets slut, som till en stor del beror på nedläggningen av Matfors vattensåg. Denna svarade ensam för mer än hälften av vattensågarnas sammanlagda produktion. Vattensågarna repade sig emellertid relativt väl under 1880-talet. Nivån från 1870-talets början nåddes emellertid inte. En viss reservation måste dock göras för att vattensågarnas produktionsuppgifter något underskattas i den sammanställning som ges i tabell 2, eftersom endast de större vattensågarna är medräknade.²⁾

hade först tre ramar, men utvidgades till fyra ramar. Den andra sågen i Svartvik uppfördes åren 1877-1878 då vattensågen i Matfors lades ned. Denna såg hade åtta ramar, som senare kom att utvidgas till tolv. Därmed blev det totala antalet ramar i Svartvik 16. Samtidigt som den nya sågen byggdes fogades ett hyvleri till den gamla sågen. Detta hyvleri hade fem hyvelmaskiner, fem klyvsågar och nio kantsågar. Senare uppfördes även ett torkhus. Produktionen under rekordåret 1889 var i de bägge ångsågarna 26 000 standards sågade trävaror och i hyvleriet 5 000 standards hyvlade trävaror. År 1884-1885 var totalt i genomsnitt 213 anställda, varav 189 vuxna män, 20 minderåriga pojkar och fyra vuxna kvinnor. År 1891 var antalet anställda något mindre, nämligen totalt 186, varav 151 vuxna män, 35 minderåriga pojkar och inga kvinnor. År 1891 avvecklade Dickson sina intressen i Norrland och anläggningarna i Svartvik köptes av Trävarubolaget Svartvik, som hade bildats av normannen och grosshandlaren G P Braaten. Se Flodén, N A: A. a., I, nytryck: s. 17-70, Höglund, H: A. a., s. 146-153, och Stackell, L: Några minnen från det gamla Svartvik, Från stad och bygd i Medelpad, 1945, s. 107-120, samt primäruppgifter, 1884 års arbetareförsäkringskommitté, RA, och primäruppgifter, 1891 års barnarbetskommitté, RA.

¹⁾ Sällström-Nygren, C: A. a., s. 8-9, Västernorrlands län 1871-1895, s. 76, och Wik, H: A. a., s. 114-123.

²⁾ SOS, litt H, 1861-1875, Västernorrlands län, och Västernorrlands län 1871-1895, s. 76.

Tabell 2. Vattensågar och ångsågar i Medelpad 1861-1890, produktion

År	Vattensågar	Ångsågar	Totalt
1861-1865	275 600	358 800	634 400
1866-1870	354 600	1 030 402	1 385 002
1871-1875	279 337	2 082 079	2 361 416
1876-1880	34 056	2 565 170	2 599 226
1881-1885	99 424	4 134 763	4 234 187
1886-1890	112 408	5 081 607	5 194 015

Antal försågade timmerstockar, årsgenomsnitt.

Källa: Bi SOS, litt H, 1861-1875, Västernorrlands län, och Västernorrlands län 1875-1895, s. 76.

När det gäller sammanhanget mellan expansionen av sågverksindustrin och den tekniska utvecklingen finns det mycket som talar för att följande tes är riktig. Den teknik, som bar upp en stor del av expansionen före 1870-talet och den högkonjunktur som då kom, hör i huvudsak 1700-talet till. Det var den finbladiga vattensågens teknik. Det finns fog för påståendet att det var den stora expansionen inom sågverksindustrin som tvang fram de tekniska innovationerna, som sedan följde, snarare än att dessa var en förutsättning för eller orsak till den stora expansionen. Det var emellertid ångsågarna som stod för framtiden och det nya.¹⁾

Många av vattensågarna, särskilt de större, anlades i anslutning till ett järnbruk, såsom t. ex. i Matfors. Redan ett ytligt studium av bokföringsmaterial och andra bevarade handlingar från de större av dessa sågar ger vid handen att den sociala strukturen här hade mer gemensamt med de gamla järnbruken än med de nya ångsågarna. De mindre vattensågarna har i allmänhet inte lämnat efter sig något källmaterial alls. Av dessa skäl kommer framställningen i denna avhandling att koncentreras på förhållandena vid ångsågarna och deras lastageplatser samt i de nya samhällen som växte upp i anslutning till dessa.

¹⁾ Sällström-Nygren, C: A. a., s. 8-9, och Västernorrland ett sekel, I, s. 209-238.

4.5 Sunds bolag

Sunds bolags utveckling och förhistoria kan kortfattat beskrivas på följande vis.¹⁾ Sunds bolags förhistoria har av Hugo Höglund karaktäriserats som historien om den fattige smedpojken från Lögdö bruk, Erik Jan Hammarberg, och hans kamp att förena järn och trävaruhantering, två begrepp som sedan gammalt ansågs fientliga eftersom de konkurrerade om samma råvara, nämligen skogen.

Hammarberg lyckades inte i sitt uppsåt eftersom järnbruken i Medelpad vid denna tid blev olönsamma genom att nya metoder slog igenom vid järnframställningen. Träkolet kunde ersättas med stenkol och nyttan av lokaliseringen av järnbruken till Norrland försvann. Däremot fick Hammarbergs idéer stor betydelse för att säkra behovet av timmerråvara till den blivande ångsågen vid Sund. Idéerna fick också till följd att just Sunds ångsåg kom att inrikta sin rekrytering av arbetskraft på Medelpad och de gamla järnbruken.

Med hjälp av kapital satsat av tidnings- och industrimannen Lars Hierta, stockholmsgrosshandlaren Bernhard Almqvist, den i Sundsvall bosatte f. d. knallen Anders Petter Hallberg, timmeruppköparen J F Flodberg och den norske sågkonstruktören från Tunadal C A Jensen, bildade Hammarberg Sunds bolag den 5 januari 1856. På våren 1857 stod den nya sågen färdig. På platsen hade det tidigare funnits en bjälkgrop för framställning av s. k. hollandstimmer. Sågen, som ursprungligen var på två ramar, ombyggdes år 1869 till fem ramar. Den brann ner den 16 februari 1874, men återuppfördes samma år med sex ramar. Detta år inköptes även Nyviks ångsåg på Alnön, som därmed blev ett annex till Sund. Vid Nyvik anlades senare ett maskinhyvleri.

För Hiertas och Almqvists räkning inköpte Hammarberg i ett par etapper Lögdö bruk. Detta bruk inköptes sedan 1876 av Sunds bolag. Vid Sund ombyggdes sågen åter samma år efter en ny brand. Detta år ombildades även Sunds bolag till ett aktiebolag. År 1869-1870 flyttades en del av järnbrukets drift från Lögdö till Sund och benämndes Sunds bruk. En begränsad verksamhet hade redan bedrivits därstädes ett par år tidigare. År 1881 lades Lögdö bruk ned. Lögdö rekognitionsskogar överfördes på Sunds aktiebolag och fick sedermera en genomgripande betydelse för bolagets soliditet och Sunds ångsågs stockfångst.

¹⁾ Höglund, H: A. a., s. 38-42.

Sunds bruks verksamhet kom undan för undan att utvidgas till att omfatta en mekanisk verkstadsindustri med ett rikt differentierat sortiment omfattande allt från ångpannor och ramsågar till gravstaket och trädgårdsmöbler. Även båtreparationer utfördes.

År 1890 utvidgades Sunds aktiebolags verksamhet ytterligare genom att Ahlafors såg och Vestaná bruk i Medelpad inköptes. Även Stensmyrans såg i Jämtland köptes in.

4.6 Sammanfattning

Den svenska trävaruexporten växte mycket snabbt under 1800-talets mellersta decennier. Trävaruexportens kvantitet har uppskattas till att ha blivit fyrdubblad under en tjuugoårsperiod från omkring 1850. Samtidigt ökade trävarornas andel av den svenska exportens värde från omkring 15 till över 50 procent.

Tre viktiga hindrande faktorer måste undanröjas för att göra expansionen möjlig. För det första avvecklades den gamla politiken att gynna järnbruken på sågverkens bekostnad. För det andra förbättrades transportmöjligheterna, främst genom att flottningslederna byggdes ut. För det tredje avskaffade England och Frankrike, liksom de övriga viktiga exportmarknaderna, importtullarna på sågade trävaror.

Tillsammans med undanröjandet av dessa tre hindrande faktorer kan ytterligare tre faktorer sägas ha spelat en avgörande roll för sågverksindustrins expansion. För det första infördes näringsfrihet och en ny aktiebolagslag. För det andra kunde sågverksägarna säkra sig en jämn och billig tillgång på timmerråvara. Sågverksbolagen köpte in dels avverkningsrätter och slöt dels arrendekontrakt och köpte in mark från bönderna. Detta var möjligt eftersom bönderna, särskilt i Nedre Norrland, hade tillförsäkrats äganderätt till skogen genom avvitrningen av kronans mark. För det tredje kunde sågverksägarna försäkra sig om den nödvändiga arbetskraften. Bristen på yrkeskunnigt folk var stor, men sågverksägarna lyckades genom en aktiv rekrytering under de första åren täcka behovet. Senare skapade den stora efterfrågan på arbetskraft i sågverksindustrin ett stort utbud genom att arbetare strömmade in till sågverksdistrikten.

De konjunkturella fluktuationerna inom sågverksindustrin var stora. Långsiktigt kan det sägas ha funnits två skeden. Det första var präglad av stigande trävarupriser och optimism från sågverksägarnas sida under 1850- och 1860-talet och fram till mitten av 1870-talet. Perioden från mitten av 1870-talet och fram till mitten av 1890-talet präglades däremot av

en tendens till sjunkande trävarupriser och pessimism från sågverksägarnas sida. Kortsiktigt drabbades sågverksindustrin av världsekonomens cykliska upp- och nedgångar. Samtidigt fanns det dock en grundläggande tendens till en anmärkningsvärd expansion under hela tidperioden.

Sundsvallsdistriktets export av trävaror mer än fyrdubblades mellan åren 1860 och 1890. Distriktets andel av hela Sveriges export av sågade trävaror ökade samtidigt från 7 procent till över 20. Det var endast exporten av sågade trävaror som ökade. Exporten av s. k. hollandstimmer var i stort sett konstant under perioden. Denna export hade emellertid en särskilt stor betydelse i Sundsvallsdistriktet eftersom mellan 70 och 80 procent av hela Sveriges export av denna vara kom från detta distrikt.

De första ångsågarna i Sundsvallsdistriktet anlades omkring 1850. Det var emellertid först under 1870-talets högkonjunktur som ångsågarna slutgiltigt konkurrerade ut vattensågarna. Huvuddelen av uppgången under 1860-talet torde ha fallit på vattensågarna. Inte heller minskade dessa i antal under 1870- och 1880-talen, men deras relativa betydelse blev allt mindre. Även om vattensågarna kunde hämta sig ur den svacka som hade uppstått i deras produktion under senare hälften av 1870-talet, uppnådde de aldrig senare den produktionsvolym, som de hade haft i början av detta decennium.

III: Arbete och löner

Det gick livligt till ute vid Nybo. Vårutskeppningen hade börjat. Och när det var utskeppningsbrådska vid Nybo, då var det något med det lilla sågsamhället, som då en människokropp är sjuk i hög feber. Kroppen ligger och skälver, han rör sig av och an, det rycker i ögonlock och fingrar, huden är het, så den bränner, och till och från den sjukes bädd springa fötter i nervös oro och spänning för hur krisen skall avlöpa.

Vid Nybo var det arbetsmaskineriet från timmerspelskättingen i sågen till det lilla remhjulet i kapverket i brädgården, som hade feber; där var det arbetarna, som voro sköterskefötterna, som sprungo, där var det faktorn och i främsta rummet disponenten, som gick i nervös oro för utgången.

Femhundra standards! Före veckans utgång skulle hela ordern vara klar och klappad! Ingen pardon! Arbetarna fingo lov att lägga manken till och forta på med jobbet och även arbeta om näterna, om det knep!

500 standards ...

Karl Östman 1923

5 Arbetsprocess och arbetsmoment

5.1 Sågverkets plats i trävaruhanteringen

Om de ses ur produktionssfärens synvinkel kan sågverken anses utgöra en del av ett större helt. Tillverkningen av sågade trävaror omfattar en hel kedja av moment från skogen via flottningen till sågverken och utskeppningen av de tillverkade trävarorna till olika avnämare och konsumenter.

Av detta skäl vore det ur flera synvinklar önskvärt att beskriva alla de arbetsmoment som ingår i hela denna kedja och redogöra för alla de arbetares arbets- och levnadsförhållanden, som med dessa arbeten fick sin utkomst. Detta borde göras inte minst därför att alla dessa arbetare, särskilt p. g. a. de många arbetsvandringarna, utgjorde en relativt enhetlig grupp i många avseenden.

Källäget ställer sig emellertid hindrande i vägen och gör att en sådan bred skildring inte är möjlig att genomföra annat än glimtvis. Ett viktigt skäl till att källäget är så dåligt, som det är, är att det vid flottningen och inom skogsbruket tillämpades ett system med en omfattande hierarki av entreprenörer, där lagbasen oftast var det lägsta trappsteget. Över honom fanns det sedan en hel rad olika entreprenörer i olika nivåer för allt större delar av arbetet. Överst stod dessutom ofta inte skogsbolaget eller flottningföreningen själv, utan ofta en generalentreprenör.¹⁾

I skogsbolagens och flottningföreningarnas arkiv har det av dessa skäl samlats mycket få uppgifter, och i många fall inga alls, som kan användas för att beskriva arbets- och levnadsförhållandena för de med dessa arbeten sysselsatta arbetarna. Det är dessutom så att arkiv efter de olika entreprenörerna endast finns kvar i en mycket begränsad omfattning. Entreprenörerna på den lägsta nivån i hierarkin byggde knappast upp några arkiv eftersom de oftast hade »kontoret på fickan». De arkiv som finns kvar avser endast ett fåtal entreprenörer på en relativt hög nivå. Ett exempel på ett bevarat arkiv är det som finns efter en generalentreprenör för Ljungan och dess bifloderns flottningsleder, J F Cornell.²⁾

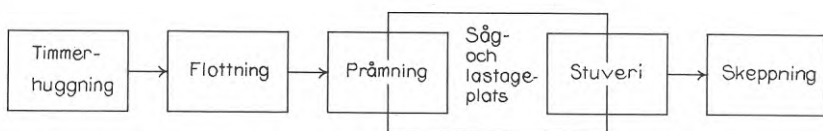
¹⁾ Genomgång av sågverksbolagens arkiv och flottningföreningarnas arkiv, SCA.

²⁾ J F Cornells arkiv, UmUB.

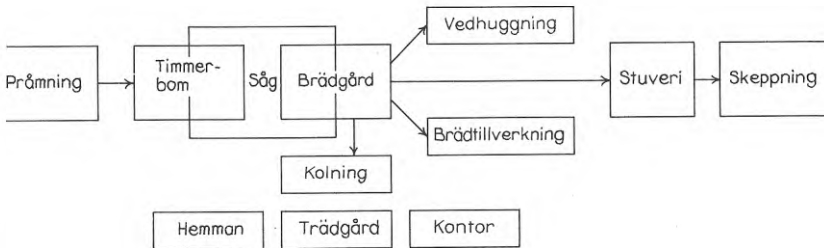
Den sammanfattande slutsats som måste dras av detta källäge är att framställningen måste begränsas till själva sågverksindustrin. Endast i mindre omfattning kan framställningen, i varje fall för industrialismens genombrottsid, kompletteras med uppgifter som forskningen kan vaska fram ur det traditionsmaterial som finns nedtecknat kring arbetet i flottningslederna och i skogen. I denna framställning kommer förhållandena där endast att tas upp i samband med redogörelsen för arbetsvandringarna. I det sammanhanget måste detta bredare perspektiv anläggas.

På samma sätt kommer det att visa sig att även en del arbete som egentligen är att hänföra till lastageplatsen till en stor del måste lämnas därhän. Ett typexempel på detta utgör stuveriarbetet. Detta arbete som till en ganska stor del utfördes av kvinnor kan endast undantagsvis belysas. Det kontrakterades nämligen inte utav sågverksägarna, utom i en obetydlig utsträckning. Till största delen kontrakterades det av de olika fartygens befälhavare direkt med arbetarna själva eller genom deras lagbasar.

En schematisk framställning av den i detta avsnitt beskrivna produktionskedjan ges i figur 6. Den fortsatta framställningen kommer att koncentreras till de moment som ingår i rutan som benämnes »såg- och lastageplats» i figuren.

Figur 6. Sågverkets plats i trävaruhanteringen

Figur 7. Arbetsplatser vid såg- och lastageplats

5.2 Arbetet vid ångsågarna och lastageplatserna

I figur 7 ges en schematisk framställning av de olika arbetsplatserna som fanns vid ångsågarna och de till dessa knutna lastageplatserna. För tydlighetens skull har dock bjälkgropen inte tagits med. Hela detta schema kan anses motsvara rutan »såg- och lastageplats» i figur 6. Det är kring dessa arbetsplatser som den fortsatta framställningen skall koncentreras.

De centrala arbetsuppgifterna vid ett sågverk med tillhörande lastageplats, vilka naturligtvis var de som avsåg själva framställningen av plank och bräder, hade en utpräglad flödeskaraktär. Ett flödesschema likt det i figur 7 ger därför en god bild av de olika arbetsmomentens sammanhang. I detta kapitel kommer därför de olika arbetsmomenten att behandlas i den ordning som framkommer när en timmerstocks väg genom sågverket och dess förvandling till plank och bräder följs. Avsnittsindelningen ges av de huvudprocesser som framställningen av sågat virke kan indelas i: Hantering och förberedning av timret (råvaran), som motsvarar timmerbommens arbeten, sönderdelning av stockarna, som motsvarar sågens arbeten, samt torkning och hantering av torkat virke, som motsvarar brädgårdens arbeten.¹⁾ Detta hindrar emellertid inte att det fanns en rad nödvändiga arbetsplatser kring och utanför denna kedja. Det är också så att dessa utanför eller kringliggande arbetsplatser sysselsatte en mycket stor del av arbetarna. Av den följande framställningen

¹⁾ Arbetsmiljön i sågverk, Undersökningsrapport AM 101/75, AMS, s. 1:1.

kommer det att framgå att det var en minoritet av arbetarna, som sysselsattes med själva sågningsarbetet.

Utgångspunkten för framställningen, både i detta och flera följande kapitel, kommer att vara en fallstudie av förhållandena vid Sunds ångsåg och lastageplats, med tonvikt på hur dessa gestaltade sig där år 1869. Skälen till val av sågverk och undersökningsår, liksom själva fallstudiens uppläggning har tidigare behandlats i kapitel 3. Eftersom förhållandena vid detta sågverk spelar en så stor och avgörande roll för framställningen i de följande avsnitten, ges i ett särskilt avsnitt en inledande bakgrundsbeskrivning av dessa förhållanden. Jämför i detta sammanhang även avsnitt 9.8. Före denna inledande bakgrundsbeskrivning ges i ett särskilt avsnitt en kortfattad beskrivning av den tekniska utveckling, som utgör en grund för generaliseringar utifrån fallstudiens resultat, liksom en grund för valet av undersökningsår.

Efter dessa två avsnitt följer en rad olika avsnitt som tar upp de olika arbetena vid ångsågen och lastageplatsen i den ovan beskrivna ordningen: timmerbommens och bjälkgropens arbeten, ångsågens arbeten, brädgårdens arbeten samt dessutom: övriga arbeten.

5.3 Ångsågarnas teknik

Under industrialismens genombrott kan två faser i den tekniska utvecklingen inom sågverksindustrin spåras.¹⁾ I samband med konjunkturuppgången under 1860-talets allra sista år och under den första hälften av 1870-talet byggdes de flesta äldre ångsågarna i Sundsvallsdistriktet om, och ett stort antal nyanlades. Dessa blev för sin tid mycket moderna industrianläggningar. Den år 1869 ombyggda ångsågen vid Sund utgjorde ett typiskt exempel på detta. De viktigaste framstegen gällde för det första själva sågramens konstruktion. Från att tidigare ha varit en träställning med järnbeslag blev den nu en maskin byggd helt i järn och stål. Dessutom frigjordes sågramen från själva såghuset och placerades på ett eget fundament. Vid en del sågverk, t. ex. vid Sund, började fyrskarving att ersätta blockskarving, i alla fall till en viss del vid uppsågningen av det

¹⁾ Den viktigaste redogörelsen för den tekniska utvecklingen inom den norrländska sågverksindustrin finns i Hellström, O: Den norrländska sågverksindustrin. Jämför även Gårdlund, T: Industrialismens samhälle, s. 38-41 och s. 97-104, och Olsson, R: Norrländskt sågverksliv under ett sekel, s. 55-63. Den sistnämndes påstående att »utvecklingen gick oavbrutet framåt» (s. 62.) är dock knappast en riktig beskrivning. Jämför framställningen i texten. Om vattensågarnas teknik se Näslund, O J: Sågar.

allra grövsta virket. För det andra utvecklades den arbetsorganisation och uppdelning på yrkesgrupper, som kom att bli vad som skulle kunna kallas för den klassiska inom sågverksindustrin vid denna tidpunkt. Ett exempel på detta är att yrkesgruppen ramsågare uppdelas i försågare och hjälpsågare, något som infördes vid Sunds ångsåg i samband med ombyggnaden på sommaren år 1869.

Samtidigt med dessa ombyggnader av själva ångsågarna infördes en rad förbättringar inom andra led i produktionen. Exempel på sådana är den mekaniska timmerhästen, som infördes först vid Tunadals sågverk år 1868 och som blev vanlig under 1880-talet. Ett annat exempel är de olika sågskärpningsmaskiner, som började införas under 1870-talet. Efter denna inledande period med en stark teknisk förnyelse stannade emellertid utvecklingen upp och nästa stora språng framåt togs efter år 1910. Även om det gjordes en del mindre innovationer även under 1880-talet, såsom t. ex. den av Sunds bolag år 1888 patenterade stockvagnen,¹⁾ gällde framstegen vid denna tid främst ett bättre utnyttjande av befintlig utrustning och inte investering i ny utrustning. Vad som framför allt hände var att hastigheten ökades vid uppsågningen av timret, men de stora framstegen i detta avseende skedde först efter år 1900. Då bidrog också det allt klenare virket till att underlätta sågningen.

Utifrån sin egen erfarenhet från och stora kunskap om sågverksindustrin skriver disponenten Otto Hellström följande:²⁾

Största antalet av de nu befintliga sågverk byggdes under 1870- och 1880-talen. Efter den tidens förhållanden företedde de en hög teknisk utveckling i avseende å anläggningens plan, maskinella utrustning och drift. Som en teknisk nyhet kan man sålunda nämna själva ånganläggningen med automatisk eldning med avfall från sågningen. Arbetsmaskinerna voro ofantligt överlägsna de gamla vattensågarnes. Transporten av det sågade virket ut till upplagen skedde medelst rälsbanor, vilket torde kunna betraktas såsom jämförelsevis nytt vid industrianläggningar på denna tid. Det torde emellertid kunna sägas, att denna lovande början till en hög teknik ej kom till utveckling förrän efter jämförelsevis lång tid. Såväl byggnads- som maskinteknik kom i stort sett att stå tämligen stilla till ett gott stycke in på 1900-talet.

Frågan är då vad detta tekniska stillestånd berodde på. Otto Hellström fortsätter:³⁾

1) Industritidningen Norden, 1889, s. 107, patent 1611.

2) Hellström, O: A. a., s. 273-274.

3) A. a.

Orsakerna till detta stillestånd har varit flere. En av dem torde ha varit den jämförelsevis höga ståndpunkt tekniken från början intog och som medförde att många sågverksmän vände sig vid tanken att några förbättringar ej erfordrades. På grund av tidigt gjorda, billiga skogsköp uppstod vinst på rörelsen, oaktat tillverkningskostnaderna kunde vara otillbörligt höga. Detta bidrog ej minst till att stärka uppfattningen, att allt var tillfredsställande, så mycket mera som ytterst sällan i bokföringen gjordes skillnad på skogsrörelsen och förädlingsrörelsen. Det är först under de senaste årtiondena, som bokföringen såväl som verksamheten i andra avseenden systematiserats.

Han tillägger sedan följande:¹⁾

Bland orsakerna till att den tekniska utvecklingen kom att avstanna må ej förglömmas den rad kriser, som sågverksindustrin haft att genomgå. Möjligheterna att erhålla kapital för ombyggnader och nybyggnader ha därigenom i hög grad blivit inskränkta.

Under 1900-talet kom däremot läget att helt förändras. Om detta skriver han:²⁾

Från ungefär 1910 har emellertid uppstått en anmärkningsvärd livaktighet i strävandena att höja tekniken på sågverksindustrins område. Flera betydelsefulla förbättringar ha framkommit sedan denna tid.

Utifrån detta konstaterande om teknikens utveckling och stillastående kommer framställningen i de följande avsnitten i detta kapitel att grundas på en redogörelse för arbetsprocess och arbetsstruktur vid de nybyggda eller ombyggda ångsågarna i Sundsvallsdistriktet omkring år 1870. Sunds ångsåg och ombyggnaden av denna år 1869 kommer att användas som ett konkret exempel. Såsom tidigare har framhållits kommer fallstudien av detta sågverk att utgöra grunden för den fortsatta framställningen.

Samtidens människor blev ofta mycket imponerade av de stora ångsågarna och den nya tekniken. Visserligen gick det åt mängder av arbetskraft för att få fram allt timmer, som dessa stora sågar slukade och för att forsla bort alla plankor och bräder som tillverkades med dessas hjälp, men i mitten låg ett tekniskt vidunder, som sågade upp de grova timmerstockarna nästan själv. Efter ett besök i Sundsvallsdistriktet skriver Gustaf af Geijerstam följande om Ortvikens ångsåg i Dagens Nyheter år 1890:³⁾

1) A. a.

2) A. a.

Öfver stora bågbroar, uppsläpade af väldiga kedjor, komma de stora stoc-karna, och dragas fram till sågramarne, hvilka här ej äro mindre än tio, i oavbruten verksamhet. Timret kantsågas först hvarefter det förnämre virket sågas till bräder och bäres ut på andra sidan för att öka de stora brädupplagen, hvilka sedan skeppas ut till verdens trakter - en del till och med till Kongo. Och kommer man ned i maskineriet, finner man en sinnrik anordning, som ytterligare ökar den höga tanke man kanske förut hade om vår tids onekliga förmåga att taga till vara på allt; de enorma ugnarna eldas nemligen med idel sågspån, som genom en särskild inrättning faller direkt ned från sågramarne och till den undre våningen. Det är ett slags *perpetuum mobile* som gör ett underligt intryck.

Han gör sedan en fantasieggande liknelse och skriver:¹⁾

Ty när man ser dessa skogens jettar dragas uppför bågbroarna, tycker man sig nästan se djur släpas till slaktbänken. Och när sågbladen gnisslar genom trädens fibrer, drypa kolosserna av kåda, hvilken pressas fram, så att man kommer att tänka på blod.

Detta skrevs år 1890, men beskrivningen kunde lika gärna ha avsett ett av de mest moderna sågverken kanske tjugo år tidigare. Det var inte bara en utomstående iakttagare såsom Gustaf af Geijerstam som lade en stor vikt vid hur olika former av avfall kunde tas till vara. I Svensk trävarutidning förekommer under 1880-talets andra hälft en omfattande debatt om hur detta bör ske. Främst gällde det eldning med sågspån och kolning av ribb.²⁾

Närmare om teknikens utformning och om produktionsutrustningen kommer att tas upp i samband med behandlingen av de olika arbetsplatserna och arbetsmomenten vid sågverken och lastageplatserna i de följande avsnitten.³⁾

³⁾ Dagens Nyheter, 1890, citerad efter Olsson, R: A. a., s. 62-63.

¹⁾ A. a.

²⁾ Svensk Trävarutidning, 1885-1890, passim. Reinhold Olsson skriver som en kommentar till Gustaf af Geijerstams skildring: »Författarens höga tanke om förmågan att taga vara på allt delas säkerligen inte av vår tids träexperter.» Se Olsson, R: A. a., s. 63.

³⁾ Specialbegrepp och termer kommer att förklaras fortlöpande i texten. I Östman, K: Stabbläggare och andra noveller, s. 243-246, finns det en relativt bra lista med ordförklaringar kring sågverksindustrins arbete. I avsnitt 7.13 behandlas frågorna om arbetskraftens yrkesskicklighet utifrån frågeställningen om lämpligheten i uppdelningen av arbetarna i kompetensgrupper när det gäller 1800-talets sågverksindustri.

5.4 Sunds ångsåg och lastageplats

I detta avsnitt skall redogöras för produktionen och arbetskraftens sammansättning i stort vid Sunds ångsåg och lastageplats. Rörande befolkningen därstädes se avsnitt 9.8.

I landshövdingens femårsberättelser finns för åren 1861-1875 en del uppgifter om produktion och antal ramar, liksom om antalet anställda i genomsnitt för sågverken i Västernorrlands län. Uppgifterna avser årsgenomsnitt för var och en av de tre femårsperioderna 1861-1865, 1866-1870 och 1871-1875. I tabell 3 ges en sammanfattning av dessa uppgifter för Sunds sågverk. Sunds ångsåg var en av de största i hela Sundsvallsdistriktet. Under åren 1861-1875 var det bara ångsågarna i Skönvik, Tunadal och Vifsta varf, som var större än Sunds under samtliga år. Tidvis var emellertid under denna tidsperiod även ångsågarna i Klampenborg, Kubikenborg och Mon större än den i Sund.¹⁾

Produktionen, liksom antalet anställda, ökade mycket kraftigt under de här studerade femton åren. Även produktionsutrustningen utökades och förbättrades, främst genom att ramarna blev fler och effektivare. De stora ombyggnaderna skedde vid Sunds ångsåg åren 1869 och 1874. Ramarna ökade då inte bara i antal, utan blev även effektivare. Särskilt viktig i detta avseende var ombyggnaden år 1869. Vid sidan om de stora ombyggnaderna bidrog även mindre rationaliseringar och förbättringar till att göra produktionen effektivare om än i begränsad omfattning.

Huvuddelen av produktionsökningen kan förklaras med att antalet ramar blev fler och att de utnyttjades bättre genom en ökad vintersågning. Ökningen av produktionen blev emellertid mycket större än ökningen av sysselsättningen. Produktionen per ram ökade med tolv procent, men produktionen per sysselsatt ökade ännu mer, med nära 43 procent. Även om en ökad arbetstid, till följd av ökad vintersågning, kan döljas såsom en delförklaring bakom dessa siffror torde de tyda på en avsevärd ökning av arbetsintensiteten och arbetets produktivitet. Det är emellertid naturligtvis mycket svårt, att på grundval av dessa trots allt vaga uppgifter, i detalj avgöra hur mycket av produktionsökningen, som bör tillskrivas en insats av effektivare produktionsmedel, och hur mycket som bör tillskrivas en ökad arbetsintensitet. Bägge dessa faktorer var för handen.

¹⁾ Bi SOS, litt H, 1861-1865, 1866-1870 och 1871-1875, Västernorrlands län.

Tabell 3. Produktion och antal anställda vid Sund 1861-1875

År	Antal sågade timmerstockar		Antal anställda	Antal sågade timmerstockar per anställd
	Totalt	Per ram		
1861-1865	50 000	25 000	37	1 400
1866-1870	70 400	27 000	40	1 800
1871-1875	140 000	28 000	70	2 000

Genomsnitt per år

Källa: Bi SOS, litt H, 1861-1865, 1866-1870 och 1871-1875, Västernorrlands län.

I figur 6 på sidan 56 ges, som tidigare nämnts, en schematisk framställning av sågverkets plats i produktionen av trävaror. Sågverkets plats har där angivits med rutan som benämnes »såg- och lastageplats». I figur 7 på sidan 55 ges de olika arbetsplatserna vid en ångsåg med tillhörande lastageplats. Ovan har redan nämnts att bjälkgropen har uteslutits ur schemat för tydlighetens skull. Ångsågen vid Sund lokaliserades just till en plats där det sedan gammalt funnits en bjälkgrop. Eftersom ett hyvleri endast fanns vid ett fåtal sågar i Sundsvallsdistriktet, t. ex. vid Mon och Svartvik, har inte heller detta medtagits i schemat. Sunds bolag lät dock längre fram hyvla en del av sin produktion av sågade trävaror vid Nyvik på andra sidan av Alnösundet.

Vid de flesta sågverk i Sundsvallsdistriktet uppdelades avlöningarna på en såglista och en daglista. Hur exakt denna uppdelning gjordes varierade något från bolag till bolag. Det förekom även lokala avvikelser från detta mönster om särskilda förhållanden var för handen. Så t. ex. förekom det vid Viftsta varf en tredje avlöningslista, som kallades för varvslistan. I allmänhet var dock förhållandet följande. På såglistan uppfördes de arbeten som avsåg själva plankframställningen. Övriga arbetsuppgifter fördes upp på daglistan. Sunds bolags lönelistor är mycket typiska i detta avseende. Dessutom fanns det ett fåtal arbetare, t. ex. i arbetsledande ställning eller speciella yrkesarbetare av något slag, som hade årslön. Dessa fördes inte upp på någon lönelista, utan endast i journalen när lönen betalades ut, helt eller delvis. På samma sätt skedde

det med tjänstemännens löner. I denna journal fördes även klumpsummorna från lönelistorna in på avlöningsdagen. Några avräkningsböcker med de anställda arbetarna, utom de som hade årslön, förekom inte vid ångsågarna. I figur 7 kan rutan, som benämnes såg, sägas symbolisera såglistan.¹⁾

På grundval av intensivundersökningen av Sunds sågverks lönelistor har en rad mer detaljerade uppgifter tagits fram för år 1869.²⁾ I tabellerna 4, 5, 6 och 7 ges sammanfattande uppgifter om antalet arbetade timmar, totalt och fördelade på daglista och såglista, män och kvinnor, vuxna och minderåriga, samt om sysselsättning vid Sunds ångsåg och lastageplats år 1869. I tabellerna 8 och 9 ges utförliga uppgifter om sysselsättningens och arbetstidens säsongvariation vid detta sågverk detta år.³⁾

Tabell 4. Arbetstimmar vid Sund 1869 fördelat på kön och åldersgrupp

Kön	Vuxna		Minderåriga		Summa	
	Antal	Procent	Antal	Procent	Antal	Procent
Män	249 053	87,2	25 156	8,8	274 209	96,0
Kv.	8 458	3,0	3 053	1,1	11 493	4,0
Tot.	257 511	90,1	28 191	9,9	285 702	100,0

Källa: lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

- 1) Genomgång av bokföringsmaterialet från sågverken i Sundsvallsdistriktet, SCA.
- 2) Uppgifterna om förhållandena vid Sunds ångsåg och lastageplats bygger på en totalgranskning av bokföringsmaterialet för år 1869, Sunds bolag, SCA. Jämför kapitel 3 för upplysningar angående undersökningens uppläggning och genomförande.
- 3) Jämför kapitel 8. Frågorna om kvinno- och barnarbete tas upp i kapitel 6 och lönerna i kapitel 7.

Tabell 5. Arbetade timmar på daglistan vid Sund 1869

Kön	Vuxna		Minderåriga		Summa	
	Antal	Pro-cent	Antal	Pro-cent	Antal	Pro-cent
Män	164 607	86,2	17 745	8,8	182 352	95,4
Kv.	7 849	4,1	849	0,4	8 698	4,6
Tot.	172 456	90,3	18 594	9,7	191 050	100,0

Källa: lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Tabell 6. Arbetade timmar på såglistan vid Sund 1869

Kön	Vuxna		Minderåriga		Summa	
	Antal	Pro-cent	Antal	Pro-cent	Antal	Pro-cent
Män	84 446	89,2	7 411	7,8	91 857	97,0
Kv.	609	0,6	2 186	2,3	2 795	3,0
Tot.	85 055	89,9	9 597	10,1	94 652	100,0

Källa: lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Vid Sunds ångsåg och lastageplats sysselsattes i genomsnitt per avlöningstillfälle år 1869 på såglistan 54 personer. Såglistan avsåg att omfatta allt arbete, som gällde själva framställningen av plank, d. v. s. transport av timmer från timmerbom till sågram, sågning och kantning, uttransport av plank till brädgården samt slutligen bortforslande av olika former av avfall från själva sågen. De totalt 94 652 arbetstimmar, som utfördes på såglistan, kan anses motsvara 34 årsverken. Denna skillnad kan förklaras av att sågningen endast pågick 33 av årets 52 veckor.¹⁾

¹⁾ Uppgifterna om antalet personer som var avlönade vid Sunds ångsåg och lastageplats bygger, förutom på lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA, på husförhörslängd 1863-1873, Sköns församling, HLA. Ett årsverke har definierats som det antal arbetstimmar en

Tabell 7. Arbetade timmar och avlönade personer vid Sund 1869

Löne- lista	Arbetade timmar		Antal årsverken	Antal avlönade personer, genomsnitt per vecka
	Antal	Procent		
Daglista	191 050	66,9	69,2	..
Såglista	94 652	33,1	34,3	53,5
Summa	285 702	100,0	103,5	105,4

Källa: lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

I hela verksamheten vid Sunds ångsåg och lastageplats kan det beräknas ha utförts 285 702 arbetstimmar detta år. Då bortses ifrån ett visst, antagligen ganska omfattande, av sågverket inte kontrakterat stuveriarbete och likaledes från inte kontrakterat prämarbete. När det gäller det sistnämnda kan det diskuteras i vilken utsträckning det borde ha medtagits om det hade varit möjligt. Att huvuddelen av stuveriarbetet inte kommer med är däremot en klar brist.

Alla dessa utförda arbetstimmar kan anses motsvara 104 årsverken. I genomsnitt per avlöningstillfälle sysselsattes i hela sågverkets verksamhet 105 personer. Personer avlönade med årslön ej medtagna. Endast omkring en tredjedel av alla arbetstimmar utfördes på såglistan. Däremot var omkring hälften av alla de som i genomsnitt avlönades per avlöningstillfälle sysselsatta här. Det bör emellertid redan här framhållas att endast en mindre del av arbetet på såglistan avsåg sågnings- eller kantningsarbete eller något annat arbete, som förändrade produktens materiella bruksvärde. Merparten av arbetet på såglistan avsåg olika former av nödvändigt transportarbete eller annan hantering av timmer och plank.

I landshövdingens femårsberättelser har troligen inte en del arbetare med i förhållande till sågverksrörelsen perifera arbetsuppgifter tagits med. I Sunds bolags räkenskaper ingår däremot dessa arbetare helt naturligt. Detta förklarar den stora skillnaden i antalet anställda i genomsnitt

arbetare skulle ha utfört om han samtliga veckor var sysselsatt den genomsnittliga *reella* arbetstiden.

Tabell 8. Utfört arbete per vecka vid Sund år 1869, vecka 2-26

V	Antal avlönade personer		Antal arbetade timmar			Genomsnittlig veckoarbetstid, timmar		
	Tot.	Sågl.	Totalt	Sågl.	Dagl.	Nomin. Reelt		
						Tot.	Sågl.	
2	41	24	1 470	768	702	48	35,9	32,0
3	37	25	1 765	1 128	637	48	47,7	45,1
4	40	25	1 997	1 160	837	48	50,0	46,4
5	43	25	1 817	1 069	748	48	42,3	42,8
6	57	25	2 639	1 765	874	60	46,3	70,6
7	45		1 864		1 864	60	41,4	
8	56		2 932		2 932	60	52,4	
9	46		2 218		2 218	60	48,2	
10	55		2 407		2 407	66	43,8	
11	52		2 387		2 387	66	45,9	
12	62		2 654		2 654	66	42,8	
13	62		2 783		2 783	66	44,9	
14	93		4 873		4 873	72	52,3	
15	100		6 440		6 440	72	64,4	
16	103		6 299		6 299	72	61,1	
17	114		6 597		6 597	72	57,9	
18	126		7 750		7 750	72	61,5	
19	142		7 305		7 305	72	51,4	
20	161		8 930		8 930	72	55,5	
21	145		7 475		7 475	72	51,6	
22	142	30	8 701	1 158	7 549	72	61,3	38,6
23	152	35	9 355	2 319	7 036	72	61,5	66,3
24	159	35	10 270	2 376	7 894	72	64,6	67,9
25	132	35	8 258	2 412	5 846	72	62,6	68,9
26	121	68	6 198	3 381	2 817	72	51,2	49,7

V: Vecka. Ingen avlöning vecka 1. Två avlöningstillfällen vecka 6 sammanslagna. Eftersom många arbetare vid samma avlöningstillfälle sysselsattes både på såglistan och daglistan kan inte antalet avlönade på daglistan tas fram ur dessa uppgifter.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

mellan dessa bägge källor. Precis var gränsen har gått och hur rapporteringen skett i detalj kan inte med säkerhet sägas.

För åren efter 1875 saknas det tyvärr uppgifter i landshövdingens femårsberättelser om de olika ångsågarnas produktion och sysselsättning. Under 1870-talet tillväxte emellertid Sunds ångsåg kraftigt i storlek, mätt i produktion och sysselsättning, och var vid mitten av 1880-talet betydligt större än den hade varit i slutet av 1860-talet. Ur företagets svar på arbetarförsäkringskommitténs frågor framgår att det vid detta sågverk i genomsnitt per månad sysselsattes 197 personer åren 1884-1885. På omkring femton år hade antalet genomsnittligt sysselsatta nära fördubblats.¹⁾

De uppgifter, som hittills har givits i detta avsnitt, avser antalet personer, som i genomsnitt sysselsattes per avlöningstillfälle vid ångsågen och lastageplatsen eller antalet årsverken eller utförd arbetsmängd i arbetade timmar, som detta antal kan anses motsvara. Dessa uppgifter ger emellertid ingen rättvisande bild av hur många personer, som egentligen var inblandade eller sysselsatta vid detta sågverk under undersökningsåret. Ett mycket stort antal personer var avlönade för endast en kortare tid. Bland dessa fanns det både arbetsvandrare och andra grupper av löst anställda arbetare. Dessa grupper av arbetare skall behandlas ur en mera allmän synvinkel i kapitel 12. I detta avsnitt skall i fortsättningen endast läget vid Sunds ångsåg året 1869 beröras.

Allt som allt avlönades år 1869 vid detta sågverk inte mindre än 510 personer. Detta bör jämföras med de 104 utförda årsverkerna och de 105 i genomsnitt per avlöningstillfälle avlönade arbetarna. Av alla dessa 510 personer var 455 män och 55 kvinnor. Dessa kan fördelas på fem grupper: fast anställda (I), arbetsvandrare (II), fastboende tillfälligt anställda (III), övriga tillfälligt anställda (IV) och slutligen extremt korttidsanställda (V). Hur arbetarna fördelade sig på dessa fem grupper framgår av tabell 10. I denna tabell ges även fördelning på kön samt procentuell fördelning. I tabell 11 ges motsvarande uppgifter om de arbetare, som någon gång under undersökningsåret avlönades på såglistan. Av dessa bägge tabeller framgår det att en tredjedel av alla vid sågen anställda män var någon gång avlönade på såglistan, men endast var tjugonde kvinna eller tre stycken. Huvuddelen av arbetet utfördes av arbetare som tillhörde grupperna I och II, medan det största antalet arbetare hörde till grupp III, IV och V. Särskilt tydligt framstår detta om såglistans arbeten beräknas för sig.

¹⁾ Primäruppgifter, 1884 års arbetarförsäkringskommitté, RA.

Tabell 9. Utfört arbete per vecka vid Sund år 1869, vecka 27-53

V	Antal avlönade personer		Antal arbetade timmar			Genomsnittlig veckoarbetstid, timmar		
	Tot.	Sågl.	Totalt	Sågl.	Dagl.	Nomin. Reellt		
						Tot.	Sågl.	
27	133	70	8 979	4 551	4 428	72	67,5	65,0
28	129	79	8 639	4 818	3 821	72	67,0	61,0
29	134	80	9 096	4 746	4 350	72	67,9	59,3
30	139	74	8 709	4 050	4 659	72	62,7	54,7
31	131	75	8 550	4 896	3 654	72	65,3	65,3
32	137	80	8 547	4 812	3 735	72	62,4	60,2
33	128	78	7 531	4 148	3 383	72	58,8	53,2
34	139	79	8 929	4 546	4 383	72	64,2	57,5
35	140	76	8 592	4 275	4 317	72	61,4	56,3
36	148	82	8 629	4 044	4 585	72	58,3	49,3
37	141	124	9 108	5 625	3 483	72	64,6	45,4
38	142	86	9 391	5 388	4 003	72	66,1	62,7
39	131	44	7 625	2 388	5 237	72	58,2	54,2
40	122	41	7 012	2 305	4 707	60	57,5	56,2
41	97	39	5 390	2 049	3 341	60	55,6	52,5
42	89	41	4 186	2 131	2 055	60	47,0	52,0
43	99	39	4 715	1 791	2 924	60	47,6	45,9
44	86	47	4 943	2 234	2 709	60	57,5	47,5
45	86	35	4 196	1 836	2 360	54	48,8	52,5
46	62		2 375		2375	54	38,3	
47	71	44	3 651	980	2 671	54	51,4	22,3
48	69	42	4 068	2 074	1 994	54	59,0	49,4
49	66	41	3 101	1 610	1 491	42	47,0	39,3
50	59	42	2 205	1 446	759	42	37,4	34,4
51	45		1 468		1 468	42	32,6	
52	18		356		356	42	19,8	
53	8		306		306	42	38,3	

V: Vecka. Eftersom många arbetare vid samma avlöningstillfälle sysselsattes både på såglistan och daglistan kan inte antalet avlönade på daglistan tas fram ur dessa uppgifter.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Tabell 10. Arbetare avlönade vid Sunds ångsåg och lastageplats 1869

Grupp	Män		Kvinnor		Totalt	
	Antal	Procent	Antal	Procent	Antal	Procent
I	35	8	0	0	35	7
II	28	6	0	0	28	6
III	29	6	9	16	38	8
IV	166	37	13	24	179	35
V	197	43	33	60	230	44
Summa	455	100	55	100	510	100

Gruppindelning se texten.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA och husförhörlängd 1863-1873, Sköns församling, HLA.

Tabell 11. Någon gång avlönade på såglistan vid Sunds ångsåg 1869

Grupp	Män		Kvinnor		Totalt	
	Antal	Procent	Antal	Procent	Antal	Procent
I	26	17	0	0	26	17
II	23	15	0	0	23	15
III	12	8	0	0	12	8
IV	71	47	3	100	74	48
V	20	13	0	0	20	12
Summa	152	100	3	100	155	100

Gruppindelning se texten.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA och husförhörlängd 1863-1873, Sköns församling, HLA.

Grupp I utgörs av de fast anställda. Dessa var samtliga män. Trefjärdedelar av dessa var någon gång sysselsatta på såglistan. Av de övriga fast anställda var ett flertal antingen anställda i arbetsledande ställning eller sysselsatta med olika former av specialarbeten mot årslön. Det fanns sålunda ett nära samband mellan fast anställning och arbete på såglistan. För arbetarna i denna grupp gällde att endast någon enstaka av dem var kyrkoskrivna på någon annan ort än vid sågverket.

Grupp II består av de arbetare, som var anställda vid sågverket minst ett halvår, men som trots detta inte var kyrkoskrivna där och som inte heller var fast anställda. Denna grupp kan anses vara i huvudsak identisk med arbetsvandrarna i den ganska snäva mening, som dessa definieras i kapitel 12. Inte heller inom denna grupp fanns det en enda kvinna. Hela fyrafemtedelar av alla de arbetare, som kan räknas till denna grupp, var någon gång sysselsatta på såglistan. För denna grupps vidkommande fanns det med andra ord ett än starkare samband mellan grupptillhörighet och arbete på såglistan än för de fast anställda, vilket i huvudsak hänger samman med att de arbetade vid sågen just under själva sågnings-säsongen.

Grupp III består av personer, som visserligen var kyrkoskrivna vid Sunds ångsåg och lastageplats, men som endast tillfälligt eller för en kortare tid avlönades av Sunds bolag. Denna grupp bör särskiljas från andra tillfälligt anställda eftersom den i huvudsak bestod av familjemedlemmar till de fast anställda arbetarna. Mer än en femtedel av arbetarna, som tillhörde denna grupp var kvinnor. Ingen av dem arbetade dock någon gång på såglistan. Av männen i denna grupp var däremot tvåfemtedelar eller 40 procent någon gång avlönade på såglistan.

Grupp IV utgörs av tillfälligt anställda arbetare, som inte var kyrkoskrivna vid sågverket, och som var anställda minst fyra veckor, men inte mer än ett halvt år. Denna grupp kan anses ha utgjort en viktig mellangrupp mellan arbetsvandrarna och de extremt korttidsanställda. Endast sju procent av arbetarna i denna grupp var kvinnor, men tre av dessa kvinnor var de enda kvinnor, som någon gång var avlönade på såglistan. Nära hälften av alla män, som någon gång var avlönade på såglistan, tillhörde denna grupp. På grund av den tillfälliga anställningen blev dock deras sammanlagda arbetsvolym trots allt relativt liten.

Grupp V slutligen utgörs av de extremt korttidsanställda, d. v. s. de som endast var anställda vid sågverket en kortare tid än fyra veckor. Denna grupp var trots detta den största. Den omfattade 44 procent av alla de som någon gång avlönades vid Sunds ångsåg och lastageplats år 1869. Av kvinnorna omfattade denna grupp 60 procent. Förhållandevis få ur denna grupp var någon gång avlönade på såglistan. Av männen endast en tiondel och av kvinnorna inte en enda. Trots gruppens storlek blev dess sammanlagda arbetsvolym liten p. g. a. den korta tid de arbetade vid sågen och lastageplatsen.

De bägge sistnämnda grupperna, grupp IV och V, kan i stort identifieras med de rotlösa arbetargrupperna. Jämför kapitel 12. Den omfattande ombyggnaden vid ångsågen år 1869 bidrog naturligtvis till att göra grupperna IV och V större än de annars skulle vara. Denna investering omfattade omkring 15 procent av hela arbetsvolymen vid sågverket. På grund av att sågen stod stilla på våren användes dock även en stor del av den ordinarie arbetsstyrkan i detta arbete. Se vidare avsnitt 5.8.

Sammanfattningsvis kan framhållas att de arbeten, som avlönades på såglistan i huvudsak utfördes av personer, som var anställda vid sågverket en större del av året. Kärnan av dessa arbetare, vilka utgjorde de egentliga sågverksarbetarna, var de fast anställda arbetarna och arbetsvandrarna, d. v. s. i stort sett grupperna I och II ovan. I den brådaste skeppningssäsongen var dessa bägge grupper ungefär lika stora. Alla de övriga grupperna av mer löst anknutna personer och de extremt korttidsanställda var endast i en begränsad omfattning sysselsatta med själva framställningen av plank. Särskilt gäller detta för de extremt korttidsanställda. Dessa grupper av arbetare sysselsattes istället huvudsakligen med diverse arbetsuppgifter, som naturligtvis var nödvändiga för sågverkets drift, men som låg utanför de centrala arbetsuppgifterna, som gällde själva framställningen av plank. Många av dessa personer var även sysselsatta med ombyggnaden.

De 26 fast anställda arbetarna, som någon gång var avlönade på såglistan, utförde 74 367 arbetstimmar tillsammans. Detta innebär att deras reala arbetstid var 55 timmar per vecka i genomsnitt. Detta skall jämföras med den genomsnittliga reala arbetstiden per vecka för samtliga arbetare, som var 52 timmar. Dessa uppgifter innebär också att dessa fast anställda arbetare i genomsnitt arbetade omkring 100 timmar mer per person än ett teoretiskt årsverke, sådant som detta har definierats i denna avhandling. Av dessa 74 367 arbetstimmar utfördes dock endast 24 806 timmar på såglistan. Om de hade arbetat så mycket som möjligt på såglistan borde de ha utfört tillsammans mellan 40 000 och 50 000 arbetstimmar där.

De 23 arbetsvandrarna på såglistan är det svårare att få ett grepp om än de fast anställda. Deras arbetstid och utförda arbetsmängd måste beräknas med hjälp av en indirekt metod. Eftersom de arbetade under sommarens och höstens utskeppningsbrådska var deras genomsnittliga arbetstid per vecka längre än de fast anställdas. Den bör även ha varit något längre än den genomsnittliga reala arbetstiden för samtliga arbetare under samma veckor. Den har därför här uppskattats till 59 timmar per vecka. Detta innebär att denna grupp av arbetare sammanlagt bör ha utfört omkring 38 000 arbetstimmar. Ett studium av lönelistornas uppgifter om tio av dessa arbetare pekar på att omkring hälften av deras arbetstid torde ha lagts ned på såglistan. Arbetsvandrarna var alltså minst lika knutna till såglistans arbetsuppgifter som de fast anställda arbetarna.

Tillsammans utförde alltså de fast anställda och arbetsvandrarna, som någon gång avlönades på såglistan, uppskattningsvis 113 000 arbetstimmar, varav omkring 44 000 timmar på såglistan eller cirka 40 procent. Kvar till de övriga arbetarna att utföra fanns sålunda omkring 172 000 timmar, varav cirka 51 000 timmar på såglistan. De fast anställda arbetarna och arbetsvandrarna, som någon gång sysselsattes på såglistan, utförde alltså nära 40 procent av alla arbetstimmar totalt och över 46 procent av arbetstimmarna på såglistan. Slutsatsen, som bör dras av denna beräkning, är att de lösa arbetarna spelade en stor roll för arbetet på såglistan och att de fast anställda även utförde många daglistearbeten, även då sågningen var i full gång under sommarens och höstens utseppningsbrådska.

Proportionen mellan de löst och fast anställda arbetarna, såsom andelar av de vid varje avlöningstillfälle i genomsnitt avlönade arbetarna, kan sägas vara 67 procent lösa och 33 procent fasta vid Sunds ångsåg 1869.

Med hjälp av sågverksbolagets svar på enkäterna från 1884 års arbetarförsäkringskommitté och 1891 års barnarbetskommitté kan antalet anställda i genomsnitt vid Sunds ångsåg och lastageplats tas fram för ytterligare två tidpunkter, åren 1884-1885 och 1891. Dessa uppgifter har sammanställts med motsvarande uppgifter för år 1869 i tabell 12. Dessutom ges i samma tabell uppgifter hämtade från primäruppgifterna till industristatistiken 1896. Fram till mitten av 1880-talet ökade antalet arbetare, som var anställda vid detta sågverk kraftigt. De rentav nästan fördubblades till antalet. Därefter tycks emellertid antalet anställda ha minskat en del.¹⁾

Hur stor del av arbetarna vid sågverket åren 1884-1885, som var löst respektive fast anställda är inte känt, men sågverksägarnas allmänna bedömning av situationen i hela sågverksdistriktet, som innebar att omkring 60 procent av de anställda var lösa arbetare omkring år 1880, torde även kunna användas, som en ungefärlig uppskattning av hur förhållandena vid Sunds sågverk gestaltade sig vid denna tidpunkt.²⁾

För tiden omkring 1890 kan emellertid en uppskattning av proportionerna mellan de fast och löst anställda arbetarna göras. I varje fall om vissa antagna förutsättningar kan anses gälla. På grundval av 1890 års nominella utdrag ur husförhörslängden och primäruppgifterna till 1891

¹⁾ Lönelistor och journal 1869, Sunds bolag, SCA, primäruppgifter, 1884 års arbetarförsäkringskommitté, och primäruppgifter, 1891 års barnarbetskommitté, primäruppgifter 1896, industristatistiken, Kommerskolegiums arkiv, RA.

²⁾ Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anställda arbetarnes ställning.

Tabell 12. Anställda vid Sund i genomsnitt valda år

År	Män		Kvinnor		Totalt
	Vuxna	Minder- åriga	Vuxna	Minder- åriga	
1869	89	9	5	2	105
1884-1885	177	8	12	0	197
1891	131	15	1	0	147
1896	125	15	0	0	140

Källa: Lönelista och journal 1869, Sunds bolag, SCA, primäruppgifter, 1884 års arbetarför-säkringskommitté, och primäruppgifter, 1891 års barnarbetskommitté, primäruppgifter 1896, industristatistiken, Kommerskollegiums arkiv, RA.

års barnarbetskommitté kan denna proportion uppskattas till 54 procent lösa och 46 procent fasta arbetare vid Sund omkring 1890. Om endast de vuxna männen tas med blir proportionen 49 procent lösa och 51 procent fasta arbetare, d. v. s. en liten majoritet av de vuxna manliga arbetarna var fast anställda vid sågverket vid denna tidpunkt. Siffrorna på de löst anställda, som givits här måste anses som absoluta maximisiffror i dessa bägge räkneexempel. Troligen var de något färre.¹⁾

De vuxna manliga arbetarna vid Sunds ångsåg och lastageplats var en ganska enhetlig grupp av arbetare. De kan fördelas på tre grupper allt efter vilken löneform de hade. Dessa löneformer var tidlön, antingen i form av timlön eller dagslön, traditionellt rakt ackord och slutligen det speciella sågackordet. Dessa tre löneformer motsvarar också tre olika lönenivåer.

¹⁾ Beräkningen har gjorts på följande vis: Antal vuxna män, 20-59 år kyrkoskrivna vid Sunds ångsåg och lastageplats år 1890 var enligt nominellt utdrag ur husförhörlängd, Västernorrlands län, 1890, SCB: 86. Antal fast anställda var vid detta sågverk, under förutsättning av att de samtliga var vuxna män och tillhörde åldersgruppen 20-59 år, som de gjorde 1869, samt om förvärvsfrekvensen för män i denna åldersgrupp fortfarande år 1890 var den samma som den var år 1869 vid detta sågverk, d. v. s. 78 procent: 67. Antal löst anställda var, under förutsättning att det totala antalet genomsnittligt anställda vid sågverket var lika stort 1890, som 1891, d. v. s. 147 (se primäruppgifter, 1891 års barnarbetskommitté, RA): 80. Proportionen lös/fast blir då 54/46. En säkrare uppskattning är att proportionen bland enbart de vuxna männen var 49/51. Totala antalet anställda vuxna män var 1891 (och antas ha varit det även 1890): 131. Antalet löst anställda vuxna män blir därmed: 64.

De vuxna manliga arbetarna utgjorde den absoluta majoriteten av arbetarna och de utförde också merparten av alla de arbetstimmar som utfördes vid Sunds ångsåg och lastageplats. Vid sidan om de vuxna männen fanns det även minderåriga pojkar anställda. När det gäller dessas löneformer och lönenivåer fanns det även här ett liknande mönster, men enhetligheten var för dessa mycket större och indelningen i tre nivåer inte lika tydlig. Tvärtom var löneskillnaden mellan de olika pojkarna mycket små. Det fanns slutligen vid ångsågen och dess lastageplats ett litet antal vuxna kvinnor och även minderåriga flickor anställda. Dessa hade i allmänhet tidlön, antingen dagslön eller timlön. Även inom denna grupp var löneskillnaderna mycket små.

I de följande avsnitten av detta kapitel ges detaljer om de här beskrivna förhållandena vid Sunds ångsåg år 1869. Ge särskilt akt på hur liten del av alla de utförda arbetena, som såglistans arbeten utgjorde, samt dessutom hur liten del av såglistans arbeten, som i själva verket innebar någon förändring av trävarornas materiella bruksvärde. Den sammanlagda arbetstidens fördelning på de olika arbetsmomenten ges i tabell 13.

5.5 Timmerbommens och bjälkgropens arbeten

Sunds ångsåg och lastageplats var inte belägen vid någon flodmyrning. Därför måste allt timmer, som skulle sågas upp där, transporteras dit, från någon av de två stora närbelägna flodmyrningarna, antingen från Indalsälvens eller Ljungans myrning. Sådant var förhållandet för de flesta sågverken i Sundsvallsdistriktet. Transporten skedde genom att timret bands samman i stora flottar, vilka *pråmades* med bogserbåtar till sågverket. Detta var en ganska besvärlig procedur, särskilt vid ogynnsam väderlek.

Det mesta av pråmningsarbetet utfördes av olika arbetslag på entreprenad och faller därför av källtekniska skäl utanför denna framställning. En liten del av detta arbete utfördes emellertid av arbetare, som avlönades på sågverkets daglista vid Sund 1869.¹⁾ I tabell 14 redogörs för deras avlöningsförhållanden och utförda arbete. Totalt var 38 personer

¹⁾ Om inget annat anges bygger uppgifterna i detta och de tre följande avsnitten på bokföringsmaterialet, främst lönelistorna, 1869, Sunds bolag, SCA, och husförhörslängd 1863-1873, Sköns församling, HLA.

Tabell 13. Total arbetsmängd fördelad på arbetsmoment vid Sund 1869

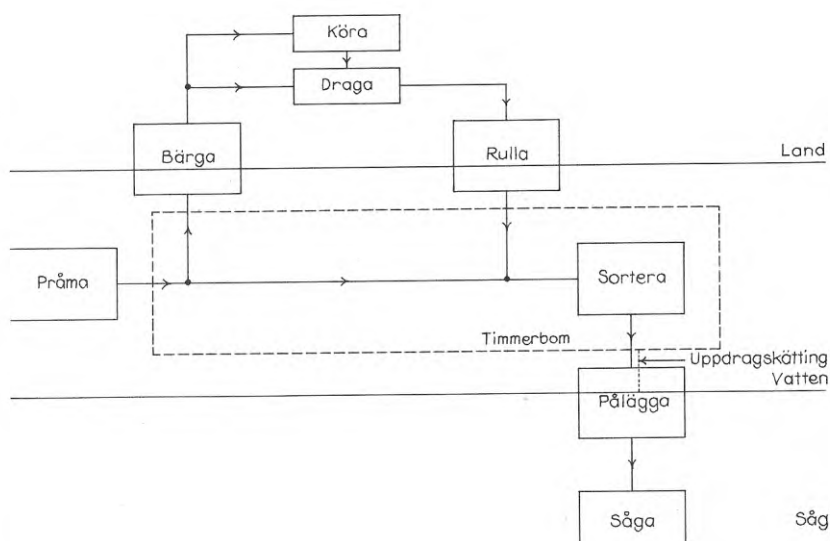
Arbetsmoment	Antal arbetade timmar	Procent
Timmerbom och bjälkgrop	18 280	6,4
Sågning och kantning	35 402	12,4
Plankhantering m. m.	53 576	18,8
Brädgårdsarbete	69 067	24,2
Brädtillverkning	10 708	3,7
Vedhugning och kolning	7 437	2,6
Husbyggnad och hamnbyggnad	15 500	5,4
Ångsågens ombyggnad	42 730	15,0
Trädgården och hemmanet	9 707	3,4
Övrigt	23 295	8,1
Summa	285 702	100,0

Arbeten utförda av anställda mot årslön är ej medtagna i tabellen. I övrigtsposten ingår vissa arbeten avlönade av Sunds bolag, men utförda åt andra än ångsågen och lastageplatsen.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

någon gång sysselsatta med prämning, som kontrakterades direkt av Sunds bolag. Allt talar för att de på entreprenad anställda arbetarna var väsentligt högre avlönade än de arbetare, som redogörs för i denna tabell. De i tabellen redovisade förhållandena kan därför inte anses typiska för de arbetare, som sysselsattes med detta arbetsmoment. Å andra sidan kan det naturligtvis diskuteras vad som var att anse som arbete vid lastageplatsen, och vad som endast var transporter dit, skötta av, ur sågverkets synvinkel, utomstående. Det ackord, som förekom i prämningsarbetet, var ett traditionellt rakt ackord. Detta var beroende av prämningens arbetsmängd och sträcka.

Sågverksbolagen använde dels egna båtar, dels engagerade de andra för prämningens arbetet och övriga transporter. I detta sammanhang kan det vara intressant att notera att Sunds bolag ägde ett par båtar. Dessa var ångaren Lögdösund och slupen Frimodig. I sågverkets lönelistor finns det noterat arbeten utförda av arbetare utlånade till dessa båtar.

Figur 8. Schema över hantering av sågtimmer vid timmerbommen

När timret hade pråmats fram till sågverket vidtog arbetet med att *spränga* flottarna. Därefter *justerades* och *sorterades* timret. Detta var de inledande arbetsmomenten, som hängde samman med timmerbommen. Det timmer, som behövdes för sommarsågningen behölls i timmerbommen, medan det timmer, som skulle användas vid vintersågningen *bärgades* och *drogs* eller *kördes* på land. Dessa senare timmerstockar *rullades* sedan åter ned i timmerbommen och *sorterades*. Alla dessa arbetsmoment kan i stort sett sammanfattas som *hantering av sågtimmer*. Endast en mycket liten del av dessa arbeten innebar någon förändring av timrets materiella bruksvärde. Ett undantag var *kapningen* i samband med justeringen. Detta arbete, som utfördes av timmertummare, särredovisas inte från timmersorterarnas arbeten i Sunds bolags räkenskaper för år 1869. Alla de arbetsuppgifter, som utfördes i och kring timmerbommen hade det gemensamt att de var mycket tunga och att de utfördes av män. Vissa nyckelyrkesmän, som t. ex. bomkarlarna, som behövde en stor erfarenhet för att kunna utföra sina arbetsuppgifter, var relativt väl betalda.

En mindre del av timret, som hade pråmats till Sund, sågades inte upp utan *skräddes* till bjälkar och även till sparrar i bjälkgropen. Denna

Tabell 14. Prämning vid Sund 1869 enligt daglista

Kategori	Vakt	Löne- form	Antal tim- mar	Timför- tjänst, genom- snitt, öre
Vuxna män	Dag	Ackord	1 867	10,4
Vuxna män	Dag	Timlön	2 280	10,9
Vuxna män	Natt	Timlön	444	8,3
Minderåriga män	Dag	Timlön	151	5,5
Samtliga			4 742	10,3

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

bjälkgrop hade funnits vid Sund långt före det att ångsågen byggdes. Tidigare hade dessa bjälkar exporterats som s. k. hollandstimmer. Fortfarande omkring år 1869 exporterades också en del av bjälkarna på detta sätt, men både bjälkar och sparrar användes också till olika byggnadsarbeten vid själva ångsågen och lastageplatsen. I särskilt hög grad gällde detta ett år med stora byggnadsarbeten vid sågverket såsom år 1869.

Hantering av sågtimmer avlönades både på såglistan och daglistan. Den hantering av sågtimmer, som ej avlönades på såglistan, utan på daglistan redogörs för i tabell 15. De arbeten i bjälkgropen som direkt hängde samman med ångsågens egna byggnadsarbeten är dock inte medtagna i denna tabell. Den hantering av sågtimmer som förekom på såglistan redogörs för i tabell 16. Det ackord, som förekom här på daglistan var av samma typ som det i prämningens arbetet, d. v. s. ett rakt ackord beroende av mängden hanterat timmer. Såglistearbetena däremot avlönades med det typiska sågackordet.¹⁾ Passandet av uppdragskättingen hörde naturligtvis funktionellt sett samman med arbetena på såglistan, d. v. s. det måste ses som ett led i själva plankframställningen. Trots detta finns det noteringar på daglistan om avlöning av personer för att ha

¹⁾ Se nästa avsnitt.

Tabell 15. Sågtimmer- och bjälkgropsarbeten på Sunds daglista 1869

Arbete	Ålders- grupp	Vakt	Löne- form	Antal tim- mar	Timför- tjänst, genom- snitt, öre
A	V	Dag	Ackord	209	21,8
B	V	Dag	Ackord	31	9,7
B	V	Dag	Timlön	889	10,8
B	V	Natt	Timlön	264	8,3
C	V	Dag	Ackord	4 784	21,8
D	V	Dag	Ackord	31	22,3
E	V	Dag	Ackord	1 108	20,2
F	V	Dag	Ackord	329	16,7
G	M	Dag	Ackord	31	10,5
H	M	Dag	Ackord	212	8,5
Samtliga				7 888	19,2

Samtliga män. A: Skrätt bjälkar och sparrar (utom för sågens egna byggen). B: Allmänt sågtimmerarbete. C: Bärgat sågtimmer. D: Dragit sågtimmer. E: Rullat sågtimmer. F: Kört sågtimmer. G: Bärgat sågtimmer. H: Passat uppdragskätting. M: Minderåriga. V: Vuxna.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

utfört denna arbetsuppgift. Detta är ett exempel på de inkonsekvenser som finns. Totalt sett avlönades på daglistan i arbete med hantering av sågtimmer någon gång 53 personer. För arbeten i bjälkgropen avlönades någon gång fyra personer.

Någon större skillnad mellan den genomsnittliga förtjänsten per timme för hantering av sågtimmer mellan arbeten på daglistan och på såglistan finns inte vid timmerbommen. Dessa arbetsuppgifter följde varandra och var delvis beroende av varandra, som olika delar av samma produktionsprocess. Avgörande för om de avlönades på såglistan eller daglistan var om arbetsuppgiften ansågs ingå i själva matningen eller flödet in i ångsågen eller ej. Helt konsekvent var emellertid inte indelningen. De flesta arbetarna här utförde arbetsuppgifter, som var relativt likartade och de utgjorde en homogen grupp.

Tabell 16. Sågtimmerhantering på Sunds såglista 1869

Arbete	Ålders- grupp	Vakt	Löne- form	Antal tim- mar	Timför- tjänst, genom- snitt, öre
A	V	Dag	Ackord	645	22,2
B	V	Dag	Ackord	739	22,9
C	V	Dag	Ackord	777	21,5
C	V	Natt	Ackord	708	21,1
D	V	Dag	Ackord	60	10,0
D	V	Dag	Tidlön	348	10,0
D	V	Natt	Tidlön	336	10,1
E	V	Dag	Ackord	989	25,0
E	V	Dag	Tidlön	12	12,5
E	V	Natt	Ackord	132	20,4
F	V	Dag	Ackord	538	15,9
F	V	Natt	Ackord	114	16,7
F	V	Natt	Tidlön	84	10,7
F	M	Dag	Ackord	96	12,0
F	M	Natt	Ackord	72	10,3
Samtliga				5 650	19,7

Samtliga var män. A: Sågtimmerpåluggare, B: Sågtimmerkörare, C: Timmersortare, D: Timmersorterarhjälp, E: Bomkarl, F: Bomhjälp, M: Minderåriga, V: Vuxna.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Ett undantag utgjorde *bomkarlen*. Han hade ansvaret för själva sorteringsarbetet vid inflödet till ångsågen och hade därför en väsentligt högre timförtjänst än de övriga arbetarna, som deltog i sorteringen eller annan hantering av sågtimmer. Vid dagarbete mot ackord låg dessa arbetares timförtjänst på omkring 25 öre. Det skall jämföras med genomsnittet för de övriga arbetarna vid timmerbommen, som låg strax under 20 öre, vilket i och för sig inte heller var någon särskilt låg timförtjänst. Fyra olika personer tjänstgjorde som bomkarlar.

Sammanlagt lades 13 538 arbetstimmar ned i arbetet med att hantera sågtimmer vid Sunds ångsåg 1869. Fördelningen mellan daglista och

såglista, liksom fördelningen på olika arbetsuppgifter på såglistan, visar dock att en större mängd sorteringsarbete för själva inmatningen i sågen måste finnas dolt på daglistan. Om en person karakteriserades som bomkarl eller timmersorterare tycks mera ha haft med deras erfarenhet att göra än med själva arbetsuppgiften. I figur 8 visas hur de olika arbetsmomenten vid timmerbommen följde på varandra och hur de hörde samman. Schemat i figuren avser att visa en timmerstocks väg genom timmerbommen, antingen den skulle sågas upp sommartid och därför fördes direkt till ångsågen, eller om den skulle sågas upp vintertid och därför först bärgades upp på land.¹⁾

Det finns i litteraturen några beskrivningar av hur arbetet vid timmerbommen gick till. För att öka framställningens konkretion skall några centrala exempel citeras. När det gäller hur hanteringen av sågtimmer gick till ger Reinhold Olsson följande bild av förhållandena vid Skönviks ångsåg i början av 1860-talet, byggd på timmertummaren Jan-Erik Nordlunds berättelse:²⁾

Vi kunna föreställa oss, att det är en sommardag 1863, året efter det att sågningen började i Skönvik. »Flottisten», som tillhörde nyheterna bland ångbåtarna på Alnösundet, har just anlänt med en flotte till timmerbommen. Spelbåtskarlarna gå båten till mötes och förtöja flotten, varefter flottrivarna börja isärtagningen. Det är två lag timmer i flotten, det översta draget tvärs över det undre. Här möta våra blickar verkliga jätteträd, av vilka många ha en längd av 70 fot och vid kapningen lämna ifrån sig stockar på 20 tum och mera i lilländan. Det finns stockar så grova, att det inte lönar sig att hugga för att få dem igenom sågramen och ändå har den en bredd av 40 tum mellan byglarna. De blir därför lagda åt sidan för att användas som underlag vid utfyllningen av kajområdet. Kapningen av timret samlas efterhand i timmerbassängerna, varifrån det antingen föres fram till sågen eller ilandrullningsplatsen.

Om själva ilandrullningen säges sedan i samma framställning följande:³⁾

Ilandrullningen av timmer tillgår på följande sätt. Ett stup är byggt från land ut i vattnet. Från stupet är en ställning eller bågbro uppbyggd in över landbacken, och under bron ligga utslagna timmervältor. Med hästar släpas timret upp ur vattnet till den högsta punkten på bågbron, där timmerfororna lossas och stockarna en efter en rullas ut på vältorna.

1) Bjälkgropen är inte medtagen i detta schema. Detta av samma skäl, som i det föregående, d. v. s. för att inte i onödan komplicera bilden. Om så önskas kan bjälkgropen symboliseras med en väg rakt ut åt höger ur timmerbommen i schemat.

2) Olsson, R: A. a., s. 59.

3) A. a.

Frågan om mekaniseringen av detta arbetskrävande och tunga arbete med ilandrullning eller bärgning av timmer var en av de viktigaste tekniska problemen, som förhindrade en mera omfattande och regelbunden vintersågning under genombrottsårens första tid. Allt timmer, som skulle sågas upp under vintern, måste tas upp på land i förväg. Om mekaniseringen av ilandrullningsarbetet berättar Torsten Gårdlund följande:¹⁾

I de nordliga distrikten hade sågningen brukat avstanna, när isen lagt sig; att med häst dra upp timmer på land för vintersågning kunde icke ske i någon större omfattning. År 1868 konstruerades vid Tunadals sågverk den mekaniska »timmerhästen»: medbringare på en ändlös kedja lyfte stockarna ur vattnet och lade upp dem i vältor innanför kajen. Sedan konstruktionen utvecklats, började på 1880-talet denna anordning att bli vanlig. För en obetydlig kostnad kunde man ilandrulla tiotusental stockar, ja, vid de större verken hundratusentals, och sågning under vintern blev möjlig, även om den då oftast skedde i blott ett arbetsskift.

Arbetet med att sedan åter rulla ned timret i timmerbassängen var av naturliga skäl inte alls lika arbetskrävande och kostsamt. Mekaniseringen av detta arbete dröjde ända fram till 1890-talet och hör till detta årtiondes få tekniska framsteg inom sågverksnäringen.²⁾

När det så slutligen gäller arbetet vid bjälkgroparna, ger Reinhold Olsson även här en bra framställning av hur arbetet vid en sådan kunde gå till under 1860-talet och även något senare. Han skriver om arbetet vid Gångvikens bjälkgrop följande, tyvärr utan att närmare precisera källan:³⁾

Det var också ett slitsamt arbete för dem som höggo bjälkar, enligt gamla bjälkskrådarens utsago. I Gångvikens bjälkgrop gick arbetet till på så sätt, att stockarna rullades upp på bryggor, som kallades hollandslinor. Bryggorna gingo parallellt ut från land, och på varje brygga arbetade två karlar, som med sina breda täljbilor höggo bläck på fyra sidor av trädet. De började med kraftiga hugg i trädets rotända men minskade av dem, alltefter som trädet avsmalnade. Det gällde att vara säker på hand, ty där den vana bjälkskrådaren gick fram, skulle yxbläcken i trädet vara lika breda från roten till toppen.

1) Gårdlund, T: A. a., s. 99-100.

2) Gårdlund, T: A. a., s. 100.

3) Olsson, R: A. a., s. 58.

Gångvikens bjälkgrop på 1850- eller 1860-talet (foto SCA)

Om lastningen av hollandstimret på fartygen skriver Reinhold Olsson på följande vis:¹⁾

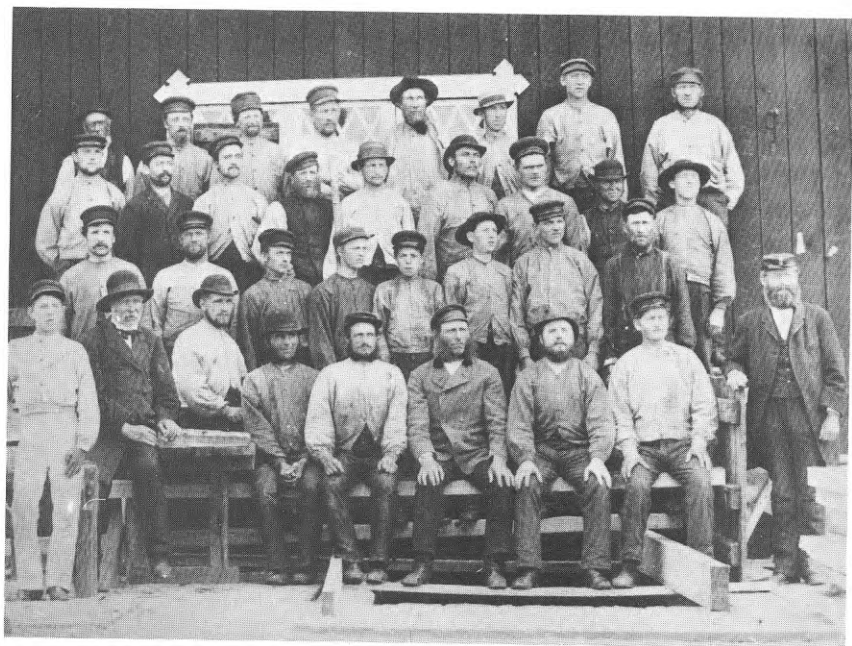
De färdighuggna träden rullades på nytt i vattnet och ringades in i bommar eller länsler, som det vanliga namnet var, för att sedan spelas fram till de lastande skutorna. Med hjälp av segelfartygens primitiva vinschar lyftes bjälkarna upp ur vattnet och baxades in i lastrummet genom öppningar i fartygens sidor.

Detta skrädna timmer exporterades sedan, huvudsakligen till Nederländerna. I och med den stora expansionen av produktionen och exporten av plank och bräder fick, som redan har framhållits i samband med redogörelsen för sågverksindustrins genombrott, produktionen och exporten av bjälkar en snabbt minskande relativ betydelse. Den stagnerade och kom så småningom att minska även absolut sett.

¹⁾ A. a.

5.6 Ångsågens arbeten

Sedan timmerstock efter timmerstock hade dragits upp ur timmerbommen, vagnades och drogs dessa en efter en fram till sågramen. I mångt och mycket skedde detta precis på samma vis som det fortfarande går till på några av de äldsta i drift varande sågarna, fastän arbetet även vid dessa har blivit betydligt mer mekaniserat, främst från och med 1960-talet, än det var under sågverkens genombrottstid. I de modernare sågverken är emellertid nästan allt förändrat.¹⁾

Denna bild är troligen det äldsta fotografi som finns av någon sågstyrka. Den är tagen vid Vifsta varf på 1870-talet. (foto SCA)

¹⁾ Arbetsmiljön i sågverk, s. 1:1.

Stödd på timmertummaren Jan-Erik Nordlunds berättelse fortsätter Reinhold Olsson sin, i föregående avsnitt citerade, beskrivning av arbetet vid Skönviks ångsåg och lastageplats i början av 1860-talet på följande vis:¹⁾

Rasslet från sågbladen, då de skära igenom stockarna, kanttrissornas fräsande genom plank och bräder samt timmerforornas ihållande jämmer, under det de av maskindriven kätting släpas från bommen in i sågen, utgöra de de olika stämmorna i sågverkens melodi. Sedan timmerforan lösgjorts och snarkättingen avtagits, rullas stockarna en efter en ned på en större och en mindre vagn, som går på räls fram till sågramen. I den större och bakre vagnen, där försågaren står, skruvas stocken fast med på vagnen befintliga griparmar. Med hjälp av ett spett, en s. k. käx, baxar sågaren stocken fram mot ramen, där hjälpsågaren står och efter sågarens anvisningar riktar in stocken rätt mot bladstoden. Sågaren baxar den ytterligare framåt, tills den nås av sågbladen, varefter hjälpsågaren faller övervalsen mot stocken för att därigenom hindra att den lyftas upp och ned av sågbladen. Under hela tiden sågningen pågår, måste sågaren hjälpa till att skjuta på stockvagnen och sopa undan spån i rälsbanan. Då stocken kommit ett stycke genom ramen, skruvas den fast i den bakre vagnen, som går stadigt fram i en rälsbana. Därigenom hindrades det blockskurna virket att rasa isär.

Den sågningsmetod, som här beskrivs kallas *blockskärning*. Vid Sunds ångsåg tillämpades, vid sidan om denna äldre metod, även en modernare, nämligen *fyrskärning* redan år 1869. Vid blockskärning sönderdelas först timmerstocken i en ramsåg och förs sedan till en cirkelsåg för att kantas. Vid fyrskärning däremot kantas först timmerstocken på två sidor i en kantram, för att först därefter föras vidare till en delningsram. Detta ger ett större utbyte av plank från varje timmerstock, men det tillämpades till en början endast på mycket grova stockar. Torsten Gårdlund, med stöd av Otto Hellström, hävdar att blockskärning var allenarådande vid den tidpunkt, som här behandlas, och att fyrskärning var en långt senare innovation inom sågverksindustrin. Av bokföringsmaterialet från Sund att döma, och då främst av lönelistorna, är det emellertid obestriddligt att dessa bägge metoder förekom och praktiserades sida vid sida vid detta sågverk det undersökta året 1869. Det var emellertid endast en mindre del av det grova virket, som sågades upp med hjälp av fyrskärning.²⁾

¹⁾ Olsson, R: A. a., s. 60-61. Det finns ett flertal beskrivningar av arbetet vid lastageplatserna i litteraturen. Förutom de i Olsson, R: A. a. se t. ex. Beckman, E: Arbetarelivet vid de norrländska sågverken, Stockholms dagblad, 22 augusti (193), 1879, Gustafsson, B: Sågverksindustriens arbetare 1890-1945, Sågverksförbundet 1907-1957, s. 111-116, och Lundgren, R: Sågningen.

Den arbetsorganisation vid själva uppsågningen av timmerstockarna, som beskrivs i citatet ovan, är den som kan kallas för den klassiska inom sågverksindustrin. Den bestod av en strikt uppdelning i två yrkesgrupper, nämligen *försågare* och *hjälp-sågare*. Denna indelning av sågarna i två olika yrkesgrupper infördes vid Sunds sågverk först från och med ombyggnaden år 1869. Fram till denna ombyggnad fanns det endast en enda enhetlig kategori av sågare. Dessa kallades för *ramsågare*. Det fanns efter uppdelningen av sågarna i försågare och hjälpsågare en viss löneskillnad mellan dessa bägge grupper redan år 1869 vid Sunds ångsåg, men denna skillnad var liten. Uppgifterna i »Wages in Sweden», liksom det lönestatistiska materialet från Svartvik tyder på att denna löneskillnad senare blev mera betydelsefull.¹⁾

Tabell 17. Sågningsarbete vid Sund 1869

Arbete	Vakt	Antal timmar	Timförtjänst, genomsnitt, öre
Ramsågare	Dag	4 320	18,8
Ramsågare	Natt	456	17,6
Försågare	Dag	6 850	25,3
Försågare	Natt	3 208	21,0
Hjälp-sågare	Dag	7 078	23,3
Hjälp-sågare	Natt	3 579	19,3
Samtliga		25 491	22,1

Samtliga vuxna män på ackord. Ramsågare vecka 2-26. Försågare och hjälpsågare vecka 27-53.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

²⁾ Hellström, O: A. a., och Gårdlund, T: A. a., s. 101. Jämför i detta sammanhang även avsnitt 7.2.

¹⁾ Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: Wages in Sweden 1860-1930, II, s. 453-456. Jämför även avsnitt 7.6 och 7.7.

I tabell 17 redovisas de olika yrkesgrupper, som sysselsattes vid sågramen. Enbart vuxna män sysselsattes i detta arbete. Typen av ackord, som här tillämpades, var det speciella sågackordet. Detta ackord var beroende av den mängd timmer, som sågades upp. Försågarens, eller ramsågarens, ackord togs som utgångspunkt och de övriga yrkesgrupperna fick en varierande procentsats av hans ackord. Detta ackord beskrivs närmare i avsnitt 7.2.¹⁾ De sammanlagt över 25 000 arbetstimmar, som lades ned på arbetet vid ramsågen motsvarar omkring sju till åtta årsverken. I allt 20 personer var någon gång sysselsatta som försågare och 30 som hjälpsågare. Dessa sistnämnda uppgifter innebär en viss dubbelräkning eftersom det förekom att en person ibland arbetade som hjälpsågare och ibland som försågare. Av försågarna och hjälpsågarna var 25 någon gång sysselsatta som ramsågare.

En brist i lönelistmaterialet är att det i dessa listor inte alltid noga skildes mellan hjälpsågare och andra typer av hjälpkarlar, som drog och vagnade timmerstockarna fram till sågramen. Detta förklarar varför det i tabell 17 finns fler timmar redovisade för hjälpsågarna än för försågarna. Detta ger en något felaktig uppfattning om hjälpsågarnas lönenivå. Löneskillnaden mellan försågarna och hjälpsågarna var mindre än vad de här redovisade uppgifterna visar.

Vid blockskärning, som omkring 1869 trots allt fortfarande var den vanligaste metoden att sönderdela timmerstockar även vid Sunds ångsåg, skedde följande efter att den delade stocken hade lämnat sågramen. När timmerstocken var uppsågad och hade lossats ur vagnens gripklo, bars den bort till kantbänken, där *förkantaren* och *hjälpkantaren* tog bort de obrukbara kanterna. Före ombyggnaden av sågverket år 1869 fanns det vid kantbänken vid Sunds ångsåg, liksom vid sågramen, endast en odifferentierad grupp av arbetare. Dessa kallades då för *kantsågare*. De arbetare, som sysselsattes med kantning av plank, redovisas i tabell 18. Orsaken till att hjälpkantarnas arbetstimmar är fler än förkantarnas är analog med motsvarande förhållande för försågare och hjälpsågare. I lönelistorna har det dåligt skilts mellan hjälpkantare och vissa typer av hjälpkarlar. Detta har medfört att den uppgift om den genomsnittliga timförtjänsten för hjälpkantare, som anges i tabellen är något för låg.

¹⁾ Rörande det nattarbete, som förekom under en period på sommaren, och lönernas stora säsongvariation, se kapitel 8 och avsnitt 7.5.

Tabell 18. Kantningsarbete vid Sund 1869

Arbete	Vakt	Antal timmar	Timförtjänst, genomsnitt, öre
Kantsågare	Dag	2 868	24,2
Kantsågare	Natt	438	21,0
Förkantare	Dag	1 356	30,1
Förkantare	Natt	780	26,1
Hjälpkantare	Dag	3 029	23,4
Hjälpkantare	Natt	1 440	20,7
Samtliga		9 911	25,3

Samtliga vuxna män på ackord. Kantsågare vecka 2-26. Förkantare och hjälpkantare vecka 27-53.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Tabell 19. Dragning och lastning av plank på såglistan vid Sund 1869

Arbete	Vakt	Antal timmar	Timförtjänst, genomsnitt, öre
Utdragare	Dag	2 820	26,9
Utdragare	Natt	492	18,2
Vagnslastare	Dag	288	16,8
Samtliga		3 600	24,9

Samtliga vuxna män på ackord.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

En kantbänk mottog plank från två olka sågramar. Detta är huvudorsaken till att det bara utfördes omkring 9 000 arbetstimmar vid kantbänkarna mot omkring 25 000 vid sågramarna. En annan orsak till den

Tabell 20. Hantering av avfall m. m. på såglistan vid Sund 1869

Arbete	Vakt	Löneform	Antal timmar	Timförtjänst genomsnitt, öre
Bakdragare	Dag	Ackord	3 091	20,1
Bakdragare	Natt	Ackord	1 809	17,8
Ribbhanterare	Natt	Ackord	5 988	21,3
Ribbhanterare	Natt	Ackord	2 097	18,4
Ribbdragarhjälp	Natt	Ackord	24	17,1
Knubbdragare	Dag	Ackord	72	21,0
Knubbdragare	Natt	Ackord	36	21,8
Kättingsdragare	Dag	Tidlön	36	8,3
Kättingsdragare	Natt	Tidlön	60	8,3
Samtliga			13 213	20,0

Vuxna män.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

stora skillnaden var, att som ovan framhållits, så många hjälpkarlar i bokföringen har blivit sammanblandade med hjälpsågarna, och att dessa hjälpkarlar var betydligt fler än dem som på ett analogt sätt har blivit hopblandade med hjälpkantarna. Detta är också ganska begripligt eftersom det tjänstgjorde fler hjälpkarlar kring sågramarna än kring kantramarna. Dessutom kompliceras bilden ytterligare av den blandning av fyrskärning och blockskärning som förekom vid Sunds ångsåg.¹⁾ Kantningsarbetet avlönades efter det vanliga sågackordet. Det var därför i huvudsak försågarnas arbetsinsats och skicklighet, liksom tillgången på råvaran, timret, som var bestämmande för lönernas utfall för dessa arbetare. Av kantarna krävdes det emellertid en stor yrkesskicklighet och en förmåga att hinna med arbetet i ett högt uppdrivet tempo. Alla kantare var vuxna män. Antalet arbetstimmar de utförde tillsammans motsvarar

¹⁾ I Svensk trävarutidning, 4, 1886, s. 6, finns det en allmän beskrivning av kantningsarbetet vid samtidens ångsågar. Dessutom finns det i denna tidning, samma nummer, s. 8-9, och 6, 1886, s. 7, kompletterande beskrivningar av arbetet vid olika ångsågar.

omkring tre årsverken. Fyra personer var någon gång sysselsatta som förkantare och elva som hjälpkantare. Av dessa var 14 dessutom någon gång sysselsatta som kantsågare.

Förkantarna var en mycket högt betald yrkesgrupp, men även hjälpkantaren låg relativt väl till i detta avseende. En bidragande förklaring till detta var att deras arbete var mycket farligt. Kantramen var den mest olycksbelastade arbetsplatsen vid en ångsåg med tillhörande lastageplats. På de helt oskyddade kantrissorna och kaptrissorna miste otaliga sågverksarbetare sina fingrar.¹⁾

I tabell 19 redovisas de olika yrkesgrupper, som var sysselsatta med att *vagna* och *dra* de färdigsågade plankorna ut ur såghuset. Till detta arbete åtgick fler arbetstimmar än vad som framgår av tabellen. Detta döljs av att en del av dessa arbetare på avlöningslistorna har blandats ihop med hjälpsågare och hjälpkantare och andra även med plankstaplarna. I allt var tio personer enligt lönelistorna någon gång noterade som utdragare och två som vagnslastare. Gemensamt för alla dessa arbetare var att de var vuxna män och att de avlönades med det vanliga sågackordet, d. v. s. att deras ackord följde försågarnas.

I tabell 20 redovisas de olika grupper av vuxna män, och i tabell 21 de olika grupper av minderåriga pojkar, som var sysselsatta med att forsla bort avfall från sågen, bortsett från sågspån. Dessutom ges i tabell 21 även upplysningar om de minderåriga pojkar, som utförde vissa servicefunktioner, samt om den pojke som tjänstgjorde som sågspånsdragare. De kvinnliga sågspånsdragarna redovisas i tabell 22. Avfallet togs väl till vara. Exempelvis användes sågspånen till att elda med och den grövre ribben till kolning. Av tabellerna framgår att det i huvudsak var vuxna män, som avlägsnade *bakar* och *ribb* från kantbänkarna och *knubb* från såghuset.

I allt tolv vuxna män och tre minderåriga pojkar var någon gång sysselsatta med att dra bakar, 18 vuxna män och två minderåriga pojkar var någon gång sysselsatta med att dra ribb, en vuxen man som ribbdragarhjälp, samt sex vuxna män och inga minderåriga med att dra knubb. Däremot var en minderårig pojke sysselsatt med att hantera *ved*. De antalsuppgifter som här har givits kan inte summeras eftersom samma person ofta arbetade med olika arbetsuppgifter.

Några minderåriga pojkar utförde även vissa servicefunktioner. En pojke var någon gång sysselsatt som *smörjpojke* och en som *sågstädare*. Viktigast var det emellertid att 16 pojkar någon gång sysselsattes som

¹⁾ Se vidare avsnitt 8.5.

Tabell 21. Kättingsdragning m. m. på såglistan vid Sund 1869

Arbete	Vakt	Löne- form	Antal timmar	Timför- tjänst genom- snitt, öre
Bakdragare	Dag	Ackord	60	16,8
Bakdragare	Natt	Tidlön	247	6,0
Ribbhanterare	Dag	Ackord	3	21,3
Ribbhanterare	Natt	Ackord	48	18,1
Vedhanterare	Dag	Ackord	72	3,9
Kättingsdragare	Dag	Ackord	138	8,3
Kättingsdragare	Dag	Tidlön	3 663	9,2
Kättingsdragare	Natt	Tidlön	1 509	8,0
Sågspånsdragare	Dag	Tidlön	6	12,5
Smörjpojke	Dag	Tidlön	986	6,2
Smörjpojke	Natt	Tidlön	252	6,2
Sågregörare	Dag	Tidlön	247	3,9
Samtliga			7 231	8,2

Minderåriga pojkar.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

kättingsdragare. Även två vuxna män var någon gång sysselsatta med denna sistnämnda arbetsuppgift.

Ingen vuxen man arbetade någon gång som *sågspånsdragare* och endast en minderårig pojke. De enda kvinnor, som arbetade på själva sågen arbetade som sågspånsdragare. De var en vuxen kvinna och två minderåriga flickor. De var sysselsatta med att ta undan sågspånen, som ångsågens panna eldades med. Reinhold Olsson beskriver detta med följande ord:¹⁾

I det skumma ljuset skymta kvinnor, som löpa fram och åter med sina spånkärror.

¹⁾ Olsson, R: A. a., s. 61.

Tabell 22. Sågspånsdragare på såglistan vid Sund 1869

Åldersgrupp	Vakt	Antal timmar	Timförtjänst, genomsnitt, öre
Vuxna	Dag	609	10,3
Minderåriga	Dag	1 346	8,5
Minderåriga	Natt	840	8,3
Samtliga		2 795	8,8

Kvinnor.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

De bägge minderåriga flickorna utförde fyra femtedelar av alla arbetstimmar, som utfördes av kvinnor på såglistan. De utförde dessutom allt arbete, som sågspånsdragare, som förekom nattetid vid Sunds ångsåg 1869.

Samtliga sågspånsdragare hade tidlön. När det gäller de övriga arbetarna, som var sysselsatta med att forsla bort avfall, förekom, som framgår av tabellerna, både tidlön och det vanliga sågackordet. Lönemässigt förekom här två nivåer, i huvudsak en för vuxna män, som var fullt jämförbar med t. ex. hjälpsågarnas, och en för minderåriga pojkar samt kvinnor, både vuxna och minderåriga. Den senare nivån låg avsevärt under den förra.

När de färdiga plankorna hade dragits och vagnats ut ur såghuset, bars de därifrån till brädgården och lades i staplar eller för längre förvaring och torkning i stabbar. Stabbarna var plankstaplar med tvärliggande strö mellan plankorna. Dessa strö var ofta gjorda av obrukbara kantsstycken. De lades in i stapeln för att förbättra luftcirkulationen och därmed påskynda torkningen. De arbetare, som var sysselsatta med att bära och på detta sätt stapla plankorna, uppdelades i Sunds bolags lönelistor i *plankdragare* och *plankstaplare*, men de brukar med en gemensam beteckning kallas för *stabbläggare*. Dessa var avlönade både på såglistan och daglistan, allt efter sin befattning med plankorna.

Tabell 23. Hantering av plank på såglistan vid Sund 1869

Arbete	Vakt	Antal timmar	Timförtjänst, genomsnitt öre
Plankdragare	Dag	4 158	21,9
Plankdragare	Natt	2 604	21,2
Plankstaplare	Dag	10 657	23,6
Plankstaplare	Natt	3 708	20,7
Hjälpstaplare	Natt	36	17,0
Samtliga		21 163	22,5

Vuxna män på ackord. En minderårig pojke, som hjälpstaplare, dag, ackord, 12 arbetade timmar, samt med timförtjänst av 20,0 öre, ej medtagen i tabellen.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Tabell 24. Eldare på såglistan vid Sund 1869

Vakt	Antal timmar	Timförtjänst, genomsnitt, öre
Dag	3 816	21,8
Natt	1 758	17,9
Samtliga	5 574	20,6

Vuxna män.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

De stabbläggare, som avlönades på såglistan, redovisas i tabell 23. Deras arbetsvolym motsvarar mellan sex och sju årsverken, men 40 personer var någon gång sysselsatta som plankstaplare och 19 personer som plankdragare, samt tre som hjälpstaplare. Av de sistnämnda var en en minderårig pojke, men stabbläggarna i övrigt var vuxna män. Detta

arbete var extremt tungt. Stabbläggarna på såglistan avlönades efter det vanliga sågackordet och dessa arbetare ingick som en del av sågens arbetsslag. Deras arbete får ses som det sista ledet i själva plankframställningen.

1) Slutligen redovisas i tabell 24 *eldarna*. Deras arbetsuppgifter låg något vid sidan om själva produktionskedjan och de kunde näppeligen själva påverka produktionsresultatet. Trots detta avlönades de med det vanliga sågackordet. Eldarnas löner var jämförbara med försågarnas och de var samtliga vuxna män. De omkring 5 000 arbetstimmar, som eldarna utförde, kan ses som ett mått på hur länge ångsågen vid Sund totalt sett var i drift år 1869. Av dessa arbetstimmar låg 3 800 på dagskift och 1 700 på nattsift. Totalt var sex personer någon gång sysselsatta som eldare.

I tabell 25 ges en sammanfattning av de olika arbetsuppgifterna vid själva sågen. Vid sidan om de i detta avsnitt diskuterade arbetarna, arbetade vid sågen även två förmän. Dessa var maskinisten och sågställaren. Dessa bägge avlönades med årslön.²⁾

Det är av intresse att notera att förtjänsten för alla de olika yrkesgrupperna på själva sågen var något lägre på natten än på dagen per timme räknat. Detta hänger samman med det faktum att det var svårare att såga upp timret lika snabbt nattetid som dagtid. På grund av det vanliga sågackordets konstruktion återverkade detta sedan på förtjänsterna.

Av samtliga nära 95 000 arbetstimmar, som utfördes på såglistan, avsåg endast omkring 35 000 arbetstimmar eller inte ens 40 procent en egentlig förändring av produktens materiella bruksvärde. Detta var främst sågnings- och kantningsarbetet. Alla de övriga arbetstimmarna avsåg i stort sett olika nödvändiga moment av hantering av sågtimmer eller plank eller olika servicefunktioner, inklusive eldning och bortforsling av avfall. Av alla arbetstimmar överhuvudtaget, som utfördes vid Sunds ångsåg 1869, svarade sågarna och kantarna endast för omkring tolv procent eller omkring 14 procent om arbetena med ångsågens ombyggnad frånräknas.

I tabell 26 sammanfattas hur många arbetare som någon gång under året 1869 utförde de olika arbetsuppgifterna på såglistan vid Sunds sågverk. Det är viktigt att framhålla att arbetarna vid sågverket i stor

1) I avsnitt 7.13 tas frågan upp varför dessa grovarbetare hade så relativt höga löner, och varför indelningen i grovarbetare och yrkesarbetare därför inte är så fruktbar när det gäller att analysera löner och löneskillnader bland sågverkens arbetare.

2) Se avsnitt 5.8 och tabell 32 på sidan 104.

Tabell 25. Sammanfattning av såglistan vid Sund 1869

Grupp	Antal timmar	Timförtjänst, genomsnitt, öre
Hantering av sågtimmer	5 650	19,7
Sågningsarbete	25 491	22,1
Kantningsarbete	9 911	25,3
Hantering av plank	21 163	22,5
Eldare	5 574	20,6
Utdragning m. m.	3 600	24,9
Övrigt, vuxna män	37 237	20,0
Övrigt, minderåriga män	7 231	8,2
Sågspånsdragning, kvinnor	2 795	8,8
Summa	94 652	19,7

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

utsträckning utgjorde en enhetlig grupp ur socio-ekonomisk synvinkel, utan några strikta gränser mellan olika yrkeskategorier, även om många arbetare hade sina specialiteter, som de arbetade oftare med än andra uppgifter. Det kan även spåras en viss uppdelning av arbetarna på timmerbom, såg och plankstapling. De minderåriga och kvinnorna höll sig även i stort sett till sina speciella uppgifter. Huvudintrycket är dock att en och samma arbetare ofta under året kunde arbeta på flera olika delarbet-splatser vid ångsågen och lastageplatsen och i flera olika yrkesroller. I tabell 26 blir därför varje form av summering omöjlig, som inte tar hänsyn till detta. Det finns t. o. m. exempel på att arbetare vid Sund år 1869 kunde byta arbetsuppgift för vart och vartannat arbetsskift eller var och varannan avlöningsperiod.

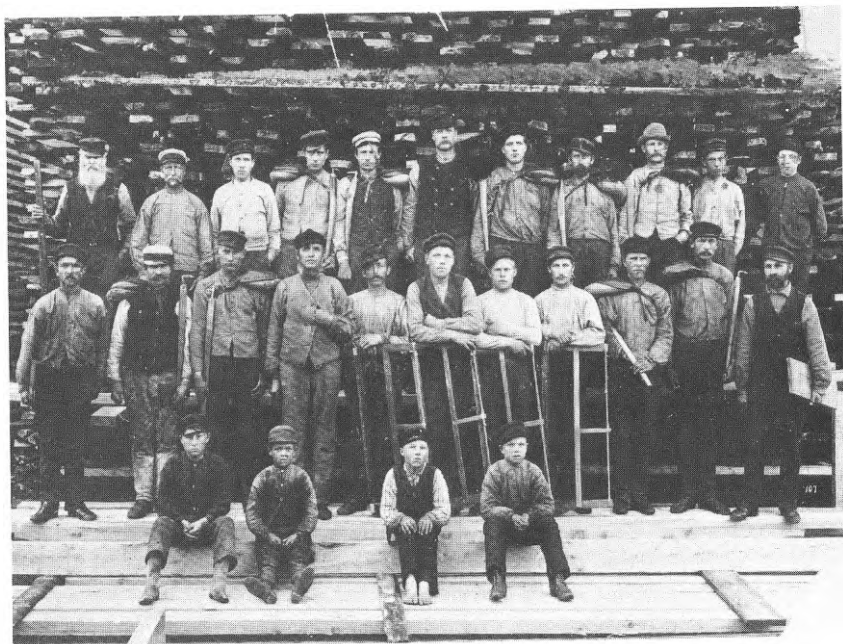
Tabell 26. Antal sysselsatta på såglistan vid Sund 1869

Arbete	Män		Kvinnor	
	Vuxna	Minder- åriga	Vuxna	Minder- åriga
Kantsågare	14	0	0	0
Förkantare	4	0	0	0
Hjälpkantare	11	0	0	0
Ramsågare	25	0	0	0
Försågare	20	0	0	0
Hjälpsågare	30	0	0	0
Plankdragare	19	0	0	0
Plankstaplare	40	0	0	0
Hjälpstaplare	2	1	0	0
Utdragare	10	0	0	0
Vagnslastare	2	0	0	0
Bakdragare	12	3	0	0
Ribbdragare	18	2	0	0
Ribbdragarhjälp	1	0	0	0
Knubbdragare	6	0	0	0
Veddragare	0	1	0	0
Sågtimmerkörare	3	0	0	0
Sågtimmerpåläggare	5	0	0	0
Timmersorterare	6	0	0	0
Timmersorterarhjälp	4	0	0	0
Bomkarl	4	0	0	0
Bomhjälp	8	1	0	0
Kättingsdragare	2	16	0	0
Sågspånsdragare	0	1	1	2
Smörjpojke	0	1	0	0
Sågstädare	0	1	0	0
Eldare	6	0	0	0
Hela såglistan	134	18	1	2

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

5.7 Brädgårdens arbeten

Brädgården fyllde tre olika funktioner. För det första måste alla plankor och bräder torka innan de kunde skeppas ut. För det andra tjänade brädgården som ett lager av färdiga varor. För det tredje var brädtillverkningen förlagd till brädgården.¹⁾

Brädgårdsarbetare vid Hörningsholm 1890 (foto SCA)

Den viktigaste arbetsuppgiften i brädgården avsåg stabbläggning. Detta arbete utfördes av stabbläggarna, som redan nämnts i föregående avsnitt. Det finns i litteraturen flera beskrivningar av deras arbete. Här skall endast en sådan citeras:²⁾

Stabbläggarna (axelbärarna) var yrkets heroer och kunde omges med den mystiska vördnad och respekt som brukar ägnas utövarna av hårda och farofyllda arbeten. Man bar i lag, varvid en lättade, dvs. hjälpte till att lyfta

¹⁾ Brädtillverkningen behandlas i denna framställning i avsnitt 5.8.

²⁾ Gustafsson, B: A. a., s. 114-115.

upp bördan. Virket bar man därefter - vanligen på vänster axel med en puta under bördan - hela vägen upp på stapeln längs sviktande landgångar. /.../ Det var ett påfrestande arbete och höstblåst och halka, dåliga landgångar, arbetsbrådska eller övermodigt tilltagna bördor orsakade varje år svåra olyckor.

Tabell 27. Brädgårdsarbete på daglistan vid Sund 1869, minderår. män

Arbete	Löne- form	Antal timmar	Timför- tjänst, genom- snitt, öre
Allmänt brädgårdsarbete	Ackord	92	4,0
Allmänt brädgårdsarbete	Tidlön	4 745	5,3
Hanterat plank	Ackord	94	24,2
Hanterat splitved	Ackord	1 417	12,5
Hanterat ribb	Ackord	91	18,3
Hanterat knubb	Ackord	1 494	10,9
Dragit splitved	Ackord	66	12,5
Märkt plank m. m.	Ackord	2 147	8,0
Samtliga		10 146	8,0

Antal personer: 41. Samtliga på dagtid.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

I föregående avsnitt har en del av det arbete som innehållsmässigt hör till brädgården behandlats, nämligen de över 20 000 arbetstimmar, som åtgick för att bära ut plankorna från sågen till brädgården och där stapla och stabblägga det. Detta var nära en fjärdedel av allt arbete, som överhuvudtaget utfördes i brädgården. I detta avsnitt skall de återstående tre fjärdedelarna av de arbetstimmar, som utfördes i brädgården, fransett brädtillverkningen, behandlas. Dessa utgjorde omkring 70 000 timmar och de bokfördes på sågverkets daglista. Vid sidan om dessa arbetare var även en förman, som kallades faktor sysselsatt i brädgården, och tillfälligtvis även en hjälpfaktor. Dessa bägge sistnämnda personer avlönades med årslön.¹⁾

¹⁾ Se avsnitt 5.8 och tabell 32 på sidan 104.

Tabell 28. Brädgårdsarbete på daglistan vid Sund 1869, vuxna män

Arbete	Löneform	Antal timmar	Timförtjänst, genomsnitt, öre
Allmänt brädgårdsarbete	Ackord	345	14,0
Allmänt brädgårdsarbete	Tidlön	27 119	13,4
Hanterat plank	Ackord	23 950	22,0
Hanterat splitved	Ackord	6 019	13,5
Hanterat ribb	Ackord	68	20,2
Hanterat knubb	Ackord	112	20,9
Dragit splitved	Ackord	749	13,3
Samtliga		58 362	17,0

Antal personer: 242. Av det totala antalet arbetade timmar utfördes 169 på natten.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Vid en jämförelse mellan daglistan och såglistan framkommer att lönenivån var högre på såglistan än på daglistan för samma arbete, t. ex hantering av plank. Inom brädgården var den nivå, som arbetet avlöndades på, sedan beroende av vilket arbete som utfördes, men detta var inte den främsta orsaken till löneskillnaderna. Orsakerna till dessa bör snarare sökas i sådana faktorer som huruvida den avlöndade arbetaren var man eller kvinna, vuxen eller minderårig. En annan viktig faktor var huruvida arbetet utfördes på ackord eller mot tidlön. Den form av ackord, som förekom i brädgården för daglistearbeten, var ett konventionellt rakt ackord, exempelvis beroende av mängden hanterad plank.

Det fanns i stort fyra olika lönenivåer i brädgården. En nivå, som var den högsta av dessa, omfattade ackordsarbete utfört av vuxna män. Det gällde då främst olika former av hantering av plank, som utfördes av stabbläggare. Det är mycket troligt att justering av plank, d. v. s. en noggrann kapning av plankan ifråga i den sämre ändan för att den skulle få rätt längd, var avsevärt högre avlönat än annan hantering av plank. Detta

arbete krävde nämligen stor erfarenhet. Därför döljs antagligen en liten grupp av ännu högre avlönade arbetare inom denna grupp. Eftersom lönelistmaterialet inte på ett konsekvent sätt skiljer ut justering från annan hantering av plank är det dock inte möjligt att avgöra om detta är riktigt.

Kubikens brädgård kring sekelskiftet. Arbetsbilder från sågverken förekommer först från 1890-talet och även då är de sällsynta. (foto SCA)

En andra nivå omfattade de vuxna män, som avlönades med timlön. Dessa sysselsattes i olika arbetsuppgifter, som inte har specificerats i lönelistorna, och som därför här har rubricerats som allmänt brädgårdsarbete. En tredje nivå omfattade de minderåriga pojkarna. Hälften av deras arbetsinsats utfördes mot ackord och den andra hälften mot timlön. Dessa pojkar var sysselsatta med en rad olika arbetsuppgifter. T. ex. arbetade de med att hantera olika former av avfall såsom ribb och knubb, med ströläggning i plankstabbarna, med tillverkning av splitved som exporterades som bräder för lådtillverkning, med märkning av plank och bräder samt slutligen också med ospecificerat allmänt brädgårdsarbete. Lagg märke till att minderåriga pojkar till en stor del utförde arbetsuppgifter i brädgården på daglistan, som på såglistan huvudsakligen eller uteslutande utfördes av vuxna män. Den fjärde och lägst betalda gruppen av arbetare i brädgården utgjordes av de fåtaliga kvinnorna. Dessa var

såväl vuxna som minderåriga. De avlönades i huvudsak med timlön och sysselsattes mest med ospecificerat brädgårdsarbete.

Tabell 29. Brädgårdsarbete på daglistan vid Sund 1869, kvinnor

Arbete	Ålders- grupp	Löne- form	Antal timmar	Timför- tjänst, genom- snitt, öre
Allmänt brädgårdsarbete	Vuxna	Tidlön	377	6,5
Hanterat knubb	Vuxna	Ackord	60	6,5
Allmänt brädgårdsarbete	Minder.	Tidlön	122	6,0
Samtliga			559	6,4

Antal personer: 11. Samtliga dagtid.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

I tabellerna 27, 28, 29 och med en sammanfattning i tabell 30, ges detaljerade uppgifter om de arbeten, som utfördes av brädgårdens arbetare. Så gott som allt arbete i brädgården utfördes på dagtid. Proportionerna mellan antalet arbetstimmar utförda av de olika köns- och åldersgrupperna var följande. Omkring 85 procent av alla arbetstimmar utfördes av vuxna män och omkring 15 procent av minderåriga pojkar. Under en procent av alla arbetstimmar i brädgården utfördes av kvinnor. Totalt sett motsvarade arbetsinsatsen i brädgården omkring 20 årsverken. Denna arbetsinsats var emellertid mycket ojämnt fördelad över året. Huvuddelen av arbetet utfördes under sommarens utlastningsbrådska och allt som allt var 294 personer någon gång avlönade på sågverkets daglista för arbeten i brädgården. Av dessa var 242 vuxna män, 41 minderåriga pojkar, nio vuxna kvinnor och slutligen två minderåriga flickor. Många av dessa var emellertid ytterst sporadiskt sysselsatta.

Bortsett från tillverkningen av splitved, som svårigen kan särskiljas från annat arbete i brädgården i lönelistmaterialet, innebar arbetet i brädgården till sin karaktär inte en förändring av produkternas materiella

Tabell 30. Arbete på daglistan vid Sund 1869, sammanfattning

Grupp	Antal timmar	Timförtjänst, genomsnitt, öre	Antal pers.
Vuxna män	58 362	17,0	242
Minderåriga män	10 146	8,0	41
Vuxna kvinnor	437	6,5	9
Minderåriga kvinnor	122	6,0	2
Samtliga	69 067	15,6	294

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

bruksvärde, utan bestod främst av hantering och liknande arbetsuppgifter. Viktiga undantag utgjordes naturligtvis av justering och märkning. Själva torkningen av plankorna var naturligtvis dessutom nödvändig för att dessa skulle bli färdiga för export.

5.8 Övriga arbeten kring lastageplatsen

Vid sidan om de arbeten vid Sunds ångsåg och lastageplats år 1869, som har behandlats i de föregående avsnitten och som kan sägas ha ingått i den egentliga sågverksdriften, förekom en rad olika delarbetsplatser med sina olika arbetsuppgifter, vilka var av växlande betydelse och i större eller mindre utsträckning hörde samman med själva sågningsarbetet. I genomgången av dessa delarbetsplatser, vilken med nödvändighet måste bli mera summarisk, skall den indelning och klassifikation, som framgår av bolagets bokföring följas med de förtjänster och de brister, som denna är behäftad med.

Tabell 31. Övriga arbetsplatser på daglistan vid Sund 1869

Arbetsplats	Antal utförda arbetstimmar	Timför-tjänst, genom snitt, öre	Antal personer avlönade		
			Män	Kvinnor	Summa
Brädtillverkning	10 708	9,8	155	5	160
Vedhuggning	4 358	10,7	70	0	70
Husbyggnad	12 141	15,8	64	7	71
Sågbyggnad	42 730	11,9	155	1	156
Hamnbyggnad	3 359	10,1	35	1	36
Hemmanet	5 476	9,6	59	27	86
Trädgården	4 228	6,9	13	17	30
Kolning	3 079	9,4	48	12	60
Stuveriarbete	5 311	22,0	40	0	40
Städning	844	8,8	1	7	8
Diverse	12 400	8,9	106	12	118

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

De arbetare som sysselsattes på de övriga delarbetsplatserna sammanfattas i tabell 31.¹⁾ Vid sidan om de i tabellen uppgivna arbetena förekom det även att sågverkets arbetare arbetade åt andra enheter, som tillhörde Sunds bolag.²⁾

I tabell 32 ges en sammanställning över de arbetare och tjänstemän, disponent-direktören undantagen, som var avlönade mot årslön, d. v. s. de s. k. löntagarna. I folkligt språk kallades nämligen ofta tjänstemännen, som avlönades mot årslön, för löntagare i motsats till arbetarna, som i stort sett avlönades antingen mot ackord, dagslön eller timlön.³⁾

1) Förutom de i denna tabell angivna arbetsplatserna fanns det ytterligare några av mindre betydelse, t. ex. budgång, som någon gång engagerade 15 personer i sammanlagt knappt 900 arbetstimmar, och körredskap, med en person i 40 timmar. Dessutom fanns det en körkarl anställd mot årslön.

2) Sammanlagt 22 personer arbetade någon gång åt ångaren Lögdösund i sammanlagt omkring 2 700 arbetstimmar, tre personer åt slupen Frimodig i inte fullt 400 arbetstimmar, och 31 personer åt Sunds bruk i omkring 3 000 arbetstimmar. Även andra liknande arbeten förekom.

De som hade årslön vid Sund 1869 var 13. Körkarlen och hjälpfaktorn var endast anställda på deltid. Nattvakten hade en anmärkningsvärt låg lön. Maskinisten, faktorn och inspektorn var väl betalda tjänstemän. De övrigas årsinkomst motsvarade de helårsarbetande vuxna manliga arbetarnas årsinkomster.

I fortsättningen av detta avsnitt behandlas de viktigaste delarbet-splatserna vid Sunds ångsåg och lastageplats år 1869 var för sig.¹⁾

Brädtillverkning. Brädtillverkningen utgör en självklar del av produktionskedjan sågning - brädtillverkning - maskinhyvling, men även utan hyvleri utgör brädtillverkning ett bra komplement till sågrörelsen. Före anläggningen av hyvlerierna fick inte brädtillverkningen någon avgörande betydelse. Vid Sunds ångsåg förekom brädtillverkning i stor omfattning uppenbarligen redan i slutet av 1860-talet. Det var dock först senare som Sunds bolag gav sig in på produktion av hyvlade bräder. Efter att Sunds ångsåg hade byggts om till följd av en brand år 1874 och Nyviks ångsåg hade införskaffats i samband med detta, anlades vid Nyvik så småningom ett hyvleri. Detta låg på Alnön, precis mitt emot Sund.

De omkring 10 000 arbetstimmar, som lades ned på brädtillverkning, motsvarar nästan tre årsverken. I detta arbete sysselsattes emellertid någon gång 126 vuxna män, 29 minderåriga pojkar, fyra vuxna kvinnor samt en minderårig flicka. De arbetare, som i större eller mindre utsträckning var sysselsatta med brädtillverkning var, precis som stabbläggarna på såglistan, en del av de arbetare, som sysselsattes med daglis-tearbeten i brädgården. Dessa arbetare bör därför jämföras med bräd-gårdsarbetarna i övrigt. Främst då med dem som avlönades med timlön, eftersom det mesta arbetet med brädtillverkning avlönades mot timlön. Timförtjänsten vid brädtillverkning var något högre än vid allmänt bräd-gårdsarbete, men bägge avlönades mot timlön. Arbetet med brädtill- verkning utfördes på dagtid, precis som det mesta annat arbete i brädgår- den. Någon skillnad i lön mellan män och kvinnor eller mellan vuxna och minderåriga kan inte spåras i detta arbetsmoment. Arbetet med brädtill- verkning skall självklart hänföras till den kategori av arbetsuppgifter, som förändrade produktens materiella bruksvärde.

³⁾ Östman, K: Stabbläggare och andra noveller, s. 244. Där uppges dock felaktigt att alla arbetare arbetade på ackord.

¹⁾ Kontoret är inte medtaget eftersom inga arbetare var anställda där. Förutom disponent- direktören arbetade där två tjänstemän, en inspektör och ett kontorsbitäde. Bägge dessa avlönades med årslön.

Tabell 32. Arbeten vid Sund 1869 avlönade med årslön

Arbetsplats	Arbetsuppgift	Antal fall	Genomsnittlig lönesumma R rmt
Sågen	Maskinist	2	1 939:36
	Sågställare	1	892:00
Brädgården	Faktor	1	1 396:00
	Hjälpfaktor	1	35:00
Hemmanet	Rättare	1	468:00
	Stalldräng	1	570:00
Trädgården	Trädgårdsmäst.	1	620:00
Kolning	Kolare	3	853:77
Kontoret	Inspektor	1	2 000:00
	Kontorsbiträde	1	560:00
Diverse	Nattvakt	1	234:58
	Körkarl	1	125:00
Samtliga		13	807:88

De fast anställda arbetare, som inte huvudsakligen hade årslön, hade en genomsnittlig årsinkomst av 533:00 R rmt.

Källa: Lönelistor och Journal 1869, Sunds bolag, SCA.

Vedhuggning. En väsentlig del av avfallet från sågen kom att huggas upp till ved. Veden ansågs av sågverksägarna i det närmaste för värdelös ur kommersiell synpunkt före massafabrikationens genombrott. Ur arbetarnas synvinkel var däremot upphuggning av ved en viktig sysselsättning vid lastageplatsen. Arbetarnas bostäder uppvärmdes med kaminer och järnspisar, som eldades med ved, och de hade fri ved som en löneförmån.¹⁾

Något mer än 4 000 arbetstimmar finns bokförda i Sunds bolags bokföring för år 1869 avseende vedhuggning. Enbart män sysselsattes med vedhuggning, 58 vuxna och tolv pojkar. De minderåriga pojkarna utförde endast omkring sex procent av arbetstimarna. Till vedhuggning åtgick mindre än hälften så många arbetstimmar, som åtgick för brädtillverkning. Liksom fallet var med brädtillverkning utfördes arbetet i eller i

¹⁾ Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: A. a., I, s. 157.

anslutning till brädgården. Det var även härifrån arbetarna till denna syssla hämtades. Lönerna låg på ungefär samma nivå som vid brädtillverkning. Arbetet utfördes på dagtid. När det gällde att hugga upp veden var timlön den vanligaste löneformen, medan vid annan hantering av ved främst ett traditionellt rakt ackord användes.

Till en mycket stor del var det de överblivna bakarna, som sågades upp till ved. Själva upphuggningen av veden innebar naturligtvis att nya materiella bruksvärden skapades, men dessa förbrukades nästan helt inom sågverket självt, främst genom eldning av bostädernas kaminer och järnspisar, och såldes inte vidare. Det finns endast något enstaka fall av försäljning av ved noterad, då till köpare i Sundsvall.

Byggnadsarbeten spelade en mycket viktig roll för sysselsättningen vid Sunds ångsåg och lastageplats 1869. Vid ångsågarna förekom det nästan ständigt någon byggnadsverksamhet i liten skala. Vid Sund 1869 berodde den stora omfattningen på att ångsågen byggdes om detta år, även om det vid sidan om denna omfattande ombyggnad, som huvudsakligen gjordes på våren, även förekom en del annan husbyggnad samt hamnbyggnad inom sågverkets område. Totalt svarade byggnadsarbeten för omkring 58 000 arbetstimmar vid ångsågen och lastageplatsen under undersökningsåret, eller omkring 20 procent av alla där utförda arbetstimmar.

Husbyggnad. Husbyggnad utfördes till den helt övervägande delen, eller nära 98 procent av alla i detta arbetsmoment nedlagda arbetstimmar, mot timlön. De arbetare som behövdes för dessa arbeten togs främst från de olika grupperna av lösa arbetare vid sågen, och främst från brädgårdens arbetare. De övriga arbetstimmarna utfördes mot ackord av särskilda tillfälligt anställda hantverkare. Arbetena avsåg flera olika hus och både ny- och tillbyggnader. Bl. a. byggdes en veranda till disponent-direktörens villa.

De arbetare som arbetade mot timlön med husbyggnad hade en ovanligt hög timförtjänst för att vara tidlön. Den låg över lönerna både i brädgård och brädtillverkning. Lönerna för de hantverkare som anställdes låg emellertid ännu högre och i nivå med t. ex. försågarnas. Murarens timförtjänst var så hög som nära 30 öre.

Allt arbete med husbyggnad utfördes på dagtid. Nästan allt arbete utfördes av vuxna män. Inte färre än 64 vuxna män delade på omkring 12 000 arbetstimmar. Dessutom förekom fem vuxna kvinnor och två minderåriga flickor, som dock tillsammans svarade för mindre än en procent av de på husbyggnad nedlagda arbetstimmar. Några minderåriga pojkar sysselsattes inte med husbyggnad. De något över 12 000 arbetstimmar, som totalt lades ned på husbyggnad, motsvarar 21 procent av alla arbetstimmar, som lades ned på byggnadsarbeten och fyra procent av

alla utförda arbetstimmar vid Sunds ångsåg och lastageplats 1869 överhuvudtaget.

Tabell 33. Arbetare sysselsatta med ångsågens ombyggnad vid Sund 1869

Grupp	Män		Kvinnor		Totalt	
	Antal	Procent	Antal	Procent	Antal	Procent
I	22	14	0	0	22	14
II	8	2	0	0	8	2
III	14	9	1	100	15	9
IV	67	43	0	0	67	43
V	44	32	0	0	44	32
Summa	155	100	1	100	156	100

Gruppindelning se texten avsnitt 5.4. Jämför även tabellerna 10 och 11.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA, och husförhörslängd 1863-1873, Sköns församling, HLA.

Ångsågens ombyggnad (sågbyggnad). Under år 1869 byggdes hela ångsågen vid Sund om. Huvuddelen av detta arbete var koncentrerat till våren och försommaren detta år. Hur antalet avlönade arbetare mot timlön, som var sysselsatta med ångsågens ombyggnad, varierade per vecka, och hur de utav dem utförda arbetstimmarna varierade per vecka, framgår av diagrammen i figurerna 25 (på sidan 178) och 26 (på sidan 179). När arbetena var som mest intensiva var över 50 arbetare samtidigt sysselsatta med dem. Totalt avlönades någon gång för dessa arbeten 156 arbetare, varav endast en kvinna. Allt som allt nedlades på ångsågens ombyggnad inte mindre än omkring 42 500 timmar. Detta motsvarar 73 procent av alla arbetstimmar, som lades ned på byggnadsarbeten, vid sågverket under undersökningsåret, eller nära 15 procent av alla arbetstimmar, som totalt lades ned vid sågverket detta år. Det bör jämföras med t. ex. allt brädgårdsarbete på daglistan, som omfattade 69 000 arbetstimmar, eller mindre än en fjärdedel av det totala antalet, eller allt arbete på såglistan, som omfattade nära 95 000 arbetstimmar eller en tredjedel.

Precis som fallet var vid husbyggnad förekom i arbetet med ångsågens ombyggnad dels arbetare mot timlön och dels specialanställda hant-

verkare på ackord. Dessutom förekom en viss bjälk- och sparrskrädning på ackord. De arbetare, som hade timlön, utförde dock över 90 procent av alla nedlagda arbetstimmar. Överhuvudtaget var arbetsvillkoren vid ångsågens ombyggnad ungefär de samma som vid husbyggnad. Den genomsnittliga timförtjänsten var emellertid avsevärt lägre. Förutom murarna hörde vid ångsågens ombyggnad både stentläggare och de som byggde takstolarna till gruppen av särskilt högt avlönade hantverkare. Allt arbete med ångsågens ombyggnad utfördes på dagtid.

I tabell 33 redovisas hur de som någon gång var sysselsatta med ångsågens ombyggnad fördelade sig på olika grupper efter typ av anställning. Av samtliga vid sågverket fast anställda (grupp I) var 60 procent någon gång sysselsatta med ångsågens ombyggnad. Av arbetsvandrarerna (grupp II) var inte ens 30 procent någon gång engagerade i detta arbete. De flesta av dem hade inte ännu anlänt till sågverket för säsongen när ombyggnaden pågick som mest. Knappt 40 procent av de anhöriga till de fast anställda arbetarna, som någon gång var avlönade av sågverket, (grupp III) var någon gång sysselsatta med ombyggnaden. I denna grupp ingick de tre minderåriga pojkarna och den enda (vuxna) kvinnan. Hon utförde dock endast tio timmars arbete med ombyggnaden. Det faktum att så få kvinnor och minderåriga deltog i ombyggnadsarbetena förklarar antagligen varför en mindre del av grupp III än av de fast anställda var sysselsatt här. Även av gruppen löst anställda, som varken var anhöriga till fast anställda eller extremt korttidsanställda, (grupp IV) var nära 40 procent någon gång sysselsatta med ombyggnaden. Av de extremt korttidsanställda (grupp V) var knappt 20 procent engagerade i ombyggnaden. Några få av dessa sistnämnda 44 personer var de specialanställda hantverkarna. De flesta av de extremt korttidsanställda, som var engagerade här, arbetade inte med några andra uppgifter vid sågverket. Även om dessa frånräknas de vid sågverket år 1869 anställda arbetarna förändras knappast den bild av de många extremt korttidsanställda, som har skisserats i avsnitt 5.4.

Hamnbyggnad. I jämförelse med husbyggnad och ångsågens ombyggnad var omfattningen av hamnbygget vid Sunds ångsåg och lastageplats 1869 ganska blygsam. I dessa arbeten sysselsattes någon gång 36 personer, varav 31 vuxna män, fyra minderåriga pojkar samt en vuxen kvinna. Dessa utförde tillsammans något mer än 3 000 arbetstimmar. Detta motsvarar endast sex procent av alla de arbetstimmar, som lades ned på byggnadsarbeten vid sågverket. Förhållandena vid hamnbyggnaden var i allt väsentligt likartade dem som rådde vid husbyggnad och ångsågens ombyggnad. Den genomsnittliga timförtjänsten var obetydligt lägre. Allt arbete med hamnbyggnad utfördes på dagtid.

Hemmanet. Med denna rubrik avses i Sunds bolags bokföring arbetet i jordbruket. Precis som vid de flesta andra sågverksrörelser drevs ett jordbruk som en sidorörelse vid Sund. Totalt utfördes här mellan 5 000 och 6 000 arbetstimmar, rättarens och stalldrängens arbete oräknat. Detta måste anses som relativt lite. Det motsvarar mindre än två årsverken. I detta arbete var dock totalt 86 personer någon gång engagerade, varav 53 vuxna män, sex minderåriga pojkar, 25 vuxna kvinnor och två minderåriga flickor. Det bör särskilt observeras att de vuxna kvinnorna här utgjorde nära en tredjedel av de någon gång sysselsatta och att de även utförde nära en tredjedel av alla arbetstimmar. Nästan allt arbete vid hemmanet utfördes på dagtid. Enbart 20 timmar avsåg nattarbete år 1869. Detta utfördes av en vuxen man.

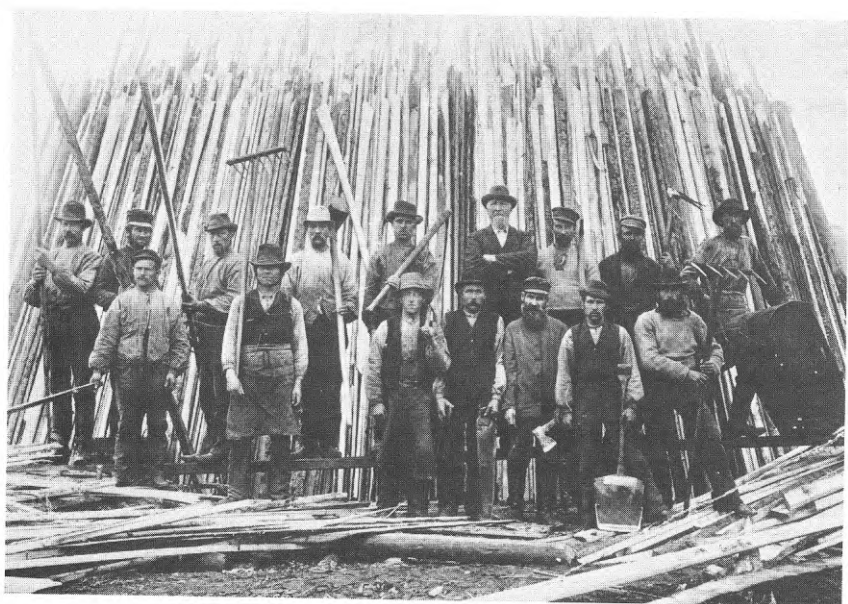
Det är intressant att notera att den genomsnittliga timförtjänsten för arbete vid hemmanet låg på ungefär samma nivå som t. ex. arbete med brädtillverkning. Den dagsförtjänst, som kan räknas fram för vuxna manliga arbetare vid hemmanet, stämmer rätt väl med markegångstaxans dagsverkspris för drängedagsverke i Västernorrlands län. Det var 1 R rmt 24 öre mot 1 R rmt 20 öre.¹⁾ Rättaren och stalldrängen hade årslön.

Trädgården. Trädgårdsarbete gällde främst arbete i trädgården kring disponent-direktörens villa och i sågverkets övriga planteringar. Detta arbete var mera omfattande vid Sund, liksom vid andra jämförbara sågverk vid denna tid, än vad som kanske kan te sig motiverat. Orsaken till att trädgårdsarbetet blev så omfattande var att det ansågs ha en stor betydelse för företagets yttre representation och sågverkspatronernas umgängesliv. I arbetet engagerades, förutom trädgårdsmästaren, som hade årslön, 30 personer någon gång. Av dessa var 13 vuxna män, 13 vuxna kvinnor och fyra minderåriga flickor. De utförde tillsammans över 4 000 arbetstimmar. Jämfört med arbetet vid hemmanet måste detta ses som en ganska stor arbetsvolym. Nära 70 procent av alla dessa arbetstimmar utfördes av de vuxna kvinnorna och över 80 procent av alla kvinnorna tillsammans. Allt arbete i trädgården utfördes på dagtid. Lönenivån för arbetet i trädgården var jämförbar med annat arbete mot timlön vid sågverket. Den genomsnittliga timförtjänsten blev emellertid betydligt lägre än för andra arbeten eftersom en så stor del av arbetet utfördes av kvinnor.

På många håll var det vanligt att de kvinnliga arbetarna gick omkring i trädgården klädda som dalkullor, oavsett om de i verkligheten var arbetsvandrare från Dalarna eller ej.²⁾

¹⁾ R rmt: Riksdaler riksmünt. Se Jörberg, L: A History of Prices in Sweden, I, s. 600.

²⁾ Meddelat av professor Henrik Cornell.

Kolare vid Mons sågverk troligen i slutet av 1880-talet (foto SCA)

Kolning. Kolningen var en mycket viktigare verksamhet vid sågverket än vad uppgifterna om hur många som sysselsattes med detta och hur många arbetstimmar de utförde ger vid handen. Vid Sunds ångsåg och lastagep-lats engagerades år 1869 någon gång 60 personer, varav 40 vuxna män, åtta minderåriga pojkar, tio vuxna kvinnor och två minderåriga flickor i kolningsarbetet. Tillsammans utförde de emellertid endast lite mer än 3 000 arbetstimmar med detta arbete. Vid sidan om dessa fanns det dock ytterligare tre kolare anställda mot årslön. En av dessa fick inte mindre än 2 000 R rmt i årslön. Uppgiften att de tre kolarna i genomsnitt hade lite över 850 R rmt i årslön är därför troligen något missvisande. Den kolare som hade den höga årslönen satte förmodligen hela sin familj i arbete och möjligen hade han dessutom några andra medhjälpare tillfälligt anställda i sin tur. Allt arbete med kolning utfördes på dagtid. Visst passningsarbete måste även ha förekommit nattetid, även om detta inte specificeras i bokföringsmaterialet. Av de specificerade arbetstimmarna utfördes 85 procent av vuxna män. Alla de tre kolarna, som var anställda mot årslön, var också vuxna män. Kolstybbsarbete utfördes mot ackord. Det övriga arbetet med kolning, som inte utfördes mot årslön, betalades emellertid med timlön. Den genomsnittliga timförtjänsten i detta arbete stämmer rätt väl med den som uppnåddes t. ex. vid brädtillverkning.

Det finns inga belägg för att olycksfall vid kolning var särskilt vanliga, men när de inträffade fick de ofta fatala följder. T. ex. uppges i Sunds bolags svar på 1884 års arbetarförsäkringskommittés enkät att en arbetare hade omkommit genom fall i en kolmila.¹⁾

Kolning spelade en viss roll för Sunds sågverk, såsom tillverkning av en biprodukt ifrån ett annars värdelöst avfall. För Sunds bolag hade detta stor betydelse eftersom det näraliggande, bolaget tillhöriga, Sunds bruk efterfrågade träkol.

Ernst Beckman berättar följande om kolningen vid sågverken:²⁾

Kolningen lemnas vanligen på ackord åt kolare, som sjelve antaga sina biträden. Kolen lära vara bättre än skogskol, tack vare det långvariga badet under flotningen. Om man slår dem mot något hårdt ämne, gifva de en nästan metallisk klang och smula icke så lätt sönder, som vanliga kol.

Stuveriarbete. Liksom vid andra sågverk vid Norrlandskusten kontrakterade Sunds bolag i allmänhet inte de arbetare, som utförde stuveriarbetet. Dessa kontrakterades istället direkt av fartygens befälhavare. Vid Sunds ångsåg år 1869 kontrakterade dock bolaget självt en del av detta arbete. Hur stor del finns det inga uppgifter om. Det av bolaget kontrakterade arbetet gällde stuvning av grovt virke och utfördes av 35 vuxna män och fem minderåriga pojkar. Det omfattade lite mer än 5 000 arbetstimmar. Den genomsnittliga timförtjänsten för detta arbete, som utfördes helt och hållet mot ett rakt ackord, var ganska hög. Den var jämförbar med t. ex. plankstaplarnas. Beräkningarna av antalet arbetade timmar och av timförtjänsten är dock här ganska osäkra. Inget motsäger hypotesen att dessa arbetares lönenivå var representativ också för andra manliga stuveriarbetare, som sysselsattes med att stuva det grova virket. De minderåriga pojkarna utförde inte ens fyra procent av de här redovisade arbetstimmarerna. Allt stuveriarbete utfördes på dagtid.³⁾

Dessa uppgifter säger ingenting om det viktiga kvinnliga stuveriarbetet. Detta gällde dels lossning av ballast och dels stuvning av splitved samt annat klenvirkesstuveri. Hur många de kvinnliga arbetarna var eller hur många arbetstimmar de utförde finns det inga uppgifter om. Av allt att döma hade de avsevärt lägre löner än sina manliga kolleger. Troligen låg deras timförtjänst under 10 öre.⁴⁾

1) Primäruppgifter, 1884 års arbetarförsäkringskommitté, RA.

2) Beckman, E: A. a.

3) Beskrivning av norrländskt stuveriarbete huvudsakligen baserat på material från Ådalen finns i Björklund, A: Lundebusar och bondesjäare, och Wessling, U: Hivet går.

4) Se vidare avsnitt 6.1 och där anförd litteratur.

Städning. I arbetet med städning på daglistan engagerades någon gång åtta personer, varav en minderårig pojke och sju vuxna kvinnor. De utförde tillsammans inte ens 900 arbetstimmar i detta arbete. Både timlön och ackord förekom. Timförtjänstens nivå motsvarar annat arbete som utfördes av kvinnor vid Sunds ångsåg och lastageplats undersökningsåret.

Diverse arbeten. Denna rubrik avser dels en del ospecificerade grovarbeten samt vissa övriga sysslor. Till dessa övriga sysslor hörde sågbladsfilning och remslagning, arbetsuppgifter som hörde ihop med sågarbetet och som utfördes av försågarna. På samma sätt utfördes pannrengöring och sotning av eldaren och hör samman med hans arbete. Förutom de tillfälliga brandvakterna, som rekryterades från brädgårdens arbetare, fanns det även en brandvakt som avlönades med årslön. Brandvakt förekom dygnet runt, både dagtid och nattetid. I bolagets bokföring benämnes denne omväxlande brandvakt och nattvakt.

Resterande är något mer än hälften av alla de arbetstimmar, som redovisas under denna rubrik, d. v. s. något mer än 6 000 arbetstimmar. Dessa avsåg diverse grovarbeten. I huvudsak avlönades dessa mot timlön. Den genomsnittliga timförtjänsten för dessa arbeten var mycket låg. I allt engagerades någon gång 118 personer, varav 94 vuxna män, tolv minderåriga pojkar, elva vuxna kvinnor och en minderårig flicka, i dessa grovarbeten.

5.9 Sammanfattning

I trävaruhanteringens långa kedja av moment från skog till avnämare och konsumenter koncentreras intresset i denna avhandling på förhållandena vid ångsågen och lastageplatsen. Själva framställningen av plank vid en ångsåg med tillhörande lastageplats skedde efter en produktionskedja av flödeskaraktär. Framställningen i detta kapitel följer i stort detta flöde. Grunden för framställningen utgörs av en fallstudie av Sunds ångsåg och lastageplats och förhållandena därstädes år 1869.

Den tekniska utvecklingen vid ångsågarna skedde inte i en jämn takt, utan bör snarast beskrivas i termer av två stora språng framåt. Det första kom när konjunkturen vände i slutet av 1860-talet och präglade expansionen under 1870-talets storår. Det ebbade ut under 1880-talet. Därefter inträdde något som med ett fåtal undantag kan betecknas som ett tekniskt stillestånd. Nästa språng kom först efter år 1910.

Produktionen, liksom antalet anställda, ökade mycket kraftigt vid Sunds ångsåg mellan åren 1860 och 1875. Ångsågen byggdes om två gån-

ger, dels år 1869, och dels efter en brand år 1874. Produktionsutrustningen blev effektivare, men även arbetsintensiteten ökade. Även om detaljerade uppgifter saknas kan det konstateras att Sunds ångsåg fortsatte att växa i storlek också mellan åren 1875 och 1885. Därefter minskade dock antalet anställda.

För år 1869 har med hjälp av fallstudien av Sunds ångsåg och lastageplats mera noggranna uppgifter tagits fram. Av alla dem som i genomsnitt per avlöningstillfälle var anställda vid Sund detta år var hälften sysselsatta på såglistan, men de som var sysselsatta på såglistan utförde endast en tredjedel av alla arbetstimmar vid sågen och lastageplatsen. I genomsnitt per avlöningstillfälle var det 105 personer, som var sysselsatta av sågverket. Totalt var det emellertid inte färre än 510 personer, som någon gång under året avlönades av sågverket. Den arbetsinsats som utfördes vid ångsågen och lastageplatsen kan anses motsvara 104 årsverken.

De 510 avlönade arbetarna kan indelas i fem olika grupper. En grupp utgörs av de 35 fast anställda arbetarna och en andra grupp av de 28 för en längre tid avlönade arbetarna, huvudsakligen arbetsvandrare. Dessa bägge grupper bestod uteslutande av vuxna män. För bägge dessa grupper fanns det dessutom en stark koncentration till kvalificerade uppgifter på såglistan, även om särskilt de fast anställda också i en anmärkningsvärt stor utsträckning sysslade med diverse arbeten på daglistan. Dessa bägge grupper får anses ha utgjort kärnan av arbetarna vid sågverket.

En tredje grupp består av tillfälligt anställda, som var kyrkoskrivna vid sågverket. Denna grupp utgjordes till största delen av anhöriga till de fast anställda arbetarna. En fjärde grupp består av de övriga tillfälligt anställda eller lösa arbetarna, utom de som hör till den femte gruppen, de extremt korttidsanställda. En del kvinnor och minderåriga i dessa bägge sistnämnda grupper var säkert familjemedlemmar till arbetsvandrare. I något enstaka fall kan detta beläggas. De sistnämnda gruppernas totala arbetsvolym var liten, men de omfattade tillsammans 447 personer eller 88 procent av alla någon gång avlönade vid sågverket detta år. Ett fyrtio-tal av dessa arbetade dock endast med ombyggnaden av ångsågen.

Det är tydligt att sågverket behövde en kärna av yrkesvana arbetare. Dessa var antingen fast anställda eller till säsongen anpassade mer eller mindre regelbundna arbetsvandrare. De utgjorde ca. tolv procent av de någon gång avlönade totalt sett och något fler än 30 procent av de någon gång avlönade på såglistan. Omkring 40 procent av allt arbete och uppmot hälften av allt arbete på såglistan utfördes av dem. Kontrasten mellan dessa arbetare och de lösa är påfallande.

Trots detta tycks det inte ha funnits någon strikt gräns mellan dessa bägge huvudgruppers arbetsuppgifter. De fast anställda är mer knutna till såglistans arbeten, men de kan inte helt absorberas av dem och inte heller fylla upp dem. Exakt vad detta beror på är svårt att säga. Det kan ha sin förklaring i ojämheter i driften, i att de fast anställda inte förmått arbeta

så mycket som det nominellt krävdes av dem eller i något annat. Kvar står att de mest yrkesvana sågverksarbetarna också måste sysselsättas med andra arbetsuppgifter, också sommartid, och att andra mera löst knutna arbetare även behövdes för det mera specifika såglistearbetet. Detta kan sägas reflekteras i den relativt enhetliga lönenivå för vuxna manliga arbetare vid sågverket.

I fyra avsnitt har redogjorts för de olika arbetsuppgifter, som förekom vid Sunds ångsåg och lastageplats 1869: timmerbommens och bjälkgropens arbeten, sågens arbeten, brädgårdens arbeten och slutligen alla övriga arbeten.¹⁾

Arbete som förändrade produktens materiella bruksvärde utgjorde endast en mindre del av arbetsuppgifterna vid ångsågen och lastageplatsen i arbetstimmar räknat. Tillverkningen av plank och bräder svarade endast för hälften av den mängd arbetstimmar, som lades ned på såglistan totalt. En mycket stor andel av arbetet bestod av hantering av timmer, plank, bräder eller olika former av avfall samt diverse servicearbeten och andra bisysslor.

Det med ångkraft drivna maskineriet, själva sågen, var en arbetsbesparande innovation i den meningen att virke, också av grova dimensioner, kunde omvandlas till plank och bräder med en minskad arbetsinsats. Särskilt gällde detta för den förbättrade ångsåg som började byggas i inledningen till och under 1870-talets högkonjunktur. Där den stod matad och tömd med hjälp av många människors hårda kroppsarbete var den bara centrum i en ytterst arbetsintensiv process, från flottade och prämade timmerstockar till utskeppade plank. Den var, givet den yttre efterfrågan, bara en förutsättning för att stora mängder råvaror och arbetskraft skulle dras in i den kapitalistiska varuproduktionen.

Dessutom förekom i en mindre skala tillverkning av en del biprodukter, t. ex. skrådade bjälkar och kol. Den nödvändiga, och sannolikt också profitabla mångsidigheten i sågverksföretagets verksamhet var typisk för landsbygdsindustriföretag i flera branscher under industrialismens genombrott.

Fallstudien påvisar tydligt vilka stora skillnader det fanns mellan olika grupper när det gäller arbete vid sågverket. De fast anställda arbetade antagligen bara vid sågverket. Många av de löst anställda var även de enbart sågverksarbetare, men de arbetade vid olika sågverk. Andra av de löst anställda och arbetsvandrarerna, som spelade en så stor roll för arbetet vid sågverket, måste antas ha haft även andra arbeten inom andra näringar, som jordbruk, skogsbruk och flottning.²⁾ Sågverkets arbetare hade ofta var och en många olika arbetsuppgifter och därför är det svårt

1) Fakta om kvinnors och minderårigas arbete, löner, säsongens omfattning och arbetstid sammanfattas i kapitel 6, 7 och 8.

2) Se vidare kapitel 9 och 12.

att säga vilka av bolagets anställda som var och vilka som inte var sågverksarbetare. De få som huvudsakligen var sysselsatta med t. ex. jordbruks- och trädgårdsarbete samt kolning bör dock räknas bort.

6 Kvinnors och minderårigas arbete

6.1 Kvinnors arbete

Sett som en helhet var sågverksindustrin en utpräglad mansdominerad bransch. Detsamma gällde även för trävaruhanteringsens övriga grenar. Sågverksindustrin utgjorde på intet sätt något undantag från dessa. Detta hindrar emellertid inte att det trots allt fanns ett mindre antal kvinnor, som sysselsattes vid sågverken och deras lastageplatser. Dessa var fler under de första åren av sågverkens genombrotts tid än vad de senare kom att bli. Deras arbetsuppgifter kan fördelas på tre olika grupper, beroende på vilken arbetsplats inom sågverket de utfördes. I den mån arbetsuppgifterna utfördes av olika personer kan de kallas för stuveriarbeterskor, daglistearbeterskor och såglistearbeterskor.

Den största, och utan jämförelse viktigaste, av grupperna utgjordes av stuveriarbeterskorna, som ofta något generaliserande kallas för splitvedsjäntor. Bruket att sysselsätta kvinnor i stuveriarbete var under 1800-talet vanligt runt hela Östersjön. Det förekom, förutom i Sverige, även i Finland, Ryssland, Balticum och Tyskland. I Sverige, och Finland var dessa kvinnor huvudsakligen sysselsatta med ballastlossning och lastning av sågade trävaror.¹⁾

I Sverige i motsats till i Finland, sysselsattes dessa kvinnor, förutom med ballastlossning, huvudsakligen i klenvirkesstuveri. Därav den vanliga benämningen splitvedsjäntor. I Finland däremot sysselsattes kvinnor i stor utsträckning även med lastning av virke av grövre dimensioner, både plank och bräder.

Ett problem när det gäller framställningen om dessa stuveriarbeterskors arbets- och levnadsförhållanden, både i denna avhandling och i forskningen överhuvudtaget är avsaknaden av ett bra källmaterial. Detta hänger samman med följande förhållande. På grund av att stuveriarbetet vid de olika lastageplatserna i allmänhet kontrakterades av de olika lastsökande fartygens befälhavare direkt med stuveriarbetarlagen, antingen

¹⁾ Bakgrundsteckningen i detta avsnitt, särskilt när det gäller beskrivningen av de kvinnliga stuveriarbetarna, bygger i huvudsak på Björklund, A: Splitvedsjäntor och andra arbeterskor vid de norrländska lastageplatserna.

med arbetarna själva eller med deras lagbasar,¹⁾ finns det högst sporadiska uppgifter om dessa i sågverksbolagens arkiv, och i allmänhet inga alls. De olika fartygens befälhavare har inte heller så långt det har varit möjligt att utröna, lämnat efter sig några räkenskaper, som kan sprida ljus över dessa arbeterskors förhållanden.²⁾ Av dessa skäl kan för den tidsperiod, som här är av intresse, d. v. s. åren 1860-1890, inga kvantitativa uppgifter om dessa stuveriarbetare tas fram.

Vad som finns att tillgå av källmaterial, som kan användas för att skildra dessa arbetares förhållanden, är olika tidningsuppgifter och traditionsuppgifter. Dessa koncentrerar sig emellertid alltför ensidigt på olika frågor som rör verklig eller påstådd osedlighet inom denna yrkesgrupp. De statliga utredningar som finns om dem, liksom de många polisrapporterna, härstamma alla från ett senare datum.

Det var om dessa kvinnliga stuveriarbetares ryska kollegor som Alexandra Kollontay senare i polemik mot borgerliga kvinnoosakskvinnor skrev följande berömda och omdiskuterade rader:³⁾

När feministerna fick veta att kvinnor tvingades ta arbete i hamnen som hamnarbetare och bära tunga bördor, kände sig dessa naiva förkämpar för lika rättigheter rörda, och skrev i sina tidningar och tidskrifter: »Ännu en seger för kvinnans lika rättigheter. Kvinnliga hamnarbetare bär sida vid sida med männen upp till 12 pud på sina axlar.»

Eftersom dessa stuveriarbeterskor av allt att döma även vid Sunds ångsåg och lastageplats utgjorde den viktigaste gruppen av kvinnliga arbetare utgör det förhållandet, att inga uppgifter om dessa kan fås fram, en brist i framställningen. En del av de kvinnliga stuveriarbetarna var arbetsvandrare eller tillhörde andra grupper av lösa arbetare, men många av dem var familjemedlemmar till de fast anställda arbetarna vid sågverken, både hustrur och döttrar. Detta faktum bör hållas i minnet exempelvis vid beräkandet av de vid sågverken fastboende familjernas sammanlagda årsinkomster eller vid varje beräkning av förvärvsfrekvensen, särskilt då vid beräkningen av kvinnornas förvärvsfrekvens.

Ett antal stuveriarbetare vid Sunds lastageplats var dock, trots det ovan sagda, direkt avlönade av bolaget. De var emellertid samtliga män, som sysselsattes med att lasta virke av grövre dimensioner. Av allt att

1) Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anställda arbetarnes ställning, s. 33-34.

2) Genomgång av bl. a. sågverksbolagens arkiv, SCA.

3) Kollontay, A: Kvinnans ställning i den ekonomiska samhällsutvecklingen, s. 144. 1 pud = 16,38 kg.

döma utgjorde dessa en mindre del även av de manliga stuveriarbetarna vid lastageplatsen.¹⁾

Den andra och näst största gruppen av de kvinnor, som sysselsattes vid sågverken utgjordes av dem som ovan har kallats för daglistearbeterskor. De utförde lättare sysslor inom flera olika arbetsfält. Exempel på arbetsfält inom vilka de verkade vid Sunds ångsåg och lastageplats 1869 var arbeten i brädgården, brädtillverkning, byggnadsarbete, trädgårdsarbete, jordbruksarbete, kolning och städning av kontor, såghus eller brygor. Jordbruks- och trädgårdsarbete dominerade dock, nära 60 procent av alla de arbetstimmar, som dessa kvinnor utförde avsåg något av dessa bägge arbetsområden. Av samtliga arbetstimmar på daglistan utfördes inte ens fem procent av de kvinnliga arbetarna. Deras arbetsinsats motsvarar endast mellan två och tre årsverken. I genomsnitt per avlöningstillfälle var dock sju kvinnor avlönade för dessa arbeten, och allt som allt avlönades inte färre än 55 kvinnor här. Ingen av dessa var fast anställd och ingen av dem kan identifieras som arbetsvandrare, men nio var familjemedlemmar till fast anställda arbetare. De övriga 36, av vilka 33 var extremt korttidsanställda, var antingen familjemedlemmar till arbetsvandrare eller så hörde de själva till någon av grupperna av lösa arbetare. Även många av dem som var familjemedlemmar till fast anställda arbetare var extremt korttidsavlönade. Inte färre än 47 av samtliga de avlönade kvinnorna avlönades vid tio eller färre tillfällen.²⁾

Den tredje gruppen, såglistearbeterskorna, var den minsta. Vid Sunds ångsåg 1869 var samtliga såglistearbeterskor sågspånsdragare. Medan kvinnorna på daglistan endast gjorde en avgörande insats inom sådana arbetsområden som trädgården och städning, utförde de tre kvinnliga sågspånsdragarna vid sågverket nästan all sågspånsdragning. Endast en minderårig pojke arbetade tillsammans med dem och han arbetade totalt endast sex timmar. De tre kvinnorna, varav två var minderåriga flickor, utförde totalt nästan 2 200 arbetstimmar. De bägge flickorna utförde i sin tur nästan 80 procent av dessa arbetstimmar. På daglistan däremot svarade de minderåriga flickorna endast för något mer än en fjärdedel av alla av kvinnor utförda arbetstimmar. De tre sågspånsdragarna svarade ensamma för en fjärdedel av alla vid sågverket förekommande kvinnliga arbetstimmar. De bägge flickorna svarade för över 70 procent av de minderåriga flickornas arbetstimmar totalt.³⁾

Dessa tre grupper av kvinnliga arbetare var inte klart åtskilda. Alla de tre kvinnliga sågspånsdragarna vid Sund år 1869 arbetade även, om än i begränsad omfattning, med olika sysslor på daglistan. De kvinnor, som arbetade på daglistan utförde var och en flera olika vitt skilda

1) Jämför avsnitt 5.8.

2) Lönelistor 1869, Sunds bolag SCA. Jämför även föregående kapitel.

3) Ibidem.

arbetsuppgifter. Det faktum att nära tre fjärdedelar av alla av kvinnor utförda arbetstimmar på daglistan utfördes av vuxna kvinnor, hindrar inte att de allra flesta kvinnor, som sysselsattes vid ångsågarna och lastageplatserna, var mycket unga. De flesta av dem var dessutom av allt att döma ogifta.

Alla de kvinnliga sågverksarbetarna och stuveriarbetarna var emellertid inte ogifta. I mindre omfattning förekom det även att gifta kvinnor sysselsattes, särskilt under genombrottsidens första år. Detta i motsats till vad som var vanligt i många andra branscher.¹⁾ När det gäller kärnan av de under de första åren fåtaliga fast anställda arbetarna kan det med fog sägas att hela familjen ofta arbetade på sågverket i större eller mindre utsträckning. Ofta hade dock hustrurna svårt att få tid till avlönat arbete, eftersom hushållsarbetet med många barn, och inneboende dessutom, ofta tog all den tid som stod till buds.

Att även gifta kvinnor sysselsattes vid sågverken ogillades skarpt av den kommitté av sågverksägare, som under ledning av landshövdingen Curry Treffenberg tillsattes efter Sundsvallsstrejken år 1879 för att utreda möjligheter till förbättringar för de anställda arbetarna vid sågverken. Kommittén skrev följande tidstypiska ord i sitt betänkande:²⁾

Vid flera sågverk eger nemligen det förhållandet rum, att *kvinnor användas till arbete i verkets tjänst*, naturligtvis i enlighet med deras egen önskan, i det att de gerna vilja förtjena den med arbetet förenade arbetslönen. Komiterade anse dock denna plägsed i allmänhet vara mycket skadlig, särdeles hvad beträffar den gifta kvinnan, emedan det drager henne från hemmet, som derigenom försummas, hindrar henne från att vårda sina barn och afvänjer hennes sinne från dessa hennes hufvudsakliga lifsuppgifter, hvarförutan lifvet och umgänget å arbetsplatserna bland främmande män ingalunda verkar förmånligt på kvinnans lefnadsvanor och på det fromma, kvinliga väsende, hvarigenom hon naturligen kan och bör utöfva en förädlade inverkan på hemlifvet och deråt skänka trefnad och behag. Särskildt är arbetet med barlastlossningen från de lastsökande fartygen - ett arbete vid hvilket kvinnor företrädesvis användes, men hvilket ej sågverksegaren, utan fartygsbefälhafvaren kontraherar - lifvet bland de främmande besättningarna stundom allt annat än för kvinnorna gagneligt.

Principen om kvinnans lika rätt till arbete var fjärran från dessa sågverksägares ideal, särskilt vad beträffar den gifta kvinnan. Inte desto mindre var kvinnor sysselsatta i de flesta sågverken i Sundsvallsdistriktet

1) Jämför t. ex. Leffler, J: Zur Kenntniss von den Lebens- und Lohnverhältnissen industrieller Arbeiterinnen in Stockholm.

2) Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anstälde arbetarnes ställning, s. 33-34.

omkring år 1880, när denna utredning gjordes. Vid 16 sågverk i trakten av Sundsvall, som den citerade kommittén undersökte, uppgavs det bara vid ett av dessa att det inte fanns några kvinnor sysselsatta. I detta sammanhang kan det vara intressant att notera att det då även fanns minderåriga flickor anställda vid åtta eller hälften av de undersökta sågverken.¹⁾

Under 1800-talets två sista decennier minskade kvinnoarbetet inom den norrländska sågverkshanteringen kraftigt och reducerades så småningom till en obetydlighet. När det gäller förhållandena vid mitten av 1880-talet finns det en del uppgifter om antalet kvinnliga arbetare inom sågverksindustrin i 1884 års arbetarförsäkringskommittés betänkande. Enligt denna utredning var, av samtliga 15 667 i medeltal anställda arbetare, endast 817 kvinnor. Av de minderåriga, som totalt uppgick till 1 817, var endast 185 flickor. Dessa uppgifter inkluderar dock naturligtvis inte de kvinnliga stuveriarbetarna.²⁾ Enligt industristatistiken fanns det år 1896 inte färre än 36 797 arbetare vid sågverken och hyvlerierna i riket, de flesta av dem i Norrland. Av dessa var dock endast 775 kvinnor.³⁾ Vid en utredning år 1898 kunde sågverksförbundet bara finna 100 kvinnor bland 4 970 anställda vid de 32 sågverk, som denna utredning omfattade.⁴⁾ Det fanns dock trots detta fortfarande under 1890-talet några viktiga undantag. Ett sådant undantag utgjordes av Skutskärs sågverk.⁵⁾

Förhållandena vid Sunds sågverk utvecklades i detta avseende på ett med sågverksindustrin i sin helhet analogt sätt. Vid detta sågverk var år 1869, som tidigare nämnts, i genomsnitt per avlöningstillfälle sju kvinnor avlönade, varav två minderåriga flickor, mot 98 män, varav nio minderåriga pojkar. Maximalt var det vid ett och samma avlöningstillfälle 15 vuxna kvinnor och fem minderåriga flickor avlönade. Motsvarande siffror för män var 137 respektive 19. Kvinnorna utförde dock endast fyra

1) A. a., tabell 1.

2) Arbetareförsäkringskommitténs betänkande, III: 1-3.

3) Bi SOS, litt D, 1896.

4) Redogörelse för de norrländska sågverksarbetarnas löneförhållanden, s. 5.

5) Källorna går isär när det gäller hur många kvinnorna vid Skutskärs sågverk egentligen var. I den ovan anförda utredningen, som dock endast tar hänsyn till brädgården, sägs de vara 23 år 1898. Detta var emellertid en fjärdedel av alla kvinnor som arbetade vid de sågverk som denna utredning undersökte. Helge Nelson citerar Sven Silow som säger att det, så sent som 1898, fanns inte färre än 1 061 kvinnor anställda. Dessa utgjorde nära halva arbetsstyrkan. De flesta av dessa kvinnor var säsongarbetare och arbetade huvudsakligen i brädgården, tills de förr eller senare blev bofasta som arbetarhustrur. De stod för omkring en tredjedel av alla utförda arbetstimmar. Se Nelson, H: Studier över svenskt näringsliv, säsongarbete och befolkningsrörelser under 1800- och 1900-talen, s. 385. Troligen avses i den anförda utredningen det genomsnittliga antalet anställda under året eller någon liknande uppgift, medan Silow avser det totala antalet.

procent av arbetstimmar.¹⁾ Vid samma sågverk var i genomsnitt åren 1884-1885 tolv vuxna kvinnor anställda, men inga av dem var minderåriga. Samtidigt var 185 män, varav åtta minderåriga pojkar, anställda.²⁾ År 1891 var i genomsnitt endast en vuxen kvinna anställd och inte heller då var några minderåriga flickor anställda. Däremot fanns det då 146 män, varav 15 minderåriga pojkar, anställda.³⁾ Fram till mitten av 1880-talet tycks alltså antalet i genomsnitt anställda kvinnor vid Sunds ångsåg och lastageplats nästan ha fördubblats, för att därefter ha reducerats till en obetydlighet. Observera att inte heller i dessa uppgifter har de kvinnliga stuveriarbetarna kunnat inkluderas. Tilläggas kan att precis som fallet var 1869, arbetade ytterst få kvinnor på såglistan 1890. Det senare året var bara två någon gång avlönade för dessa arbeten, men likasom år 1869 var det dessa kvinnor, som utförde nästan allt arbete med att dra bort sågsån från sågen.⁴⁾

På grund av sin relativt ringa omfattning kan naturligtvis kvinnoarbetet vid sågverken inte tillmätas en betydelse jämförbar med männens. Kvinnornas arbete inom denna bransch var ett komplementarbete, som huvudsakligen utfördes av familjemedlemmar till de manliga arbetarna. Dessa kvinnors inkomster var komplementinkomster för dessas familjer, och såsom marginalinkomster med säkerhet ofta viktiga för familjerna. De utgjorde emellertid inte basen, som dessa familjer byggde sin ekonomi på. Visserligen fanns det några kvinnor, dels inom ballastlossningen och klenvirkesstuveriet, dels inom sågspånsdragningen, som utförde relativt många arbetstimmar, och visst spelade kvinnorna en stor roll inom städning och trädgårdsarbete, även om det sistnämnda var perifert i förhållande till sågverksdriften. De flesta kvinnor, som undersökningen av förhållandena vid Sunds ångsåg och lastageplats år 1869 visar, utförde dock var och en i allmänhet en blygsam arbetsinsats. I genomsnitt utförde varje avlönad kvinna vid Sund under det undersökta året endast lite mer än 200 arbetstimmar. Trots det stora antalet korttidsanställda var motsvarande uppgift för männen tre gånger så hög. Detta kvinnoarbete måste därför ses i ett annat socialt sammanhang än arbetet inom de kvinnodominerade branscherna, såsom t. ex. textil- och tändsticksindustrin. Jämförelser med kvinnoarbetet inom dessa branscher är därför endast i begränsad omfattning möjliga och givande.⁵⁾

¹⁾ Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA. Jämför även avsnitt 5.4 och 8.1.

²⁾ Primäruppgifter, 1884 års arbetarförsäkringskommittés arkiv, RA.

³⁾ Primäruppgifter, 1891 års barnarbetskommittés arkiv, RA.

⁴⁾ Lönelistor 1890, Sunds bolag, SCA. Jämför avsnitt &xansn..

⁵⁾ Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA. Se även avsnitt 5.4. Jämför Leffler, J: A. a., Gård-

Brädgårdsarbetare vid Östrand 1885 (foto SCA)

Vad det minskande antalet kvinnor i sågverksarbetet från och med 1800-talets två sista decennier berodde på är svårt att utröna. Frågan är om denna minskning berodde på åtgärder till följd av den diskussion som t. ex. det ovannämnda betänkandet från sågverksägarnas kommitté gav upphov till eller om den hade andra mera direkt ekonomiska orsaker. Klart är dock att kvinnorna successivt försvann från allt sågverksarbete och så småningom även ifrån ballastlossningen och klenvirkesstuveriet. Det är därför kanske inte så underligt att det, som Lars-Göran Tedebrand har påpekat, knappast alls förekommer kvinnliga sågverksarbetare i Karl Östmans författarskap.¹⁾ De kvinnliga stuveriarbetarna försvann emellertid först på 1900-talet. Deras försvinnande hängde då samman med att efterfrågan på lådvirke och därmed utskeppningen av splitved upphörde.²⁾

-
- lund, T: *Industrialismens samhälle*, s. 332-336 och Björklund, A: *A. a.*, s. 25-32.
- 1) Tedebrand, L-G: *Demografisk stabilitet och förändring under det industriella genombrottet*, *Historieforskning på nya vägar*, s. 271.
- 2) Björklund, A: *A. a.*, s. 109-114.

6.2 Minderårigas arbete

I detta avsnitt skall såväl det egentliga barnarbetet som de övriga minderårigas arbete vid sågverken behandlas. Det hade funnits skäl till att behandla det egentliga barnarbetet för sig och de övriga minderårigas arbete för sig. Detta är emellertid bara möjligt i en mycket begränsad omfattning. Samtidens gränsdragning för barnarbetet vid 14 års ålder var naturligtvis inte godtycklig. Arbete utfört av ungdomar i åldern 14-18 år var och skulle länge vara en del av det normala livsmönstret. Det hade en annan innebörd ur levnadsnivåsynpunkt än barnarbetet, och dess omfattning påverkades i högre grad av samma arbetsmarknadsfaktorer som de vuxnas arbete. Den skillnad som i allmänhet går att göra i källmaterialet är dock mellan vuxna och minderåriga. Åldersgränsen mellan dessa bägge grupper har här satts till 18 år, i likhet med vad som gäller för större delen av källmaterialet.

Två statliga utredningar undersökte barnarbetets utbredning i Sverige under 1800-talets senare hälft: 1875 års barnarbetskommitté och 1891 års barnarbetskommitté. Dessa bägge utredningar kom till den slutsatsen att barnarbete, och övrigt av minderåriga utfört arbete, var mest utbrett inom tändsticksindustrin, glasindustrin och tobaksindustrin. Inom ytterligare ett par branscher, nämligen järnhantering, textilindustrin och sågverksindustrin, var ett stort antal barn och ungdomar anställda.¹⁾

Torsten Gårdlund har i sin avhandling »Industrialismens samhälle» sammanställt huvudresultaten av dessa bägge utredningar.²⁾ Både för industrins del som helhet och för samtliga branscher utom sågverksindustrin minskade antalet anställda minderåriga i procent av alla sysselsatta arbetare. År 1875 var andelen minderåriga i samtliga industrigrenar

¹⁾ Betänkande angående minderårigas antagande och användning i fabrik, hantverk eller annan hantering (1875 års barnarbetskommitté) och Betänkande afgifvet den 11 mars 1892 af komitén för revision af förordningen den 18 november 1881 angående minderårigas användande vid arbete vid fabrik, hantverk eller annan hantering m. m. (1891 års barnarbetskommitté). Allmänt om dessa bägge kommittéer se Montgomery, A: Svensk socialpolitik under 1800-talet, s. 137-162, Sellberg, H: Staten och arbetarskyddet 1850-1919, s. 21-106, och Hedvall, B: Debatten om barnarbete i industri och hantverk 1850-1883, Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige, s. 129-219. Allmänt om barnarbete i svensk industri, främst inom tobaks-, tändsticks- och glasindustrin se Olsson, L: Då barn var lönsamma.

²⁾ Gårdlund, T: A. a., s. 316.

20,3 procent och år 1891 hade andelen sjunkit till 14,6 procent. Inom sågverksindustrin däremot ökade, enligt dessa utredningar, andelen minderåriga från 16,8 till 18,1 procent. Det var enbart gruppen under tolv år som minskade sin andel av de anställda arbetarna totalt. Denna minskning bör dock tas med en viss reservation. När det gäller de allra yngsta arbetarna låg det i sågverksägarnas intresse att underskatta antalet.

Det finns emellertid även några uppgifter om antalet minderåriga arbetare i 1884 års arbetarförsäkringskommittés material.¹⁾ Enligt dessa var andelen minderåriga inom sågverksindustrin 1884-1885 11,6 procent. Andelen var alltså mindre än 1875. Fram till denna tidpunkt tycks utvecklingen inom sågverksindustrin i detta avseende ha varit analog med de övriga industribranscherna. Tyvärr saknas i denna utredning en uppdelning av de minderåriga på olika åldersgrupper. Den stora ökningen av de minderårigas andel under 1880-talets senare hälft framstår som desto mer anmärkningsvärd. Jämför tabell 34.

Tabell 34. Minderåriga arbetare inom sågverksindustrin

År	Antal arbetare	Därav i procent			Summa under 18 år
		Under 12 år	12-14 år	14-18 år	
1875	9 665	1,4	3,6	11,8	16,8
1884-85	15 667	11,6
1891	23 618	1,1	4,2	12,8	18,1

Källa: Gårdlund, T: *Industrialismens samhälle*, s. 316, och Arbetareförsäkringskommitténs betänkande, III: 1-3.

Alla dessa tre utredningar hade emellertid sin svagaste punkt i behandlingen av sågverksindustrin. Särskilt år 1875 var luckorna stora och besvärande. Resultatet kan därför endast sägas gälla med någon större säkerhet för de större företagen. En viss del av ökningen kan hänga samman med att 1891 års utredning var mera täckande än de bägge tidigare. Hela ökningen från 1884-1885 till 1891 kan dock inte förklaras på detta vis. Det finns många indicier på att barn- och ungdomsarbetet inom sågverksindustrin även före 1880-talet var mycket omfattande. Enligt

¹⁾ Arbetareförsäkringskommitténs betänkande, III: 1-3.

sågverksarbetarnas kommitté fanns det minderåriga arbetare anställda vid samtliga sågverk i Sundsvallsdistriktet år 1879.¹⁾ Mycket tyder även på att här och var fanns det ytterligare ett antal minderåriga anställda indirekt, t. ex. som medhjälpare till sina föräldrar, såsom Edvard Bull har påvisat att fallet var i Norge.²⁾

Av tabell 12, på sidan 73, framgår att andelen minderåriga arbetare vid Sunds ångsåg och lastageplats mellan åren 1869 och 1884-1885 minskade från 10,5 till 4,1 procent av de i genomsnitt anställda, för att sedan år 1891 åter ha ökat till 10,2 procent. Någon uppgift från 1875 kan inte tas fram eftersom källmaterialet är så sporadiskt bevarat för Norrlands del i 1875 års barnarbetskommittés arkiv.³⁾ Utvecklingen av de minderårigas andel av de anställda arbetarna tycks alltså ha utvecklats analogt med sågverksindustrin som helhet vid Sund, men andelen var tydligen hela tiden lägre. Det är intressant att jämföra med beskrivningen av kvinnoarbetets förändringar vid sågverket. När kvinnornas arbete ökade vid Sund tycks de minderårigas arbete ha minskat och tvärtom.

I genomsnitt per avlöningstillfälle var vid Sunds ångsåg och lastageplats år 1869 elva minderåriga avlönade. Totalt sett var det emellertid 62 minderåriga som någon gång var avlönade av Sunds bolag detta år.⁴⁾ Av dessa var 53 pojkar och nio flickor. Det övervägande flertalet av dem var mycket sporadiskt sysselsatta. I genomsnitt utförde de endast omkring 450 arbetstimmar var och flickorna bland dem endast omkring 340 arbetstimmar var. Den totala arbetstiden utslagen över året för varje minderårig arbetare var sålunda ganska liten. Sammanlagt 45 av dem, däribland 38 pojkar och sju flickor, avlönades endast vid högst tio tillfällen. De enda av flickorna som arbetade någon längre tid vid sågverket under året var de bägge minderåriga sågspånsdragarna.⁵⁾ Vid Sunds

¹⁾ Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anställda arbetarnes ställning, tabell 2.

²⁾ Bull, E: Barnarbeid i norsk industri, Nordisk Tidskrift 1953, s. 97-111.

³⁾ Jämför avsnitt 8.2.

⁴⁾ Bortsett från de fast anställda, för vilka uppgift om ålder har hämtats ur husförhörs-längden, är åldersgränsen 18 år här endast ungefärlig. De löst anställdas ålder är inte känd. Trots detta har det varit möjligt att göra en otvetydig klassificering av samtliga avlönade arbetare antingen som vuxen eller minderårig utifrån en samlad bedömning av varje lönelisteexcerpt. I ett flertal fall har denna bedömning kunnat stämmas av mot tillfälliga anteckningar om att personen var son eller dotter till den och den. Åldersgränsen 18 år baserar sig på en undersökning av de fast anställda och deras barn. Endast två av dessa tillhör dock åldersgruppen 16-18 år. Möjligen kan några enstaka korttidsanställda ungdomar ha betett sig som vuxna och därför blivit felklassificerade, tvärtom är inte troligt.

⁵⁾ Dessa var inte barn till fast anställda. De tre avlönade minderåriga flickorna, som var det, var endast sporadiskt sysselsatta. Av de sistnämnda var två under 12 år.

ångsåg och lastageplats utfördes år 1869 av minderåriga sammanlagt 28 191 arbetstimmar, vilket motsvarar 9,9 procent av samtliga utförda arbetstimmar vid sågverket detta år. Det är intressant att lägga märke till att det inte fanns någon större skillnad vad avser de minderårigas andel av arbetet på såglistan respektive daglistan. I bägge fallen utfördes omkring tio procent av alla arbetstimmar av minderåriga arbetare. Av de elva avlönade minderåriga pojkar, som var barn till fast anställda var sex under 14 år, varav en under 12 år, och fem 14 år och därutöver. I bägge fallen var endast tre avlönade vid tio tillfällen eller fler.¹⁾

Det fanns inte några speciella arbetstider för de minderåriga arbetarna vid sågverket, utan de arbetade lika länge, med avseende på arbetsdagens längd, som alla de övriga arbetarna. De minderåriga deltog även i nattarbete, när sådant förekom.

Torsten Gårdlund har påpekat att de minderåriga inom sågverksindustrin inte var, såsom fallet var inom andra industrigrenar, sysselsatta i den direkta produktionskedjan.²⁾ Detta är riktigt, och det hade med all säkerhet en stor betydelse för dessa arbetares relativa löneläge, men det bör samtidigt framhållas att de uppgifter, som regelmässigt utfördes av minderåriga inom sågverksindustrin, särskilt då de uppgifter som utfördes på såglistan, var helt nödvändiga för att produktionen skulle flyta. En annan egenhet med sågverksindustrin var att de minderåriga till en del var barn till de fast anställda arbetarna och att de flesta av de övriga var barn till löst anställda arbetare. Deras arbetare var ur familjernas försörjningssynpunkt en komplementinkomst, även om den ofta sågs som och var ett nödvändigt komplement.

Av tabellerna 35 och 36 framgår att 36 procent av alla av minderåriga utförda arbetstimmar vid Sund år 1869, avsåg arbeten i brädgården. I brädgården sysselsattes de t. ex. som märkpojkar eller med ospecificerat allmänt brädgårdsarbete. Arbetena på såglistan svarade för 34 procent av alla av minderåriga utförda arbetstimmar. De arbetsuppgifter, som de minderåriga utförde på såglistan, avsåg dels vissa former av servicearbeten, såsom kättingsdragnings, sågrengöring och smörjning, dels bortforsling av olika former av avfall, såsom sågspån och bakar. Kättingsdragarna var pojkar medan sågspånsdragarna i huvudsak var flickor.

Vad beträffar övriga arbetsuppgifter spelade de minderåriga arbetarna en viss roll, förutom vid udda uppgifter som budgång, städning, diverse arbeten och arbeten åt andra, även vid vedhuggning och

¹⁾ Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

²⁾ Gårdlund, T: A. a., s. 321.

Tabell 35. Minderårigas arbeten på daglistan vid Sund 1869

Arbete	Antal av minderåriga utförda arbetstimmar	Procent av minderåriga utförda arbetstimmar
Brädgårdsarbete	10 268	14,9
Brädtillverkning	2 120	19,8
Pråmar och båtar	151	3,2
Sågtimmer	243	3,2
Vedhugning	1 160	36,3
Husbyggnad	71	0,6
Sågbyggnad	164	0,4
Hamnbyggnad	177	5,7
Hemmanet	341	6,6
Trädgårdsarbete	503	11,9
Kolning	452	16,7
Stuveriarbete	200	3,9
Städning	26	10,7
Diverse arbeten	1 054	10,2
Budgång	195	22,3
Arbeten åt andra	1 469	24,1
Summa	18 594	9,7

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

trädgårdsarbete. Till vedhugning användes pojkar och till trädgårdsarbete flickor.¹⁾

En fråga som sysselsatte samtiden mycket var huruvida de barn som anställdes av sågverken fick den skolgång, som de hade både rätt och skyldighet att deltaga i. Detta särskilt eftersom det inte förekom några särskilda arbetstider för barn vid sågverken. Sågverksägarna hävdade hela tiden att det var relativt väl sörjt för dessa barns skolgång.²⁾

¹⁾ För mera detaljerade uppgifter se kapitel 5.

²⁾ Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anställda arbetarnes ställning, s. 36-37.

Tabell 36. Minderårigas arbeten på såglistan vid Sund 1869

Arbete	Antal av minderåriga utförda arbetstimmar	Procent av minderåriga utförda arbetstimmar
Hjälpstaplare	12	25,0
Bakdragare	307	7,5
Ribbhanterare	51	0,6
Vedhanterare	72	100,0
Bomhjälp	168	18,6
Kättingsdragare	5 310	98,2
Sågspånsdragare	2 192	78,2
Smörjpojke	1 238	100,0
Sågrengörare	247	100,0
Summa	9 597	10,1

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Av tabell 37 framgår det att det fanns skolor vid de flesta sågverk i Sundsvallsdistriktet. Av de 16 undersökta sågverken år 1879 fanns det bara ett, som inte hade någon skola, och av de 20 undersökta sågverken år 1891 hade samtliga sågverk skolor. Vid ett sågverk fanns det dock då fortfarande endast en småskola och ingen fullständig folkskola. Samtidigt hade mellan dessa bägge år antalet fortsättningsskolor i form av slöjdskolor byggts ut kraftigt. Av dessa 18 skolor som fanns år 1891 svarade kommunen för sju och sågverken själva för elva. Samtliga av kommunens slöjdskolor var både för pojkar och flickor. Av de verksägda slöjdskolorna var sju både för pojkar och flickor och en endast för pojkar. Vid tre sågverk fanns det verksägda slöjdskolor för endast flickor.¹⁾

¹⁾ A. a., tabell 2, och Utredning om de sociala förhållandena vid 20 sågverk i Sundsvallsdistriktet, Utredningar och andra handlingar som tillhört förvaltaren H Regnander, Skönviks bolag, SCA.

Tabell 37. Skolor vid sågverken i Sundsvallsdistriktet 1879 och 1891

År	Antal sågverk med folkskola ägd av		Antal sågverk med slöjdskola	Totalt antal sågverk
	Sågverket	Kommunen		
1879	11	4	3	16
1891	13	7	18	20

Källa: Betänkande angående åtgärder till förbättrandet af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anstälde arbetarnes ställning, tabell 2, och Utredning om de sociala förhållandena vid 20 sågverk i Sundsvallsdistriktet, Utredningar och andra handlingar som tillhört förvaltare H Regnander, Skönviks bolag, SCA.

Utifrån materialet i arbetarminnena kan emellertid frågan ställas om det inte var lite si och så med skolgången för de arbetarbarn som sysselsattes vid sågverken.¹⁾ De flesta barn, som sysselsattes vid sågverken, arbetade dock huvudsakligen under sommarens utlastningsbrådska och denna sammanföll delvis med sommarlovet. Torsten Gårdlund har framhållit att det främst var bristen på vila och tillsyn under sommarens arbetsäsong, som utgjorde en fara för de minderåriga arbetarnas hälsa. Ofta gick inte pojkarna hem över natten, utan sov endast några få timmar mellan plankstabbarna i brädgården.²⁾

6.3 Sammanfattning

Sågverksindustrin var en mansdominerad bransch. I mycket begränsad utsträckning sysselsattes dock även kvinnor. Det viktigaste arbetet, som utfördes av kvinnor, avsåg ballastlossning och klenvirkesstuveri. Detta var viktigt men det kan inte närmare fastställas till sin omfattning p. g. a. brist på lämpliga källor.

¹⁾ Sågverksarbetarminnen, EU, Nordiska Muséet.

²⁾ Gårdlund, T: A. a., s. 321.

Under de första åren av sågverksindustrins framväxt sysselsattes även kvinnor i andra arbetsuppgifter, dels på diverse olika områden på daglistan, dels som sågspånsdragare på såglistan. Vid Sunds ångsåg var omfattningen av det arbete som de kvinnliga arbetarna utförde mycket liten, men sysselsättningen av kvinnor vid sågverket tycks ha ökat fram till mitten av 1880-talet för att därefter, i likhet med vad som var fallet på många andra håll, snabbt minska i omfattning och betydelse.

Enligt de statliga utredningarna minskade de minderårigas arbete i sågverksindustrin mellan åren 1875 och 1884-1885. Därefter ökade det i omfattning fram till 1891, i motsats till vad som var fallet i andra industrigrenar. Med någon större säkerhet gäller detta dock endast för de större företagen. Utvecklingen vid Sund var analog, även om omfattningen av de minderårigas sysselsättning här var mindre än inom sågverksindustrin i genomsnitt. Intressant är att ökningen av den kvinnliga sysselsättningen följts av minskad sysselsättning av minderåriga vid sågverket och vice versa.

En tredjedel av de minderårigas arbetstimmar vid Sunds ångsåg och lastageplats år 1869 utfördes i brädgården, en tredjedel på såglistan, såsom t. ex. kättingsdragare, smörjpojke eller sågspånsdragare. Den sista tredjedelen avsåg övriga arbeten, t. ex. vedhuggning och trädgårdsarbete.

Vid nästan alla sågverk fanns det både 1879 och 1891 någon form av skola för de fastboende arbetarnas barn. Trots detta kan det emellertid sättas stora frågetecken för hur omfattande och regelbunden skolgången blev för de arbetarbarn som sysselsattes vid sågverken.

7 Anställningsförhållanden, löneformer och löner

7.1 Anställningsförhållanden

De former under vilka de norrländska sågverksarbetarna anställdes var mycket flytande och rymde ett stort mått av godtycke. Dessutom var skillnaden mellan teori och praktik mycket stor.¹⁾

I teorin gällde fram till år 1885 försvarslöshetsstadgan. Detta innebar att samtliga arbetare, som inte hade fast anställning i laga ordning och därmed hade vad som kallades laga försvar eller som inte uppfyllde minimikravet att ha ett pass såsom vandringsarbetare, kunde tas om hand genom kronobetjäningens försorg och förpassas till tvångsarbete vid en allmän arbetsinrättning. Detta var en lagstiftning, som hade tillkommit i ett feodalt jordbrukssamhälle. Den passade inte i ett framväxande kapitalistiskt industrisamhälle, som hade behov av en fri arbetarklass. Denna lagstiftning kringgicks därför ofta på olika sätt. Exempelvis kunde arbetare mantalskrivas hos bönder eller andra i en liknande ställning på ett sådant sätt att de fick laga försvar, utan att i realiteten vara anställda hos dem. Dessutom var det så att myndigheterna i en växande utsträckning helt enkelt blundade för brott mot dessa lagar.

I samband med den stora strejken i Sundsvallsdistriktet 1879 använde emellertid landshövdingen Curry Treffenberg denna försvarslöshetsstadga, som ett vapen för att tvinga arbetarna att återgå till arbetet. Detta blev han på många håll redan i samtiden starkt kritiserad för, bland annat därför att denna lagstiftning inte kan sägas ha tillämpats i detta distrikt på många år, utan ansågs som helt förlegad.²⁾ Försvarslöshetsstadgan upphävdes år 1885.³⁾

¹⁾ Om anställningsförhållanden för sågverksarbetarna se Olsson, R: Norrländskt sågverk-sliv under ett sekel, Gårdlund, T: Industrialismens samhälle, s. 273-276, och Jörberg, L: Företagare och arbetare under industrialismens genombrottsskede, Från Fugger till Krüger, Studier tillägnade Oscar Bjurling, s. 110-123.

²⁾ Olsson, R: A. a., s. 97-118, och Kämpe, A: Den stora strejken. Om Sundsvallsstrejken 1879 jämför avsnitt 13.4.

³⁾ SFS 1885:27.

Handwritten mark

KONTRAKT.

Vi Sunds Sägerverks-Bolag antaga härmed i vår tjänst, från tiden emellan den 1° November 1862 och samma tid 1863 arbetaren *Jacob Wickman* att samma tjänst till oss eller den eller de åt hvilken vi husbonderäddet uppdraga, medelst arbete, som vid Sunds lastageplats, ångsåg, brädgård eller å annan af oss innehafrande egendom förekommer utfrätta i den ordning föreskrift härom meddelas, egande att dervid af oss tillgodonjuta följande villkor:

- a) Husrum med vedbrand.
- b) Läkarevård och medicinkoster.
- c) Såsom städja för året *En Skilling*
- d) Kost och lön undfår *Wickman* på så sätt att honom tillför-

säkras för hvarje fullt dagsverke å tiden emellan den 1 Maj och 1 Oktober *en K 50 00* emellan sistnämnde dag och 1 Mars *en Skilling* emellan sistnämnde dag och 1 Maj *en K 250 00* dock att då betingsarbete gifves enligt den af honom godkända accords-arbets-prisuranten det står honom öppet att derpå bereda sig den högre inkomst som deraf vanligen tillfäler.

e) Om *Wickman* visar försummelse eller tredska i sitt arbete skall det stå oss öppet att anskaffa och i hans ställe insätta annor man till arbete och *Wickman* vara skyldig att gällda den möjligen blifvande skillnaden i afböingen och de öfrige omkostnader som med anskaffandet af sådan varit förenade.

f) Att han iakttager så väl i sitt arbete, som eljest, ett nyktert, stilla och ordentligt lefverne såsom ländande till fromma och heder samt beredande af den ömsesidiga välvilja hvilken emellan husbonde och tjänare ej får saknas

Sund d 1° November 1862

Handwritten signature: J. Carlsson

Med innehållet af ofvanstående förklarar jag mig nöjd och förbinder mig att detsamma noggrant uppfylla.

Handwritten signature: J. Carlsson

Handwritten signature: Jacob Wickman

Handwritten signature: J. Carlsson

Figur 9. Exempel på anställningskontrakt

Källa: Avskrift av anställningskontrakt, Sunds bolag, SCA.

Vid slutet av 1860-talet togs emellertid vid Sunds ångsåg och lastageplats såpass mycken hänsyn till bestämmelserna i försvarslöshetsstadgan att det särskilt antecknades i husförhörlängden om en arbetare, som var bosatt vid verket utan att vara anställd vid Sunds bolag, att han var »försvarslös». Några åtgärder tycks dock ej ha vidtagits mot honom av detta skäl.¹⁾

När det gäller formerna för anställningsavtalen mellan arbetarna och sågverksbolagen i praktiken fanns det i huvudsak två olika former. Den ena av dessa var ett skriftligt kontrakt, medan den andra utgjordes av en enkel muntlig överenskommelse.

När det gäller de fast anställda arbetarna var det vanligt att dessa anställdes genom skriftliga kontrakt. Mycket få sådana har bevarats. De flesta har bevarats genom att de utgjorde bevismaterial i samband med vräkningar eller annan lagsökning av arbetaren i fråga. De bevarade kontrakten är för få för att det skall anses meningsfullt att göra en systematisk genomgång av dem. De bör främst ses som exempel. Bestämmelserna i dessa var emellertid ganska enhetliga. Ett typexempel från Sunds bolag ges i figur 9.²⁾

Dessa kontrakt innehöll oftast för arbetarna mycket hårda och bindande bestämmelser. Ett exempel på detta var att en arbetare kunde avskedas om han visade vad som i kontraktet kallades »försummelse eller tredska» i sitt arbete och desutom krävdes på bolagets kostnader för att anställa en annan man i hans ställe.

De löst anställda arbetarna anställdes oftast genom en enkel muntlig överenskommelse. Av allt att döma gällde detta även för vandringsarbetarna. Ofta hände det emellertid också att de fast anställda arbetarna anställdes formlost eller genom en enkel muntlig överenskommelse. Hur vanlig den ena eller den andra av dessa två anställningssätt var går inte att säga eftersom mycket få kontrakt eller avskrifter av kontrakt är bevarade. Dessutom fördes vid sågverken, som tidigare har framhållits, inga liggare eller andra förteckningar över de anställda arbetarna, som har blivit bevarade till eftervärlden.³⁾

¹⁾ Husförhörlängd 1863-1873, Sköns församling, SCA.

²⁾ Avskrifter av anställningskontrakt, Sunds bolag, SCA.

³⁾ Förutom i Sunds bolags arkiv finns det även i Skönviks och Johannesviks bolags arkiv, SCA, en serie anställningskontrakt bevarade. Dessa är från början av 1860-talet respektive 1870-talet och har ett med dem från 1860-talets Sund likartat innehåll. Om anställningskontrakten från Skönvik jämför Olsson, R: A. a., s. 97, och om dem från Johannesvik jämför Norberg, A: Sägarnas ö, s. 94.

7.2 Löneformer

I detta avsnitt skall de olika löneformer, som tillämpades vid Sunds ångsåg och lastageplats behandlas liksom dessas utformning och omfattning. Särskilt skall här resultatet av fingranskningen av förhållandena 1869 sammanfattas.¹⁾

De två huvudformer av lön, som tillämpades vid sågverken var ackordslön och tidlön. Tidlön förekom i tre olika varianter. Dessa var årslön, som bortses ifrån i detta avsnitt, dagsverke och timlön. Ackordslön förekom i två olika former. Med ackordslön menas här ett lönesystem där lönen på något sätt står i direkt proportion till produktionsresultatet. De två former som förekom var dels ett konventionellt rakt ackord, dels det mycket speciella sågackordet. Sågackordet räknas här som en ackordslön trots att denna ersättning under genombrottstidens första år inte var proportionell mot produktionsresultatet, utan mot insatsen av råvara, d. v. s. mot antalet sågade timmerstockar. Detta var fortfarande fallet 1890. Senare blev emellertid mängden färdiga plank istället den bestämmande faktorn vid beräkningen av sågackordet.

Av tabell 38 framgår att ungefär hälften av alla arbetstimmar vid Sunds ångsåg och lastageplats år 1869 utfördes mot tidlön och hälften mot ackord. Det var emellertid en stor skillnad mellan såglistan och daglistan i detta avseende. Nästan 90 procent av alla arbetstimmar på såglistan utfördes mot ackord och endast tio procent mot tidlön. På daglistan utfördes däremot nära 70 procent av alla arbetstimmar mot tidlön och bara något mer än 30 procent mot ackord.

Det fåtal arbetare som sysselsattes mot tidlön på såglistan avlönades efter antalet vakter, eller undantagsvis delar av vakter, de deltagit i arbetet. Det var här i huvudsak frågan om minderåriga och kvinnor. Typiska exempel var kättingsdragare och sågspånsdragare.

¹⁾ Detta avsnitt bygger på fallstudien av Sunds bolags lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA. Det finns skäl att bortse ifrån årslönen vid behandlingen av tidlönens olika former. Detta eftersom det i huvudsak endast var olika grupper av specialarbetare och tjänstemän som hade årslön. Jämför tabell 32 på sidan 104. När det gäller de olika arbetsmomenten har dessa förhållanden redan redogjorts för i olika avsnitt i kapitel 5.

Tabell 38. Löneformer vid Sund 1869

Löne- lista	Såglistan		Daglistan		Totalt	
	Antal timmar	Pro- cent	Antal timmar	Pro- cent	Antal timmar	Pro- cent
Ackord	84 059	88,8	60 243	31,5	144 302	50,5
Tidlön	10 593	11,2	130 807	68,5	141 400	49,5
Summa	94 652	100,0	191 050	100,0	285 702	100,0

Årslön ej medtagen.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Det ackord som tillämpades på såglistan däremot var det speciella sågackordet. Det var här frågan om både de flesta arbetarna och alla de centrala grupperna, t. ex. sågare, kantare och plankstaplare. Storleken av detta ackord var beroende av den mängd timmerstockar, som hade sågats upp under de vakter under avlöningsperioden som arbetaren ifråga hade deltagit i arbetet.

När sågackordet tillämpades fastställdes de olika arbetarnas ackord-satser, som procentsatser av försågarens ackord. Den enskilde arbetaren hade mycket små möjligheter att påverka utfallet av ackordet. Avgörande var istället hela arbetslagets samlade insats och dessutom en rad olika yttre faktorer, som exempelvis tillgången på timmer. När ackordets beräkningssätt senare förändrades kom försågarens skicklighet att få en allt större betydelse för resultatet. Detta kan ses som en förklaring till varför det senare uppstod allt större löneskillnader mellan försågare och hjälpsågare. Trots att de i en så ringa grad kunde påverka utfallet, arbetade alla som hade ackord på såglistan efter denna typ av ackord. Detta gällde t. o. m. för eldaren.

För att på ett tydligare sätt visa hur ackordet beräknades ges här ett typiskt exempel hämtat från lönelistan vid Sunds ångsåg och lastageplats för lördagen den 21 augusti 1869. Lönen utbetalades veckovis och lördag var avlöningsdag. Försågaren M Jonsson hade vid detta löneutbetalnings-tillfälle arbetat sex vakter på såglistans dagvakt. Detta innebar att han under den då förflutna veckan hade arbetat 72 timmar sammanlagt, eftersom arbetsdagens längd vid sågverket i augusti 1869 var tolv timmar. Arbetslaget hade under denne försågares medverkan och ledning sågat upp 41 timmerstockar genom fyrskärning och 1 552 timmerstockar

genom blockskärning. Försågarens ackord vid fyrskärning var 16/10 öre och vid blockskärning 8/10 öre. Detta ackord var lika för alla försågare vid denna tidpunkt. Hjälpsågarna däremot hade ett något lägre ackord, nämligen 150/100 respektive 75/100 öre. Förkantarens ackord var 2 respektive 1 öre och hjälpkantarens 18/10 respektive 9/10 öre. Försågaren M Jonsson hade sålunda en veckoförtjänst på 13 R rmt 7 öre för denna veckas arbete. Detta motsvarar en genomsnittlig dagsförtjänst på 2 R rmt 18 öre eller en timförtjänst på 18 öre.¹⁾

På daglistan var tidlönen den vanligaste löneformen. Daglistans ackord var i huvudsak ett konventionellt rakt ackord. I många fall fick det formen av ett beting.

När det gäller arbetena på såglistan angavs alltid antalet arbetade vakter eller delar därav. Detta beror på att det ofta förekom att en arbetare bara hade arbetat en del av veckans vakter och följaktligen bara kunde göra anspråk på en del av veckans intjänade ackord. Vanligt var även att en arbetare samma vecka fyllde olika funktioner i arbetet och skulle ha ersättning för olika arbeten med olika ackordssatser. För att erhålla dubbel kontroll angavs på såglistan även det antal timmerstockar som en sådan arbetare hade varit med om att såga upp. Av dessa skäl är arbetstiden även för ackordarbetarna på såglistan lätt att räkna ut eftersom arbetsdagens längd indirekt framgår av källmaterialet, liksom hur denna varierade under året.

För de arbetare som arbetade på daglistan och som hade tidlön är naturligtvis även arbetstidens längd känd. För de arbetare på daglistan som hade ackord finns dock inte arbetstidens längd uppgiven. Detta var inte nödvändigt vid ett konventionellt rakt ackord. För dessa arbetare har därför arbetstiden uppskattats. Denna uppskattning har gjorts med hjälp av en analogi med hur lång tid som åtgick för samma arbetsuppgift och mängd utfört arbete i fall då arbetstiden är känd, t. ex. på såglistan. Naturligtvis innehåller denna beräkning ett ganska stort mått av osäkerhet. De beräknade arbetstimmar utgör emellertid endast 21 procent av alla utförda arbetstimmar vid Sunds ångsåg och lastageplats år 1869.²⁾

¹⁾ Såglista, 21 augusti 1869, Sunds bolag, SCA. R rmt: Riksdaler riksmünt.

²⁾ Jämför kapitel 3 och avsnitt 7.6 i detta kapitel.

7.3 Förmåner utöver lön

Lönen utbetalades i kontanter vid sågverken i Sundsvallsdistriktet under hela undersökningsperioden. I stort sett gällde detta både för ångsågar och vattensågar. Något system med avräkningsböcker för de anställda förekom ej vid ångsågarna. Utbetalningar av lön i form av bolagspengar var sällsynt. Ibland förekom utöver den vanliga lönen utbetalning av speciella gratifikation till de anställda. Ett exempel är de extra gratifikation som utbetalades till jul vid Svartviks sågverk till de fast anställdas familjer.¹⁾

Vid ett par sågverk förekom ett visst tvångssparande i en bolagssparbank. Ett typiskt exempel på detta var Skönviks sågverk. Där tvångssparande förekom tillgick det så att en viss procent eller, vilket var ovanligare, en fast summa drogs från lönen vid varje utbetalningstillfälle. Vid några sågverk där det inte förekom någon bolagssparbank hölls ibland lönen delvis inne till säsongens slut eller till det att anställningen upphörde.

Utöver den kontanta lönen hade arbetarna vid sågverken i de flesta fall en del olika förmåner. Fri bostad i bolagets kaserner och fri ved förekom nästan alltid för de fast anställda arbetarna. Tillfälligt anställda arbetare hystes däremot in som inneboende hos de redan mycket trångbodda fast anställda, men detta system gav samtidigt de senares familjer en viss extra inkomst.²⁾

Utefter Norrlandskusten hade sågverksarbetarna i allmänhet även egna potatisland. Detta var dock inte lika vanligt i Sundsvallsdistriktet som på andra håll. Så fanns det t. ex. inga potatisland av källorna att döma vid Sunds sågverk.³⁾

¹⁾ Journal med anteckningar om arbetsförtjänster 1883-1892 m. m. m. m., Svartviks bolags arkiv, SCA. I övrigt bygger framställningen i detta avsnitt på Olsson, R: A. a., s. 78-96, Gustafsson, B: Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913, Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: Wages in Sweden 1860-1930, I, s. 156-157, Björklund, J: Strejk - Förhandling - Avtal, s. 36, Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anställda arbetarnes ställning, Treffenberg, C: Arbetsrestrejen i trakten af Sundsvall år 1879, och Utredningar om de sociala förhållandena vid 20 sågverk i Sundsvallsdistriktet, Utredningar och andra handlingar som tillhört förvaltare H Regnander, Skönviks bolag, SCA.

²⁾ Se avsnitt 11.2.

³⁾ Se avsnitt 11.1.

Slutligen tillhandahölls ofta, men i varierande utsträckning, fria medikamenter och fri läkarvård vid sågverken i Sundsvallsdistriktet. Där dessa förmåner fanns avsåg de i allmänhet så väl arbetarna själva som deras familjer. Detta var fallet t. ex. vid Sunds sågverk. Vid många sågverk drogs denna typ av förmåner in av besparingsskäl på våren 1879, stax före den stora strejken. Mycken kritik riktades emellertid mot detta och delvis som en följd av de åsikter som sågverksägarna uttryckte i sitt betänkande om arbetarnas ställning år 1880 återinfördes sjukförmånerna, delvis med en viss utvidgning.

Sjukkassor blev allt vanligare vid sågverken i Sundsvallsdistriktet under 1880-talet. År 1891 fanns det sjukkassor vid elva av 20 undersökta sågverk. Vid fem av dessa antingen kombinerades sjukkassan med en begravningskassa eller så fanns det en särskild begravningskassa. Ännu år 1891 fanns det dock endast pensionskassa vid två av dessa sågverk. Vid slutet av 1860-talet svarade i allmänhet sågverken själva för fattigvården, som främst avsåg åldringsvård. Successivt förändrades dock detta. År 1891 svarade kommunen för fattigvården vid 15 sågverk och kommunen och sågverksbolaget gemensamt för fattigvården vid fyra sågverk. Inte vid något sågverk svarade bolaget ensamt för fattigvården. Dock föreligger ingen uppgift för ett sågverk. Det var emellertid vanligt att änkor till arbetare gavs husrum av sågverksbolaget. Vid en fjärdedel av de undersökta sågverken gällde detta även gamla icke arbetsföra arbetare. Vid något sågverk var detta ännu år 1891 inte aktuellt eftersom det där inte förekom några gamla icke arbetsföra arbetare.

Kvalitén och värdet av de i detta avsnitt diskuterade löneförmånerna kan naturligtvis både diskuteras och ifrågasättas. Fri ved hade ett stort värde för arbetarna, men ur sågverksägarnas synvinkel kostade denna förmån lite. Ett alternativkostnadsresonemang blev för de senare först intressant i och med trämassefabrikationens genombrott. Värdet av de viktigaste förmånerna - de fria bostäderna och den fria veden - kan antas ha varit relativt konstant under hela den undersökta perioden. De kan därför bortses ifrån vid beräkningen av realinkomsternas utvecklingstrend. Det skulle dessutom vara mycket svårt att ge dem något rättvisande värde i pengar.

Däremot måste naturligtvis hänsyn tas till de olika förmåner som lantarbetarna hade vid en jämförelse mellan deras löner och sågverksarbetarnas, om inte jämförelsen skall bli missvisande. Sågverksarbetarna var precis som andra industriarbetare tvungna att köpa så gott som alla de varor de konsumerade, delvis till relativt höga priser. Detta förklarar en liten del av löneskillnaden mellan dessa bägge grupper av arbetare.

7.4 Källor till löneutvecklingen inom sågverksindustrin

De källor som finns och som har använts för att beskriva lönernas och inkomsternas utveckling inom sågverksindustrin under åren 1860-1890, utgörs av de olika bolagens lönelistor.¹⁾

Taxeringsmaterialet utgör kanske vid första påseendet också en tänkbar källa, men vid ett närmare studium inses att de uppgifter, som finns i dessa längder är av ett alltför schablonmässigt slag för att kunna användas i detta syfte. Grunden till dessa uppgifter utgjordes, för sågverksarbetarnas del, inte av självdeklarationer utan av uppgifter från sågverksägarna, som också betalade den eventuellt uppkomna skatten. De flesta av arbetarna uppnådde emellertid inte någon skattepliktig inkomst.

Det bör här upprepas att det inte förekommer några avräkningsböcker med de anställda i sågverksbolagens bokföring eller ens några förteckningar över de anställda arbetarna. Kladdanteckningar om detta måste rimligen ha funnits, men dessa har på något sätt konsekvent gallsrats bort ur bolagens arkiv. Av dessa skäl måste varje forskare använda sig av lönelistorna. Dessa är för de olika bolagen i Sundsvallsdistriktet tämligen väl bevarade. Deras kvalité är dock kraftigt varierande. Sunds bolags är antagligen de bästa, men även för detta bolag varierar kvalitén starkt mellan olika år.

De flesta forskare har valt att göra ett urval av några på något vis typiska arbetare. Ett exempel på detta utgör författarna till »Wages in Sweden».²⁾ Till grund för denna avhandling ligger emellertid en totalundersökning av Sunds bolags lönelistor för år 1869 och en undersökning av förtjänster på såglistan år 1890 vid samma sågverk. I viss utsträckning kan därmed faran med att välja typiska arbetare prövas. På basis av intensivundersökningen kan löneutveckling och lönenivå granskas och den kan ytterligare belysas genom att relateras till löneskillnader och lönestruktur.³⁾

För 1880-talets del finns det dock ytterligare en källa, vid sidan om lönelistmaterialet, som kan användas för att belysa dagsförtjänsternas utveckling. Denna utgörs av en statistik över dagsförtjänsternas

¹⁾ Genomgång av sågverksbolagens arkiv, SCA, samt Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: A. a., I, s. 136-167 och 436-468, samt primärmaterialet till detta verk, RA.

²⁾ Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: A. a., I, s. 26-30, 136-167 och 436-468.

³⁾ Beträffande denna undersöknings uppläggning jämför kapitel 3.

utveckling vid Svartviks ångsågar, hyvleri och brädgård åren 1883-1892 och är en av de få resterna av Svartviks bolags arkiv för tiden före 1890.¹⁾

Vid en bedömning av levnadsnivån anses, som har framhållits i kapitel 2.1, att årsförtjänster i allmänhet är mer givande än timförtjänster och dagsförtjänster, samt att hushållens inkomster är intressantare än uppgifter om individers. Tyvärr är dock uppgifterna om årsinkomster bland sågverksarbetarna i Sundsvallsdistriktet ganska få och magra för perioden 1860-1890.²⁾ Däremot är materialet, som belyser dagsförtjänsternas utveckling relativt omfattande, särskilt vad gäller försågare och plankstaplare, och särskilt för 1880-talet. För de bägge tidigare decennierna är materialet även här ganska magert. Av dessa skäl kommer utgångspunkten här tas i en beskrivning av hur dagsförtjänsten utvecklades. Huvudexempel kommer att utgöras av ångsågarna vid Svartvik och Sund.

När det gäller en komponentundersökning där flera olika komponenter vägs samman efter att ha undersökts var för sig, kan det också hävdas att det är just timförtjänsten, eller i andra hand dagsförtjänsten, som kan användas som indikator för att särskilja en renodlad lönekomponent från arbetstid och sysselsättning. I denna framställning kommer inte hushållsinkomster att kunna diskuteras i någon nämnvärd omfattning, utan framställningen kommer att koncentreras kring frågan om hur individernas löneförhållanden gestaltade sig och förändrades.

¹⁾ År 1890 förstördes större delen av Svartviks sågverksarkiv genom en brand på kontoret. Endast två volymer räddades från förstörelsen, dels en huvudbok avseende år 1870, dels en volym, som bär titeln »Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m. m.». Denna volym har som sitt huvudsakliga innehåll en omfattande lönestatistik. I övrigt ingår i volymen en mängd spridda anteckningar i skilda ämnen. (Svartviks bolags arkiv, SCA.) Lönestatistiken har excerperats och stansats. Därefter har den databehandlats och analyserats med hjälp av enkla SAS program vid Göteborgs Datacentral. Jämför avsnitt 7.7.

²⁾ Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: A. a., I, s. 136-167 och 436-468.

7.5 Lönespridning vid Sunds ångsåg och lastageplats 1869

I detta avsnitt skall de i kapitel 5 redovisade uppgifterna om lönespridning och löneskillnader vid Sund 1869 sammanfattas. Av tabellerna 39 och 40 framgår att lönespridningen var stor mellan arbete utfört mot ackord och mot tidlön, mellan män och kvinnor, samt mellan vuxna och minderåriga. Däremot var lönespridningen, som senare skall visas, inte särskilt stor mellan olika yrkesgrupper av vuxna män.

Tabell 39. Genomsnittlig timförtjänst vid Sund 1869, vuxna, öre

Löneform Vakt	Ackord		Timförtjänst		Totalt
	Dag	Natt	Dag	Natt	
Män	21,2	19,8	12,1	8,9	16,8
Kvinnor	7,7	-	6,8	-	6,8

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

I stort fanns det fyra olika lönenivåer. Den högsta av dem gällde arbete utfört av vuxna män, som arbetade på ackord. Deras genomsnittliga timförtjänst var 21,0 öre. Den näst högsta nivån avsåg arbete utfört av vuxna män mot tidlön och den tredje nivån arbete utfört av minderåriga pojkar mot ackord. Skillnaden i genomsnittlig timförtjänst mellan dessa bägge nivåer - 12 respektive 11 öre - var liten. Den fjärde nivån avsåg övrigt arbete, d. v. s. minderåriga pojkars arbete mot tidlön och allt arbete utfört av kvinnor. Den genomsnittliga timförtjänsten var här endast 6,4 öre.¹⁾

¹⁾ Lönelistor, Sunds bolag, SCA.

Tabell 40. Genomsnittlig timförtjänst vid Sund 1869, minderåriga, öre

Löneform Vakt	Ackord		Timförtjänst		Totalt
	Dag	Natt	Dag	Natt	
Pojkar	10,9	14,2	6,1	7,8	8,0
Flickor	-	-	7,1	8,3	7,4

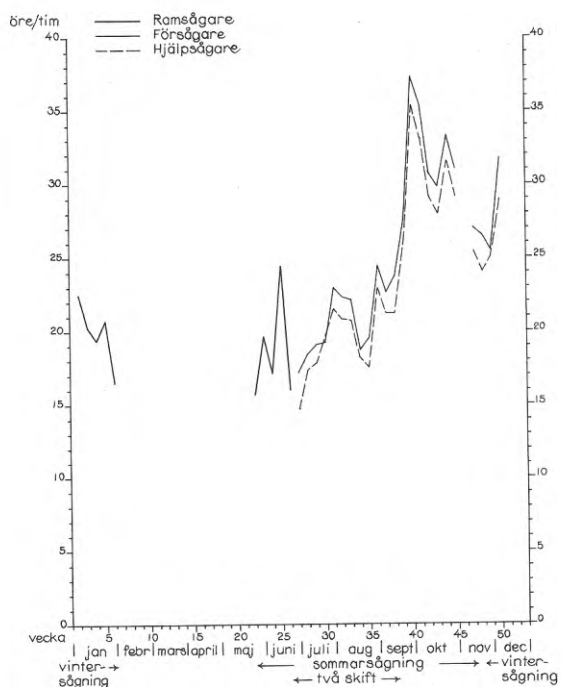
Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Vid Sund var år 1869 även lönespridningen mellan olika tidpunkter på året för en och samma yrkesgrupp mycket stor. I diagrammet i figur 10 illustreras den genomsnittliga timförtjänsten per vecka för ramsågare, försågare och hjälpsågare. Till en mindre del kan variationerna förklaras med förändrade ackordssatser under året, men huvudförklaringen måste sökas i en varierande arbetsintensitet. Uppenbarligen stegrades arbetsintensiteten kraftigt under sommarens utlastningsbrådska. Dessutom var arbetsintensiteten i allmänhet högre vid sommarsågning än vid vinter-sågning.

I tabell 41 ges ackordssatserna vid Sunds ångsåg för blockskärning vid tre olika tillfällen. Den stora sänkningen av dessa ackordspriser skedde i samband med 1879 års händelser. Orsaken till att dags- och timförtjänsterna var högre under 1880-talet än under 1860-talet vid Sunds sågverk kan förklaras med ett effektivare utnyttjande av sågen och en förhöjd arbetsintensitet. Dessutom fanns det en långsiktig tendens till att det tillgängliga virket blev allt klenare, vilket underlättade en höjning av produktionen per tidsenhet mätt i antalet uppsågade timmerstockar.¹⁾

Med diagrammet i figur 11 illustreras variationerna i genomsnittlig timförtjänst per vecka för plankstaplare. Denna yrkesgrupps timförtjänster vid arbete på såglistan varierade på ett med försågarna analogt sätt. Däremot var deras timförtjänster avsevärt mera konstanta på daglistan. Av diagrammet framgår även att plankstaplarnas timförtjänster på daglistan låg på en avsevärt lägre nivå än timförtjänsterna för detta arbete på såglistan. Det rör sig visserligen om beräknade timförtjänster för de ackordsavlönade plankstaplarna på daglistan, men nivåkillnaden är dock så stor och genomgående att den knappast rymms inom beräkningens felmarginaller.

¹⁾ Genomgång av bokföringshandlingar, Sunds bolag, SCA.

Figur 10. Timförtjänst för ram-, för- och hjälpsågare vid Sund 1869
 Genomsnitt per vecka.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

7.6 Tvärsnitt av olika yrkesgruppers dagsförtjänster vid Sund

I detta avsnitt skall med hjälp av fyra tvärsnitt löneskillnaderna mellan olika yrkesgrupper jämföras vid några valda tidpunkter. Två av dessa tvärsnitt, som samtliga avser Sund, har hämtats ur »Wages in Sweden»

Tabell 41. Ackordssats ramsågåre/försågåre Sund 1869, 1884 och 1890

År	Månad	Ackordssats
1869	januari	90
	juli	80
	december	65
1884	januari	38
	juli	45
	december	38
1890	januari	45
	juli	50
	december	42

Öre/100, blockskärning. Uppgiften för januari 1869 är ej jämförbar med de senare eftersom den avser ramsågåre och inte försågåre, samt därför att en äldre teknik och en mera odiffer-entierad arbetsorganisation då tillämpades. I januari 1870 var ackordssatsen 65/100.

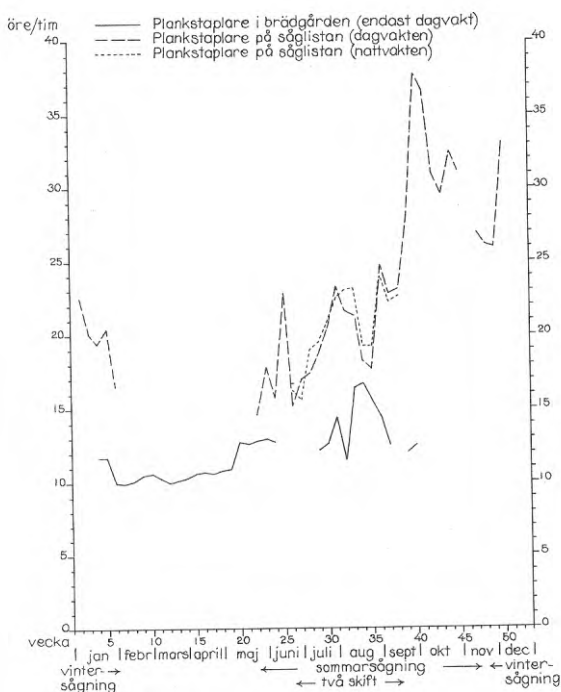
Källa: Lönelistor 1869-1870, 1884 och 1890, Sunds bolag, SCA.

och gäller åren 1865 och 1875.¹⁾ De andra två, som avser åren 1869 och 1890, har tagits fram direkt ur lönelistmaterialet.¹⁾ Dessa har gjorts så analoga med dem i »Wages in Sweden», som det har varit möjligt, för att underlätta jämförelser.

Uppgifterna för åren 1865 och 1875 presenteras i tabell 42. Observera att uppgifterna i denna tabell inte avser vissa arbetares verkliga dagsförtjänster, utan olika yrkesgruppers standarddagsförtjänster *enbart* av ordinarie sågarbete för helårsarbetande, och för 1865 även för säsongarbetare. Med standarddagsförtjänst avses den dagsförtjänst, som en arbetare fick om han *enbart* utförde de arbetsuppgifter, som hörde samman med den yrkesgrupp han tillhörde, t. ex. en försågares dagsförtjänst av *enbart* försågningen. I tabellen anges även det antal arbetare, som uppgifterna baserar sig på ett studium av, och hur många dagar dessa arbetare i genomsnitt arbetade med arbetsuppgiften ifråga under året. Slutligen jämförs de olika standarddagsförtjänsterna med ramsågarens respektive försågarens samma år.

¹⁾ Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: A. a., I, s. 454.

¹⁾ Lönelistor 1869 och 1890, Sunds bolag, SCA.

Figur 11. Timförtjänst för plankstaplare vid Sund 1869
Genomsnitt per vecka.

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

I tabell 43 ges, på ett med tabell 42 analogt sätt, tvärsnittsdata om ett antal utvalda yrkesgruppers löneförhållanden vid Sunds ångsåg åren 1869 och 1890. Dessa uppgifter bygger direkt på lönelistmaterialet från detta sågverk. För dessa bägge år har en standarddagsförtjänst kalkylerats på ett med »Wages in Sweden» analogt sätt. Denna har för 1869 kompletterats med en genomsnittlig standarddagsförtjänst baserad på totalundersökningen av sågverkets lönelistor detta år. Uppgifterna om förhållandena år 1890 har däremot kompletterats med en begränsad undersökning av samtliga fast anställdas löner på sågverkets såglista. De kompletterande beräkningarna, som har gjorts för att pröva konsekvenserna av urvalsmetoden i »Wages in Sweden», kan sägas avse en genomsnittlig dagsförtjänst för ett visst arbete, i motsats till de individrelaterade uppgifterna i »Wages in Sweden». I bägge fallen är det emellertid standarddagsförtjänster, som uppges i tabellen, och inte de totala genomsnittliga dagsförtjänsterna.

Tabell 42. Tvärsnitt av dagsinkomster vid Sund 1865 och 1875

Yrke	Ant. arb.	Ant. arbets- dagar ord. sågarb.	Stand. dagsf. R rmt/ Kr	Stand. dagsf. Index, Försåg. = 100
1865				
Helårsarbetare:				
Ramsågåre	4	184	1,72	100
Eldare	1	205	1,51	87
Kantsågåre	4	180	1,73	100
Bakdragare	1	171	1,85	108
Plankstaplare	2	165	1,77	103
Säsongarbetare:				
Ramsågåre	5	88	1,74	100
Uttagare	2	72	1,98	113
Kantsågåre	2	83	1,74	100
Bakdragare	1	76	1,80	103
Timmersorterare	2	86	1,72	99
Eldare	1	69	1,50	86
Plankstaplare	2	98	1,77	102
1875				
Helårsarbetare:				
Timmersorterare	1	211	3,64	94
Timmersorterarhjälp	1	188	3,29	85
Försågåre	6	200	3,89	100
Förkantare	2	207	4,25	109
Eldare	2	199	3,57	92
Hjälpsågåre	1	208	3,37	86
Hjälpkantare	1	197	4,00	103
Plankdragare	4	206	4,03	104
Tilläggare	1	187	4,03	104
Plankstaplare	4	192	4,46	115

Källa: Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: Wages in Sweden 1860-1930, I, s. 454.

Det urval arbetare som författarna till »Wages in Sweden» gjorde bestod utan tvivel av atypiska arbetare. Undersökningen av lönelistorna för Sund 1869 och 1890 visar att de var det i den meningen att det var få personer, som utförde en och samma arbetsuppgift vid ett tillräckligt antal avlöningsperioder, för att kunna komma i fråga. Däremot tycks denna atypiskhet inte spela någon roll för deras löner. Skillnaden i standarddagsförtjänst mellan dessa arbetare och totalundersökningen respektive de fast anställda dessa bägge år var liten. För de flesta yrkesgrupper var den endast fem procent eller mindre. Orsaken till detta är att alla arbetare, som utförde en och samma arbetsuppgift vid ett och samma tillfälle, hade samma ackord eller t. o. m. kan sägas ha tillhört ett och samma arbetslag, som delat på samma ackord. Det fanns inte heller några löneskillnader med avseende på timförtjänst eller dagsförtjänst mellan löst och fast anställda arbetare vid ett specifikt avlöningstillfälle.

Analogt med förhållandet i tabell 42 jämförs i tabell 43 de olika yrkesgruppernas dagsförtjänster med försågarens. Anmärkas bör att de standarddagsförtjänster, som här har beräknats för år 1890 är högre än de som återges i »Wages in Sweden». Enligt den bearbetningen var standarddagsförtjänsten för försågare respektive plankstaplare detta år 2,96 respektive 3,32 kronor. För år 1869 uppger författarna till »Wages in Sweden» försågarnas standarddagsförtjänst till endast 2,45 R rmt. Samma belopp uppges även för plankstaplarna vid sågverket samma år.
1)

Med all reservation för att jämförbarheten mellan de olika årens uppgifter är problematisk bör framhållas att spännvidden mellan försågarnas och hjälpsågarnas dagsförtjänster, som de första åren efter 1869 var ganska liten blev så småningom allt större. Medan skillnaden i dagsförtjänst mellan försågare och plankstaplare inte var särskilt stor före 1870-talet, blev den mera markerad vid Sund längre fram. Denna förändring inträffade av allt att döma i början av 1870-talet. Vad materialet framför allt visar är dock hur liten lönespridningen var bland de vuxna männen.

1) Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: A. a., I, s. 453-457.

Tabell 43. Tvärsnitt av dagsinkomster vid Sund 1869 och 1890

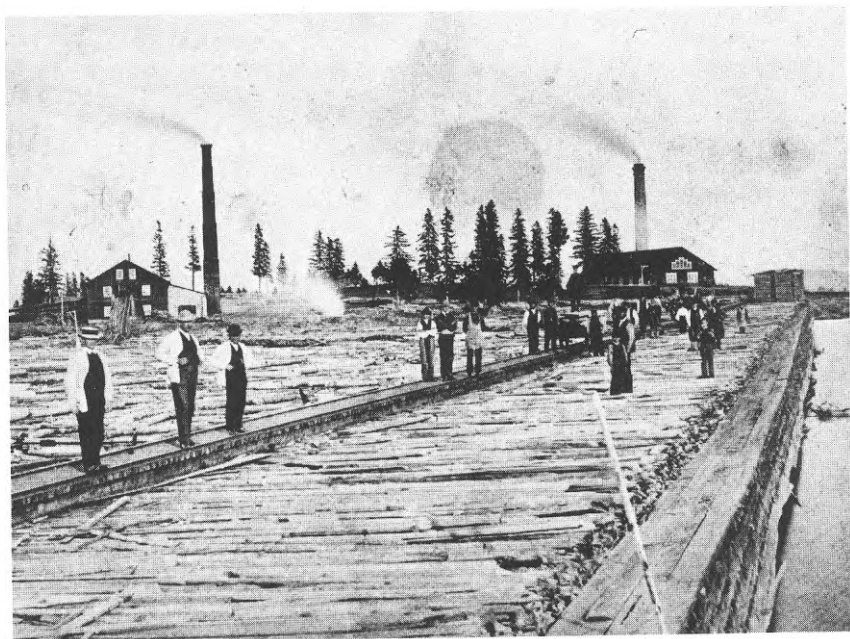
Yrke	Ant. arb.	Ant. dagar	Stand. dagsf. R rmt/ Kr (A)	Stand. dagsf. R rmt/ Kr (B)	Stand. dagsf. Index B = 100	Stand. dagsf. (B) Index Försåg. = 100
1869						
Kantsågare	2,51	..	99
Förkantare	2	182	2,75	3,04	90	120
Hjälpkantare	2,39	..	94
Ramsågare	1,98	..	78
Försågare	2	145	2,67	2,54	105	100
Hjälpsågare	2,33	..	92
Plankstaplare	2	117	2,55	2,42	105	95
Bakdragare	2,04	..	80
Ribbdragare	1	191	2,01	2,04	99	86
Timmersorterare	1	132	2,40	2,26	106	89
Eldare	1	143	2,05	2,18	94	103
1890						
Förkantare	2	229	3,08	3,18	97	101
Hjälpkantare	2	232	2,45	2,41	102	76
Försågare	4	254	3,19	3,16	101	100
Hjälpsågare	4	232	2,54	2,57	99	81
Plankstaplare	4	248	3,59	3,48	103	110
Bakdragare	2,60	..	82
Ribbdragare	3,36	..	74
Timmersorterare	2	242	3,45	3,36	103	106
Eldare	2	220	3,26	3,26	100	103

A: Baserat på urval analogt med »Wages in Sweden». B: Baserat på genomsnitt av samtliga arbetare (1869) eller samtliga fast anställda arbetare (1890).

Källa: Lönelistor 1869 och 1890, Sunds bolag, SCA.

7.7 Lönespridningen vid Svartviks ångsågar, brädgård och hyvleri

Lönestatistiken från Svartvik 1883-1892, som uppenbarligen har utarbetats för förhandlingsändamål, omfattar 18 yrkesgrupper vid gamla och nya sågen, nio i brädgården och elva i hyvleriet. Dessutom anges vad som kallas »den vanliga dagpenningen i brädgården». Det är genomgående dagsförtjänster som uppges. Tyvärr finns det en del besvärande luckor i materialet, som försvårar bearbetningen.¹⁾

Gamla och nya ångsågen vid Svartvik troligen i början av 1880-talet (foto SCA)

¹⁾ Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m., Svartviks bolag, SCA.

På grundval av detta lönestatistiska material har två olika tvärsnitt tagits fram för ett urval yrkesgrupper. De presenteras i tabell 44 och avser åren 1885 och 1890. Målsättningen har varit att göra dem så analoga som möjligt med dem från Sund, som behandlades i föregående avsnitt.

Löneskillnaderna mellan de olika yrkesgrupperna var större vid Svartvik än vid Sund. Löneläget var även generellt sett högre. Relativt försågarna hade dock plankstaplarna ett gynnsammare löneläge vid Sund än vid Svartvik. I enskildheter kunde detaljerna kring lönenivå och lönedifferenser vara ganska olika vid olika företag i Sundsvallsdistriktet.

I tvärsnitten från Svartvik har fem yrkesgrupper från hyvleriet medtagits, nämligen hyvlarna, putsarna, kaparna, klyvarna och matarna. Detta enbart för att ge en bild av lönenivå och lönespridning på denna delarbetsplats. Jämförelser är här svåra att göra eftersom »Wages in Sweden» inte behandlar hyvleriernas arbetare.

Av diagrammet i figur 12 framgår att om det fanns en långsiktig tendens till ökande löneskillnader mellan försågarna och hjälpsågarna följde dessa varandra i mycket högre grad än vad som var förhållandet mellan plankstaplarna och försågarna. Försågarna och hjälpsågarna var nära knutna till varandra. Kättingsdragarnas dagsförtjänster följde också försågarnas mycket nära, men för denna grupp fanns det i motsats till för hjälpsågarna en långsiktig tendens, om än svag, till ett förbättrat relativt löneläge. Anmärkningsvärt är emellertid hur olika förhållandena var vid Svartvik och Sund när det gällde relationen mellan försågarnas och plankstaplarnas dagsförtjänster. Vid Sund låg plankstaplarna konstant på en högre nivå än försågarna och dessutom följde dessa två yrkesgruppers dagsförtjänster varandra relativt väl. Vid Svartvik framträder däremot knappast vare sig något samband eller en konsekvent skillnad.

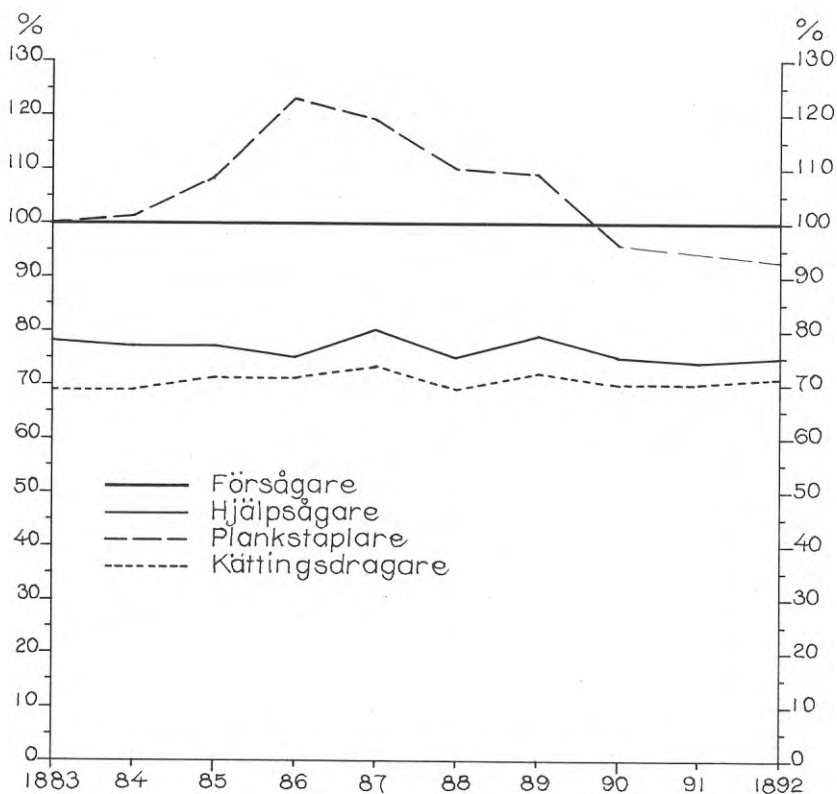
I Svartviksmaterialet är uppgifterna om dagsförtjänster i hyvleriet magrare än motsvarande för de bägge ångsågarna och brädgården. Det finns en svag tendens till utjämning av de olika yrkesgruppernas dagsförtjänster. Någon motsvarande tendens kan inte spåras i materialet, som rör ångsågarna och brädgården. I hyvleriet hade hyvlarna en ganska negativ löneutveckling, relativt de övriga, men denna yrkesgrupp var hela tiden den bäst betalda. Hyvlarna var avsevärt bättre betalda än samtliga yrkesgrupper vid ångsågarna och brädgården. I hyvleriet hade vidare klyvarna både en mer positiv löneutveckling och ett högre löneläge än kaparna. Matarna låg på ett konstant relativt löneläge och en låg och sjunkande lönenivå.

Tabell 44. Tvärsnitt av dagsinkomster vid Svartvik 1885 och 1890

Yrke	1885		1890	
	Stand. dagsf. Kr	Stand. dagsf. index försåg. = 100	Stand. dagsf. Kr	Stand. dagsf. Index försåg. = 100
Ångsågarna				
Försågare	3,46	100	3,33	100
Hjälpsågare	2,62	76	2,50	75
Förkantare	3,56	103	3,34	100
Hjälpkantare	2,16	62	2,26	68
Eldare	2,87	83	2,85	86
Spånkarl	2,00	58	2,82	85
Kättingsdragare	2,26	65	2,15	64
Ribblastare	1,80	52	1,71	51
Brädgården				
Plankstaplare	3,74	108	3,14	94
Ströbärare	1,28	37	1,10	33
Hyvleriet				
Hyvlare	4,36	126	4,06	122
Putsare	2,35	68
Kapare	2,15	62	2,42	73
Klyvare	3,21	93	3,07	92
Matare	1,25	36	1,14	34

Uppgifterna avser i förekommande fall ett genomsnitt av gamla och nya sågen.

Källa: Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m. m., Svartviks bolag, SCA.

Figur 12. Relativ dagsförtjänst för yrkesgrupper vid Svartvik

Årsmedeltal 1883-1892. Försågares dagsförtjänst = 100.

Källa: Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m. m., Svartviks bolag, SCA.

7.8 Försågarnas, plankstaplarnas och hyvlarnas löneutveckling

Om syftet är att välja ut några få typiska och löneledande yrkesgrupper för att beskriva sågverksarbetarlönernas trendmässiga utveckling, faller

valet ganska självklart på försågarna, plankstaplarna och hyvlarna. Då täcks ångsågen, brädgården och hyleriet in på ett bra sätt.

Helt oproblematiskt är detta dock inte. Det skedde förändringar i de olika arbetargruppernas relativa löneläge, som har visats i de föregående avsnitten. Så t. ex. försämrades hjälpsågarnas relativa löneläge i förhållande till försågarna. Från ca. 1880 dock endast i mycket liten utsträckning.

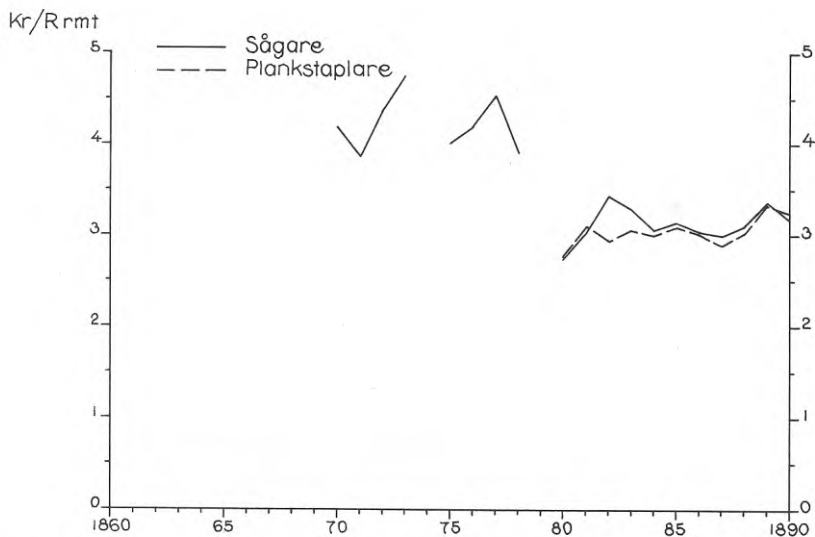
I »Wages in Sweden» finns det uppgifter om försågarnas och plankstaplarnas löner. Dessa bägge yrkesgrupper får i huvudsak representera sågverksindustrin i detta verk. Det finns därstädes ett sammanvägt index över hela sågverksindustrin, som dock, som Bo Gustafsson har visat, i huvudsak avser den norrländska sågverksindustrin.¹⁾ Detta index innehåller endast sporadiska uppgifter om försågarnas dagsförtjänster under 1870-talet och inga alls om plankstaplarna före år 1880. Det finns även en särskild presentation av dagsförtjänsternas utveckling vid Sund i detta verk. Denna ger i viss mån, även om materialet är sporadiskt, kompletterande uppgifter rörande 1860- och 1870-talen. Författarna till »Wages in Sweden» använde sig av en kinetisk metod i kombination med ett kedjeindex. De valde ut ett litet antal typiska arbetare, friska män i sin mest arbetsföra ålder. Dessa arbetares förtjänstutveckling fick representera de övriga arbetarnas. Denna metod bör ge en något för hög nivå, men detta accepterades eftersom intresset i huvudsak knöts till lönernas trendmässiga utveckling, vilket bör särskilt observeras vid behandlingen av materialet.²⁾

Uppgifterna i »Wages in Sweden» sammanfattas med diagrammen i figurerna 13 och 14. Den bild, som detta för tiden före år 1880 ganska magra material ger, är att sågverksarbetarnas dagsförtjänster i mycket var beroende av trävarukonjunkturen. När denna vände i slutet av 1860-talet började försågarnas dagsförtjänster att stiga. De sporadiska uppgifter, som finns för 1870-talet, påvisar ett mycket högt löneläge under detta decenniums storår. Vid 1879 års kris sänktes dagsförtjänsterna kraftigt. De tycks ha varit högre under 1880-talet än under 1860-talet, men samtidigt klart under 1870-talets nivå. En samvariation mellan trävarupriser och dagsförtjänster kan konstateras. I övrigt präglades 1880-talet av en hög grad av stabilitet i löneläget och endast av en svag stegring. Detta gäller såväl försågare som plankstaplare.

Uppgifterna i »Wages in Sweden» kan jämföras med lönestatistiken från Svartvik. I diagrammet i figur 15 ges utvecklingen av årliga genom-

¹⁾ Gustafsson, B: A. a., s. 126.

²⁾ Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: A. a., I, s. 15-46.

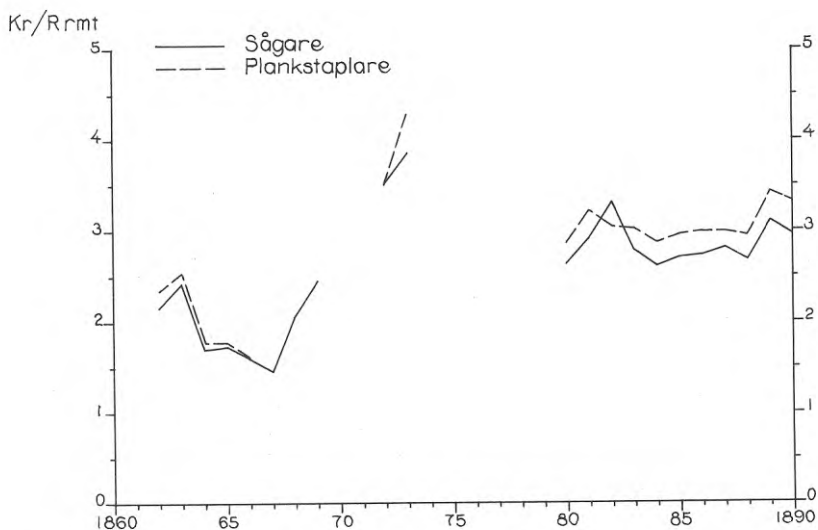
Figur 13. Standarddagsförtj. för försågare och plankstaplare i riket

Källa: Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: Wages in Sweden 1869-1930, I, s. 143.

snitt av försågarnas dagsförtjänst vid Svartvik 1883-1892.¹⁾ Jämfört med utvecklingen av sifferserierna i »Wages in Sweden» märks särskilt att året 1889 inte alls framstår som något rekordår i Svartviksmaterialet. Dessutom är korrelationen mellan trävarupriser och dagsförtjänster avsevärt svagare i detta senare material. Även i Svartvik fanns det emellertid en långsiktig tendens till stigande dagsförtjänster för försågare under 1880-talet även om denna tendens var mycket svag. Viktigt är att dagsförtjänstens variation mellan olika tidpunkter under varje år var mycket stor. I diagrammet i figur 16 ges hur variationskoefficienten,²⁾ beräknad årsvis, utvecklades för försågare vid Svartvik. Det framgår av diagrammet att variationskoefficienten minskade något fram till 1880-talets andra hälft då den tycks ha stabiliserat sig på en nivå, som varierade mellan tio och 20 procent.

¹⁾ Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m. m., Svartviks bolag, SCA.

²⁾ Standardavvikelsen i procent av medelvärdet.

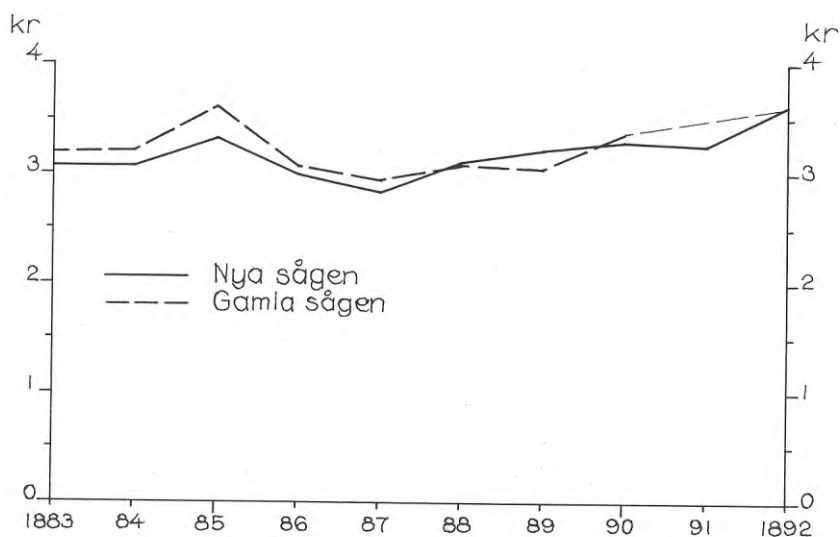

Figur 14. Standarddagsförtj. för försågare och plankstaplare vid Sund

Källa: Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: Wages in Sweden 1869-1930, I, s. 453.

Med diagrammet i figur 17 illustreras utvecklingen av plankstaplarnas dagsförtjänster vid Svartvik. De årsvisa variationerna för dessa arbetares dagsförtjänster visade i motsats till försågarnas ingen tendens till utjämning. Variationskoefficienten låg här för de flesta år på mellan 25 och 30 procent. Inte heller kan någon tendens till stegring av lönenivån konstateras. Även i »Wages in Sweden» ligger plankstaplarnas dagsförtjänster på en mera konstant nivå än försågarnas. Vid Svartvik liksom i den sammanvägda serien i »Wages in Sweden» låg plankstaplarnas och försågarnas dagsförtjänster på ungefär samma nivå, men vid Sund låg plankstaplarnas löner i allmänhet över försågarnas.

Sammanfattningsvis kan sägas att försågarnas dagsförtjänster sjönk kraftigt från 1877, och efter någon återhämtning präglades dessa av stagnation under 1880-talet. Löneutvecklingen före ca. 1880 är emellertid mycket ofullständigt känd. Materialet om plankstaplarnas dagsförtjänster är magrare än det om försågarnas. Under 1880-talet var deras lönenivå ganska konstant. Vid några sågverk, men inte alla, kan dock konstateras en viss stegring mot slutet av detta decennium.

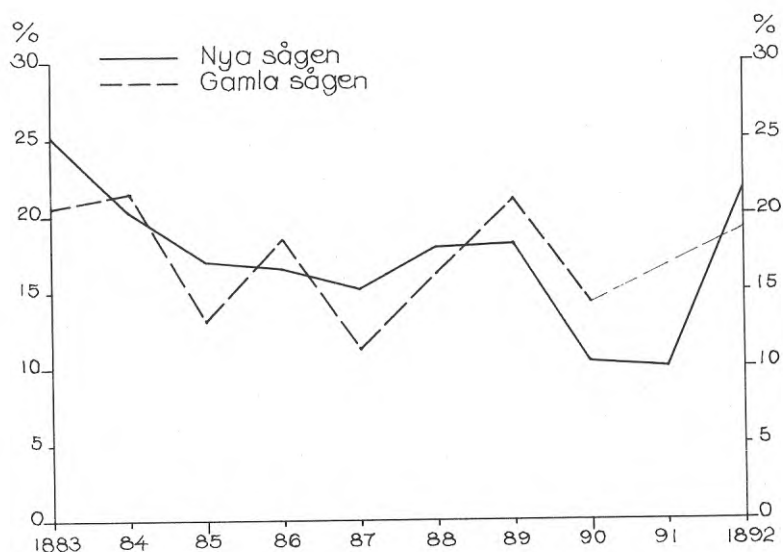
Figur 15. Försågarnas dagsförtjänst vid Svartvik

Årsgenomsnitt 1883-1892, gamla respektive nya sågen. Uppgift saknas för gamla sågen 1891.

Källa: Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m. m., Svartviks bolag, SCA.

Med diagrammet i figur 18 illustreras utvecklingen av hyvlarnas dagsförtjänster vid Svartvik. Tyvärr är materialet om denna yrkesgrupp ytterst ofullständigt. Denna yrkesgrupps löner behandlas inte i »Wages in Sweden», varför några jämförelser inte kan göras, inte heller finns det några uppgifter för tiden före 1883. Den höga nivå som hyvlarnas löner låg på var anmärkningsvärd. Även om variationerna var stora tycks denna yrkesgrupps dagsförtjänster vid Svartvik ha legat på en något högre nivå i början av 1880-talet än mot slutet av detta decennium. Hyvlarna var den bäst betalda av alla yrkesgrupper vid Svartviks ångsågar, brädgård och hyvleri, men deras löneutveckling var inte särskilt positiv. De säsongsvisa variationerna var lägre för hyvlarna än för försågarna och plankstaplarna. Variationskoefficienten låg på endast mellan tio och 15 procent, men någon sjunkande tendens fanns inte.

Slutligen kan konstateras att både försågare och plankstaplare utifrån Svartviksmaterialet mycket väl kan ses som typyrken för att beskriva trenden hos samtliga vuxna arbetares dagsförtjänstutveckling, vid ångså-

Figur 16. Variationskoefficient för dagsförtj. vid Svartvik

Försågare 1883-1892, gamla respektive nya sågen. Uppgift saknas för gamla sågen 1891.

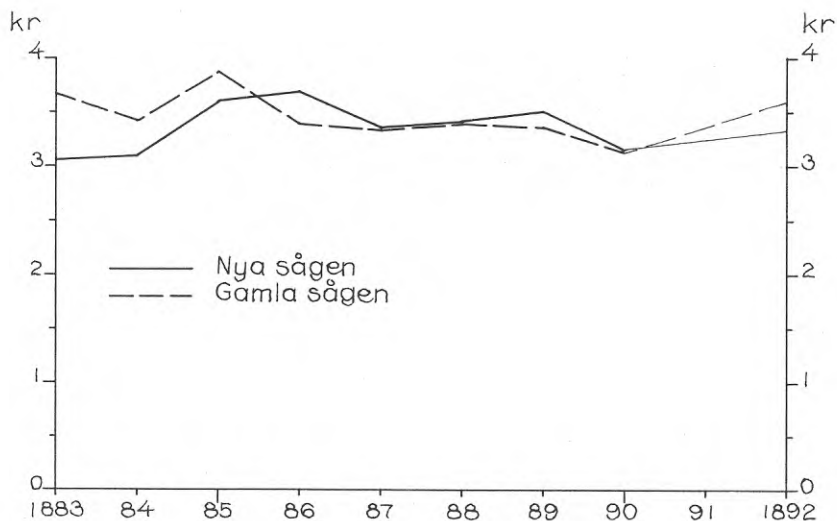
Källa: Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m. m., Svartviks bolag, SCA.

garna respektive brädgården, utom för de som arbetade mot »den vanliga dagpenningen i brädgården». Särskilt stor var korrelationen mellan försågarnas och andra yrkesgruppers dagsförtjänster.¹⁾ Detta var väntat utifrån sågackordets konstruktion.

Dagpenningen i brädgården var däremot endast beroende av arbetsdagens längd. Den baserade sig i Svartvik under åren 1883-1892 på en fast timlön på 12,5 öre.

Däremot kan inte hyvlarna på samma sätt användas som typyrkesgrupp för att illustrera hyvleriets lönetrender. Förtjänstutvecklingen för olika yrkesgrupper därstädes var allt för oregelbunden, även om en del av dem hade en dagsförtjänstutveckling, som påminde om hyvlarnas. I diagrammet i figur 18 har sliparnas dagsförtjänst lagts in som ett kompletterande exempel från hyvleriet.

¹⁾ T. ex. mellan försågarnas och hjälpsågarnas respektive mellan försågarnas och förkantarnas dagsförtjänster var korrelationskoefficienten i Svartviksmaterialet 0,93 respektive 0,84.

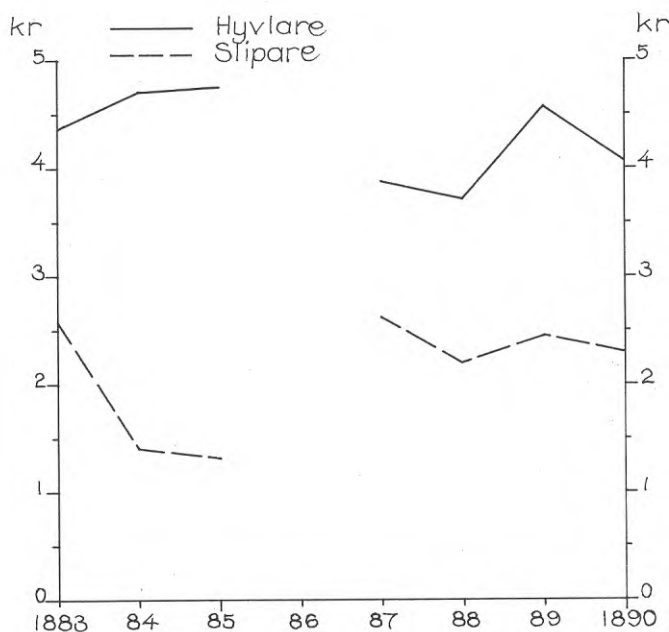
Figur 17. Plankstaplarnas dagsförtjänst vid Svartvik

Årsgenomsnitt 1883-1892, gamla respektive nya sågen. Uppgift saknas för 1891.

Källa: Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m. m., Svartviks bolag, SCA.

7.9 Årsinkomsternas utveckling

De uppgifter, som finns om årsinkomster för sågverksarbetarna under den studerade perioden, åren 1860-1890, är mycket mer sporadiska och bygger på ett magrare och osäkrare underlag än uppgifterna om dessa arbetares dagsförtjänster. I »Wages in Sweden» finns dock ett försök att konstruera ett sammanhängande index över de fast anställda försågarnas årsinkomster. Särskilt för tiden före 1880 bygger detta index på en källmässigt magert underlag. Detta index illustreras med diagrammet i figur 19, där även en jämförelse görs med det av författarna till »Wages in

Figur 18. Hyvlarnas och sliparnas dagsförtjänst vid Svartvik

Årsgenomsnitt 1883-1892. Uppgift saknas för 1886.

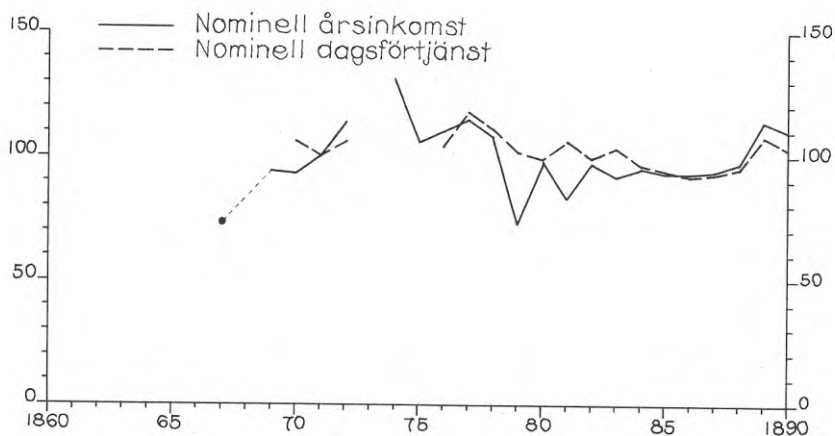
Källa: Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m. m., Svartviks bolag, SCA.

Sweden» konstruerade, i föregående avsnitt refererade, indexet över försågarnas dagsförtjänster.¹⁾

Bo Gustafsson, som har utsatt lönestatistiken rörande sågverksarbetarna i »Wages in Sweden» för en omfattande kritisk granskning vad beträffar perioden efter år 1890, har funnit att dessa årsinkomstuppgifter genomgående är för höga, även om de troligen speglar utvecklingen i Västernorrlands län bättre än t. ex. utvecklingen i hela Norrland, men att trenden som dessa uppgifter indicerar är relativt rimlig.²⁾ Detta är inte att förvåna eftersom själva den metod som använts vid insamlandet av rådata och deras bearbetning bör leda till för höga tal. Viktigt här är den delvis uttalade och delvis underförstådda strävan efter att finna typiska

¹⁾ Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: A. a., I, s. 143.

²⁾ Gustafsson, B: A. a., s. 110-153.

Figur 19. Nominell årsinkomst och dagsförtjänst för försågare

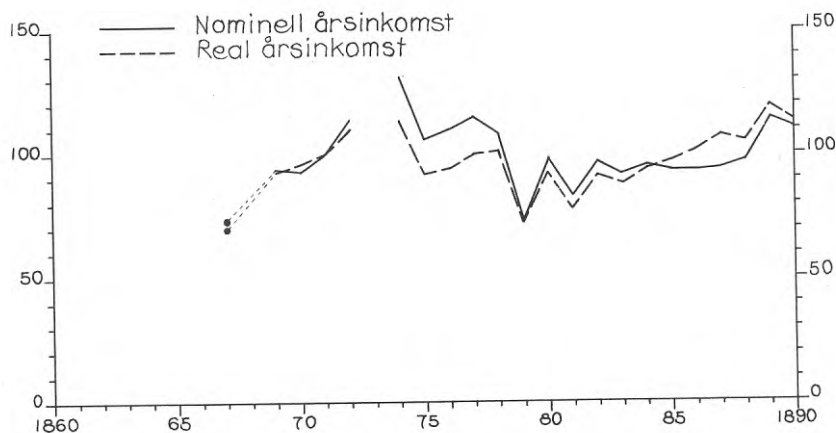
Index 1871 = 100, riksgenomsnitt.

Källa: Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: Wages in Sweden 1869-1930, I, s. 143.

eller kanske ideala löner. Författarna till »Wages in Sweden» använde sig av en kinetisk metod i kombination med kedjeindex.¹⁾ Den metod de använde leder till ett visst beroende mellan beräknade dagsförtjänster och årsinkomster. Den förhållandevis goda överensstämmelsen mellan index för årsinkomster och dagsförtjänster, utom vid vissa undantagstillfällen, som exempelvis vid krisen och den stora strejken år 1879, pekar på att vinsten med att använda ett årsinkomstindex är liten.

Uppgifterna om sågverksarbetarnas årsinkomster under 1860-talet är utomordentligt magra och sporadiska. Bättre serier över 1860-talets sågverksarbetarårsinkomster är en angelägen men svår uppgift att ta fram. Uppenbarligen varierade dessa mycket mellan olika sågverk. Uppgifterna i »Wages in Sweden», som tycks vara relativt höga, baserar sig för detta decennium huvudsakligen inte på uppgifter från sågverk i Sundsvallsdistriktet. Vid Sund var den genomsnittliga årsinkomsten år 1869

¹⁾ Jämför diskussionen i föregående avsnitt.

Figur 20. Nominell och real årsinkomst för försägare

Index 1871 = 100, riksgenomsnitt.

Källa: Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: Wages in Sweden 1869-1930, I, s. 143, och Myrdal, G: The Cost of Living in Sweden 1830-1930, s. 197.

för de fast anställda arbetarna, bortsett från de specialarbetare som hade årslön, 533 R rmt. Fastboende minderåriga pojkar som sysselsattes vid ångsågen, mer eller mindre tillfälligt, kom endast upp till en genomsnittlig total årsinkomst av 202 R rmt.¹⁾

När det gäller 1870-talet kan uppgifterna i »Wages in Sweden» kompletteras med dels sådana som tagits fram av författarna till »Sundsvalls-trejken 1879», dels sådana som kan hämtas i Curry Treffenbergs officiella rapport över händelserna 1879. Dessa presenteras i tabell 45 respektive tabell 46. Sifferserien i »Wages in Sweden» ter sig inte alls orimlig vid en jämförelse med dessa uppgifter utom när det gäller krisen kring år 1879. Vad som framförallt framkommer är hur mycket årsinkomsterna för en försägare varierade mellan olika sågverk. Löneutvecklingen och framför allt lönenivån tycks på intet sätt ha varit enhetlig i Sundsvallsdistriktet under detta decennium.²⁾

¹⁾ Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA. R rmt: Riksdaler riksmünt. Författarna till »Wages in Sweden» ger ingen serie över årsinkomsterna vid Sund eftersom beräkningen av dessa tycks ha givit allt för höga tal.

Tabell 45. Årsinkomster för försägare i Sundsvallsdistriktet 1871-1880

År	A	B	C	D	E	R
1871	760	560	743
1872	890	476	850
1873	917	716	..
1874	968	894	970
1875	973	728	787
1876	1 056	773	945	820
1877	..	773	945	969	..	853
1878	..	710	950	681	..	806
1879	..	568	690	516	..	540
1880	..	722	..	712	..	727

R rmt respektive kr. A: Tunadal, B: Johannesvik, C: Kubikborg, D: Klampenborg, E: Vifsta varf, R: Riksgenomsnitt.

Källa: Sundsvallsstrejken 1879, s. 263, och Bagge, G, Lundberg, E, Svenilson, I: Wages in Sweden 1860-1930, I, s. 143.

Uppgifterna i »Wages in Sweden» om årsinkomster ligger klart högre för år 1878 än Curry Treffenberg. Om inkomsterna antas ha sänkts med 20-25 procent år 1879, som har anförts i litteraturen, är även uppgifterna för år 1879 och troligen även de för år 1880 betänkligt höga i »Wages in Sweden».¹⁾

Uppgifterna ur Curry Treffenberg rapport kan sammanfattas med följande uppställning, som väl illustrerar löneskillnaderna mellan olika sågverk:²⁾

	L ä g s t a m e d e l - å r s l ö n	Högsta medel- årslön	Medel- årslön
Maximum	775	1 200 kr	930 krkr
Minimum	250	700 kr	428 krkr

²⁾ Sundsvallsstrejken 1879, s. 260 och 263, och Treffenberg, C: A. a., tab 6.

¹⁾ Sundsvallsstrejken 1879, s. 260-265.

²⁾ A. a., s. 261.

År 1878 kunde alltså skillnaden i årsinkomst för arbetare med likartade arbetsuppgifter vid olika sågverk vara över 500 kronor. Något samband med sågningstiden vid sågverket finns det inte. Den högsta medelårslönen vid sågverk med den vanligaste sågningstiden, som var 9 månader, varierade mellan 700 kronor och 1 075 kronor. Olika höga ackordssatser och olika god tillgång på extra arbete på daglistan är de förklaringar som kan ges på dessa mycket stora löneskillnader.

För 1880-talets del är uppgifterna om årsinkomster för sågverksarbetare i »Wages in Sweden» av betydligt högre kvalitet än för de bägge föregående decennierna. Enhetligheten i lönesättning blev också av allt att döma mycket större. Indexets användbarhet för att beskriva årsinkomsternas utveckling under detta decennium är därför säkrare än under de föregående.

Sammanfattningsvis kan emellertid sägas att den allmänna bild av trenden som framkommer ur uppgifterna i »Wages in Sweden» troligen stämmer relativt väl. Med reservation för att löneutvecklingen tedde sig mycket olikartad vid olika sågverk steg årsinkomsterna kraftigt vid sågverken i Sundsvallsdistriktet under 1870-talets högkonjunktur. Vid slutet av 1870-talet, särskilt år 1879, sjönk dessa arbetares årsinkomster kraftigt. Från denna låga nivå skedde sedan under 1880-talet en sakta återhämtning, dock ej upp till 1870-talets rekordnivå, men klart över 1860-talets nivå. Långsiktigt över hela trettioårsperioden 1860-1890 var emellertid årsinkomsternas nivå relativt konstant trots alla starka och till en stor del konjunkturbetingade variationer.

7.10 Sågverksarbetarnas reallöner

Hittills har endast de nominella lönerna för sågverksarbetarna behandlats. Någon hänsyn till prisutvecklingens inverkan på sågverksarbetarnas köpkraft har inte tagits. Eftersom tillförlitliga indexserier som beskriver prisutvecklingen i Sundsvallsdistriktet saknas är detta en ganska svår uppgift. Gunnar Myrdals index i »Cost of Living in Sweden» kan emellertid tjäna som ett surrogat för ett lokalt index, även om detta index huvudsakligen syftar till att beskriva prisutvecklingen i hela landet. Användandet av detta index har försvarats med att även om prisnivån var högre i Sundsvallsdistriktet och de kortsiktiga prisfluktuationerna större bör dock den långsiktiga trenden ha varit likartad. Riktigt tillfredställande är det emellertid inte att använda detta index. I figur 20 jämförs försågarnas

Tabell 46. Årsinkomst vid sågverk i Sundsvallsdistriktet 1878

S nr	Högsta årsinkomst		Medel- årsinkomst		Lägsta årsinkomst		Såg- nings tid, mån.	Såg-kill- nad L
	Kr	Ant. arb.	Kr	Ant. arb.	Kr	Ant. arb.		
1	825	34	625	64	475	18	9	350
2	1 019	15	859	11	673	60	9	346
3	750	140	550	154	400	26	9	350
4	640	..	500	..	400	..	7	240
5	1 000	26	810	28	600	131	9,5	400
6	1 200	48	825	80	450	12	10	750
7	1 110	10	930	15	775	19	8	335
8	1 050	50	750	80	550	30	9	500
9	1 075	17	800	103	500	55	9	575
10	850	..	650	..	400	..	8,5	400
11	700	10	620	4	390	..	9	310
12	700	28	475	25	275	2	7	425
13	832	7	428	49	250	2	9	582
14	700	35	550	45	400	20	8	300
15	6	..
16	800	40	650	30	500	25	7,5	300

S nr: Sågverk nummer. Skillnad L: Skillnad mellan högsta och lägsta årslön.

Källa: Treffenberg, C: Arbetarestrejken i trakten af Sundsvall år 1879, tab. 6.

nominella årsinkomster, enligt »Wages in Sweden», med en real årsinkomst beräknad med hjälp av detta.¹⁾

Användandet av det myrdalska indexet för att deflatera sågverksarbetarlöner i Sundsvallsdistriktet under åren 1860-1890 bör omgärdas med en stark reservation, eftersom så lite är känt om vilken prisbild, som mera i detalj mötte sågverksarbetarna, och blev bestämmande för deras köpkraft. Trots detta måste det dock konstateras att den allmänna bild av trenden som framträder är ganska rimlig. Det begynnande 1870-talets högkonjunktur med stigande löner och priser synes ha medfört en

¹⁾ Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: A. a., I, s. 143, och Myrdal, G: The Cost of Living in Sweden 1830-1930, s. 197. Trots dess brister är det myrdalska indexet vida använt. Se t. ex. Björklund, J: A. a., s. 43, och Sundsvallsstrejken 1879, s. 263-265.

stegring av sågverksarbetarnas reala inkomster. När vid 1870-talets slut både priser och löner föll, tycks reallönerna ha pressats tillbaka kraftigt. Reallönerna under 1880-talet låg över 1860-talets nivå och steg snabbare än de nominella.

Kostnaderna för livsmedel spelade en stor roll för sågverksarbetarnas hushållsbudget. Hur stor del av deras hushållsutgifter, som gick åt för inköp av livsmedel under den här studerade perioden är inte känt. Livsmedelskonsumtionens betydelse för dessa arbetares levnadskostnader förstärktes ytterligare genom att bostäder och ved till bränsle oftast var en löneförmån, i alla fall för de fast anställda. Enligt socialstyrelsens levnadskostnadsundersökning 1913 svarade livsmedelskonsumtionen för 53 procent av utgifterna för tio undersökta sågverksfamiljer i Gävle, som dock måste ses som rena mönsterfamiljer.¹⁾ I budget B, som ligger till grund för det myrdalska levnadskostnadsindexet svarar livsmedel för 55 procent. Detta måste naturligtvis ses som ett argument för detta index användbarhet i detta sammanhang.²⁾

De stora variationerna och det höga prisläget i Västernorrland kan illustreras med lokala prisserier över enstaka varor. Med diagrammet i figur 21 ges prisutvecklingen enligt den myrdalska prisserien för kött och råg som exempel.³⁾

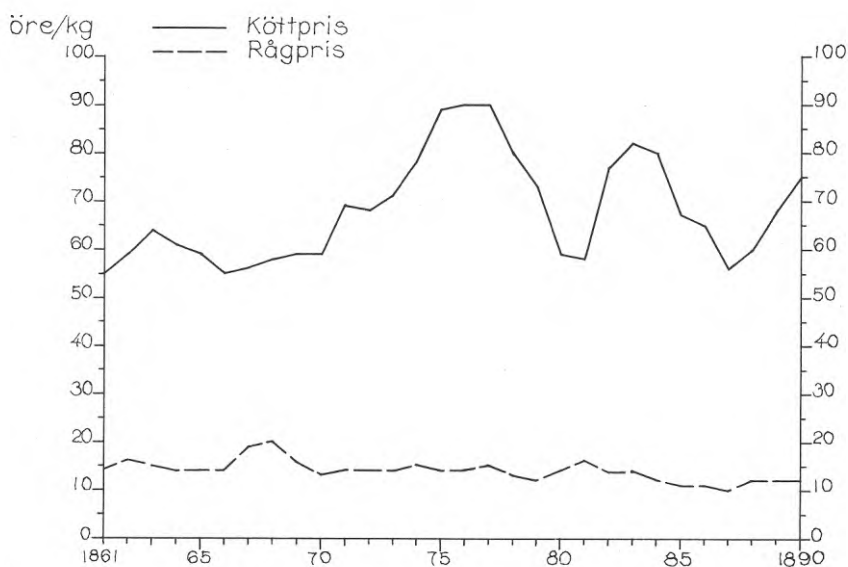
Vad detta sistnämnda diagram framför allt illustrerar är att sågverksarbetarna mötte ett kraftigt varierande prisläge och att deras köpkraft därför också varierade kraftigt från år till år.⁴⁾ Framför allt under 1880-talet var deras nominella löneutveckling mycket jämnare än prisutvecklingen. Priserna i Västernorrland var både högre och mer fluktuerande än riksgenomsnittet. Deflatering av sågverksarbetarnas pennin-glöner med det myrdalska indexet kan därför endast göras för att illustrera den långsiktiga trenden i dessa arbetares reallöneutveckling och även för detta ändamål är en sådan deflatering behäftad med en stor osäkerhet.

¹⁾ SOS, Levnadskostnaderna i Sverige 1913-1914, III.

²⁾ Myrdal, G: A. a. Jämför även Gustafsson, B: A. a., s. 143-149.

³⁾ Myrdal, G: A. a., s. 47, 64, 66, 210-211 och 221-222. G Myrdal framhåller att prisserierna för Västernorrlands del bygger på ett svagt underlag, till en stor del på markegångstaxan. Denna ger i huvusak samma bild som de myrdalska prisserierna. Jämför Jörberg, L: A History of Prices in Sweden 1732-1914, I, s. 145, 148, 309 och 311. Uppgifter om prisutvecklingen i Västernorrland finns även i Östman, H: Norrlands ekonomiska utveckling sedan mitten av 1800-talet, s. 49-53 och 90-92.

⁴⁾ Variationskoefficienten var för både råg- och köttpriset över 15 procent, beräknat för hela tidsperioden 1861-1890. Någon samvariation fanns inte. Rågpriset hade en mycket svagt sjunkande trend, medan köttpriset hade en lika svagt stigande trend.

Figur 21. Köttpris och rågpris i Västerbottens län 1860-1890

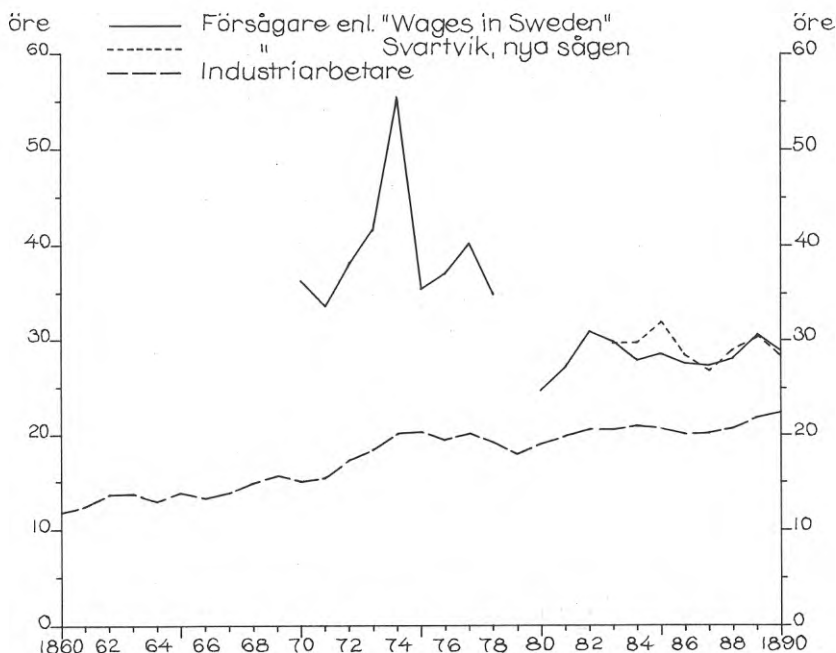
Källa: Myrdal, G: *The Cost of Living in Sweden 1830-1930*, s. 210-211 och 221-222.

7.11 Försågarnas och industriarbetarnas löneutveckling

I detta avsnitt skall försågarnas timförtjänster och årsinkomster jämföras med genomsnittet för industriarbetarna. I diagrammet i figur 22 ges försågarnas timförtjänster enligt »Wages in Sweden» och den genomsnittliga timförtjänsten för industriarbetare enligt denna källa. I diagrammet i figur 23 ges analogt försågarnas och industriarbetarnas årsinkomster, allt hämtat ur samma källa. En källkritisk bedömning av genomsnittslönerna för industriarbetare i »Wages in Sweden» faller utanför ramen för denna framställning och dessa uppgifter är endast medtagna för att möjliggöra en grov jämförelse.¹⁾

¹⁾ Bagge, G, Lundberg, E, Svernilson, I: A. a., I, s. 48 och s. 143.

I »Wages in Sweden» används inte data om den verkliga arbetsdagens längd för att beräkna timförtjänsten för försägare utifrån data om dagsförtjänsten, utan interpolerade tal. Dessa är orealistiska.¹⁾ Felaktigheterna har emellerid ingen avgörande betydelse för den jämförelse, som det här är frågan om.²⁾

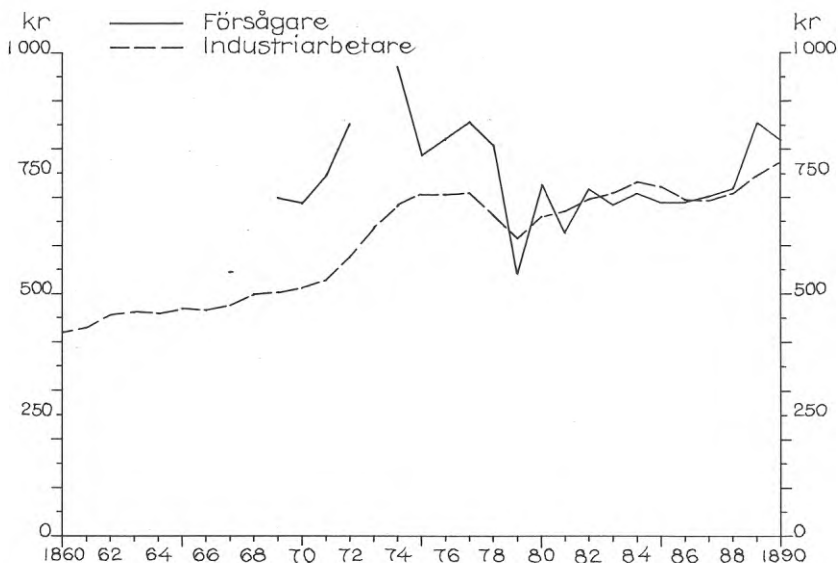

Figur 22. Försägarnas och industriarbetarnas timförtjänst 1860-1890

Källa: Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: Wages in Sweden 1860-1930, I, s. 48 och 143.

1) Jämför avsnitt 8.2.

2) Detta stärks av det faktum att resultatet av jämförelsen för 1880-talets del skulle bli den samma om istället för uppgifterna i »Wages in Sweden» lönestatistiken från Svartvik (hämtad ur Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m. m., Svartviks bolag, SCA) använts och dagsförtjänsterna i denna senare källa omräknas till timförtjänster med hjälp av den i avsnitt 8.2 beräknade arbetsdagens längd i brädgården.

Figur 23. Försågarnas och industriarbetarnas årsinkomst 1860-1890

Källa: Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: Wages in Sweden 1860-1930, I, s. 48 och 143.

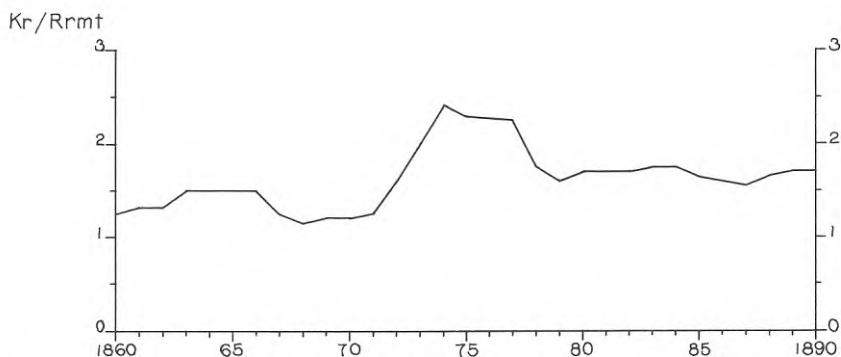
Försågarnas timförtjänster låg under hela perioden kraftigt över genomsnittet för industriarbetare och fluktuationerna var också mycket större. Dessa skillnader är så stora att de kan anses belagda trots att varken urvals- eller bearbetningsmetod i »Wages in Sweden» egentligen tillåter denna typ av jämförelser. Förklaringarna till dessa skillnader bör sökas i sådana faktorer som högre lönsamhet och konjunkturkänslighet inom sågverksindustrin än inom industrin i genomsnitt, samt i det faktum att sågverksindustrin var en säsongindustri. Den högre allmänna prisnivån längs Norrlandskusten spelade möjligen också en roll.

Det var emellertid endast under 1870-talets storår som försågarna hade högre årsinkomster än industriarbetarna i genomsnitt. Det bör även framhållas att försågarnas årsinkomster under 1870-talet varierade mer från sågverk till sågverk än vad som framgår av uppgifterna i »Wages in Sweden». Under 1880-talet följde försågarnas årsinkomster relativt väl genomsnittet för industriarbetarna, även om fluktuationerna år från år var mycket större inom sågverksindustrin än i industrin i genomsnitt.

Denna relativa samstämmighet mellan försågarnas årsinkomster och genomsnittet för industrin gällde även under 1890-talet.¹⁾

7.12 Sågverksarbetarnas och lantarbetarnas löner

Det kan vara av intresse att jämföra löneutvecklingen inom jordbruket i Västernorrlands län med sågverksindustrin. Bland annat som en del av förklaringen på frågan om varför så få jordbruksarbetare i trävarusocknarna rekryterades till sågverksindustrin. Markegångstaxans drängedagsverke ger ett mått på dagsförtjänstens storlek inom jordbruket, även om detta är ett ganska dåligt mått. Hur drängedagsverkets värde utvecklades i Västernorrlands län framgår av diagrammet i figur 24.²⁾

Figur 24. Drängedagsverke enligt markegångstaxa i Västernorrlands län

Källa: Jörberg, L: A History of Prices in Sweden 1732-1914, I, s. 600 och 603.

Lönenivån inom jordbruket i sågverksdistrikten pressades uppåt av den stora efterfrågan på arbetskraft inom sågverksindustrin. Detta har ett flertal författare omvittnat. Av diagrammet framgår att det var särskilt

¹⁾ Gustafsson, B: A. a., s. 149-153.

²⁾ Jörberg, L: A History of Prices in Sweden 1732-1914, I, s. 600 och 603. Lönerna i jordbruket har på detta vis jämförts med sågverksindustrin av Östman, H: A. a., s. 90-92.

högkonjunkturen i början av 1870-talet, som pressade upp lönerna inom jordbruket. Under hela perioden från omkring 1870 till mitten av 1880-talet följde emellertid lönenivån samma utvecklingstrend som förså-garnas i stort, även om själva nivån inom jordbruket hela tiden var lägre och fluktuationerna mindre. Det finns även ett samband under andra hälften av 1880-talet även om överensstämmelsen då är mindre.¹⁾

En viktig reservation mot sådana jämförelser är att både arbets- och lönevillkor var så olika att det förtar en del av meningfullheten i att jämföra annat än trender.²⁾

7.13 Grovarbetare och yrkesarbetare

När författarna till standardverket »Wages in Sweden» i sin undersökning av löneförhållandena inom sågverksindustrin skall välja ut två yrkesgrupper som typfall tar de, analogt med tillvägagångsättet inom andra industribranscher, sin utgångspunkt i en indelning av arbetarna i vad som brukar kallas kompetensgrupper. En yrkesgrupp får representera yrkesarbetarna, »the skilled workers», och en får representera grovarbetarna, »the unskilled workers». Valet faller då självklart på försågarna, som anses uppfylla kriterierna för yrkesarbete, och stabbläggarna eller plankstaplarna, som anses uppfylla kriterierna för grovarbete. Dessa bägge yrkesgrupper är utan tvivel de två viktigaste inom sågverksindustrin, och kan även anses i någon mening för typiska, men de är bägge två några av de högst avlönade.

Såvida syftet är att representera sågverksarbetarna med två yrkesgrupper, som dels är centrala och viktiga och som dels sysselsätter ett stort antal manliga arbetare i deras mest produktiva ålder, då bör självklart dessa bägge yrkesgrupper, försågare och stabbläggare, väljas ut. Detta är också fallet inte bara i »Wages in Sweden» utan också hos t. ex. Bo Gustafsson. Detta kan vara klokt bara innebörden av valet står klart.³⁾

1) Om sambandet mellan sågverkens löner och lönerna inom jordbruket i Västernorrlands län jämför Västernorrlands län 1871-1895, s. 23-50.

2) För en jämförelse med vad Sunds bolag betalade för jordbruksarbete vid ångsågens hemman år 1869 se avsnitt 5.8.

3) För diskussionen i detta avsnitt har följande litteratur använts: Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: A. a., I, s. 140-142, Braveman, H: Labour and Monopoly Capital, s. 424-449, Gustafsson, B: A. a., s. 110-111, Olsson, R: A. a., s. 55-63, Olsson, U: Lönepolitik och lönestruktur, s. 53, och Östman, K: Stabbläggare och andra noveller.

Det är emellertid mera tveksamt i vilken mening dessa bägge yrkesgrupper kan sägas representera de bägge kompetensgrupperna, yrkesarbetare och grovarbetare. För de speciella förhållanden, som rådde inom sågverksindustrin, är denna indelning i kompetensgrupper överhuvudtaget inte särskilt lyckad. För lönesättningen och de olika arbetargruppernas relativa löneläge hade den ingen relevans alls. Faktorer, som hur tungt eller farligt ett arbete var att utföra, spelade en nästan lika stor roll för lönesättningen, som vilken erfarenhet och yrkesskicklighet arbetet krävde. De stora löneskillnaderna gick mellan vuxna män på den ena sidan och kvinnor och minderåriga på den andra och inte inom gruppen vuxna män.

Författarna till »Wages in Sweden» går vidare och inför även kompetensgruppen tillärda arbetare, »semi-skilled workers». De delar sedan in de olika yrkesgrupperna inom sågverksindustrin i kompetensgrupper på så vis som framgår av uppställningen nedan.

Yrkesarbetare	Tillärda arbetare	Grovarbetare
Timmersorterare		
Försågare	Hjälpsågare	
Förkantare	Hjälpkantare	
Plankjusterare	Planksorterare	Plankdragare
		Plankbärare
		Plankstaplare
		Planklastare
<hr/>		
		Splitvedsdragare
		Knubbdragare
		Sågspånsdragare

Strecket i uppställningen ovan kan anses utgöra gränsen mellan en »höglönegrupp» och en »låglönegrupp» inom sågverksindustrin. Dessa begrepp avser naturligtvis inte dessa gruppers absoluta lönenivå utan tjänar endast till att illustrera deras relativa läge på löneskalan.

De yrkesgrupper, som finns över strecket i uppställningen, och som kan anses ha utgjort sågverkets »höglönegrupp», bestod utslutande av vuxna män i sin mest produktiva ålder. Löneskillnaderna inom denna grupp var små. Det är därför inte orimligt att välja ut en eller ett par av dessa grupper som typfall, som får representera hela gruppen. Dessutom var det ofta så att många av de arbetare som i »Wages in Sweden» har betecknats som grovarbetare ofta rent av hade en högre lön än många som i samma verk har betecknats som yrkesarbetare. Detta gäller exempelvis för förhållandet mellan försågare och plankstaplare.

Yrkesgrupperna under strecket, som på samma vis kan anses utgöra sågverkets »låglönegrupp», bestod till största delen av minderåriga, både pojkar och flickor, samt ofta även vuxna kvinnor. Fanns det några äldre män sysselsatta vid sågverket fanns även de inom denna grupp.

Inom andra branscher har indelningen av arbetarna i olika kompetensgrupper, i yrkesarbetare och grovarbetare, ett visst historiskt förklaringsvärde när det gäller förändringar av olika industrigrenar från hantverk till en mekaniserad industri. Indelningen har haft och har även fortfarande betydelse för lönesättningen inom verkstadsindustrin.

Yrkesarbete kan definieras som ett arbete som kräver yrkesutbildning. Vanligen räknas då endast yrkesutbildning som är mera omfattande. En vanlig operationell definition av yrkesarbete är att det är sådant arbete som kräver minst tre eller fyra års yrkesutbildning.¹⁾ Med grovarbete avses sådant arbete som inte kräver någon yrkesutbildning alls. Med tillärdas arbetare menas då sådana som inte har fått någon egentlig yrkesutbildning, utan bara en kort instruktion.

Mot detta kan framhållas att eftersom alla arbetsuppgifter kräver någon form av instruktion för att kunna utföras och vissa grovarbeten en ganska omfattande erfarenhet, kan meningsfullheten av gruppen tillärdas arbetare starkt ifrågasättas. Oftast har indelningen av arbetarna i tillärdas arbetare och grovarbetare fått avgöras av frågan huruvida de har handskats med maskiner eller ej. En kusk utför enligt de amerikanska folkräkningarna ett grovarbete medan en lastbilschaufför utför ett tillärdas arbete.

Detta sätt att indela arbetarna leder fram till den statistiska fiktionen att antalet grovarbetare sjunker medan antalet utbildade arbetare ökar i antal, bara för att den tekniska nivån i produktionen höjs. Några har av detta dragit den orimliga slutsatsen att kunskapsnivån hos arbetarna har stigit, när verkligheten mycket väl kan vara den att arbetarnas yrkeskunskaper minskat p. g. a. att de förvandlats från hantverkare till maskinoperatörer.

I en mekaniserad eller automatiserad industri kan det finnas fog för att skilja maskinoperatörerna från de traditionella grovarbetarna. Dessa maskinoperatörer brukar då i detta sammanhang ofta betecknas som tempoarbetare. Några sådana fanns det inte i sågverksindustrin. Hjälpägare och hjälpkantare måste exempelvis ses som blivande försägare och

¹⁾ Det kan naturligtvis diskuteras om försågarna verkligen uppfyllde detta krav. I SCBs förslag till socio-ekonomisk indelning av Sveriges befolkning 1980 används enbart två års yrkesutbildning, som en operationell definition av yrkesarbete. De klassificerar dagens försägare som ej facklärdas arbetare. Se Socio-ekonomisk indelning (SEI), Utvärdering, översyn och komplettering av 1974 års förslag, Rapport från arbetsgruppen för socio-ekonomisk gruppering (ASEG), SCB, bilaga 13, s. 9, och Andersson, L.-G., Eriksson, R., Wärneryd, B.: Att beskriva den sociala strukturen, Utvärdering av 1974 års förslag till socio-ekonomisk indelning, Statistisk tidskrift, 1981, 2, s. 113-136.

förkantare och därför som blivande yrkesarbetare. Någon annan form av yrkesutbildning, än den som gavs genom arbetet självt, fanns inte vid ångsågarna, bortsett från slöjdskolorna.

Den engelska termen för tillärda arbetare, »semi-skilled workers», är olyckligt vald eftersom den lätt kan ge intryck av att det skulle vara frågan om »halvlärda» arbetare. D. v. s. att indelningen i kompetensgrupp skulle vara en kvantitativ fråga och inte en kvalitativ. Ett exempel på detta är när författarna till »Wages in Sweden» placerar planksorterarna som »semi-skilled workers» mitt emellan plankjusterarna, som klassificeras som »skilled workers», och plankdragarna, som i likhet med plankstaplarna och planklastarna klassificeras såsom »unskilled workers». Därmed förvandlas den kvalitativa skillnaden mellan yrkesarbetare och grovarbetare till en glidande skala av olika mycket utbildad och erfaren arbetskraft.

Det är i detta sammanhang tvärtom viktigt att framhålla att samtliga yrkesgrupper som hanterade plank måste ses som en ganska homogen grupp av stabbläggare i en mera vid bemärkelse. Det var de mest erfarna individerna inom denna grupp som vid sidan om plankstaplandet även sorterade och justerade plank. Därför skiljer Sunds bolag dåligt mellan dessa arbetsmoment i sina lönelistor, t. ex. på daglistan för år 1869.

Vidare var det så att stabbläggarna som yrkesgrupp skilde sig ifrån många andra grupper av grovarbetare just genom att de utgjorde en klart avgränsad yrkesgrupp. Detta framstår klart i Karl Östmans författarskap. Han har exempelvis i ett flertal noveller skildrat denna grupps traditioner, som exempelvis kurkning av nybörjare, se novellen »Plankbärare», och kanske än viktigare deras säregna yrkesstolthet och läggning, se novellen »Stabbläggare». Stabbläggarna utgjorde en speciell yrkeskategori på ett helt annat sätt än både äldre tiders grovarbetare och de nya tempoarbetarna vid ett löpande band i den mekaniserade verkstadindustrin. Yrkesstoltheten hade inte tagits ifrån dem.

7.14 Sammanfattning

De fast anställda var ofta anställda mot ett skriftligt kontrakt. De löst anställda däremot endast med stöd av en muntlig överenskommelse. Försvarslöshetsstadgans bestämmelser togs det, utom vid 1879 års händelser, mycket liten hänsyn till.

Vid Sunds ångsåg år 1869 förekom så väl tidlön som ackord. Nära 90 procent av arbetstimmarna på såglistan utfördes mot det speciella sågackordet. De återstående tio procenten av arbetstimmarna utfördes

mot dagslön. På daglistan utfördes lite mer än 30 procent av alla arbetstimmar mot ett konventionellt rakt ackord. Resten, d. v. s. nära 70 procent, utfördes mot tidlön, huvudsakligen i form av timplön. Dessutom avlönades några specialarbetare, förmän och andra tjänstemän mot årslön.

De viktigaste löneförmånerna för de fast anställda arbetarna utgjordes av fri bostad och fri ved. Det förekom även fri läkarvård och fria medikamenter, här och var även potatisland, även om detta inte var lika vanligt i Sundvallsdistriktet, som på andra håll längs Norrlandskusten.

Forskningen står på en fastare grund när det gäller dagförtjänster än när det gäller sågverksarbetarnas årsinkomster. Före 1880 är dock även materialet om dagsförtjänster mycket magert. Även om försågarna och plankstaplarna var två av de högst avlönade arbetaryrkena vid sågverken och brädgårdarna utgör dessa bägge yrkesgrupper två bra typerken när det gäller att beskriva hela arbetarkollektivets löneutveckling och dennas trend.

Under slutet av 1860-talet och första hälften av 1870-talet steg försågarnas dagsförtjänster mycket kraftigt. Krisen under slutet av detta decennium ledde så till ett fall, dock ej ned till 1860-talets nivå. Under 1880-talet stabiliserade sig förtjänsterna och steg endast långsamt. Plankstaplarnas dagsförtjänst är endast väl dokumenterad från 1880 och framåt, men den utvecklades enligt de belägg som finns i huvudsak likartat. Den genomsnittliga dagsförtjänsten för försågare och plankstaplare varierade kraftigt under ett år. Ett mycket tydligt exempel på detta utgör förhållandena vid Sund 1869. Lönestatistiken från Svartvik visar emellertid att de årliga variationerna minskade markant under 1880-talet.

De största löneskillnaderna vid sågverken gick mellan vuxna män på den ena sidan och kvinnor samt alla minderåriga på den andra. Det fanns emellertid även en tendens till ökande löneskillnader mellan vissa av de arbetsuppgifter, som utfördes av vuxna män, t. ex. mellan försågare och hjälpsågare. Förhållandena vid Svartvik under 1880-talet utgör ett exempel på detta.

Sågverksarbetarnas årsinkomster är mycket dåligt belagda före omkring år 1880. De uppgifter, som finns för 1870-talet, visar på att de steg mycket kraftigt under högkonjunkturen, men att skillnaderna i nivå mellan olika sågverk var mycket stor. Under 1880-talet var deras fluktuationer avsevärt mindre och det samma gällde skillnaderna mellan olika sågverk. Analogt med dagsförtjänsterna kan en stigande trend noteras för årsinkomsterna under detta decennium.

Prisutvecklingen i Västernorrland under 1800-talets andra hälft är mycket ofullständigt belagd. De uppgifter som finns indicerar dock följande rimliga utveckling. Under 1870-talets inledande högkonjunktur med stigande löner och priser synes realönerna ha stigit, medan dessa tycks kraftigt ha pressats tillbaka under krisen i slutet av decenniet. Under 1880-talet tycks reallönerna ha stigit snabbare än de nominella. De starkt

varierande priserna innebar dock att sågverksarbetarlönernas reala köpkraft varierade starkt år från år. Detta gäller även för 1880-talet.

Vid en jämförelse mellan försågarnas timförtjänster och genomsnittet för industriarbetarna framstår de förra som mycket höga. Störst är skillnaden under 1870-talet, men även under hela 1880-talet består en stor differens. När det gäller årsinkomster är det dock endast under 1870-talet som försågarna ligger klart över industriarbetarnas genomsnitt. Från omkring 1880 följer försågarnas årslöner ganska väl industriarbetarnas genomsnitt fram till omkring 1900. Under 1880-talet är dock fluktuationerna i försågarnas årsinkomster mycket större än vad som gäller för industrin i genomsnitt.

Sågverksindustrins löneutveckling kom att från 1870-talets högkonjunktur både pressa upp lönenivån och bli bestämmande för dess utveckling inom jordbruket i Västernorrlands län.

Försågare och plankstaplare utgör, som ovan har framhållits, två bra typyrken inom sågverksindustrin. När »Wages in Sweden» skall välja ut dessa bägge yrkegrupper för detta ändamål motiverar de detta med att försågarna var yrkesarbetare och plankstaplarna grovarbetare. En sådan indelning av arbetarna inom sågverksindustrin i kompetensgrupper kan starkt ifrågasättas. Någon relevans för lönesättningen inom branschen hade den inte.

När det gäller levnadsnivån kan sammanfattningsvis konstateras följande. Den kraftiga lönestegringen under 1870-talets högkonjunktur indikerar en höjd levnadsnivå även om höjningen på grund av den samtidigt kraftiga prisstegringen inte blev så stor som penninglönerna tycks utvisa. Även under 1880-talet indikeras en stegring av levnadsnivån, här är det dock främst realinkomsterna som steg. Däremot skedde ett kraftigt tillfälligt fall i levnadsnivån omkring år 1879. Den försämrades då såpass mycket att sågverksarbetarfamiljernas existensmöjligheter kom i gungning. Före 1870-talet är materialet mycket magert, men det finns inga trendmässiga belägg med data om lönerna för en förbättrad levnadsnivå under 1860-talet.

8 Säsongarbete, arbetstid och arbetsmiljö

8.1 Säsongen

Detta avsnitt har till syfte att ge en bild av säsongarbetets karaktär och omfattning vid sågverken i Sundsvallsdistriktet. Förhållandena vid Sunds ångsåg och lastageplats tas som utgångspunkt och huvudexempel för framställningen. Tillsammans med uppgifterna om förvärvsintensitet i avsnitt 9.8 ger beskrivningen av säsongarbetet centrala aspekter på frågorna som rör sysselsättningssituationen.

Det är möjligt att använda sågverket vid Sund som huvudexempel eftersom förhållandena där när det gällde säsongen var mycket lika dem vid de flesta större sågverk i Sundsvallsdistriktet. Speciellt för ångsågen vid Sund gällde dock att åretrunddriften påbörjades relativt tidigt och att nattskiftet på motsvarande sätt försvann relativt tidigt.¹⁾ Detta får anses bero på att ångsågen var en av de först moderniserade i samband med ombyggnadsvågen från slutet av 1860-talet till mitten av 1870-talet och att denna ångsåg även under 1880-talet hörde till de mest moderna anläggningarna.

Arbete vid de norrländska sågverken och lastageplatserna var ett typiskt säsongarbete särskilt under genombrottstidens första år. Hela trävaruhanteringen följde vid denna tid en bestämd årsrytm. På vintern avverkades timmer i skogarna och på våren flottades detta timmer från avverkningsplatserna i Norrlands inland ut till kusten på älvarna och deras biflöden. Detta timmer sågades sedan upp och skeppades ut om sommaren och hösten. Särskilt utpräglad blev denna årsrytm när de olika flottningsledningarna hade byggts ut och flottningstiden hade nedbringats till ofta enbart en vårsäsong.²⁾

Det faktum att arbete med nödvändighet, särskilt under genombrottstidens första år, i huvudsak måste bedrivas som ett säsongarbete var naturligtvis en viktig orsak till att så många arbetsvandrare och andra grupper av lösa arbetare kom att engageras inom sågverksindustrin, liksom inom trävaruhanteringen övriga moment, t. ex. skogsavverkning

¹⁾ Se avsnitt 8.3.

²⁾ För exempel på detta se avsnitt 4.1.

och timmerflottning.¹⁾ Ett flertal sågverk var endast i drift på sommaren. Vid några, inte bara vattensågar utan även mindre ångsågar, fanns det utanför säsongen ingen verksamhet alls vid verket. Ett exempel på detta var Sunds blivande annex Nyvik på Alnön under 1870-talets första år.²⁾

Den huvuddel av sågningen som utfördes under sommaren och hösten brukar ofta benämnas sommarsågning. Under den del av skeppnings-säsongen när dygnet var som ljusast och denna som brådst, förekom ofta, särskilt under genombrottstidens första år, ett arbete i två skift i form av en dagvakt och en nattvakt. På så vis var sågen i kontinuerlig drift dygnet runt.

Tidigt påbörjades, särskilt vid större anläggningar, emellertid sågning även vintertid. Till en början var denna dock endast av begränsad omfattning. Denna sågning brukar kallas för vintersågning. Den var under sin första tid förenad med stora tekniska svårigheter och problem med råvaruförsörjningen. Vintertid var arbetsdagens längd starkt begränsad. Detta berodde bl. a. på att de metoder som stod till buds för att belysa sågarna och brädgårdarna före elekticitetens införande var mycket brandfarliga. I Svensk Trävarutidning debatterades frågan om elekticitetens för- och nackdelar mycket. Det var först 1887 som Mons sågverk, som första sågverk i Sundsvallsdistriktet, införde elektrisk belysning.³⁾

Det fanns även andra problem med vintersågningen. Genom att dammarna frös under vintern kunde timret då inte förvaras i vattnet, som brukligt var sommartid. Istället fick andra lösningar tillgripas. Varje morgon måste dagens virkesåtgång rullas i vattnet vid timmerbommen där isen, som hade bildats under natten, dessförinnan hade krossats. Allt timmer, som skulle sågas upp under vintern, måste därför i förväg ha rullats upp på land under sommaren och hösten. Dessutom måste det ha flottats dit redan föregående vår. Eftersom Bottenhavet frös fram på nyåret kunde det virke, som sågats upp på senhösten och inte hunnit torka, inte skeppas ut förrän påföljande vår eller försommar.

Regelmässigt uppstod det därför brist på timmer att såga upp under vintern. Detta ledde oftast till att vintersågningen tog slut redan under februari månad eller tidigare. Våren utgjorde därför en lämplig årstid för ombyggnader av ångsågarna och införande av andra tekniska förbättringar, liksom andra byggnadsarbeten, eftersom sågen ändå stod stilla vid denna tid på året.

1) Om dessa arbetare se kapitel 12.

2) Bokföringsmaterialet, Nyviks ångsåg, Sunds bolag, SCA.

3) Svensk Trävarutidning, 1887, nr 19, s. 185.

Mot den här givna bakgrunden är det inte underligt att sågning sommartid i två skift framstod som en enklare och även lönsammare metod för sågverksbolagen och dess ägare under genombrottstidens första år. Allt efter som vintersågningen blev mera omfattande och allmänt förekommande blev också delvis som en följd därav nattskiftet på sommaren överflödigt och så småningom sällsynt.¹⁾

Sunds ångsåg och lastageplats lämpar sig väl som illustration av hur säsongarbetet var upplagt vid ett större sågverk i Sundsvallsdistriktet under genombrottstiden. Genom ett studium av lönelistor och företagets svar på arbetarförsäkringskommitténs frågor kan uppgifter om detta tas fram. Här skall uppgifter om säsongvariationen vid detta sågverk vid två olika tidpunkter presenteras, nämligen 1869 och 1884-1885.²⁾

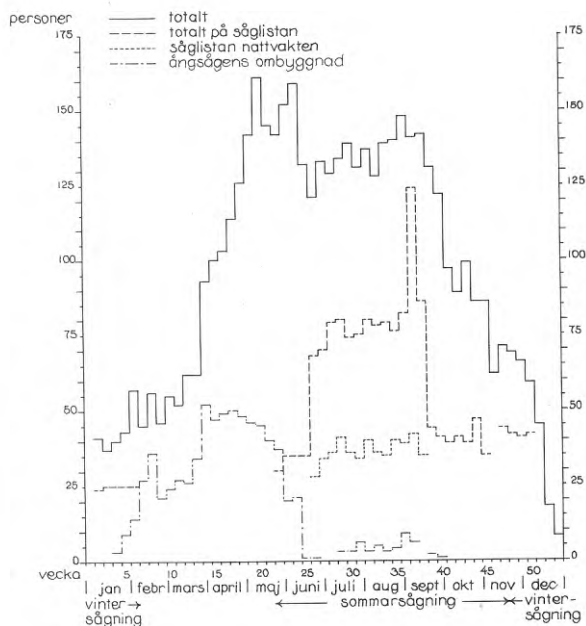
I diagrammet i figur 25 ges hur antalet sysselsatta personer per avlöningsstillfälle varierade med säsongen, totalt, på såglistan samt på såglistans nattvakt. Dessutom ges omfattningen av arbetena med ångsågens ombyggnad samma år. I diagrammet i figur 26 ges samma upplysningar om säsongvariationen mätt i antal arbetade timmar per avlöningsstillfälle. Variationerna följer i stort det mönster, som kunde förväntas utifrån den ovan beskrivna allmänna bilden.

För att ge en jämförelsepunkt framåt i tiden ges i diagrammet i figur 27 det genomsnittliga antalet personer varje månad vid Sunds ångsåg och lastageplats 1884-1885. Det förekom vid denna tidpunkt inte längre något nattskift eller något sågningsuppehåll på våren vid sågverket.

När det gäller själva säsongens längd och förläggning i tiden förhöll det sig på följande vis vid Sund 1869. Vintersågningen från föregående års säsong upphörde den 9 februari. Under mars månad och fram till början av juni pågick ångsågens ombyggnad. Sommarsågningen kom igång först den 23 maj. Den pågick sedan fram till den 6 november. Dessutom arbetades det i tvåskift - en dagvakt och en nattvakt - på såglistan under perioden 21 juni till 18 september. Efter ett kort uppehåll i mitten av november påbörjades så vintersågningen den 15. Därefter låg arbetet nere under jul och nyårshelgerna.³⁾

¹⁾ För framställningar om säsongen inom sågverksindustrin se Gårdlund, T: Industrialismens samhälle, s. 97-105 och 285-286, Kumm, E: På vandringsväg och arbetsfält, s. 110-121, Olsson, R: Norrländskt sågverksliv under ett sekel, s. 64-77.

²⁾ Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA, och primäruppgifter, 1884 års arbetarförsäkringskommittés arkiv, RA.

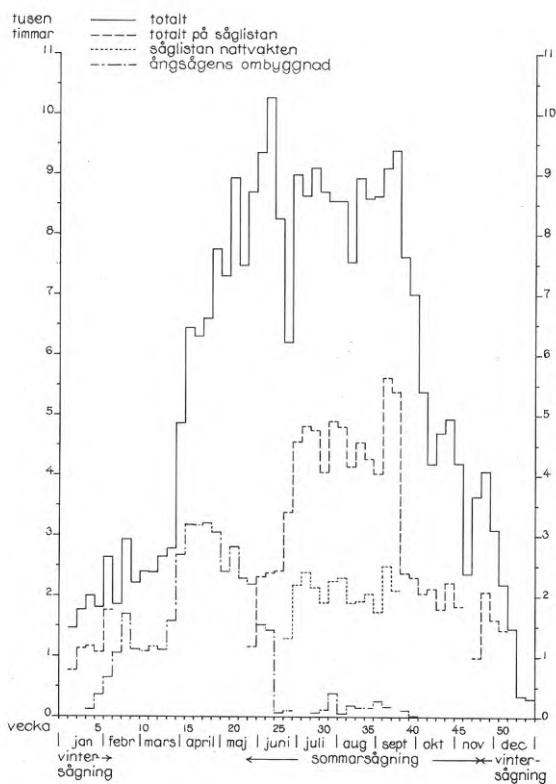

Figur 25. Antal avlönade personer per vecka vid Sund 1869

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Under det utpräglade högkonjunkturåret 1872 pågick vintersågningen från föregående år något längre, ända fram till den 24 februari. Sedan låg sågningsarbetet nere tills sommarsågningen kom igång den 11 maj. Redan en vecka senare påbörjades arbetet i två skift och sågen gick därmed i kontinuerlig drift. Sommarsågningen upphörde den sista dagen i november, men nattskitet hade redan upphört tio veckor tidigare. Någon

³⁾ Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

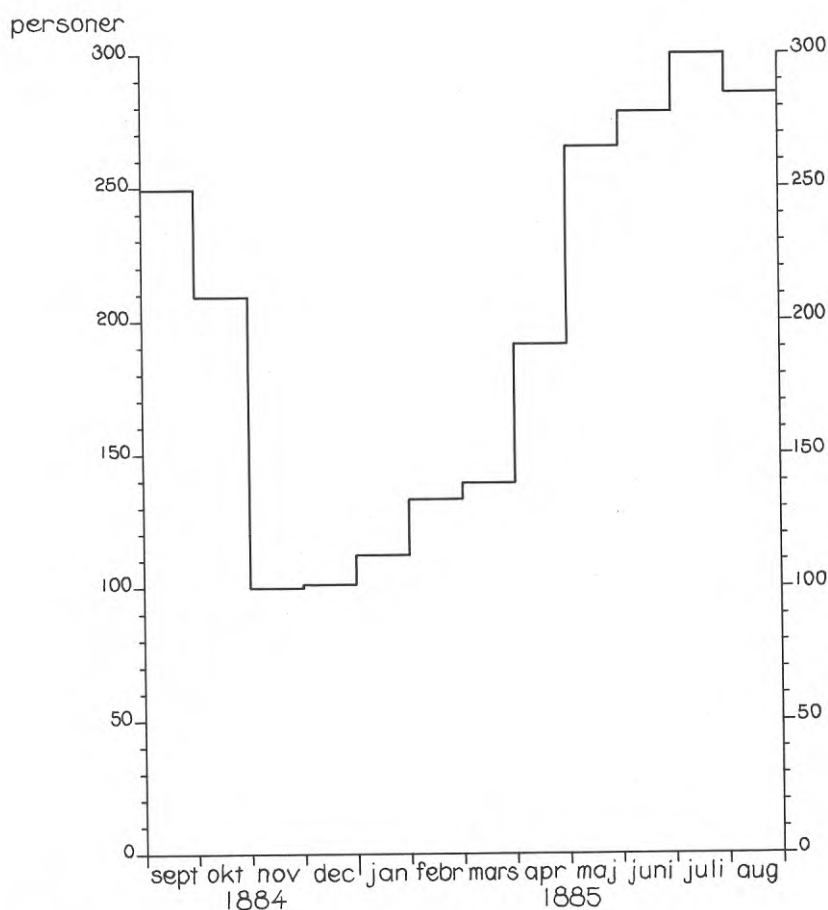
Figur 26. Antal arbetade timmar per vecka vid Sund 1869

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

vintersågning kom överhuvudtaget inte igång denna säsong förrän efter nyårshelgen i början av påföljande år.¹⁾

Vid mitten av 1880-talet hade sågningsarbetet mist litet av sin säsongkaraktär. Därför var sågverket i drift hela året utan något längre stopp på våren 1884 och 1885. Det förekom då inte heller något nattskift på sommaren.²⁾ År 1890 var förhållandena likartade dem som rådde i

¹⁾ Lönelistor 1872, Sunds bolag, SCA.

Figur 27. Antal anställda i genomsnitt per månad vid Sund 1884-1885

Källa: Primäruppgifter, 1884 års arbetarförsäkringskommittés arkiv, RA.

mitten av 1880-talet. Sågen var även då i drift hela året och något natts-kift förekom inte.¹⁾

Även om säsongvariationerna minskade i betydelse och vintersågningen blev allt mera utbredd förlorade emellertid arbetet vid ångsågarna aldrig helt sitt drag av säsongarbete före trämassefabrikationens genom-brott.

²⁾ Primäruppgifter, 1884 års arbetarförsäkringskommittés arkiv, RA.

¹⁾ Lönelistor 1890, Sunds bolag, SCA.

8.2 Arbetstidens längd

I detta avsnitt skall frågan om arbetstidens längd tas upp till diskussion. Förutom lönelistor och annat relevant bokföringsmaterial från Sunds bolag kommer denna diskussion att ta sin utgångspunkt i samtida statliga utredningar och en analys av deras resultat och bärbarheten hos detsamma. Dessutom kommer ett försök att göras att utifrån arkivresterna från Svartvik rekonstruera arbetsdagens längd vid detta sågverk.

Arbetsdagens längd är utan tvekan en av de levnadsnivåkomponenter eller indikatorer, som är lättast att mäta. Mätproblemen är emellertid mycket stora vid studiet av en bransch, som i detta avseende var så lite homogen och så kraftigt präglad av säsongarbete och annat korttidsarbete, som sågverksindustrin vid denna tidpunkt var. Det var t. o. m. så att arbetstiden olika månader under ett och samma år och vid ett och samma sågverk kunde variera kraftigt, som framgår av den följande framställningen.

Ett annat problem är tolkningen av den egentliga innebörden av en förlängd eller förkortad arbetstid inte heller är så enkel, som det kanske kan synas vid ett ytligt studium. Särskilt komplicerat blir det när förändringar av arbetstidens längd sammanfaller med förändringar i sysselsättningssituationen eller inkomstbildan.¹⁾

Statliga utredningar samlade vid tre tillfällen in uppgifter rörande arbetsdagens längd och om veckoarbetstiden i den svenska industrin under 1800-talets senare hälft. Det gjordes åren 1875, 1884-1885 samt 1891. Alla dessa tre utredningar hade ambitionen att vara och var rikstäckande. Sågverksindustrin var emellertid den bransch som dessa utredningar täckte in sämst. Det var ett faktum, som utredarna själva var medvetna om. Orsaken till att sågverksindustrin täcktes så dåligt kan hänga samman med att myndigheternas uppfattning om och kontroll över sågverksindustrins omfattning överhuvudtaget var mycket dålig före år 1896, då även denna bransch kom att räknas till industrin i den offentliga statistiken. Reformeringen av industristatistiken detta år bildar en viktig gräns.

¹⁾ En viktig fråga, som tyvärr i stort måste lämnas därhän p. g. a. brist på lämpliga källor är frågan om det kvalitativa innehållet i arbetstiden och dettas förändringar. D. v. s. främst frågan om arbetsintensiteten och dess förändringar.

Den första av dessa tre utredningar var *1875 års barnarbetskommitté*. Denna utredning samlade in uppgifter från 126 sågverk med sammanlagt 1 622 arbetare. Arbetstidens längd visade sig vara i genomsnitt 10,6 timmar per dag och 63,6 timmar per vecka.¹⁾

För att ge en uppfattning om denna utrednings täckningsgrad kan nämnas att det enligt landshövdingarnas femårsberättelser för åren 1871-1875 fanns inte färre än 1 347 sågverk i hela landet. Vid 228 sågverk ges uppgift om antalet arbetare. Dessa var sammanlagt 5 835.²⁾

Eftersom primärmaterialet från de olika företagen i Norrland i denna utrednings arkiv endast är bevarade i en helt obetydlig utsträckning, varav inga primäruppgifter från företag i Sundsvallsdistriktet, är det inte meningsfullt att ur denna utrednings material ta fram uppgifter för Norrland. Hur pass representativa de i denna utredning medtagna företagen är kan därför inte bedömas.³⁾

Den andra av de tre statliga utredningarna var *1884 års arbetarförsäkringskommitté*. Denna utredning samlade in uppgifter från 1 167 sågverk med sammanlagt 16 347 arbetare. Alla sågverk svarade dock ej på alla de frågor som utredningen ställde. På de här relevanta frågorna svarade endast 277 rörelser. Dessa hade sammanlagt 11 263 arbetare. Detta innebär att det i stort sett var de större företagen, som svarade på dessa frågor. Utredningen kom fram till att arbetsdagens längd i genomsnitt var 11,0 timmar. Några uppgifter om veckoarbetstiden samlades inte in.⁴⁾

Av de åtta företag i Sundsvallsdistriktet, som besvarade utredningens frågor om arbetsdagens längd svarade tre företag att den var tio timmar och fem företag att den var tolv timmar. Sunds bolag svarade att den var tolv timmar per dag åren 1884-1885.⁵⁾

Även när det gäller denna utredning kan det med fog diskuteras hur pass representativ den är för sågverksindustrin i dess helhet. Särskilt regionalt finns det stora luckor i utredningens material. Med avseende på de större företagen och med avseende på de aggregerade rikssiffrorna kan emellertid denna utrednings uppgifter anses som relativt tillförlitliga. Säkerheten är betydligt större än vad beträffar 1875 års barnarbetskommitté.

1) Betänkande angående minderårigas antagande och användning i fabrik, hantverk eller annan hantering.

2) Bi SOS litt H, 1871-1875, sammandrag, tabell 7a.

3) 1877 års barnarbetskommittés arkiv, RA. Detta arkiv innehåller endast inkomna uppgifter från följande län: Stockholm, Uppsala och Södermanland, Kronoberg, Blekinge, Kristianstad och Malmöhus, Göteborgs och Bohus, Kopparberg och Gävleborg.

4) Arbetareförsäkringskommitténs betänkande, III: 1-3.

5) Primäruppgifter, 1884 års arbetarförsäkringskommittés arkiv, RA.

När det gäller Sundsvallsdistriktet hänför sig uppgifterna helt och hållet till de större företagen. Vid denna tidpunkt fanns det minst 32 sågverk i Sundsvallsdistriktet.¹⁾ Enbart en fjärdedel av dessa svarade således på utredningens frågor om arbetsdagens längd. Dessa var alla stora företag och något om representativiteten går inte att få fram. Detta är allvarligt eftersom arbetsdagens längd inte kan antas ha varit oberoende av företagets storlek.

Den tredje av utredningarna var *1891 års barnarbetskommitté*. Den samlade in uppgifter från endast 180 sågverksföretag, men dessa företag sysselsatte sammanlagt 18 215 arbetare. Vid en jämförelse med industristatistikens uppgifter för år 1896 och uppgifterna i denna utredning framkommer att de flesta större företagen är medtagna. Liksom när det gäller de två föregående utredningarna är det uppgifter från de mindre företagen som saknas. Utredningen från år 1891 täcker emellertid in en större andel av alla sågverksarbetare än de föregående två. Dock framhåller utredningens författare själva särskilt att luckorna i utredningens material är störst inom sågverksindustrin.²⁾

Denna utredning kom till resultatet att arbetsdagens längd i genomsnitt var 11,0 timmar och att veckoarbetstiden i genomsnitt var 65 timmar både i riket som helhet och i Norrland. Den vanligaste längden på arbetsdagen var dock 12 timmar. Sunds bolag svarade att arbetsdagens längd var 12 timmar år 1891.³⁾

Samtliga här hittills anförda uppgifter om arbetstidens längd avser vad som brukar kallas för nettoarbetstid. Med det menas att måltidsraster och andra längre pauser är frånräknade. Däremot är inte extra tid som exempelvis tid för sågfilning och liknande ofta obetalt extra arbete medräknat.⁴⁾ Det är viktigt för den fortsatta framställningen att lägga märke till att det här genomgående är fråga om nominell arbetstid. Hur länge en arbetare i verkligheten arbetade i genomsnitt t. ex. per vecka framgår inte. Hänsyn tas inte heller till tillfälliga driftstörningar. Vad som avses är arbete sommartid och explicit eller underförstått vid vad

¹⁾ Wik, H: Norra Sveriges sågverksindustri, s. 300-309.

²⁾ Betänkande afgifvet den 11 mars 1892 af komitén för revision af förordningen den 18 november 1881 angående minderårigas användande vid arbete vid fabrik, hantverk eller annan hantering m. m.

³⁾ Gustafsson, B: Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913, s. 26-37 samt primäruppgifter, 1891 års barnarbetskommittés arkiv, RA.

⁴⁾ Huruvida sågfilning och liknande arbete var obetalt eller om det utbetalades särskilda lönetillägg för detta är omstritt. Det finns ett flertal generella uttalanden om detta i litteraturen, som dock är motstridande. Se t. ex. Olsson, R: A. a., s. 162, och Sundsvallstrejken 1879, s. 265. Sanningen tycks vara att bruket varierade, men att arbete av denna typ oftast var obetalt. Vid Sunds ångsåg utbetalades i vissa fall särskilda tillägg. Se lönelistor, Sunds bolag, SCA.

som betecknas som »normal affärsgång». Uppgifterna måste därför ses som ett slags maximisiffror, bortsett från sågfilning och liknande arbete.
1)

Tabell 47. Arbetsdagens nominella längd vid Sund 1869 och 1890, timmar

Månad	År 1869	189- 0
Januari	8	7
Februari	10	7
Mars	11	9
April	12	11
Maj	12	12
Juni	12	12
Juli	12	12
Augusti	12	12
September	12	12
Oktober	10	12
November	9	12
December	7	12
Samtliga	10,6	10,8

Källa: Lönelistor 1869 och 1890, Sunds bolag, SCA.

När det gäller förhållandena vid Sund har det varit möjligt att med ledning av lönelistor i kombination med andra relevanta bokföringshandlingar rekonstruera arbetsdagens nominella längd månad för månad. Detta har gjorts för åren 1869 och 1890. I tabell 47 ges resultatet av denna rekonstruktion.²⁾ Av tabellen framgår att arbetsdagens längd varierade kraftigt under året. Dessutom förlängdes den vintertid mellan dessa bägge tidpunkter. Detta hängde samman med den ökande vintersågningen. Det årliga genomsnittet för arbetsdagens längd, som åtminstone

1) Jämför Gustafsson, B: A. a., s. 26-37.

2) Tyvärr innehåller uppgifterna för den tid som nattvakten pågick vid Sund år 1869 ett visst element av bruttoarbetstid. En kortare matrast är inräknad. Nettoarbetstiden var något kortare. Detta innebär att alla uppgifter om arbetstimmar på såglistan under dessa veckor överskattas något i denna avhandling.

hade relevans för de fast anställda arbetarna, ökade men var kortare än vad de statliga utredningarnas uppgifter ger vid handen. Detta berodde på att utredningarnas uppgifter endast avsåg arbetstiden vid »normal affärsgång» sommartid.¹⁾

Författarna till »Wages in Sweden» hävdar i motsats till detta resultat att arbetstiden successivt förkortades något allt efter som vintersågningen blev allt mera omfattande. Detta eftersom de fann att arbetstiden var kortare vintertid än på sommaren. De konstruerar, till stor del med hjälp av interpolation, en fallande sifferserie över arbetsdagens längd. Om dessa uppgifter skall avse ett slags vägt medeltal över året för samtliga arbetare i själva sågningsarbetet, som bokens författare tycks mena, ger de uppenbarligen för höga värden på arbetsdagens längd. De olika tekniska framstegen, som gjorde den ökande vintersågningen möjlig, fick bl. a. också till följd att både den möjliga och den faktiska arbetsdagen vid vintersågning förlängdes. Detta medförde att arbetsdagens längd i genomsnitt under året, i varje fall för de fast anställda arbetarnas del, förlängdes något. För de många tillfälligt anställda torde arbetsdagens längd ha varit i stort sett oförändrad under hela perioden 1860-1890.²⁾

Att på ett meningsfullt sätt beräkna något slags vägt medeltal för samtliga arbetare vid sågverket torde inte vara möjligt. De fast anställda och de löst anställda var två skilda grupper, som hade olika genomsnittlig arbetstid. Institutionella faktorer, som ett ökande antal fast anställda, har en tendens att skapa ett fall i denna typ av genomsnittssiffror.

För åren 1883-1892 har det varit möjligt att ur resterna av Svartviks bolags arkiv rekonstruera uppgifter om arbetsdagens längd i brädgården vid detta sågverk.³⁾ Dessa uppgifter kan jämföras med de uppgifter, som bolaget självt gav i enkätsvaren på de bägge senare statliga utredningarna. Sågverket i Svartvik besvarade nämligen frågorna om arbetsdagens längd i enkäterna från såväl 1884 års arbetarförsäkringskommitté som 1891 års barnarbetskommitté. Båda dessa utredningar frågade efter arbetstiden vid »normal affärsgång». Det svar som utredningarna fick var en angivelse av den nominella arbetstiden under den bråda skeppningssäsongen på sommaren.

I sitt svar på arbetarförsäkringskommitténs enkät skriver bruksförvaltaren L Stackell för Svartviks räkning följande:⁴⁾

1) Lönelistor 1869 och 1890, Sunds bolag, SCA.

2) Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: Wages in Sweden 1860-1930, I, s. 151-154.

3) Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m. m., Svartviks bolags arkiv, SCA. Om denna källa jämför avsnitt 7.7.

4) Primäruppgifter, 1884 års arbetarförsäkringskommittés arkiv, RA.

Sågning och hyfling bedrivs dels med dubbla vakter, d. v. s. dag och natt, dels med enkla vakter. I förra fallet delas arbetstiden sålunda: från 1/2 7 till 10; från 11 till 2; från 3 till 6. Rasttider deremellan. I det senare fallet är arbetstiden från 1/2 7 till 10; från 11 till 3; från 4 till 8.

Detta borde innebära att arbetsdagens längd under sommarens skeppningssäsong vid Svartvik var 9,5 timmar vid arbete i två skift och 11,5 timmar vid arbete i ett skift. Inte desto mindre uppger sågverket i sitt svar att arbetstidens längd per dygn var tio timmar, såväl vid dagarbete, som vid nattarbete.

Också i sågverkets svar på barnarbetskommitténs enkät uppges att arbetstidens längd per dygn var tio timmar, raster ej inräknade. Rasterna uppges vara två: från kl. 10 till 11 och från kl. 14 till 15, med en sammanlagd längd av två timmar. Av svaret framgår vidare att veckoarbetstiden var 60 timmar, men en anteckning i marginalen lyder som följer:¹⁾

När nattarbete förekommer blir arbetstiden per vecka 55 timmar.

Denna kommentar får sin förklaring i följande svar på utredningens frågor. Arbetstiden uppges här vara:²⁾

Vid enkelvakt från 6 f. m. till 6 e. m. Vid dubbelvakt från 1/2 7 f. m. till 6 e. m. och 1/2 7 e. m. till 6 f. m.

och:³⁾

Dubbelvaktsågning förekommer vanligen 5 månader (medio maj till medio nov.).

Nästa fråga får följande svar:⁴⁾

Arbetet fortgår c:a 11 månader. Arbetstiden oförändrad.

Dessa svar är motsägelsefulla och innebär uppenbarligen en viss för-
enkling av de verkliga förhållandena. Uppgifterna tyder å ena sidan på att
arbetsdagens längd år 1891 var oförändrat 9,5 timmar vid arbete i två
skift jämfört med åren 1884-1885, men att arbetsdagens längd hade för-
kortats något vid drift i ett skift, från 11,5 timmar till 10,0 timmar. Å
andra sidan torde uppgifterna innebära att den genomsnittliga

1) Primäruppgifter, 1891 års barnarbetskommittés arkiv, RA.

2) Ibidem.

3) Ibidem.

4) Ibidem.

arbetsdagens längd ökade något vid sågverket mellan dessa bägge tidpunkter genom att vintersågningen utökades och skillnaderna mellan säsongerna jämnades ut, varvid driften blev mera regelbunden.

Vidare ger analysen av detta sågverks svar på de bägge statliga utredningarnas enkäter vid handen att det är klokt att närma sig dessa utredningars egna statistiska sammanställningar med en viss försiktighet. Verkligheten var mera sammansatt än vad som vid första anblicken framgår av dessa tabeller.

Svaren på utredningarnas enkäter ger endast uppgift om arbetstiden vid de bägge ångsågarna och i hyvleriet vid Svartvik. Med utgångspunkt från uppgifterna om hur den »vanliga dagpenningen i brädgården» varierade har uppgifter om arbetsdagens längd i brädgården vid Svartviks lastageplats kunnat beräknas för åren 1883-1892.¹⁾ Detta eftersom timlönen, som denna dagpenning baserade sig på, har kunnat fastställas till oförändrat 12,5 öre för hela tidsperioden 1883-1892 för de arbetsuppgifter, som avlönades med denna dagpenning. Den var sålunda 1 krona 50 öre för en arbetsdag med »normal affärsgång» om tolv timmars arbete netto, d. v. s. exklusive raster. Alla dagpenningar är därför jämna multiplar av 12,5 öre. Detta reser ytterligare frågetecken kring bolagets svar på de ovan refererade enkäterna. Arbetsdagens längd i brädgården, beräknad enligt denna metod, ges i tabell 48. Den hade en tendens att öka något under tioårsperioden.²⁾

Särskilt präglades åren fram till 1880-talets slut av en svag ökning av arbetsdagens genomsnittliga längd. Ökningen var omkring fyra procent. Minimiarbetsdagen var dock under hela perioden konstant åtta timmar. Maximiarbetsdagen, som måste tolkas som detsamma som arbetsdagen netto vid »normal affärsgång» under sommarens skeppningssäsong, var bortsett från åren 1890-1891 också den konstant tolv timmar. Variationskoefficienten för arbetsdagens längd i brädgården sjönk från omkring 17 procent 1883 ner mot 14 procent i slutet av 1880-talet. Arbetstidens säsongsmässiga variation minskade. Detta berodde på den utökade vintersågningen, som åstadkom en utjämning mellan säsongerna. Härefter ligger också förklaringen till varför den genomsnittliga arbetsdagens längd ökade något fram till 1880-talets slut.

Orsaken till att arbetsdagens längd i genomsnitt ökade kraftigt åren 1890-1891 vid detta sågverk var att en extremt lång arbetsdag tillämpades några veckor under den brådaste skeppningssäsongen dessa år. Maximiarbetsdagen ökade till 14 timmar netto. Detta motsvarade upp till 16 timmar brutto, d. v. s. inklusive raster. Denna maximiarbetsdag bör

¹⁾ Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m. m., Svartviks bolag, SCA.

²⁾ En anpassad trendlinje av typen $y = a + bx$ har en positiv lutning och rikningskoefficienten (b) är 0,83.

anses ha innehållit något som kan betraktas som övertid. Detta trots att den i modern mening reglerade arbetsdagen ännu inte var införd.

Tabell 48. Arbetsdagens längd i brädgården vid Svartvik 1883-1892

År	Sågnings-säsongens längd månader	Arbetsdagens längd			Index medel värde 1883 = 100	Variationskoefficient, procent
		Medel-värde tim-mar	Mini-mi värde tim-mar	Maxi-mi värde tim-mar		
1883	8,5	10,3	8	12	100	17,1
1884	11,5	10,3	8	12	100	17,5
1885	11,0	10,4	8	12	101	17,2
1886	10,0	10,5	8	12	102	16,8
1887	11,5	10,6	8	12	103	14,8
1888	11,5	10,7	8	12	104	14,3
1889	12,0	10,6	8	12	103	15,1
1890	11,5	11,6	8	14	113	20,8
1891	8,0	10,8	8	14	105	21,3
1892	12,0	10,4	8	12	101	17,0
1883-1892	10,8	10,6	8	14	-	17,3

Källa: Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år 1883-1892 m. m. m. m., Svartviks bolag, SCA.

Den extremt långa maximiarbetsdagen åren 1890-1891 medförde att arbetstidens säsongvariation åter ökade kraftigt. Uppgifterna för år 1891 är något osäkra eftersom uppgift saknas om den »vanliga dagenningen i brädgården» under större delen av hösten detta år.¹⁾

¹⁾ Huruvida detta resultat om arbetstidens utveckling i brädgården vid Svartvik kan generaliseras till ångsågarna och hyvleriet är osäkert. Vid Sunds ångsåg och lastageplats tillämpades inga särskilda arbetstider i brädgården, dock blev nettoarbetstiden vid själva sågen något kortare än vid andra delarbetsplatser när sågning i två skift tillämpades, som tidigare påpekats.

Enkätsvaret, att sågningssäsongen omkring år 1891 var ungefär elva månader, tycks stämma relativt väl. Varför de båda ångsågarna stod stilla en längre tid på hösten år 1891 har inte kunnat utredas.

Granskningen av enkätsvaren om arbetsdagens längd vid Svartvik visar att det kan finnas skäl att kritiskt granska de av sågverksägarna givna uppgifterna om arbetsdagens längd. Framför allt tycks de vara alltför schablonmässiga. Dessutom ger analysen av det lönestatistiska materialet från Svartvik ytterligare skäl att ifrågasätta riktigheten i de av författarna till »Wages in Sweden» givna snyggt sjunkande, men interpolerade talen.

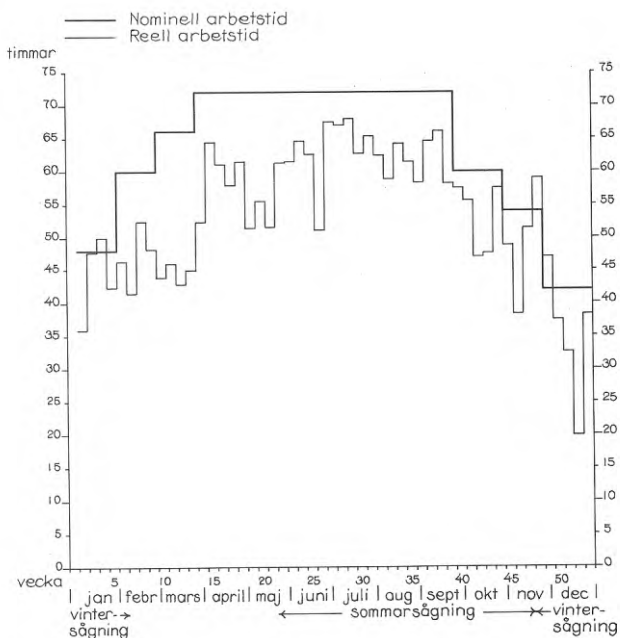
Den arbetstid som här hittills har behandlats är den nominella. Därför kan de givna uppgifterna om arbetsdagens längd inte utan vidare multipliceras till vecko-, månads- eller årsarbetstid. Den reella arbetstiden var med all säkerhet kortare, t. ex. per vecka, än vad som sådana uppmultiplicerade tal antyder. Detta eftersom sysselsättningen var ojämn och få arbetare om ens några arbetade full tid. Enkätsvaret, att arbetstiden per vecka var 60 timmar år 1891, har följaktligen begränsat värde.

Det finns två skäl till att den reella arbetstiden per vecka blev avsevärt kortare än den nominella. För det första orsakade de många extremt korttidsanställda och även andra grupper av tillfälligt anställda att den genomsnittliga arbetstiden minskade. För det andra tycks varken de fast anställda eller arbetsvandrarna ha förmått att arbeta så mycket som de nominella talen implicerar. I alla fall inte om den nominella arbetstiden per vecka ses som sex gånger den nominella arbetstiden per dag. Med hjälp av lönelistmaterialet för år 1869 har den reella arbetstiden i genomsnitt totalt per arbetare och vecka kunnat tas fram för Sunds ångsåg och lastageplats. En jämförelse mellan denna arbetstid och den nominella ges i figur 28.¹⁾ Dessa uppgifter visar att den reella arbetstiden var avsevärt kortare än vad de nominella uppgifterna ger vid handen. Den reella arbetstiden per vecka kan beräknas till i genomsnitt 52 timmar för samtliga arbetare. De fast anställdas arbetstid per vecka var i genomsnitt 55 timmar.²⁾

Sammanfattningsvis ger de i detta avsnitt presenterade uppgifterna en något förlängd arbetstid för de fast anställda arbetarna, men en oförändrad arbetstid för de löst anställda. När dessa uppgifter skall tolkas i termer av en förbättrad eller försämrad levnadsnivå blir frågan mycket komplicerad. Det bör framhållas att den förlängda arbetsdagen vintertid antagligen av arbetarna själva upplevdes som något positivt eftersom den medförde en jämnare och säkrare sysselsättning även på vintern och

¹⁾ Se även tabellerna 8 (på sidan 66) och 9 (på sidan 68).

²⁾ Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

Figur 28. Genomsnittlig veckoarbetstid vid Sund 1869

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

därav följande förbättrade förtjänstmöjligheter. Den korta arbetsdagen vintertid i periodens början kan även analogt tolkas som undersysselsättning. Annorlunda uttryckt kan det påstås att arbetarna fick en jämnare sysselsättning vintertid till priset av en något förlängd arbetsdag. Troligen ingick även en ökad arbetsintensitet i detta pris.

Utifrån dessa uppgifter kan sammanfattningsvis konstateras att det inte finns något som tyder på att arbetsdagens längd förkortades förrän på 1890-talet. Den stora arbetstidsförkortningen hör till detta årtionde.

Att arbetstiden då förkortades kan delvis förklaras, som både författarna till »Wages in Sweden» och Bo Gustafsson har framhållit, utifrån fackföreningsrörelsens tillväxt och ökande styrka. Detta hindrar inte att framsyna storföretagare insåg att en förkortad arbetstid också kunde medföra en effektivare utnyttjad arbetstid. Övergången till tio timmarsdag skedde omkring år 1900 och några år dessförinnan hade arbetarnas fackliga organisationer konsoliderat sig.¹⁾

Före 1890-talet finns det inget som tyder på något annat än att arbetsdagens längd inom sågverksindustrin enbart var ett resultat av vad som ur lönsamhetens synpunkt var optimalt. Arbeterna hade ingen möjlighet att påverka arbetstiden. Däremot spelade frågorna kring arbetskraftens sammansättning, produktionstekniken, arbetarnas fysiska prestationsförmåga och virkestillgången en stor roll för vad som var optimalt. Vid arbete i två skift begränsades naturligtvis också arbetsdagens längd av det faktum att dygnet endast innehåller 24 timmar. Veckoarbetstiden begränsades även av religionens och lagens påbud om helgfrid.

Under sommarens bråda affärsgång närmade sig arbetsdagens längd inom sågverksindustrin under den undersökta tidsperioden det som somliga författare har betecknat som den »ideala». D. v. s. en nettoarbetstid på 12 timmar per dygn.²⁾

8.3 Förekomst av nattarbete

Till följd av tvåskiftsdrift vid sågverken var nattarbete mycket vanligt under den brådaste affärsgången under sommarens skeppningssäsong vid de norrländska ångsågarna, särskilt under genombrottstidens första årtionde och så länge högkonjunkturen varade på 1870-talet. Då kunde uppgiften som sågverkens ägare ställde sig formuleras sålunda: det gällde att såga upp så mycket timmer som möjligt under den relativt korta period som sommarsågningen pågick.

¹⁾ Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: A. a., I, s. 153, och Gustafsson, B: A. a., s. 56-57. Jämför även Gårdlund, T: A. a., s. 310-311. För en jämförelse med verkstadsindustrin se Johansson, A: Den effektiva arbetstiden.

²⁾ »In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day allowing proper time for meals, in such manner that there remain 12 hours of net labour.» An Essay on Trade and Commerce, Containing Observations on Taxation etc., London 1780, citerad efter Marx, K: Kapitalet, I, s. 238, not 128.

Längre fram kom nattarbetet att bli mindre vanligt av flera olika, men samverkande orsaker. Det första skälet till det minskade nattarbetet var lågkonjunkturen i slutet av 1870-talet och de därmed minskande kraven på fullt kapacitetsutnyttjande. Senare, när konjunkturen vände, gjorde olika tekniska framsteg vintersågningen mera attraktiv, som redan har framhållits. Detta medförde att arbete i två skift inte längre var lika överlägset eller nödvändigt ur lönsamhetssynpunkt. Konjunkturen blev inte heller lika överhettad som under 1870-talets storår.¹⁾

Ångsågen vid Sund skilde sig inte i detta avseende från de flesta andra sågverk vid Norrlandskusten. Arbete i två skift eller vakter förekom vid detta sågverk på sommaren under följande undersökta år: 1865, 1869, 1872 och 1875.²⁾ Det förekom däremot inte åren 1884, 1885, 1890 eller 1891.³⁾ Tanken på arbete nattetid tycks dock inte ha varit helt avskrivnen år 1891 eftersom bolaget i sitt svar på 1891 års barnarbetskommittés enkät uppger att nattarbete kan förekomma »vid liflig affärsgång», men då som övertid.⁴⁾

På sommaren 1869 var ångsågen i drift nattetid från den 21 juni till den 18 september. I genomsnitt sysselsattes vid varje avlöningstillfälle under nattvaktens 13 veckor 37 arbetare på natten på såglistan. Samtidigt sysselsattes i genomsnitt 44 arbetare på dagvakten. Vid sidan om detta arbete nattetid på såglistan förekom arbete på daglistan nattetid endast i en mycket begränsad omfattning. Det gällde då främst arbete av typ brand- och nattvakt eller liknande sysslor. Dessa uppgifter var dock i och för sig viktiga eftersom brädgårdar alltid är lättantändliga.⁵⁾

Allt som allt utfördes 28 939 arbetstimmar på natten, varav 26 650 timmar eller 92 procent utgjordes av arbeten på såglistans nattvakt. Detta motsvarar 28 procent av alla arbetstimmar, som utfördes på såglistan. I tabellerna 49 och 50 redogörs för detta nattarbets omfattning.⁶⁾

Mer än 90 procent av alla arbetstimmar på natten utfördes av vuxna män. Detta innebär emellertid bara att de minderåriga arbetarnas andel av nattarbetet var ungefär lika stor, som deras andel av allt arbete. Endast 840 arbetstimmar eller drygt tre procent av alla arbetstimmar på natten utfördes av kvinnor. Kvinnornas andel av allt arbete var något mer, omkring fyra procent. Samtliga de kvinnor som arbetade på natten var

1) Jämför kapitel 4 och 5.

2) Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: A. a., I, s. 453-457, och lönelistor 1869 och 1872, Sunds bolag, SCA.

3) Primäruppgifter, 1884 års arbetarförsäkringskommittés arkiv, RA, lönelistor 1884, 1885 och 1890, Sunds bolag, SCA, och primäruppgifter, 1891 års barnarbetskommittés arkiv, RA.

4) Primäruppgifter, 1891 års barnarbetskommittés arkiv, RA.

5) För mera detaljerade uppgifter jämför olika avsnitt i kapitel 5.

6) Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

minderåriga sågspånsdragare.¹⁾

I princip fanns det ett system som fungerade så att arbetarna arbetade varannan vecka på nattvakten och varannan på dagvakten under den tid arbete i två skift förekom vid sågverket. Men undantagen från denna regel var många. Ofta var mönstret i praktiken mycket oregelbundet. Det förekom både växlingar mitt i veckan och att en och samma arbetare kunde ha nattskift flera veckor i sträck. Andra arbetare kunde hoppa mellan dag- och nattarbetslaget under en och samma vecka.

Någon extra ledighet eller extra ersättning i form av övertidstillägg eller liknande p. g. a. arbete på natten förekom inte. Tvärtom blev ofta förtjänsten lägre vid arbete på natten än dagtid eftersom produktionsresultatet blev lägre.²⁾

Tabell 49. Arbete på nattvakten vid Sund 1869 fördelat på åldersgrupp

Kön	Vuxna		Minderåriga		Summa	
	Antal	Procent	Antal	Procent	Antal	Procent
Män	26 218	90,6	1 881	6,5	28 099	97,1
Kvin.	-	-	840	2,9	840	2,9
Summa	26 218	90,6	2 721	9,4	28 939	100,0

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

¹⁾ Ibidem. Jämför även kapitel 6.

²⁾ Bage, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: A. a., I, s. 456, och lönelistor 1869 och 1890, Sunds bolag, SCA.

Tabell 50. Arbete på nattvakten vid Sund 1869 fördelat på lönelista

Kön	Vuxna		Minderåriga		Summa	
	Antal	Pro-cent	Antal	Pro-cent	Antal	Pro-cent
Män	25 810	89,2	2 289	7,9	28 099	97,1
Kvin.	840	2,9	-	-	840	2,9
Summa	26 650	92,1	2 289	7,9	28 939	100,0

Källa: Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA.

8.4 Arbetstidens förläggning

Vid de flesta sågverk i Sundsvallsdistriktet gällde följande arbetstider, även om flera olika undantag förekom.¹⁾ När arbete vid »normal affärs gång» sommartid pågick i endast ett skift påbörjades detta klockan 06.00 på morgonen och avslutades klockan 20.00. Rasterna omfattade då vanligtvis två timmar per dag. Endast en mindre del av dessa raster åtgick till själva matpausen. Sågfilningen upptog resten av tiden och var den viktigaste orsaken till de långa rasterna. Vid arbete i två skift påbörjades arbetet kl. 06.00 på morgonen och avslutades kl. 18.00 för dagvaktens del. Nattvakten påbörjade sitt arbete kl. 18.00 och det pågick sedan hela natten till kl. 06.00. Vid arbete i två skift var pauserna kortare än när bara ett skift tillämpades. Sågfilningsarbetet låg då ofta helt och hållet utanför den ordinarie arbetstiden. Vid Sunds sågverk utgick då, som tidigare nämnts, i motsats till vad som var fallet vid andra sågverk, en viss ersättning för detta arbete, också om det även då oftast utfördes av försågarna. År 1890 fanns det speciella arbetare som tjänstgjorde som bladfilare vid Sunds ångsåg, trots att det då inte förekom något nattskift vid sågverket.

¹⁾ Detta avsnitt bygger främst på genomgång av sågverksbolagens arkiv, SCA. Jämför även Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: A. a., I, s. 151-156, Gustafsson, B: A. a., s. 22-38, samt Sundsvallsstrejken 1879, s. 265.

De arbetstider som här har angivits gällde endast sommartid vid »normal affärs gång» och även då fanns det många undantag.¹⁾ Vintertid kunde arbetet både börja senare och sluta tidigare på dagen.

På lördagar slutade arbetet senast vid helgmålsringningen kl. 18.00. Dagarbete under söndagen tycks endast ha förekommit i rena undantagsfall. Däremot klagade sågverksägarnas kommitté år 1880 över oskicket att låta ett nattskift börja redan vid helgens formella slut kl. 18.00 på söndagskvällen. De ansåg att detta skift borde inställas eftersom de menade att det ledde till familjelivets upplösning och sedernas förfall.²⁾

8.5 Arbetsmiljö och olycksfall

När det gäller arbetsmiljö och frågorna om olycksfall i arbetet är uppgifterna i de tillgängliga källorna ytterst sparsamma. Uppgifterna som samlades in av 1884 års arbetarförsäkringskommitté och en del spridda traditionsuppgifter utgör i stort sett de enda undantagen. Utifrån denna utrednings material går det trots allt ganska bra att ge en bild av de viktigaste olycksfallsriskernas karaktär.³⁾ Under 1960-talet förändrades produktionsmetoderna inom sågverksindustrin såpass mycket att modern arbetsmiljöforskning inte har mycket att ge för att belysa 1800-talets förhållanden.⁴⁾

I tabell 51 ges en sammanställning av 1884 års arbetarförsäkringskommittés resultat när det gäller olycksfall inom sågverksindustrin. I tabell 52 ges motsvarande uppgifter för hela industrin som en jämförelse. Denna utredning fann att olycksfallsfrekvensen var större inom sågverksindustrin än i industrin som helhet. Skillnaden var mera markerad för minderåriga pojkar än för vuxna män. Materialet är för kvinnornas del för litet för att några säkra slutsatser skall kunna dras. Andra industrigrenar var emellertid av allt att döma farligare för kvinnornas hälsa än sågverksindustrin. Antalet och frekvensen av olyckor med dödlig utgång var ganska liten inom sågverksindustrin, men en allvarlig sida av olyckorna var att endast hälften av de rapporterade olycksfallen inom denna industrigren inte lämnade några bestående men.

1) Jämför uppgifterna om Svartvik i avsnitt 8.2.

2) Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anstälde arbetarnes ställning, s. 35.

3) Framställningen i detta avsnitt bygger främst på Arbetareförsäkringskommitténs betänkande, III:1-3, samt primäruppgifter, 1884 års arbetarförsäkringskommittés arkiv, RA.

4) Jämför Arbetsmiljön i sågverk, Undersökningsrapport AM 101/75, AMS.

Tabell 51. Olycksfall inom sågverksindustrin 1/9 1884 - 31/8 1885

Kön	Vuxna		Minderåriga		Summa	
	Antal	Pro-cent	Antal	Pro-cent	Antal	Pro-cent
Män	296	22,4	43	26,3	339	22,8
Kvin.	3	4,7	-	-	3	3,6
Summa	299	21,5	43	23,7	342	21,8

Källa: Arbetareförsäkringskommitténs betänkande, III:1-3.

Tabell 52. Olycksfall inom hela industrin 1/9 1884 - 31/8 1885

Kön	Vuxna		Minderåriga		Summa	
	Antal	Pro-cent	Antal	Pro-cent	Antal	Pro-cent
Män	2 141	20,9	182	17,6	2 323	21,0
Kvin.	33	2,0	16	4,5	49	2,5
Summa	2 174	18,2	198	14,2	2 372	17,9

Källa: Arbetareförsäkringskommitténs betänkande, III:1-3.

Avhuggning av en arm, eller ännu oftare avklippning av ett par fingrar, kan sägas ha varit vad som skulle kunna betecknas som ett typolycksfall för sågverksindustrin. De flesta olyckorna skedde vid kantbänken och de orsakades ofta av de oskyddade kantrissorna. Olika möjliga skyddsåtgärder och konstruktionslösningar för att eliminera dessa olyckor diskuterades mot slutet av 1880-talet i Industritidningen Norden.¹⁾ Även andra delar av maskineriet var vanliga källor till olyckor, exempelvis olika transmissionsremmar, som låg oskyddade.

Det fanns även andra arbetsplatser inom sågverket och lastageplatsen där olyckshändelser var vanliga. Ganska många olyckor skedde i samband med plankstapling. Igångsättning och stjälpning av timmervagnar var förenade med stora olycksfallsrisker, liksom nedfallande plank. Även fall från olika höjder var långt ifrån ovanligt. Ett annat område, som det också rapporterades olycksfall ifrån, var kolningen. Frekvensen var här lägre, men en ganska stor andel av dem hade dödlig utgång, t. ex. genom fall ned i en kolmila.

Den bild som framträder ur den statliga utredningens material om de olika olycksfallsriskerna stämmer mycket väl överens med de uppgifter som finns i traditionsmaterialet och även i skönlitteraturen.¹⁾

När det gäller arbetsmiljön framstår kanske bullret och allt sågspåndsdammet, som två centrala problem för en modern iakttagare av 1800-talets sågverksindustri. Dessa problem tas upp i mycket liten utsträckning i källorna. Däremot pekar de enstämmigt på den stora olycksfallsrisken, särskilt vid kantbänken, och de bestående men, som de många olycksfallen gav.

En källkritisk anmärkning bör här tillfogas. Ett stort antal sågverk, besvarade visserligen arbetarförsäkringskommitténs enkät, men lämnade det utrymme, där en redogörelse skulle göras för timade olyckor, blankt på blanketten. Detta berodde naturligtvis ofta på att inga olyckor hade inträffat vid sågverket ifråga, men detta är inte säkert i samtliga fall.

Slutligen bör framhållas att det utifrån det tillgängliga materialet inte går att få fram uppgifter om huruvida arbetsmiljön förbättrades eller försämrades inom sågverksindustrin under den här aktuella perioden. Inte heller går det att klarlägga huruvida olyckorna blev fler eller färre. Analysen av dödsorsakerna i avsnitt 10.5 pekar på att antalet arbetsolyckor med dödlig utgång tycks ha varit ganska konstant under perioden i Sköns församling. Detta trots sågverksindustrins enorma expansion.

1) Industritidningen Norden, 1889.

1) Se Olsson, R: A. a., s. 61. Jämför även Industritidningen Norden, 1889. Traditionsmaterialets uppgifter stämmer också väl med den bild Ture Nerman ger i följande kända dikt:

Sen tryckte i fattighusen
jag ofta din hand, proletär,
och lärde att känna de tusen
trasiga händernas här.
Där mötte mitt öga som klumpar,
som skrumpna och knotiga skaft
små bruna och grinande stumpar
av vad förr varit skapande kraft.

8.6 Sammanfattning

1800-talets sågverksindustri var en säsongindustri. Under genombrottstidens första år skedde den mesta sågningen under sommarens och höstens skeppningssäsong. Ofta arbetades det då i två vakter, en dagvakt och en nattvakt, och sågen gick dygnet runt under de mest hektiska veckorna. Senare ökade vintersågningen allt mer och nattarbetet blev mera sällsynt, men även då var sysselsättningsvolymen avsevärt större sommartid än vintertid.

Arbetsdagens längd var nominellt elva till tolv timmar netto. Vintertid var den avsevärt kortare, men kom successivt att förlängas. Den genomsnittliga arbetstiden för de fast anställda arbetarna kom därför att förlängas något fram till 1890-talets början. Detta kan också ses som minskad undersysselsättning och ökade förtjänstmöjligheter. För de löst anställda arbetarna var den nominella arbetstiden i stort oförändrad. De till de statliga utredningarna insända enkätsvaren bör utsättas för en ingående granskning, bl. a. tycks de vara alltför schablonmässiga. Undersökningen av förhållandena vid Sunds ångsåg 1869 visar att den reella arbetstiden per vecka var avsevärt kortare än vad en uppmultipliering av arbetsdagens nominella längd implicerar. Den reella veckoarbetstiden var för samtliga arbetare i genomsnitt 52 timmar och för de fast anställda 55 timmar. Den nominella var däremot nära 64 timmar i genomsnitt för året. Den stora arbetstidsförkortningen och övergången till tio timmars dag skedde först omkring sekelskiftet 1900. En interpolation av de kända nominella talen, elva timmar 1885 och 1891, tio timmar omkring 1900 och åtta timmar 1920, som författarna till »Wages in Sweden» gör, ger en felaktig bild av förloppet. Nattskift och dagskift var lika långa för minderåriga liksom för vuxna. Några speciella arbetstider för minderåriga fanns inte.

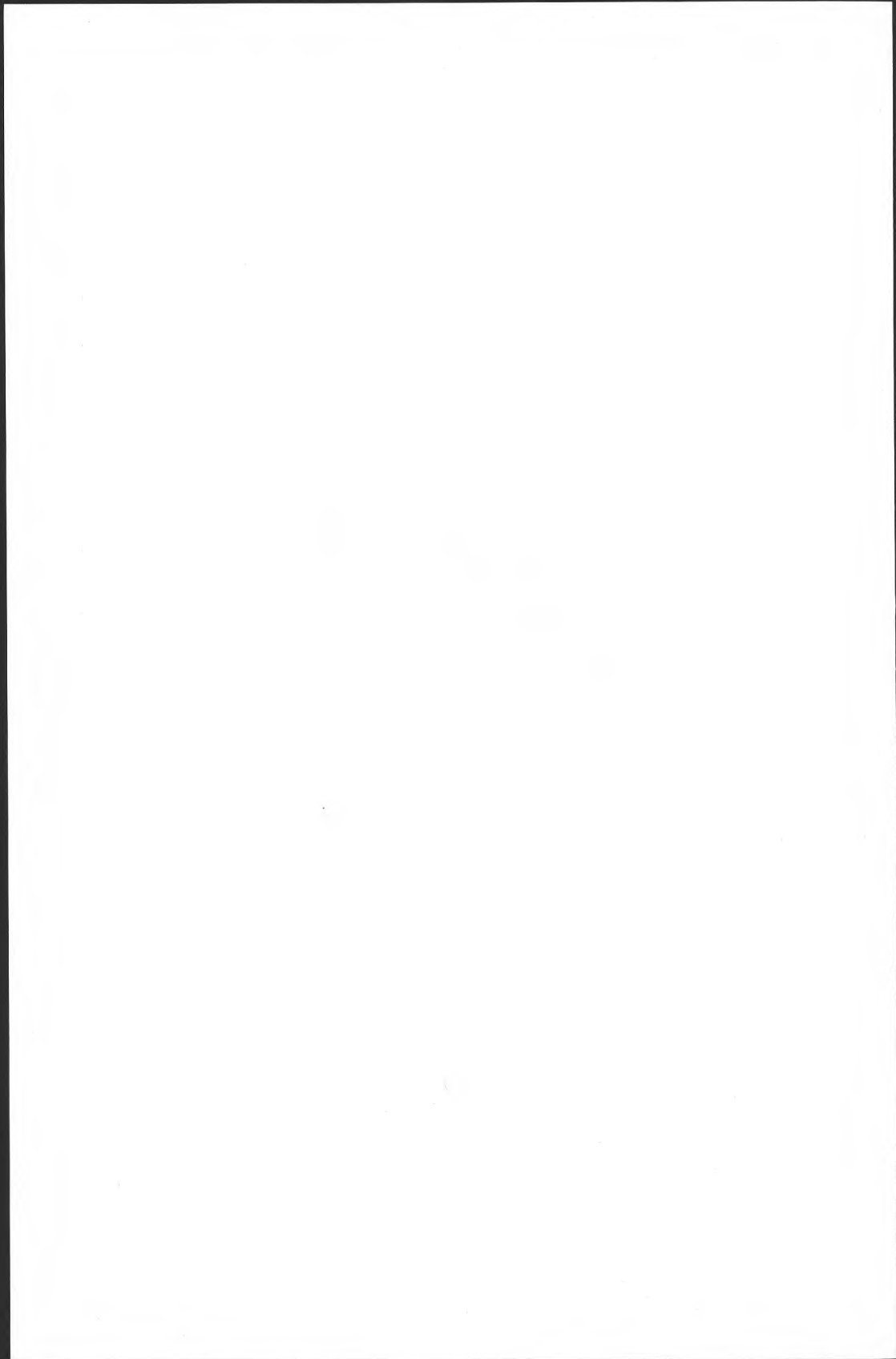
Olycksfallsrisken var större inom sågverksindustrin än inom industrin som helhet. Dödsolyckorna färre, men de med bestående men fler. Typolyckan kan sägas vara avklippta fingrar, t. ex. vid kantbänken.

Arbetarestrejken i Sundsvall.

Landsböfding Curry Trefsenberg uppträder i spetsen för den beväpnade styrkan.

Fäderneslandet 31 maj 1879

IV: Folket och dess liv

Staden Sundsvall med dess omkringliggande nejd kan i sanning sägas vara något högst egendomligt och jag skulle vilja likna den vid ett ungt Amerika, sådant jag tänkt mig det.

Provinsialläkaren i Sundsvall 1873

9 Befolkningen

9.1 Folkmängdens utveckling

Redan samtidens iakttagare var väl medvetna om betydelsen av den våldsamma ökningen av folk mängden i sågverksdistrikten, som ägde rum i samband med sågverksindustrins genombrott. De var också väl medvetna om den fullständiga omvandling av befolkningens sammansättning, som denna ökning förde med sig.

Inför Stockholmsutställningen år 1897 utarbetades av länets förberedelsekommitté en statistisk skildring av Västernorrlands län i vilken länet presenterade sig själv. I förordet till denna skrift karaktäriserades de gångna tjugofem årens utveckling med följande ord:¹⁾

I ett folks lif gifves intet stillastående. Barn födas, ungdom växer upp, åldringar dö. Inträder en rikligare tillgång än vanligt på arbetstillfällen, strömma främlingar till från när och fjärran och många af dem bli kvarboende för beständigt. Men tryter arbetsförtjänsten och förnimmas rykten från annat håll om »guld och gröna skogar», då öfvergifves det gamla hemmet och flyttning eller utvandring blir dagens lösen.

Här brytes bygd, där lägges torpet öde. Här byggas fabriker, anläggas järnbruk, sättas allehanda industriella företag igång; där läggas de ned af brist på sysselsättning. Här fyllas hamnarna med skepp, tillväxer järnvägstrafiken, försiggår omsättningen i allt större proportioner; där stå bangårdar, kajer och salutorg, förr fyllda af säljande och köpande skaror, utan lif och rörelse.

På det stora hela är det dock vanligen en rörelse *framåt* i alla dessa förändringar, och den kallas utveckling. Men utvecklingen kan ske långsamt eller snabbt. Den kan försiggå så långsamt att den närmar sig ett skenbart stillastående, men den kan stundom ske med en snabbhet som tilldrager sig uppmärksamhet.

En utveckling af detta sista slag är den, som under det senast gångna fjärdedels århundradet förekommit i *Västernorrlands län*. Det är intet annat af de svenska länen - när bland dem ej räknas hufvudstadens

¹⁾ Västernorrlands län 1871-1895, s. V-VI.

öfverståthållardöme - som härtill kan uppvisa ett motstycke. Exempelvis har folkökningen, som i förevarande hänseende kanske är mer upplysande än något annat /.../, under de tjugofem åren 1871-1895 i Västernorrlands län uppgått till 61 procent, under det att den för riket i dess helhet samtidigt endast utgjort 18 och för Norrbottens län, som närmast Västernorrlands har den relativt största tillväxten, 52 procent.

År 1860 uppgick Sveriges folkmängd till nära 3 900 000 invånare. Under de tre decennier, som sedan följde, och som kan sägas utgöra industrialismens genombrottsperiod i Sverige ökade landets folkmängd med 900 000 personer eller med lite mindre än en fjärdedel. År 1890 uppgick folkmängden sålunda till nära 4 800 000 invånare.¹⁾

Denna befolkningsökning var, som det framgår av citatet ovan, på intet sätt jämnt fördelad över landet. Län och orter med en stark industriell utveckling ökade betydligt snabbare än andra län och orter. Stockholms stads överståthållarskap, som inte omfattade någon landsbygd, och som inte heller i övrigt var jämförbart med andra län, ökade snabbast. Bland de övriga länen var det emellertid Västernorrlands län, som kom först.

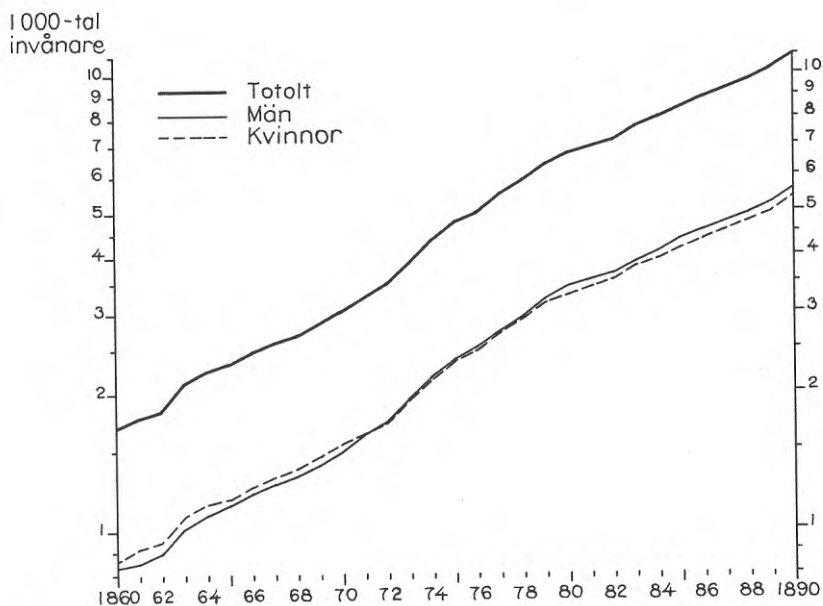
Västernorrlands läns folkmängd uppgick den 1 januari år 1860 till 115 000 invånare. Under de tre följande decennierna ökade länets folkmängd med inte mindre än 89 000 invånare eller lite mer än tre fjärdedelar. Den 1 januari 1890 uppgick sålunda folkmängden i detta län till nära 204 000 invånare.²⁾

En trävarusocken kan definieras som en socken som ägde minst en ångsåg eller två större vattensågar.³⁾ Om dessa trävarusocknar urskiljes, som en grupp för sig, framstår klart, att befolkningstillväxten var

1) SOS, Historisk statistik för Sverige, I, tab. 4.

2) Bi SOS, litt A, 1890, och Bi SOS, litt H, 1856-1890.

3) T. ex. definieras det liktydiga begreppet träindustrisocken (ofta förkortat till enbart industrisocken) i Västernorrland ett sekel 1862-1962, I, s. 79, som en socken, som enligt Wik, H: Norra Sveriges sågverksindustri, ägde minst en ångsåg eller två större vattensågar. Dessa socknar var år 1870 enligt denna definition 24. I Tedebrand, L-G: Västernorrland och Nordamerika 1875-1913, s. 60-69, används begreppet industrisocken i en något annorlunda betydelse. Enligt honom är en industrisocken en socken där mer än 35 procent av taxeringsvärdet avsåg annan fastighet än jordbruksfastighet. Det fanns 16 sådana. Jordbruksblandsocknar definierar han som en socken där motsvarande andel av taxeringsvärdet uppgick till 20-35 procent. Detta var fallet i nio socknar. De 24 socknar där sågverksbolagen innehade mer än en tredjedel av den enskilt ägda jorden benämner han bolagssocknar. Resterande 14 socknar kallar han för jordbrukssocknar. Totalt fanns det 63 landsbygdssocknar i Västernorrlands län.

Figur 29. Folkmängden i Sköns församling 1860-1890, logaritmisk skala

Källa: Summariska folkmängdstabeller, SCB.

betydligt snabbare i dessa än i länet som helhet. Detta gäller i allra högsta grad för de utpräglade trävarusocknarna i Sundsvallsdistriktet. De tre mest expansiva församlingarna i detta distrikt var Alnö, Skön och Timrå.

Av dessa tre församlingar var Skön den mest expansiva. År 1860 uppgick invånarantalet i Sköns församling till endast 1 700. Trettio år senare hade det ökat till inte mindre än 11 000. Ökningen uppgick sålunda till inte mindre än omkring 9 000 personer. Församlingens folkmängd var år 1890 fem och en halv gång större än vad den hade varit år 1860.¹⁾ I figur 29 illustreras befolkningstillväxten i Sköns församling åren 1860-1890 med hjälp av ett diagram med logaritmisk skala. I tabellerna 53, 54, 55, 56, 57, 58 och 59 ges data om befolkningsutvecklingen och dess olika förändringsfaktorer under samma tidsperiod för denna församling. I ett följande avsnitt skall orsakerna till den stora befolkningstillväxten närmare penetreras och befolkningens förändrade sammansättning diskuteras.

¹⁾ Summariska folkmängdstabeller, SCB.

Tabell 53. Folkmängd och folkökning i Skön 1860-1889

År	Folkmängd			Folkökning/år		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
1860-1864	975	1 023	1 998	63	63	126
1865-1869	1 306	1 354	2 660	68	76	144
1870-1874	1 899	1 897	3 796	178	161	339
1875-1879	2 864	2 813	5 677	205	185	390
1880-1884	3 810	3 678	7 488	187	174	361
1885-1889	4 885	4 700	9 585	250	243	493

Femårsmedeltal.

Summariska folkmängdstabeller, SCB.

Tabell 54. Födda och döda i Skön 1860-1889

År	Antal födda/år			Antal döda/år		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
1860-1864	39	43	82	26	25	51
1865-1869	52	51	103	30	27	57
1870-1874	86	84	170	43	41	84
1875-1879	144	139	283	58	64	122
1880-1884	177	167	344	88	83	171
1885-1889	212	199	411	87	86	173

Femårsmedeltal.

Summariska folkmängdstabeller, SCB.

Vid ett studium av folkmängdens tillväxt och befolkningens geografiska fördelning i Västernorrlands län som helhet kan det vara lämpligt att vidga perspektivet något och studera hela det andra halvseklet av

Tabell 55. Födelseöverskott och nettoinflyttning i Skön 1860-1889

År	Födelseöverskott/år			Nettoinflyttning/år		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
1860-1864	13	18	31	49	47	96
1865-1869	22	24	46	46	51	97
1870-1874	43	43	86	139	118	257
1875-1879	86	75	161	115	109	224
1880-1884	89	84	173	97	88	185
1885-1889	125	113	238	119	126	245

Femårsmedeltal.

Summariska folkmängdstabeller, SCB.

1800-talet. Det är då lämpligt att indela detta halvsekel i två avsnitt. Ett som omfattar åren före 1870-talets storår, med andra ord åren 1850-1870, och ett som börjar med dessa storår, d. v. s. åren 1870-1900.

Omkring år 1850, vid den tidpunkt då de första ångsågarna grundades, bodde de flesta av Västernorrlands invånare i församlingarna längs med kusten. Tre områden, som hade en särskilt hög täthet i befolkningen, kunde vid denna tid urskiljas. För det första området kring Alnösundet och Klingerfjärden, för det andra Nora, Skog och Nordingråområdet, samt för det tredje Själevads socken. Alla dessa tre områden hade det gemensamt att de var viktiga jordbruksbygder. Området kring Alnösundet var dessutom redan vid denna tidpunkt ett begynnande centrum för trävaruexport. Alla dessa tre områden hade en befolkningstäthet på mer än tolv invånare per kvadratkilometer. De flesta av inlandssocknarna å sin sida hade en befolkningstäthet på mindre än fyra och i genomsnitt var befolkningstätheten för länet som helhet endast omkring fyra invånare per kvadratkilometer.

Under 1800-talets andra halvsekel kom befolkningsutvecklingen i Västernorrlands län helt att präglas av trävaruhanteringens expansion och den med denna sammanhängande utvidgningen av verksamheten inom skogsbruket och flottningsrörelsen.

Tabell 56. Inflyttade och utflyttade i Skön 1860-1889

År	Antal inflyttade/år			Antal utflyttade/år		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
1860-1864	104	107	211	55	60	115
1865-1869	100	106	206	54	54	108
1870-1874	220	206	426	81	88	169
1875-1879	254	246	500	139	137	276
1880-1884	302	308	610	205	221	426
1885-1889	350	354	704	231	228	459

Femårsmedeltal.

Summariska folkmängdstabeller, SCB.

Tabell 57. Immigranter och emigranter i Skön 1860-1889

År	Antal immigranter/år			Antal emigranter/år		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
1860-1864	0	0	0	2	2	4
1865-1869	1	1	2	6	4	10
1870-1874	5	4	9	6	6	12
1875-1879	7	6	13	20	16	36
1880-1884	5	8	13	49	50	99
1885-1889	9	8	17	40	30	70

Femårsmedeltal.

Summariska folkmängdstabeller, SCB.

Den stora expansionen inom själva sågverksindustrin fick till följd att Sköns församling, som var den mest utpräglade av alla trävarusocknar, fick den största folkökningen bland Västernorrlands alla landsförsamlingar mellan 1850 och 1870. Sköns församling fördubblade nästan sin folkmängd och ökade med 2 200 personer under dessa år. Det var emellertid inte bara i de renodlade trävarusocknarna, som befolkning-

Tabell 58. Bruttoomflyttning och befolkningsomsättning i Skön

År	Bruttoomflyttning/år			Befolkningsomsättning procent/år		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
1860-1864	159	167	326	16	16	16
1865-1869	154	160	314	12	12	12
1870-1874	301	294	597	16	15	16
1875-1879	393	383	776	14	14	14
1880-1884	507	529	1 038	13	14	14
1885-1889	581	582	1 163	12	12	12

1860-1889. Femårsmedeltal.

Summariska folkmängdstabeller, SCB.

stillväxten var mycket kraftig. I några av skogssocknarna ökade också folkmängden mycket snabbt. Typiska exempel på detta utgörs av Fjällsjö, där ökningen var 91 procent, och Junsele, där den var 90 procent.¹⁾

När det gäller det andra tidsavsnittet, som omfattade åren 1870-1900, hade befolkningsökningen i grunden naturligtvis samma orsaker, som under de dessförinnan förflutna tjugo åren, d. v. s. trävaruhanterings expansion. Ökningstakten var emellertid högre och även jämnare. Under dessa år var befolkningsökningen snabb i hela länet och dessutom geografiskt ganska jämnt fördelad. Möjligen går det att urskilja, inom ramen för detta mönster, en extra snabb folkökning i de mest expansiva av trävarusocknarna. Detta gäller då främst Sköns, Timrå och Alnö församlingar i Sundsvallsdistriktet och Kramfors församling i Ådalen.

Under tidsperioden 1870-1890 ökade Skön sitt invånarantal med 8 500 personer. Denna församling ökade sålunda sin folkmängd med mer än två och en halv gång den befolkning, som den hade haft år 1870. Timrå ökade på motsvarande sätt sin folkmängd med 3 700 personer eller nästan två gånger och Alnö med 5 400, vilket var inte fullt fyra gånger. Sundsvalls stad ökade samtidigt sitt invånarantal med 8 400 personer, men detta innebar endast en ökning med något mer än en och en fjärdedels gång. I själva staden fanns det dock ingen trävaruindustri.²⁾

¹⁾ Västernorrland ett sekel 1862-1962, I, s. 75-82.

²⁾ A. a., 82-94.

Efter år 1900 kom befolkningsutvecklingen att stagnera i trävarusocknarna. Redan omkring år 1890 hade emellertid inflyttningsnettot till Sundsvallsdistriktet försvunnit. Detta är utgör därför en naturlig slutpunkt för den fortsatta framställningen.

Tabell 59. Befolkningsutvecklingen i Skön 1860-1889, allm. relativmätt

År	Folkökn./ 1 000 inv. och år	Födda/ 1 000 inv. och år (nati- vitet)	Döda/ 1 000 inv. och år (morta- litet)	Inflyt- tade/ 1 000 inv. och år	Utflyt- tade/ 1 000 inv. och år
1860-1864	63	41	25	106	58
1865-1869	54	39	21	77	41
1870-1874	89	45	22	112	45
1875-1879	69	50	22	88	49
1880-1884	48	46	23	81	57
1885-1889	51	43	18	73	48

Femårsmedeltal.

Summariska folkmängdstabeller, SCB.

9.2 Kyrkoskriven och verklig befolkning

Innan granskningen av de befolkningsstatistiska uppgifterna fortsätts och fördjupas kan det vara lämpligt att för ett ögonblick dröja vid ett centralt och viktigt källkritiskt problem. Det gäller nämligen frågan om vad uppgifterna i kyrkobokföringen egentligen avser, vilken verklighet de beskriver, d. v. s. främst frågan om vilken population de beskriver. Frågan är inte om sanningshalten i kyrkobokföringsens uppgifter, utan om dess användbarhet. Är dess uppgifter överhuvudtaget användbara? Vilka begränsningar och brister finns som måste tas hänsyn till?

När det gäller att genomföra folkräkningar och att göra upp befolkningsstatistik överhuvudtaget finns det två vägar att gå. Antingen kan befolkningen mätas *de jure* eller så kan den mätas *de facto*. En folkräkning, som mäter befolkningen *de jure* undersöker de personer, som enligt lag eller någon annan bestämmelse, skall anses bo på en viss plats, oavsett om de i verkligheten bor där eller ej. Orsaken till att detta system används relativt ofta är att det har stora fördelar ur myndigheternas synpunkt, bl. a. för deras planering.¹⁾ En folkräkning, som mäter befolkningen *de facto* undersöker däremot de personer, som i ett visst ögonblick i verkligheten bor på en viss plats, eller i varje fall stadigvarande vistas där.

Problemet med de svenska folkräkningarna och den svenska befolkningsstatistiken är att de mäter befolkningen *de jure* och inte, som i allmänhet i ekonomisk- och socialhistoriska sammanhang hade varit önskvärt, *de facto*. Den historiska orsaken till detta är att de fram till år 1910 uteslutande²⁾ och därefter till en stor del baserar sig på uppgifter hämtade ur kyrkoskrivningshandlingarna.

För ett agrart område med en relativt stabil befolkning, som nästan uteslutande får sin utkomst i jordbruket är detta inget stort problem. Däremot i ett område med snabb folkökning och industriell utveckling, och då särskilt i ett område där folkökningen till största delen åstadkomes genom inflyttning, kommer nästan alltid sådana uppgifter, som tas fram med hjälp av kyrkoskrivningshandlingarna, att underskatta befolkningens storlek och bli, ofta grovt, missvisande när det gäller befolkningsspopulationens sammansättning antingen det gäller ålder, civilstånd, yrke eller näringsgren.

Flera olika forskare har ifrågasatt användbarheten av kyrkoskrivningshandlingarna för att beskriva befolkningen på expansiva industriorter. Så har exempelvis Martin Fritz ifrågasatt användandet av kyrkobokföringsmaterialet för att undersöka expansiva orter under industrialismens genombrott därför att de inte förmår att fånga upp dessa viktiga grupper av anläggningsarbetare och korttidsanställda. Han skriver:³⁾

En given slutsats - om än något tillspetsad - blir att kyrkobokföringsmaterialet möjligen kan användas vid undersökningar av regioner, som präglas av stillastående.

1) En diskussion om de två angreppsätten, *de jure* och *de facto*, och deras för- och nackdelar vid moderna folkräkningar finns hos Hartman, M: Census Experiences in the Pacific 1976-1979, Statistisk tidskrift, 1980, 4, s. 313-314.

2) Med undantag i viss mån för Stockholm och Göteborg.

3) Fritz, M: Arbetskraften vid Domnarvets jernverk 1873-1878, Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman, s. 32.

Anders Norberg skriver i en recension om sågverksdistriktet Söderala i Gävleborgs län att:¹⁾

den registrerade befolkningen i husförhörslängderna, som ligger till grund för Sveriges officiella statistik ej kan spegla den faktiska befolkningen i ett industridistrikt av Söderalas typ.

Trots detta ger Anders Norberg följande slutomdöme om det svenska kyrkoskrivningsmaterialet i sin genomgång av kyrkobokföringen i Sverige, ett omdöme som huvudsakligen bygger på erfarenheter av materialet i en typisk utflyttningssocken, Gräsmark, och en typisk inflyttningssocken, Alnön:²⁾

Trots de brister som här har påpekats kan dock konstateras att det svenska kyrkobokföringsmaterialet utgör en god grundval för att rekonstruera befolkningssituationen under senare delen av 1800-talet.

Klart är emellertid att uppgifterna i dessa handlingar inte fångar upp korttidsanställda, säsongarbetare, anläggningsarbetare eller andra former löst anställda arbetare. Detta är ett viktigt konstaterande med tanke på den stora roll, som just dessa grupper av arbetare spelade för det industriella genombrottet i Sverige.

Det finns många belägg för att kyrkoskrivningen kom att ligga efter på orter där expansionen var stark.³⁾ Det finns t. o. m. belägg för att den i några församlingar, där expansionen var särskilt stark, bröt samman tillfälligt.⁴⁾ Utifrån kyrkoskrivningsmaterialets egna utgångspunkter, dess egen målsättning, som var och är att registrera befolkningen *de jure* och inte *de facto*, är det helt följdriktigt att dessa grupper av löst anställda arbetare inte fångas upp.

De allvarligaste invändningarna mot kyrkoskrivningshandlingarnas användbarhet för att beskriva befolkningen i Sundsvallsdistriktet är det omfattande säsongarbetet, arbetsvandringarna och den stora gruppen av löst anställda överhuvudtaget. Arbetet vid ångsågarna och lastageplatserna utefter Norrlandskusten bars i början av sågverksindustrins genombrottstid nästan helt upp av säsongarbete av olika slag. Fortfarande omkring år 1880 var antagligen omkring 60 procent av arbetsstyrkan löst anställda arbetare av olika slag.⁵⁾

1) Norberg, A: Intensivstudium av Söderala, Historisk Tidskrift, 1973, 4, s. 612.

2) Norberg, A: Med betyget på fickan, Kyrkohistorisk årsskrift, 1979, s. 172.

3) A. a.

4) Ett exempel är Carl Johans församling åren efter inkorporeringen i Göteborgs stad, som skedde år 1868. Se Carl Johans församlings kyrkoarkiv, GLA.

5) Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sunds-

När det gäller sågverksindustrin var emellerid större delen av säsongarbetet knutet till sommarsågningen. I sågverksdistrikten fanns det av dessa skäl en sommarbefolkning, som var avsevärt större än den på platsen fastboende vinterbefolkningen. Sommarbefolkningens sammansättning skilde sig dessutom kraftigt från vinterbefolkningens. Viktiga kännetecken hos denna sommarbefolkning var den extrema manliga övervikten och inom dem den stora andelen unga män i arbetsför ålder. Det finns dock inga statistiska uppgifter, som beskriver sommarbefolkningen. Sågverkens efterlämnade bokföringshandlingar är allt för bristfälliga, för att en totalbild skall kunna rekonstrueras, möjligen kan några glimtar ges.

Slutsatsen av detta resonemang är att källäget gör det nödvändigt att fortsättningsvis anta att följande förutsättning är sann: Den kyrko- och mantalskrivna befolkningen, d. v. s. den *de jure* existerande befolkningen, överstämde i stort med den *de facto* fastboende eller kvarstannande vinterbefolkningen. När befolkningen i t. ex. Sköns församling beskrivs är det sålunda denna vinterbefolkning som avses, om något annat inte framhålls.

Samtidigt som denna förutsättning måste anses återspegla verkligheten på ett relativt rimligt sätt är det uppenbart att den innebär en viss förenkling. Ett exempel på detta är att det genom kyrkoskrivningsreformen år 1896 »upptäcktes» en del personer, som av olika anledningar fallit bort ur kyrkoskrivningen tidigare. Kyrkobokföringstekniskt tar detta formen av ett onormalt stort inrikes flyttningsnetto detta år.¹⁾

Anders Norberg har påpekat att många säsongarbetare och andra löst anställda arbetare ofta stannade kvar över vintern i sågverksdistriktet, utan att kyrkoskriva sig därstädes. På så vis uppstod en »dold» befolkning i dessa församlingar även vintertid.²⁾

Det var emellertid framför allt därför att kyrkoskrivningen var förenad med ett ibland ganska omfattande byråkratiskt och religiöst krångel, som även den *de facto* existerande vinterbefolkningen blev större än den kyrkoskrivna. Detta gällde i Sundsvallsdistriktet främst grupper av invandrare från Finland. Dessa hade även av liknande skäl svårt att få utlysning och därmed tillstånd att ingå äktenskap. Landshövdingen i Västernorrlands län behandlar denna fråga utförligt i sin femårsberättelse för åren 1871-1875. I denna skriver han följande:³⁾

vall anställde arbetarnes ställning. Jämför även avsnitt 5.4.

1) Bi SOS, litt A, 1896, och Norberg, A: Med betyget på fickan.

2) Norberg, A: Med betyget på fickan. Jämför även Rondahl, B: Emigration, folkomflytning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865-1910, och Norberg, A: Intensivstudium av Söderala.

3) Bi SOS, litt H, 1871-1875, Västernorrlands län, s. 7.

Hvad finnarne särskilt angår, utgöras dessa mestadels af yngre arbetsfört folk, hvaraf en stor del vårtiden begifver sig från hemmet och hvaraf den manliga delen söker anställning här i länet vid flottningarna, sågverken och lastageplatserna och jämväl i städerna, under det att kvinnorna söka sig platser mest i de sistnämnda. Flertalet återvänder sedermera på senhösten till hemorten för att öfvervintra. En annan del kvarstannar dock här under flere år, ofta för alltid, utan att, såsom ock i föregående femårsberättelse blivit anmärkt, de sålunda kvarvarande blifva kyrko- och mantalskrifvna, såsom följd hvaraf de ej heller till stat eller kommun erlægga några utskyld-er, men däremot icke sällan falla fattigvården till last, hvarvid vanligen mycken omgång och svårighet möter för återfäendet af de dem lemnade understöden.

Efter att ha konstaterat att dessa förhållanden leder till sedernas förfall men nationalekonomisk välgnelse, fortsätter landshövdingen i sin femårsberättelse:¹⁾

Då vidare enligt vår kyrkolag kvinna ej får gifta sig utan att lysning till äktenskapet blifvit afkunnad i den församling der hon är boende och enligt bland presterskapet vanlig tolkning af denna föreskrift hon anses boende der, hvarest hon är kyrkoskrifven, blir det ofta omöjligt för en sådan kvinna från Finland att erhålla lysning. Att af ett sådant förhållande måste uppkomma konkubinater och i allmänhet osedligt lefverne, ligger i sakens natur och har jämväl af erfarenheten på många ställen blifvit bekräftat. Äfven de barn, som födas här i riket af sådana föräldrar, som icke äro någonstädes kyrkoskrifvna, blifva ej heller vanligen sjelfva upptagna i kyrkoböckerna.

Samma krångel, som ovan beskrivits, gällde även för tillträdet till nattvården. Landshövdingen konstaterar efter en genomgång av olika lagar och traktater med Ryssland, dit Finland då hörde, att bestämmelserna var oklara och delvis motsägelsefulla. Särskilt upphävandet av passvtånget för ryska undersåtar i Sverige hade enligt landshövdingen medfört att kontrollen av inflyttning hade försvårats. Av dessa orsaker efterlyste han nya och klarare bestämmelser²⁾

hvarigenom utan att invandringen obehörligen hämmas densamma varder inordnad under de för kyrko- och mantalskrifvning gällande allmänna bestämmelser.

1) A. a.

2) A. a., s. 9.

På grund av att den svenska befolkningsstatistiken, liksom den finska, baserar sig på *de jure* principen finns det flera exempel på att personer avlidit i exempelvis Sköns församling och där noterats i dödboken, utan att ha varit kyrkoskrivna där. Därför har de utrensats vid Statistiska centralbyråns granskning av de insända dödboksutdragen. Hade de varit kyrkoskrivna någon annanstans i Sverige hade de genom denna granskning blivit förda till denna församling, men eftersom de var skrivna utomlands inräknas de varken i den svenska eller den finska statistiken över döda, utom i de få fall där den finska hemförsamlingen omedelbart fick kännedom om dödsfallet.¹⁾

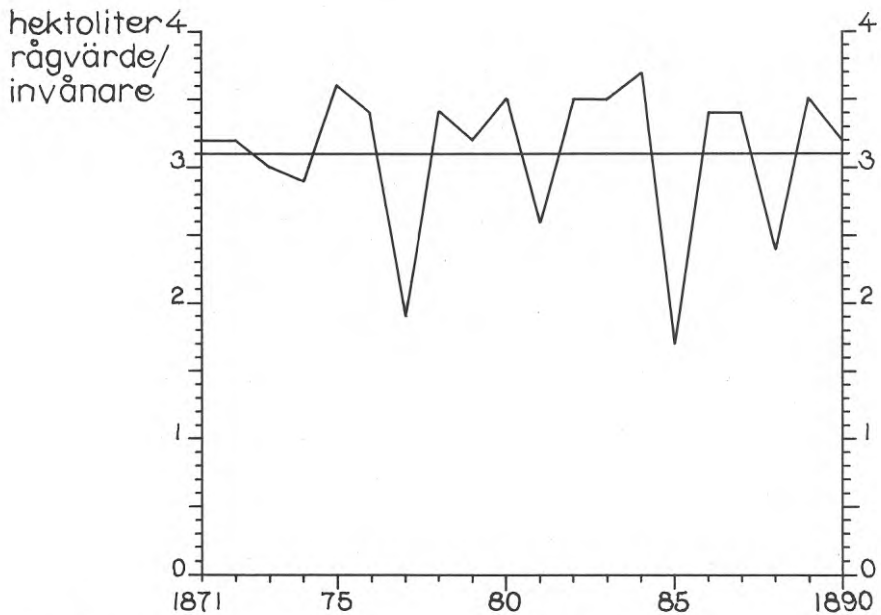
Sammanfattningsvis bör konstateras att alla dessa invändningar mot kyrkoskrivningshandlingarnas och den därpå baserade befolkningsstatistikens, och även folkräkningarnas, användbarhet trots allt inte ger vid handen att dessa skulle vara värdelösa vid ett studium av befolkningsutvecklingen i Västernorrlands län eller Sköns församling, under den studerade tidsperioden. Tvärtom måste de anses vara ett bra och oundgängligt hjälpmedel så länge som medvetenheten finns om deras svagheter och begränsningar. Trots alla invändningar kan de i stort anses beskriva vinterbefolkningen i sågverksdistrikten.

9.3 Befolkningsutvecklingen och konjunkturerna

Under 1850-talet, liksom under de första tre fjärdelarna av 1860-talet var konjunkturernas inverkan på befolkningsutvecklingen i Västernorrlands län i sin helhet ganska ringa. Under denna period varierade den årliga folkökningen mellan endast en och två procent. Denna utvecklingslinje kom att brytas tvärt av det stora nödåret 1867. Folkökningen året därpå blev endast en promille i länet som helhet.

Västernorrlands län var under hela andra hälften av 1800-talet ett underskottsområde när det gäller produktion av livsmedel. Under dessa decennier ökade dock produktionen, trots den stora tillväxten i befolkningens storlek, i ungefär samma takt som befolkningen. Produktionen av livsmedel per invånare var på längre sikt konstant. Med diagrammet i figur 30 visas utvecklingen av skörden av spannmål i hektoliter rågvärde per person 1871-1880. Det är värt att särskilt lägga märke till att det inte tycks ha funnits några verkliga toppår. Däremot framträder vissa

¹⁾ Granskning av nominella dödboksutdrag, SCB.

Figur 30. Spannmålsproduktion per invånare i Västerbotten län

1871-1890.

Källa: Västerbotten län 1871-1895, s. 170, och Bi SOS, litt A, 1871-1890.

utpräglade bottenår, som exempelvis åren 1877 och 1885.¹⁾

Det största av alla bottenåren för jordbruksproduktionen i Västerbotten län under 1800-talets andra hälft inträffade emellertid före den period, som detta diagram omfattar, nämligen år 1867. Det fanns flera olika orsaker till att den fälsagna skörden fick så katastrofala följder för folkförsörjningen just detta år. Vintern blev mycket hård och Bottenhavet frös tidigt, vilket omöjliggjorde alla sjötransporter. Landtransporter var vid denna tidpunkt, före järnvägarnas tid, mycket dåligt utvecklade. Värst blev naturligtvis nöden i de landsdelar, som låg längst bort, i Övre Norrland och i Norrlands inland överhuvudtaget. Minnet av detta stora nödår var länge starkt levande i folks medvetande. Ett exempel på detta är byggandet av de stora magasinshuset i Sundsvall. Dessa uppfördes efter stadens brand år 1888. Då var fortfarande det stora nödåret i färskt minne och de styrande hade ännu inte riktigt insett järnvägarnas stora betydelse för att säkra befolkningens försörjning med livsmedel.

¹⁾ Västerbotten län 1871-1895, s. 170, och Bi SOS, litt A, 1871-1890.

En annan, kanske lika viktig, orsak till att nödåret fick så allvarliga följder var att jordbrukets underklasser, och även småbönderna, miste den lilla köpkraft de hade genom att skörden slog fel. Under dessa år spelade fattigvården en viss roll för att lindra nöden, liksom olika frivilliga insamlingar.¹⁾

Den andel av befolkningen i Västernorrlands län, som åren 1860-1875 helt eller delvis försörjdes av fattigvården låg i regel omkring eller något över två procent. Den påverkades knappast av variationer i konjunkturer eller sysselsättning. Någon regulator i detta sammanhang var eller skulle fattigvården inte vara. Endast nödåren i slutet av 1860-talet ger en markant avvikande bild. År 1868 fick inte färre än 8,4 procent av Västernorrlands befolkning understöd från fattigvården och under hela den andra hälften av 1860-talet låg denna siffra på omkring fem procent eller därutöver. Detta var mer än dubbelt så högt, som den vanliga nivån.²⁾

Västernorrlands län hämtade sig emellertid snabbt efter 1860-talets stora nödår. Under 1870-talets våldsamma högkonjunktur, sågverksindustrins verkliga storår, ökade takten i befolkningsökningen mycket kraftigt. Från slutet av av detta årtionde följde variationerna i folkökningen i stort sett trävarukonjunkturernas växlingar.

År 1889 uppnåddes i Västernorrlands län en topp i folkmängdens ökningstakt på 3,1 procent, som sedan aldrig kom att överskridas. Därefter började de sjunkande födelsetalen att slå igenom och bli bestämmande för den kommande befolkningsutvecklingen i länet. Efter sekelskiftet blev därför och befolkningens ökningstakt mera måttlig. Så småningom märktes t. o. m. tecken på stagnation.³⁾

När det gäller Sköns församling var bilden av befolkningsutvecklingen delvis en helt annan än i länet som helhet. För det första låg folkmängdens ökningstakt i denna församling efter omkring 1860 på en

¹⁾ Västernorrland ett sekel 1862-1962, I, s. 81-82, och Häger, O, Torell, C, Villius, H: Ett satans år.

²⁾ I detta sammanhang bör läggas märke till att dessa uppgifter inte avser allt utbetalt understöd, utan enbart den kommunala fattigvården. En del sågverksbolag svarade, genom avtal med kommunen, själva för fattigvården. Av dem utbetalade understöd är ej medtagna i de lämnade uppgifterna, liksom naturligtvis ej heller understöd ur frivilligt insamlade medel under det stora nödåret. Bi SOS, litt A, 1860-1875, och Bi SOS, litt H, 1865-1875, Västernorrlands län. Längre fram blev det allt mera sällsynt att sågverksbolagen själva svarade för fattigvården. Av undersökta sågverk i Sundsvallsdistriktet år 1891 svarade kommunen för fattigvården vid 15 och bolaget och kommunen gemensamt vid fyra. För ett sågverk saknas uppgift. Se Utredning om de sociala förhållandena vid 20 sågverk i Sundsvallsdistriktet, Utredningar och andra handlingar som tillhört förvaltare H Regnander, Skönviks bolag, SCA.

³⁾ Västernorrland ett sekel 1862-1962, I, s. 75-100.

betydligt högre nivå än vad som var fallet i länet som helhet. För det andra slog inflytandet från expansionen inom trävaruhanteringen igenom på befolkningsutvecklingen här redan på 1860-talet, och inte som i länet som helhet, först i och med 1870-talets högkonjunktur. Detta var också precis vad som kunde förväntas, eftersom hela socknens näringsliv redan på 1860-talet nästan helt präglades av trävaruhanteringen. Det bör framhållas att befolkningens ökningstakt var hög och relativt jämn i församlingen genom alla upp- och nedgångar i konjunkturen. Se diagrammet i figur 29 (på sidan 204).

För det tredje fick 1860-talets nödår inte alls lika katastrofala följder för Sköns församling, som för länet som helhet. Sågverkens produktion ökade, folk strömmade till och befolkningen ökade. Detta var även det vad som kunde förväntas eftersom Sköns församling inte var en fattig avlägsen jordbruks- eller skogsbygd, utan en av landets mest expansiva industribygder.

Under hela den här studerade perioden, åren 1860-1890, ökade aldrig Sköns befolkning med mindre än tre procent något år. Den minsta ökningen noterades år 1881, men även detta år var ökningen 3,4 procent. Å andra sidan uppnåddes den största ökningen redan år 1862, då den var hela 14,0 procent. Räknat i absoluta tal var dock ökningen störst år 1889 då den var 784 personer. Det är viktigt att konstatera att ökningen av Sköns församlings befolkning nådde sin kulmen redan omkring 1890 och inte omkring år 1900, som fallet var för länet som helhet.¹⁾

I Västernorrlands län, taget som helhet, var under den här studerade perioden antalet kvinnor större än antalet män i den fastboende befolkningen. Detta är också det normala. Vad beträffar Sköns församling däremot sker det ett omslag år 1872. Detta år blir männen fler än kvinnorna i församlingen och förblir så perioden ut. Om det hade varit möjligt att istället studera sommarbefolkningen hade naturligtvis denna manliga övervikt i befolkningen dels kommit tidigare, dels varit mera markant. Sågverksindustrin var en mansdominerad bransch. Den manliga dominansen inom denna näringsgren förstärktes dessutom under den studerade perioden. Till yttermera visso saknades en kompletterande kvinnoindustri helt. Endast det kvinnliga deltagandet i stuveriarbetet kunde i begränsad omfattning spela denna roll som komplement.²⁾

I Sverige som helhet tycks ökningen av antalet män i produktiv ålder ha legat konstant på omkring tio procent per decennium, utom under 1880-talet, då befolkningen blev starkt åderlåten genom emigrationen till Amerika. Motsvarande siffra för Västernorrlands del var omkring 20 procent. Under 1880-talet var denna siffra för Västernorrlands del märkligt nog ännu större, trots en stark emigration. Orsakerna till detta bör

¹⁾ A. a., Bi SOS, litt A, 1860-1890, och Summariska folkmängdstabeller, SCB.

²⁾ Jämför avsnitt 6.1.

främst sökas i olika institutionella faktorer, som exempelvis ökat fastboende orsakat främst av ökad vintersågning.¹⁾

Skillnaderna mellan sommar- och vinterbefolkningen började sakta att minska under 1880-talet för att så småningom suddas ut allt eftersom säsongarbetet gav plats för helårsarbete och arbetsvandringarna allt mer minskade i betydelse.

9.4 Den naturliga folkökningen och folkomflyttningen

På ett översiktligt sätt kan ett lands demografiska utveckling beskrivas på följande sätt. Först brukar både födelsetalen och dödstalerna vara höga. Sedan inträffar en period då dödstalerna sjunker samtidigt som födelsetalen förblir höga. Därefter börjar i ett tredje stadium även födelsetalen att sjunka, varefter slutligen en fjärde period inträder som karaktäriseras av både låga födelsetal och dödstal. Denna process brukar ofta kallas för den demografiska transitionen.²⁾

Vid tiden för den här studerade perioden, d. v. s. åren 1860-1890, hade Sverige som helhet betraktat redan uppnått det skede, som karaktäriseras av inte bara sjunkande dödstal utan också sjunkande födelsetal, d. v. s. det tredje stadiet i den refererade utvecklingen.

För Västernorrlands del kan inte, på samma sätt som för riket som helhet, konstateras några trendmässigt sjunkande födelsetal före år 1890. Däremot sjönk naturligtvis dödstalerna trendmässigt. Skedet med de samtidigt sjunkande födelsetalen och dödstalerna inträffade i Västernorrlands demografiska utveckling först efter år 1890 och blev särskilt markerat vid sekelskiftet. Födelsetalen låg därför i detta län genomgående på en högre nivå än i riket som helhet. Särskilt markerad blev skillnaden i slutet av den här studerade perioden.

När det gäller Sköns församling låg födelsetalen på en än högre nivå än i länet som helhet. Även om det dominerande intrycket av födelsetalens utveckling fram till 1870 är den stora årsvisa variationen, tycks trenden fram till denna tidpunkt snarast ha varit stigande. De stora variationerna i födelsetalen kan till en viss del tillskrivas det faktum att befolkningen under dessa decennier var relativt liten i församlingen och utjämnningen av kurvan under 1880-talet kan därför till en viss del tillskrivas de stora talens lag, men inte helt. Ofrånkomligt är trots allt att

¹⁾ Gårdlund, T: *Industrialismens samhälle*, s. 271, och Bi SOS, litt A, 1860, 1870, 1880 och 1890.

²⁾ Hofsten, E: *Demografins grunder*, s. 14.

utvecklingen också blev jämnare under 1880-talet. Trenden förändras och mot slutet av 1890-talet började den stora sänkningen av födelsetalen i Sköns församling. Redan efter sekelskiftet var nivån i denna församling, liksom i Sundsvallsdistriktet i sin helhet, lägre än genomsnittssiffrorna för länet och närmade sig genomsnittstalen för den svenska landsbygden.

1)

Födelsetalens utveckling hade inget direkt sammanhang med konjunkturen. Höga tal noterades såväl under högkonjunktur, som under lågkonjunktur. De allra högsta födelsetalen uppnåddes under den andra hälften av 1870-talet, då genomsnittet var 52 promille per år. Under åren 1874, 1876 och 1878 uppnåddes rekordnivån, som var 55 promille. Det var emellertid inte bara under dessa år, som höga tal uppnåddes. Så låg exempelvis födelsetalet i Sköns församling under nödåret 1867 och året därpå på 40 promille. I länet i genomsnitt låg födelsetalet dessa bägge år på endast 32 respektive 27 promille. Året efter den stora strejken, d. v. s. år 1880, som var ett år präglad av lågkonjunkturen, låg födelsetalet i denna församling på 44 promille.

Den viktigaste förklaringen till dessa anmärkningsvärt höga födelsetal ligger naturligtvis i befolkningens, ur ålderssynpunkt, extremt ungdomliga sammansättning, som åstadkoms genom den stora inflyttningen av unga människor i sin mest produktiva ålder. Det är med andra ord frågan om vad som brukar kallas för en progressiv befolkning.²⁾ En annan viktig orsak till de höga födelsetalen var de höga allmänna fruktsamhetstalen och den höga äktenskapsfrekvensen, som kvinnounderskottet förde med sig.

Däremot behöver inte den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten ha varit högre i Sundsvallsdistriktet än i riket i övrigt, i varje fall inte högre än den var i den norrländska kustbygden i övrigt. Huruvida den började sjunka före omkring år 1880, då den började sjunka i hela riket, är oklart, men det är inte troligt, trots områdets industriella karaktär. Däremot sjönk den sedan snabbare i Sundsvallsdistriktets industribygd än i jordbruksbygderna i länet under 1890-talet och 1900-talets första årtionde. Huruvida barnbegränsande åtgärder praktiserades i högre grad i Sundsvallsdistriktet under den här studerade perioden, åren 1860-1890, än i övriga delar av landet är okänt. Anders Norbergs undersökning av data från Alnö församling tyder på att så inte var fallet.³⁾

1) Bi SOS, litt A, 1860-1910, och summariska folkmängdstabeller, SCB.

2) Hyrenius, H: Demometri, s. 95-106.

3) Tedebrand, L-G: Demografisk stabilitet och förändring under det industriella genombrottet, Historieforskning på nya vägar, s. 249-272. Allmänt om nedgången i fruktsamhetstalen i Sverige omkring år 1880 och orsakerna till detta jämför Hofsten, E, Lundström, H: Swedish Population History, s. 20-39, och Carlsson, G: The Decline of Fertility, Population Studies, 1966, s. 149-174. När det gäller frågan om huruvida barn-

När det gäller dödstalen kan konstateras att dessa hade en sjunkande tendens i Västernorrlands län precis som i riket i sin helhet. Däremot låg dödstalen under den här studerade perioden på en högre nivå i detta län än genomsnittssiffrorna för landet i sin helhet. Nivåerna var 20 mot 18 promille per år. I Sköns församling låg dödstalen på en än högre nivå, nämligen 23 promille per år i genomsnitt. När det gäller Sköns församling kan inte heller någon tendens till sjunkande dödstal märkas förrän möjligen mot mitten av 1880-talet. Huvudintrycket av kurvan är de stora årsvisa variationerna. Från mitten av 1870-talet sker det dock en viss utjämning av dödstalen i församlingen.¹⁾ Sammanfattningsvis illustreras med diagrammet i figur 31 de allmänna födelsetalens och dödstalens utveckling i Sköns församling 1860-1890.²⁾

Den snabba industrialiseringen av Sundsvallsdistriktet under den här undersökta tidsperioden fick, som redan har framhållits, en genomgripande betydelse för befolkningens fördelning och sammansättning. Industrialiseringen innebar en total demografisk omvälvning av hela distriktet. Den stora efterfrågan på arbetskraft fick till resultat att en strid ström av arbetsvandrare, och i allt större utsträckning, av inflyttare sökte sig till Sundsvallsdistriktet och fick sin utkomst där.

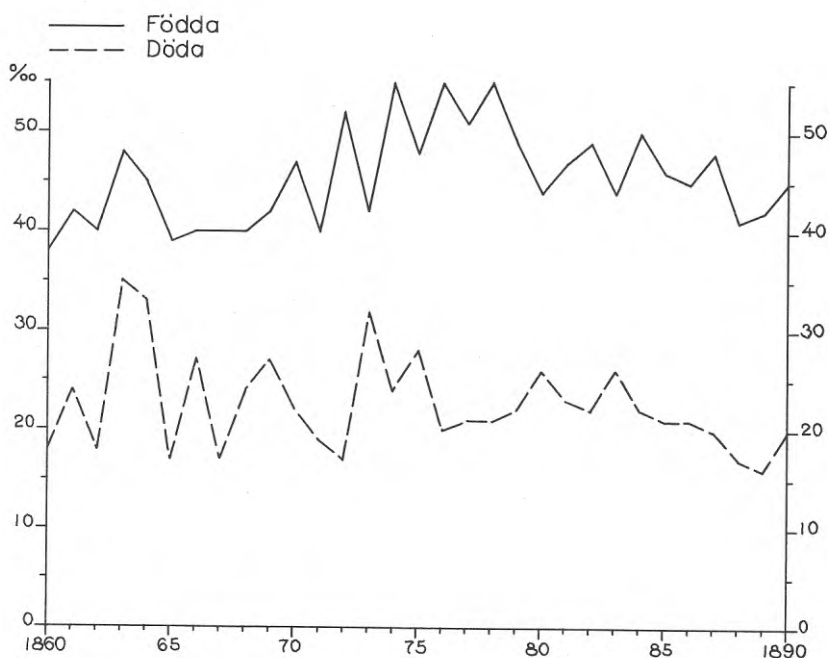
Eftersom det inte finns någon statistik, som beskriver den verkliga in- och utflyttningen från Sundsvallsdistriktet får här framställningen begränsas till den kyrkobokförda in- och utflyttningen.

Antalet kyrkobokförda inflyttare per 1 000 invånare var för hela distriktet inte färre än 80 i genomsnitt per år under åren 1870-1879. För Sköns församlings del enbart var motsvarande siffra 104. Detta var en uppgång från årtiondet dessförinnan, 1860-1869, då i genomsnitt 95 personer per 1 000 invånare och år flyttade in. Även under det följande årtiondet, 1880-1889, var nivån lägre, nämligen 88. Medeltalet för hela den undersökta perioden, åren 1860-1890, var 92.

När det gäller Sköns församling uppnåddes det högsta antalet inflyttade per 1 000 invånare redan år 1862 med 185. Näst högst kom år 1873 med 153. Den lägsta nivån uppnåddes år 1887, då motsvarande siffra var endast 62.

begränsning praktiserades eller inte se även Norberg, A: Some Demographic Features of a Sawmill Population in the late Nineteenth Century, *Chance and Change*, s. 203-211.

- 1) Bi SOS, litt A, 1860-1890, och summariska folkmängdstabeller, SCB.
- 2) I denna framställning används begreppen (allmänt) dödstal och mortalitet respektive (allmänt) födelsetal och nativitet synonymt. I nästa kapitel tas dödligheten i Sköns församling upp till en närmare granskning och olika mått behandlas, främst ur levnadsvåsynpunkt.

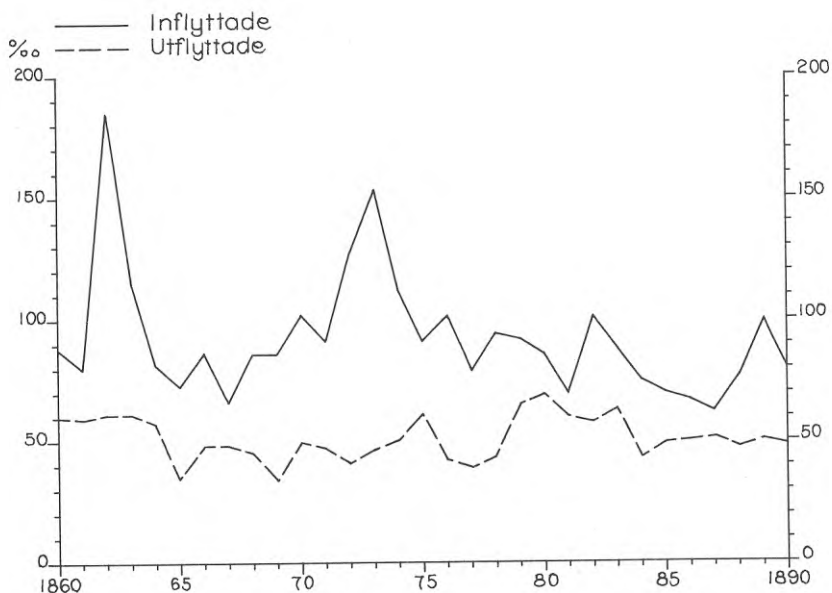
Figur 31. Nativitet och mortalitet i Sköns församling 1860-1890

Källa: Summariska folkmängstabeller, SCB.

Emellertid var även utflyttningen från Sköns församling mycket omfattande. Den låg på en hög och ganska jämn nivå. Fluktuationerna i inflyttningen var mycket större. Allt detta ledde sammantaget till att befolkningens omsättning blev mycket stor. Även om en relativt stor rörlighet sålunda kan registreras i den fastboende eller kyrkoskrivna befolkningen, var den dock var ganska låg jämfört med städerna vid samma tidpunkt.¹⁾

Med diagrammet i figur 32 illustreras utvecklingen av in- och utflyttningen i Sköns församling per 1 000 invånare åren 1860-1890. En viktig reservation, som bör göras, är att det inte är otroligt att många personer dröjt en tid med att anmäla flyttning, varför de årsvisa variationerna kan vara ganska osäkra.

¹⁾ Hjulström, F, Arpi, G, Lövgren, E: Sundsvallsdistriktet 1850-1950, s. 378, Bi SOS, litt A, 1860-1890, och summariska folkmängstabeller, SCB.

Figur 32. Inflyttade och utflyttade per 1 000 inv i Skön 1860-1890

Källa: Summariska folkmängdstabeller, SCB.

Den kyrkobokförda immigrationen, som huvudsakligen kom från Finland och i andra hand från Norge, kom aldrig att uppgå till mer än fem procent av alla inflyttande till Sköns församling. Denna immigration fick sitt första uppsving i början av 1870-talet, som en direkt följd av högkonjunkturen. I absoluta tal var den dock ganska blygsam. Inte ens under rekordåret 1873 bokfördes denna till mer än 28 personer. Härvidlag bör dock framhållas, som redan har påpekats i ett tidigare avsnitt, att kyrkobokföringen underskattar invandringens omfattning, särskilt den som kom från Finland.

Majoriteten av de inflyttade personerna var, precis som kunde förväntas, män. Däremot var kvinnorna i majoritet bland immigranterna från Finland. Dessa kvinnor sysselsattes dock i motsats till männen inte huvudsakligen i sågverksindustrin.¹⁾

¹⁾ Norberg, A, Åkerman, S: Migration and the Building of Families, Aristocrats Farmers Proletarians, s. 97, och summariska folkmängdstabeller, SCB.

Emigrationen från Sköns församling var under hela perioden 1860-1890 större än immigrationen. Denna emigration avsåg i huvudsak Förenta Staterna och Canada. Sporadiskt förekom även annan emigration, mest känd är den från Johannesviks sågverk på Alnön till Brasilien. Under 1860- och 1870-talen var fortfarande emigrationen av relativt blygsam omfattning. År 1879 innebar en vändpunkt och därefter sköt emigrationen från Sundsvallsdistriktet verklig fart. Sköns församling var därvidlag inget undantag. Den stora strejken detta år kan ses som en utlösande faktor.¹⁾ De bakomliggande faktorerna hade emellertid att göra med de förändrade trävarukonjunkturen.

År 1880 emigrerade 165 personer från Sköns församling. Detta motsvarar omkring 36 procent av den sammanlagda utflyttningen detta år. När konjunkturen åter vände minskade sedan emigrationen något, men den låg under hela 1880-talet på en avsevärt högre nivå än den legat på under 1860- och 1870-talen.²⁾

Esse Lövgren har påvisat att inflyttningen till Sundsvallsdistriktet uppvisar en mycket hög korrelation med efterfrågan på arbetskraft, om som ett approximativt mått på denna efterfrågan användes exporten av sågade trävaror. Han menar även att det finns en god korrelation mellan de årsvisa förändringarna.³⁾ Om detta sätt att mäta accepteras bör det tas som ett indicium på att uppgifterna i kyrkoböckernas inflyttningsslängder bör vara relativt väl korrelerade med den verkliga inflyttningen. Trenden bör vara riktig även om nivån självfallet är allt för låg.

För att ytterligare illustrera sambandet mellan inflyttningen och efterfrågan på arbetskraft ges i diagrammet i figur 33 antalet inflyttade män till Sköns församling och exporten av plank och bräder från Sundsvallsdistriktet åren 1860-1890.

Lars Göran Tedebrand, liksom Anders Norberg och Sune Åkerman, har framhållit att familjebyggandet spelade en stor roll vid sidan om efterfrågan på arbetskraft för inflyttningen till Sundsvallsdistriktet.⁴⁾

¹⁾ Sunds ångsåg är ett bra exempel. Möjligen kan det nära samband som uppstod mellan detta sågverk och vissa svenskbygder i staten New York ses som en orsak till att Sundsvallsdistriktets enda metodistkapell byggdes vid sågverket. Se Lundberg, H: Sundsvallsstrejken 1879, s. 88-92.

²⁾ Summariska folkmängdstabeller, SCB, och Norberg, A: Sundsvallsstrejken - ett startskott för den stora Amerika-utvandringen? Historisk tidskrift, 1978, 3, s. 263-282. Allmänt om emigrationen från Västernorrlands län till Nordamerika se Tedebrand, L-G: Västernorrland och Nordamerika 1875-1913.

³⁾ Hjulström, F, Arpi, G, Lövgren, E: A. a., s. 381. Om inflyttningens orsaker jämför även Norberg, A, Åkerman, S: A. a. och Tedebrand, L-G: Demografisk stabilitet och förändring under det industriella genombrottet.

Figur 33. Inflyttning av män till Skön och trävaruexport 1860-1890

Export av plank och bräder från *Sundsvallsdistriktet*. Index, 1870 = 100, logaritmisk skala.

Källa: Summariska folkmängdstabeller, SCB, och Bi SOS, litt F, 1860-1890.

Eftersom det inte fanns någon kvinnoindustri flyttade de flesta kvinnor, som kom till distriktet, med undantag för dem som kom från Finland, antingen som hustrur eller i syfte att ganska snart gifta sig, om de inte fortfarande var minderåriga barn som flyttade tillsammans med sina

⁴⁾ Tedebrand, L-G: Demografisk stabilitet och förändring under det industriella genombröttet och Norberg, A, Åkerman, S: A. a., s. 113.

föräldrar. Familjebildningen kan sägas ha förmedlat verkningarna av arbetskraftsefterfrågan till kvinnorna. Sambandet mellan inflyttning och födelsetal visas av att stora toppar i födelsetalen med något års förskjutning följer stora toppar i inflyttningen.

I kapitel 12 kommer frågorna om arbetskraftens rekrytering, liksom fenomenet arbetsvandringar, att tas upp till en närmare granskning. Redan här bör emellertid mångfalden av olika grupper med en starkt varierande grad av tillfällighet och permanens i sin vistelse i sågverksdistrikten understrykas.

Omkring år 1890 skedde en viktig förändring. Vid denna tidpunkt blev utflyttningen från Sundsvallsdistriktet större än inflyttningen. Flyttningssnettot blev negativt. Något tillspetsat kan sägas att medan inflyttningen varit bestämmande för befolkningsutvecklingen i Sundsvallsdistriktet under de tre decennier, som föregick detta år, blev fruktsamhetens utveckling bestämmande för densamma under de årtionden, som följde därefter. Industrialismens genombrottstid var förbi.

9.5 Familjebildningen och frekvensen utomäktenskapliga barn

Under de senaste decennierna har den internationella historiska forskningen i högre grad utnyttjat sociologisk teori. Förutom geografisk och social rörlighet har därvid familjen blivit ett centralt forskningsobjekt. De senaste årtiondenas stora framsteg inom den historiska demografin har i hög grad kunnat berika denna forskning.¹⁾

Familjen spelade en stor roll för samhällsbygget i de framväxande sågverkssamhällena. Även om sågverksindustrin var en utpräglad mansdominerad bransch byggdes den fasta kärnan av arbetarstammen upp av familjer. Dessa familjer var särskilt under 1860- och 1870-talet i viss

¹⁾ Se t. ex. Thernstrom, S: *Poverty and Progress*, Thernstrom, S: *The Other Bostonians* och Anderson, M: *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*. En del sådan forskning har dock varit alltför djupt rotad i funktionalistisk sociologi. Se t. ex. Smelser, N J: *Sociological History: The Industrial Revolution and the British Working-class Family*, *Essays in Social History*, s. 23-38, och Smelser, N J: *Social Change in the Industrial Revolution*. För en kritik av detta synsätt se Cederqvist, J: *Arbetare i Strejk*, s. 10. Att denna typ av historisk forskning emellertid kan vara fruktbar visar Levine, D: *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism*. Allmänt om framstegen inom den historiska demografin se Flinn, M W: *The European Demographic System 1500-1820*.

utsträckning i sin helhet anställda på sågen. Den kyrkobokförda inflyttningen består därför till en mycket stor del av familjer.

Trots att sågverksarbetarhustrurna i allmänhet inte hade något avlönat arbete, och trots att de få som hade arbete blev allt färre, spelade ändå dessa kvinnor en stor roll för familjernas försörjning. De stod för matlagning, tvätt och barnomsorg. Frånvaron i stort sett av tregenerations hushåll gjorde denna roll än viktigare. Sommartid hade de ofta även inneboende arbetsvandrare eller andra löst anställda att hushålla för.

Äktenskapsbildningen i Sundsvallsdistriktet var omfattande. Under 1870-talet steg äktenskapsfrekvensen kraftigt och även under 1880-talet låg denna över genomsnittsnivån för Sveriges städer. Även den genomsnittliga vigselåldern sjönk något, men inte så mycket som skulle kunna förväntas.¹⁾

Det fanns naturligtvis ett samband mellan den höga äktenskapsfrekvensen hos kvinnorna i trävarusocknarna och den manliga övervikten i befolkningens sammansättning i dessa socknar. Särskilt bör framhållas den stora manliga övervikten i den reellt existerande sommarbefolkningen.

Antalet äktenskapsskillnader var däremot under den studerade perioden mycket få. Under åren 1876-1895 uppgick de sammanlagt till 136 i hela Västernorrlands län. Detta gav ett årligt medeltal på 0,036 promille mot riksmedeltalet som var 0,052 promille av folkmängden. Antalet var emellertid starkt ökande. Under femårsperioden 1876-1880 var de endast 16, men ökade sedan under de följande femårsperioderna 1881-1885, 1886-1890 och 1891-1895 till 29, 41 respektive 50 i detta län.²⁾

Vid sidan om frekvensen äktenskapsskillnader har ofta andelen utom äktenskapet födda barn använts, som ett mått på befolkningens moraliska tillstånd. Andelen av alla barn som föddes utom äktenskapet skilde sig inte mycket varken från rikets eller länets genomsnitt i någon av de tre trävarusocknarna Skön, Timrå eller Alnö, under tidsperioden 1860-1890. Frekvensen utomäktenskapligt födda barn var ganska konstant och omkring tio procent av alla födda. Däremot låg motsvarande siffror för Sundsvalls stad ungefär dubbelt så högt.

¹⁾ Tedebrand, L-G: Demografisk stabilitet och förändring under det industriella genombrottet. Jämför även Hofsten, E, Lundström, H: A. a., s. 20-39 och 93-116. Om familjen och hushållsarbetets betydelse se Olsson, R: Norrländskt sågverksliv under ett sekel, s. 89, och Hansen, B: Hushållsarbetet hos sågverksarbetarna vid slutet av 1800-talet, Från stad och bygd i Medelpad, 1953, s. 54-59. Dessutom ges samtida vitnesmål i Beckman, E: Arbetarelifvet vid de norrländska sågverken, Stockholms dagblad, 1879.

²⁾ Västernorrlands län 1871-1895, s. 177-178.

Denna bild stämmer väl med förhållandena i landet i övrigt. De största skillnaderna i frekvensen utom äktenskapet födda barn gick mellan Stockholm å ena sidan och riket i övrigt å den andra. I riket utom Stockholm gick de största skillnaderna mellan städerna och landsbygden.

Samtidigt fanns det emellertid även en långsiktig trend till stegring av frekvensen utomäktenskapligt födda barn i hela Norrland. Detta var en utveckling bort från det gamla mönster, som kan spåras för tidigare perioder och efter vilket Sverige kan indelas i regioner med olika höga frekvenser utomäktenskapligt födda barn. Norrland hörde till de regioner, som hade den lägsta. En av de viktigaste orsakerna till att detta mönster bröts upp måste otvivelaktigt sökas i Sveriges industrialisering. Västernorrlands län utgjorde här inget undantag, som framgår av tabell 60.¹⁾

Tabell 60. Frekvensen utomäktenskapligt födda barn 1841-1890

År	Väster- norrland antal/ 10 000 inv.	Riket antal/ 10 000 inv.	Väster- norrland index riket = 100
1841-1850	21,5	26,9	80
1851-1860	24,3	29,7	82
1861-1870	29,4	30,1	98
1871-1880	40,2	31,6	127
1881-1890	36,4	29,7	123

Källa: Västernorrlands län, 1871-1895, s. 178.

Mot denna bakgrund ligger det nära till hands att anta att inte bara städer, utan också kraftigt industrialiserade landsbygdsförsamlingar borde ha en hög frekvens utomäktenskapligt födda barn. En del forskare har därför funnit det märkligt att de utpräglade trävarusocknarna i Sundsvallsdistriktet hade en så låg frekvens, som endast motsvarade riksgenomsnittet, mot bakgrund av befolkningens stora rörlighet och områdets industriella karaktär.

¹⁾ Västernorrlands län 1871-1895, s. 178, och Bi SOS, litt A, 1890.

Anders Norberg och Sune Åkerman har ställt upp hypotesen att frekvensen utomäktenskapligt födda barn borde vara hög i dessa socknar eftersom¹⁾

the highly fluid milieu which has newly been created, with migrants freed from the conformity of social relations and the authority of masters and overseers in the farming communities.

Denna hypotes falsifierar de bägge forskarna sedan utifrån data om Alnö församling. De kan t. o. m. påvisa en något högre frekvens utomäktenskapligt födda barn bland den agrara befolkningen i församlingen än bland den industriella.²⁾

Den orsak, som har utpekats till den låga frekvensen utomäktenskapligt födda barn är den ovanligt höga äktenskapsfrekvensen inom den kvinnliga befolkningen i flera av dessa trävarusocknar.

Ett resultat av den höga äktenskapsfrekvensen hos kvinnorna i dessa församlingar var att andelen ogifta kvinnor i procent av alla kvinnor i de tre anförda trävarusocknarna var något lägre än i riket som helhet. Att skillnaderna inte var större än de trots allt var får tillskrivas det stora antalet barn och den stora omflyttningen. Om det hade varit möjligt att studera skillnaderna för olika åldersgrupper, hade bilden med all säkerhet blivit mycket tydligare.

Det kanske ligger nära till hands att mot bakgrund av den relativt låga frekvensen utomäktenskapligt födda barn trots allt karaktärisera förhållandena i Sundsvallsdistriktets trävarusocknar som relativt »idylliska». Det står emellertid klart att det snarare var tillgången på ogifta kvinnor i lämplig ålder, som var avgörande för frekvensen utomäktenskapligt födda barn än det moraliska mönstret. Fruktsamheten hos de ogifta kvinnorna i Västernorrlands län var betydligt större än riksgenomsnittet åren 1870 och 1880. År 1890 tycks dock denna skillnad ha jämnats ut. Det skulle ha varit intressant att studera denna utomäktenskapliga fruktsamhet fördelad på olika församlingar och sociala grupper.³⁾

1) Norberg, A, Åkerman, S: A. a., s. 90.

2) A. a., s. 108.

3) Bi SOS, litt A, 1870, 1880 och 1890.

9.6 Befolkningens sammansättning i Sköns församling

1890

Demografiska databasen i Umeå/Haparanda har arbetat med att excerp-
era och överföra till magnetband uppgifterna i kyrkobokföringsmaterial-
et. Hittills har arbetet med detta enbart fullbordats för ett litet antal för-
samlingar.¹⁾ De har tidigare inte ansett sig kunna behandla så stora och
expansiva församlingar, som det är frågan om i Sundsvallsdistriktet.
Detta är att beklaga eftersom just dessa församlingar var av central bety-
delse under industrialismens genombrottsfas.²⁾ Vad gäller av andra
forskare utförda undersökningar av det här slaget är de också mycket få.
Orsaken till att materialet från dessa församlingar i Sundsvallsdistriktet
är så svårt att hantera är naturligtvis att inflyttningen och befolkningstill-
växten var så extremt stor.

Flera demografiska mått är av särskilt intresse när det gäller levnad-
snivån. Dit hör medellivslängden. Dessvärre är det - i den nuvarande
material och forskningssituationen - inte möjligt att använda dem. En
avgörande svårighet är att befolkningens åldersfördelning på försam-
lingsnivå inte är känd.

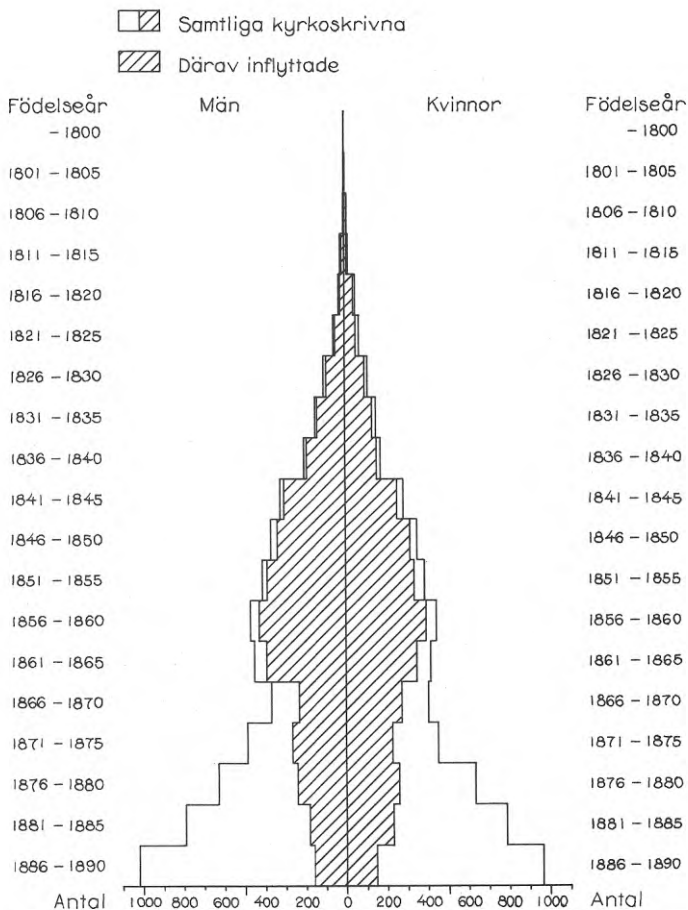
Något av denna lucka kan fyllas med hjälp av en undersökning från
1890-talet: Teofil Anderssons studier av folkräkningen år 1890. Tack vare
denna kan en del mera omfattande uppgifter tas fram om denna under-
sökningens slutår, året 1890. Dessa uppgifter skall här kortfattat refereras.
³⁾ Teofil Anderssons undersökningar hade till syfte att visa att en
stadsbefolkning inte kunde reproducera sig själv, utan att den måste få ett
tillskott i form av inflyttning utifrån, d. v. s. från landsbygden. Allt i
enlighet med Georg Hansens befolkningsteori.⁴⁾

1) Presentation av Demografiska databasen i Umeå/Haparanda finns hos Åkerman, S,
Johansson, E, Juslin, K: Computerized Family Reconstruction, Chance and Change, s.
283-287, och Sundin, J: The demographic data base at the university of Umeå, Time,
space and man, s. 251-259.

2) För närvarande pågår dock arbete med dessa viktiga församlingar i Sundsvallsdistriktet
vid Demografiska databasen i anslutning till ett projekt vid Historiska institutionen vid
Uppsala universitet om familjebyggandet.

3) Någon projektion bakåt av åldersfördelningen 1890 har inte kunnat göras p. g. a. den
stora osäkerhet som skapas av den stora omsättningen i befolkningen.

4) Andersson, T: Den inre omflyttningen, I, Norrland, och Andersson, T: Ett bidrag till

Figur 34. Befolkningspyramid för Skön 1890

Källa: Andersson, T: Ett bidrag till kännedomen om den inre omflyttningen i Sverige, Ekonomisk tidskrift, 1899, s. 157-160.

I Sundsvallsdistriktet och i nedre Ådalen var mer än en tredjedel av befolkningen år 1890 födda utanför den församling där de var bofasta. Bofasta i den juridiska betydelsen kyrkoskrivna. I den del av Sköns församling, som låg söder om Sundsvallsfjärden och som 1890 kom att

kännedomen om den inre omflyttningen i Sverige, Ekonomisk tidskrift, 1899, s. 155-168.

avskiljas från moderförsamlingen och bilda en egen församling, Skönsmon, var över två tredjedelar av befolkningen inflyttad.¹⁾

Med hjälp av befolkningspyramiden i figur 34 kan resultatet av Teofil Anderssons undersökning av Sköns församling, inklusive Skönsmon, på ett enkelt sätt sammanfattas. Det mest slående är hur stor del av den vuxna befolkningen, som inte var född i församlingen utan inflyttad. Medan omkring 30 procent av av alla åldersklasser t. o. m. 20 år var inflyttade i de tre trävarusocknarna Skön, Timrå och Alnö sammantagna, var över 80 procent av alla åldersklasser därutöver inflyttade i dessa församlingar.

Observeras bör även att en mycket stor del av befolkningen i dessa församlingar utgjordes av vuxna män och kvinnor i arbetsför ålder. De utgjorde nära 60 procent av hela befolkningen. Även barnantalet var mycket stort. Barnen utgjorde nära 40 procent. Antalet åldringar var däremot extremt litet. De utgjorde endast några få procent. Åldringarna blev kvar i utflyttningsbygderna när barnen flyttade till sågverksdistrikten. Det dominerande inslaget i befolkningen kom att utgöras av unga familjer med många barn.

Vad det var frågan om var, som tidigare har framhållits, det som med en annan terminologi brukar kallas för en progressiv befolkning. De här presenterade uppgifterna utgör i ett nötskal resultatet av 30 till 40 års demografiska omvälvningar i Sundsvallsdistriktet under sågverksindustriens framväxt och genombrott.

9.7 Frågan om sågverksarbetarnas antal

Frågan om hur många sågverksarbetarna egentligen var är en svår fråga att besvara både ur teoretisk och praktisk synvinkel. Teoretiskt är frågan svår att besvara eftersom säsongarbetet gör det svårt att entydigt avgöra vilka som skall räknas som sågverksarbetare. Det fanns en stor flytande mellangrupp, som var både jordbruksarbetare eller t. o. m. torpare eller småbönder och samtidigt skogs-, flottnings- eller sågverksarbetare i varierande kombinationer och utsträckning, ofta som arbetsvandrare eller någon annan form av säsongarbetare.

Praktiskt är frågan svår att besvara eftersom det saknas lämpliga källor att ta fram uppgifter ur. Det gäller särskilt före industristatistikens omläggning år 1896, och det gäller också om frågeställningen begränsas till att omfatta Sundsvallsdistriktet eller delar därav, även om lite fler hållpunkter då kan tas fram.

¹⁾ Västernorrland ett sekel 1862-1962, I, s. 84.

Enligt industristatistiken fanns det år 1896 i allt 36 797 sågverks- och hyvleriarbetare fördelade på 992 sågverk och hyvlerier i hela riket. Av dessa fanns 10 396, d. v. s. något färre än en tredjedel, i Västernorrlands län. Sågverks- och hyvleriarbetarna i Västernorrland var fördelade på 101 arbetsställen. Sågverken i Västernorrland var följaktligen betydligt större i genomsnitt än vad som gällde för landet som helhet. De hade 103 arbetare per arbetsställe mot endast 37 i hela riket.¹⁾

Ett fåtal statliga utredningar ger något så när tillförlitliga uppgifter för ett par tidigare tidpunkter.²⁾ Enligt 1891 års barnarbetskommitté fanns det i hela landet år 1891 summa 27 247 arbetare, som var sysselsatta i sågverksrörelse. Av dessa klassificerades 3 629 av utredningen som brädgårdsarbetare. Dessutom fanns det 5 265 arbetare sysselsatta i snickerier och hyvlerier. Inom den norrländska sågverksindustrin fanns det år 1891 summa 18 215 arbetare mot 23 020 år 1896. Av dessa arbetare fanns det i Västernorrlands län år 1891 summa 8 416. Antalet per företag var enligt dessa uppgifter i riket som helhet 59 och i Västernorrlands län 75. Då det inte är troligt att den genomsnittliga storleken på sågverksföretagen i riket sjönk mellan 1891 och 1896 måste ett antal smärre företag saknas i 1891 års undersökning. Dessa företag torde dock inte ha legat i Västernorrlands län.³⁾

Det finns ytterligare en statlig utredning vars uppgifter kan ge ledtrådar bakåt för att besvara frågan om sågverksarbetarnas antal, nämligen 1884 års arbetarförsäkringskommitté. Enligt denna utredning fanns det 11 938 sågverksarbetare i riket under perioden den 1 september 1884 till den 28 februari 1885 och 19 397 sågverksarbetare under perioden den 1 mars 1885 till den 31 augusti 1885. Detta ger i genomsnitt 15 667 sågverksarbetare. Vidare framstår klart industrigrenens säsongkaraktär. Antalet företag, som lämnat uppgift, var under den första perioden 840 och under den andra 1 148. Sammanlagt lämnade 1 167 företag uppgift under någon av de två perioderna. Trots det stora antal företag, som lämnade uppgifter till utredningen, visar en granskning av utredningens primäruppgifter att många företag saknas i materialet. Detta gäller inte minst för exempelvis Sundsvallsdistriktet. Slutsatsen av detta blir att denna utredning totalt sett underskattade antalet sågverksarbetare.⁴⁾

1) Bi SOS, litt D, 1896, tab. 2. Här liksom i de bägge refererade statliga utredningarna avses med antalet sågverksarbetare antalet i genomsnitt anställda under året eller mätperioden.

2) Allmänt om dessa utredningar jämför avsnitt 8.2.

3) Betänkande afgifvet den 11 mars 1892 af komitén för revision af förordningen den 18 november 1881 angående minderårigas användande vid arbete vid fabrik, hantverk eller annan hantering m. m., och Gustafsson, B: Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913, s. 22-37.

En källa, som det ligger nära till hands att använda när det gäller att försöka bringa klarhet i frågan om sågverksarbetarnas antal före år 1896 är folkräkningarna. Folkräkningen 1860 gav inga fullständiga yrkesuppgifter och måste därför omdelbart lämnas därhän. Däremot är folkräkningarna från åren 1870, 1880 och 1890 av intresse. De uppgifter, som där finns är emellertid svåra att jämföra med dem som tidigare har givits i detta avsnitt eftersom de avser den bofasta totalbefolkningen och inte de i genomsnitt anställda.

Folkräkningarna är dock behäftade med tre allvarliga brister, som måste framhållas, och som starkt begränsar deras användbarhet. För det första finns det många inkonsekvenser när det gäller klassiceringen av olika yrkesgrupper samtidigt som individerna har grupperats inte efter det yrke de i verkligheten hade där de bodde, utan efter det yrke de kunde antas haft eller kanske officiellt hade, om de hade bott där de var kyrkoskrivna. Kvinnor och barn klassificerades efter familjernas huvudmän, oavsett om de arbetade eller ej. Endast någon enstaka kvinna benämndes arbeterska. De flesta ensamstående kvinnor kallades pigor, d. v. s. ogifta kvinnor av allmogen, oavsett om de arbetade i jordbruket eller ej. Dessutom upptogs särskilt 1870 många personer inte efter sitt dåvarande yrke, utan efter tidigare yrken. T. ex. klassificerades många arbetare som f. d. bönder, f. d. torpare eller f. d. båtsmän. Ägde arbetaren ett hus kunde han, särskilt 1880 och 1890, ofta rubriceras som tomtägare istället för arbetare. Allt detta berodde dels på att folkräkningarna baserades på kyrkoskrivningshandlingarna, närmare bestämt på ett nominellt utdrag ur husförhörsländerna, dels på att det egentligen inte alls var frågan om någon yrkesstatistik, utan i första hand en ståndsstatisik, som var anpassad till ett passerat stadium i samhällsutvecklingen.

För det andra har ett mycket stort antal sågverksarbetare förts till gruppen övriga arbetare. Detta var ganska naturligt, dels var uppgifterna i själva husförhörslängderna mycket ofullständiga, dels var många av dem i själva verket lösa arbetare, som endast tillfälligtvis var anställda vid något sågverk.

För det tredje omfattar naturligtvis folkräkningarna enbart den kyrkoskrivna delen av befolkningen, eftersom de baserades på *de jure* principen och inte *de facto* principen. Detta får självfallet en avgörande betydelse för källans användbarhet på orter med många arbetsvandrare och andra grupper av lösa, d. v. s. icke fast anställda arbetare, som fallet var i Sundsvallsdistriktet. I detta distrikt var andelen lösa arbetare, som redan tidigare nämnts ännu ca. år 1880 så stor som omkring 60 procent av hela arbetsstyrkan.

⁴⁾ Arbetareförsäkringskommitténs betänkande, III:1-3, och primäruppgifter, 1884 års arbetarförsäkringskommitté, RA.

Alla dessa brister gör sammantagna att det inte är meningsfullt att försöka uppskatta några rikssiffror med hjälp av denna källa. Med stark reservation för om uppgifterna har något värde skall dock länssiffror presenteras. Enligt folkräkningen år 1870 fanns det i Västernorrlands län 4 976 arbetare, som måste anses ha varit sågverksarbetare. Av dessa var emellertid inte färre än 4 545 klassificerade som arbetare av obestämt slag. År 1880 ger en analys av folkräkningen ett likartat resultat, motsvarande siffror var då 10 131 respektive 9 662. År 1890 däremot föreligger en viss skillnad, siffrorna kan då beräknas till 11 085 respektive 3 308. Skall de här givna uppgifterna ges någon tolkning får de ses som en uppskattning av antalet sågverksarbetare bland vinterbefolkningen.¹⁾

I landshövdingens femårsberättelser för åren 1861-1875 finns det ytterligare vissa uppgifter för Västernorrlands del om antalet sågverksarbetare i länet. Troligen skall dessa uppgifter tolkas som det genomsnittliga antalet anställda och är då jämförbara med industristatistikens uppgifter. Dessa uppgifter baseras indirekt på uppgifter från företagen. Exakt hur de skall tolkas är dock oklart. Undersökningen av Sunds ångsåg 1869 visar att samtliga arbetare vid ångsågen och lastageplatsen inte tagits med i beräkningen och rapporteringen.²⁾ Enligt landshövdingens femårsberättelse fanns det emellertid åren 1871-1875 i genomsnitt nära 4 000 arbetare inom Västernorrlands sågverksindustri mot endast omkring hälften så många, d. v. s. omkring 2 000 arbetare i genomsnitt åren 1861-1865.³⁾

Vid sexton sågverk i Sundsvallsdistriktet fanns det år 1880 drygt 1 500 lösa arbetare och något över 900 som betraktades som fasta. Detta ger en totalsiffra på omkring 2 400 arbetare i detta distrikt detta år.⁴⁾ Denna uppgift, som baserar sig på sågverksägarnas egen utredning är egentligen den enda riktigt pålitliga uppgiften om antal som rör sågverksarbetarna före industristatistikens omläggning år 1896. Dessa uppgifter

¹⁾ Bi SOS, litt A, 1870, 1880 och 1890. Vid 1870 års folkräkning räknades sågverksarbetarna till jordbruket och dess binäringar. Åren 1880 och 1890 räknades däremot dessa arbetare till industrin. Brädgårdsarbetarna räknades dock samman med andra bärare och fördes till gruppen handel och samfärdsel åren 1870 och 1880. År 1890 räknades även brädgårdsarbetarna till industrin. Vad som skedde var att industribegreppet vidgades allt mer. Dessa varierande klassificeringar speglar också svårighet att skilja produktion från handel och transporter. Att husförhörslängdernas yrkesuppgifter på ett mycket bristfälligt sätt, speciellt för kvinnornas del, återspeglar verkligheten har påvisats av flera forskare. Se t. ex. Berglund, B: Husförhörslängdernas befolkningsstatistiska källvärde, Historisk tidskrift, 1978, s. 52-82.

²⁾ Jämför avsnitt 5.4.

³⁾ Bi SOS, litt H, Västernorrlands län, 1861-1875.

⁴⁾ Betänkande angående åtgärder till förbättrandet af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anställda arbetarnes ställning.

tyder emellertid på att det inte kan ha funnits så många som 10 000 vintertid fastboende eller kvarstannande sågverksarbetare i Västernorrlands län så tidigt som år 1880. Svårigheten är här att skilja sågverksarbetare från skogs- och flottningsarbetare, liksom från jordbrukets underklasser. Samtidigt måste det dock framhållas att undersökningen av förhållandena vid Sund påvisar att det genomsnittliga antalet anställda inte säger någonting om hur många som i verkligheten någon gång var anställda där under året.¹⁾

De i detta avsnitt gjorda mer eller mindre pålitliga uppskattningarna av sågverksarbetarnas antal kan grovt sammanfattas på följande vis. År 1860 fanns det ganska få sågverksarbetare i Västernorrlands län. Det genomsnittliga antalet anställda kan uppskattas till minst 2 000. I början av 1870-talet hade detta antal minst fördubblats. Det var emellertid troligen först mot slutet av 1880-talet, som antalet 8 000 i genomsnitt anställda passerades, och siffran därmed åter blev fördubblad. Vid mitten av 1890-talet fanns det så sluligen i länet över 10 000 arbetare anställda vid sågverken. Denna sistnämnda siffra närmade sig också det verkliga totala antalet personer, som en kortare eller längre tid var anställda i länets sågverksindustri. Undersökningen av förhållandena vid Sund 1869 visar emellertid att i alla fall under den första delen av sågverkens genombrotts-tid, var antalet personer, som någon gång arbetade vid ett sågverk mångdubbelt större än dessa siffror tycks påvisa.

Om denna undersöknings resultat kan generaliseras till hela sågverk-
industrin i Västernorrlands län ca. 1870, var antalet sågverksarbetare i länet vid denna tidpunkt i sin snävaste bemärkelse - fast anställda årsarb-
etare - troligen färre än 1 500, och i sin vidaste bemärkelse - någon gång
avlönade inom sågverksindustrin - kanske uppemot 20 000. Troligen
färre eftersom många lösa arbetare antagligen arbetade vid flera olika
sågverk under samma år, dock mångdubbelt fler än de ca. 4 000 i genom-
snitt anställda. Det är inte här frågan om någon statistisk felmarginal eller
en källmässigt grundad osäkerhet, annat än när det gäller de exakta siff-
rorerna, utan ett uttryck för den pågående sociala omvandlingen av länet
och landet.

Alla dessa uppgifter om antalet sågverksarbetare före år 1896 är
mycket osäkra. De kan bara ses som mer eller mindre lyckade grova
uppskattningar. Säsongarbetets stora omfattning gör det svårt att dra en
klar gräns mellan jordbrukets arbetare och övriga underklasser på den
ena sidan och skogens, flottningens, sågverkens och hyvleriernas på den
andra sidan, i alla fall före 1890-talet och i viss mån ännu längre fram.
Detta har redan tidigare påpekats. Tilläggas bör att det därför naturligtvis
inte heller existerade någon klar gräns i verkligheten.

¹⁾ Det fanns år 1869 vid Sund 510 någon gång avlönade, men det genomsnittligt antalet avlönade per avlöningstillfälle var endast 105. Se avsnitt 5.4.

Detta förklarar varför det ur statistisk synvinkel var praktiskt och kanske även lämpligt att inkludera sågverken i jordbruket med binäringar och inte i industrin. Orsaken till detta var inte bara att vattensågarna historiskt sett hade varit en binäring till jordbruket. Den förändrade indelningen och omläggningen av de olika statistiska serierna, exempelvis industristatistiken, som gjordes på 1890-talet och kring sekelskiftet, kan därför inte bara ses som tekniska förbättringar av statistiken, utan får kanske främst ses som en spegel av hur en snabbt förändrad verklighet tedde sig för sin egen samtid.¹⁾

Om sågverksarbetarna, tillsammans med arbetarna inom skogsbruk och flottning, räknas samman med industriarbetarna och de i dessa olika näringar troligen sysselsatta arbetarna utan uppgivet yrke, kan en ytterst grov uppskattning göras av industriarbetarklassens storlek, som en andel av hela befolkningen i Västernorrlands län, på grundval av de tre folkräkningarna för åren 1870, 1880 och 1890. Familjemedlemmar förs i detta sammanhang till huvudmannens yrke och en kraftig allmän reservation måste göras för alla befolkningsstatistikens brister. Vidare bortses från alla icke kyrkoskrivna. Uppskattningen får anses avse vinterbefolkningen i länet, som antas vara i stort sett identisk med den kyrkoskrivna befolkningen. Resultatet av en sådan grov uppskattning blir att industriarbetarklassens andel av befolkningen, med den här givna mycket vida definitionen av industriarbetarklass, ökade från att år 1870 ha varit omkring 20 procent i länet till att bli omkring 24 procent år 1880. År 1890 hade andelen vuxit ytterligare till 27 procent.²⁾ Hade motsvarande uppskattningar kunnat göras för enbart Sköns församling eller någon annan utpräglad trävarusocken, hade andelen där visat sig vara högre och tillväxten snabbare.

En principiell invändning, som här med stort fog kan resas mot detta slag av uppskattning överhuvudtaget är frågan huruvida sågverksarbetarna under hela den här undersökta perioden var att anse som industriarbetare eller ej. Precis som redan har framhållits ovan fanns det inte vid denna tidpunkt någon skarp gräns mellan jordbrukets och industrins arbetare i denna näringsgren. Många var både och.

Tvärtom måste det anses ha varit denna näringsgrens omvandling från en viktig binäring till jordbruket till en modern industri, från säsongarbete till helårsarbete, som också förvandlade dem som sökte sin utkomst vid sågverken till industriarbetare i egentlig bemärkelse.

¹⁾ De svenska folkräkningarna har sällan eller aldrig efterlyst upplysningar om bisyssla, vilket ytterligare har bidragit till att de inte har kunnat fånga upp företeelser som säsongarbete och halvproletärer. Alla individer har ansetts ha *ett* yrke eller höra till *ett* stånd.

²⁾ Bi SOS, litt A, 1870, 1880 och 1890.

Hittills har i denna framställning inte skilts på sågverks- och brädgårdsarbetare. Det finns inte heller när det gäller den norrländska sågverk- och sågverksindustrin några skäl att skilja på dessa bägge grupper, tvärtom bör de bägge grupperna sommanräknas. På samma sätt finns det i varje fall för Sundsvallsdistriktets del skäl att i allmänhet sammanföra även sågverkens och hyvleriernas arbetare till en grupp. Några självständiga hyvlerier fanns det inte i Sundsvallsdistriktet.

Huvudmålet för denna undersökning utgörs av en stor grupp av arbetare, som här har kallats för sågverksarbetare. Denna beteckning har använts i en vidssträckt bemärkelse och kan sägas omfatta samtliga arbetare vid sågverken och de till dessa knutna lastageplatserna, bjälkgropparna och hyvlerierna. Det har dock visat sig lämpligt, praktiskt eller rentav ofrånkomligt att i flera fall i stället undersöka hela befolkningen i sågverksdistriktet eller en del därav. Detta kan försvaras med att sågverksarbetarna kom att utgöra det helt dominerande inslaget i de typiska trävarusocknarnas befolkning.

Sköns församling framstår som ett utmärkt exempel på en trävarusocken där sågverksarbetarna kom att utgöra det helt dominerande inslaget. Detta hindrade naturligtvis inte att det vid sidan om jordbruket i socknen även fanns annan industri i mindre skala, exempelvis Skönviks glasbruk,¹⁾ Sunds bruk,²⁾ Mohögs gjuteri och Kristinedals fabrik.

9.8 Arbetarna vid Sunds ångsåg och lastageplats

1863-1873

Syftet med detta avsnitt är att ge en karaktäristik av de kyrkoskrivna, och främst bland dem arbetarna, vid Sunds ångsåg och lastageplats. Detta främst som en bakgrundsteckning till undersökningen av arbetskraftens sammansättning vid detta sågverk år 1869.³⁾

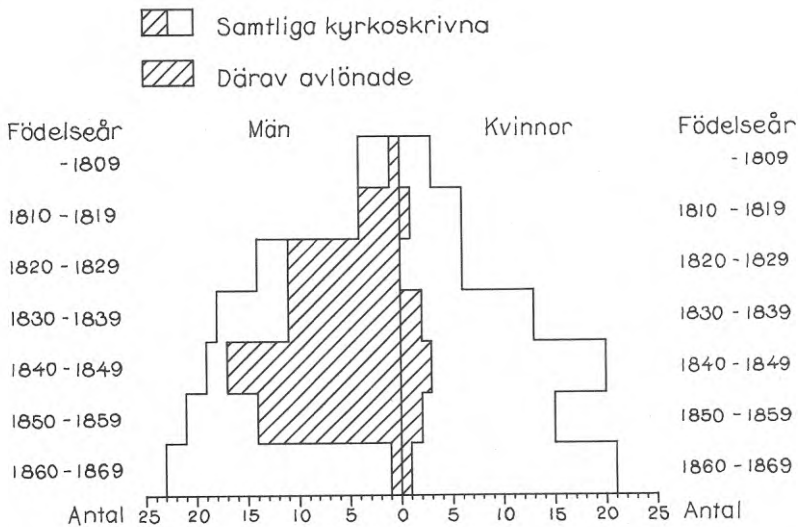
Befolkningens ålderssammansättning med fördelning på kön och efter anställning illustreras med hjälp av befolkningspyramiden i figur 35, som avser förhållandena vid sågverket år 1869. I digrammet i figur 36 illustreras folkmängdens utveckling och könsfördelning vid sågverket och lastageplatsen åren 1863-1873.⁴⁾

1) Om detta glasbruk se Olsson, R: Skönviks glasbruk 1811-1870.

2) Se avsnitt 4.5.

3) Jämför kapitel 5 och särskilt avsnitt 5.4.

4) Framställningen i detta avsnitt bygger på lönelistor och journal 1869, Sunds bolag,

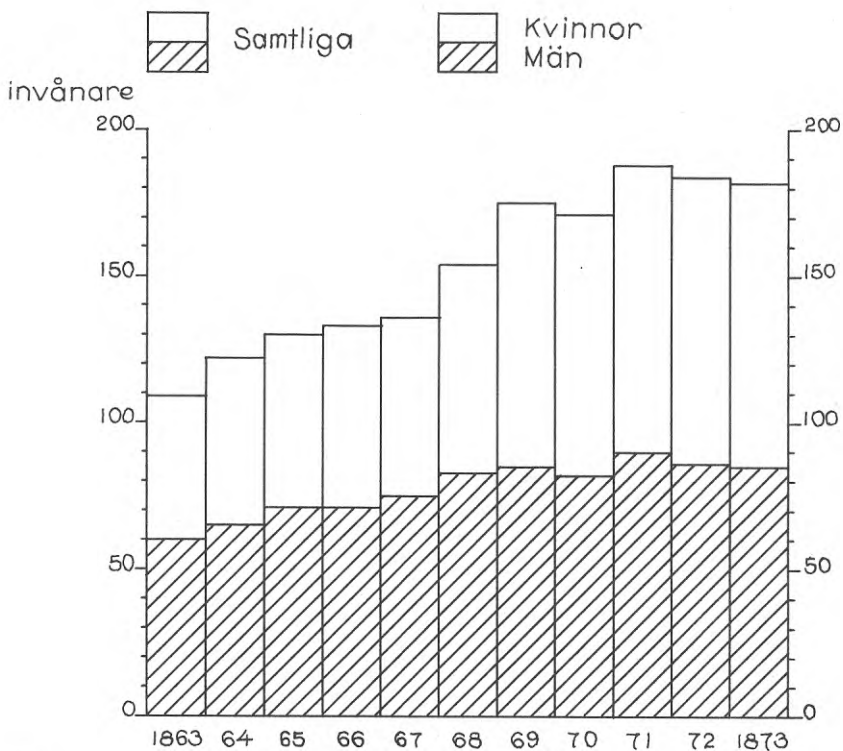
Figur 35. Befolkningspyramid för Sund 1869

Källa: Lönelistor och journal 1869, Sunds bolag, SCA, och husförhörlängd 1863-1873, Sköns församling, HLA.

Den kyrkoskrivna befolkningen vid Sunds ångsåg och lastageplats, som i stort sett motsvarade de fast anställda och deras familjer, ökade med tre fjärdedelar under 1860-talet, medan folkökningen blev mera måttlig under 1870-talets första år. Detta är en naturlig utveckling med tanke på starten år 1857 och ombyggnaden år 1869. Totalt uppgick den kyrkoskrivna befolkningen till 187 personer år 1869. Av dessa var 103 män och 84 kvinnor. Det faktum att männen var klart överrepresenterade i sågverksamhetens befolkning framgår klart av dessa siffror trots att barnen är medräknade. Att den inte var större berodde på att kärnan av de fast anställda bestod av ett antal familjer.

Av de kyrkoskrivna var detta år 68 anställda vid verket någon gång. Om hänsyn tas till deras hustrur, men endast de vuxna medräknas, kan 90 personer anses tillhöra arbetarklassen. Dessa uppgifter skall jämföras med det faktum att 510 personer avlönades för arbeten vid Sunds ångsåg och lastageplats någon gång under undersökningsåret, för en kortare eller

SCA, och husförhörlängd 1863-1873, Sköns församling, HLA.

Figur 36. Kyrkoskriven befolkning vid Sund 1863-1873

Källa: Husförhörlängd 1863-1873, Sköns församling, HLA.

längre tids arbete därstädes. Inte färre än 71 procent av alla de personer, som någon gång avlönades av Sunds bolag under året var män. Inom den grupp, som både var avlönade vid sågverket och därstädes kyrkoskrivna var den manliga dominansen ännu större. Inte färre än 87 procent av dem var män.

Det förekom bara i något enstaka fall att en person var mantalskriven vid sågverket, utan att samtidigt vara kyrkoskriven där. Överensstämmelsen mellan dessa två grupper av källmaterial är alltså mycket god.¹⁾

Det är dessutom inte något problem att skilja på arbetarna vid Sunds ångsåg och lastageplats på ena sidan och arbetarna vid det närbelägna och av samma bolag drivna och ägda Sunds bruk på den andra. Ingen av de

¹⁾ Mantalslängd 1869, häradsskrivaren i Östra Medelpads fögderi, HLA, och husförhörlängd 1863-1873, Sköns församling, HLA.

personer, som var kyrko- eller mantalskrivna vid Sunds bruk var någon gång avlönade vid ångsågen eller lastageplatsen år 1869. Däremot förekom det i en ganska obetydlig utsträckning att sågverkets arbetare utförde arbeten åt bruket. Tyvärr har endast ett mycket få av de mer eller mindre löst anknutna arbetarna kunnat identifieras som mantal- eller kyrkoskrivna på platser i närheten av Sund, som t. ex. Maland.

När det gäller åldersammansättningen illustrerar befolkningspyramiden i figur 35 en typisk bild av ett sågverksamhälle i Sundsvallsdistriktet vid denna tidpunkt. Befolkningen dominerades helt av unga sågverksfamiljer med många barn. Vid sidan om dessa fanns det även en del ensamstående unga män, som även de arbetade på sågen. Där fanns mycket få åldringar. Andelen av hela den kyrkoskrivna befolkningen, som var under 20 års ålder, var inte mindre än 43 procent.

Tabell 61. Förvärvsintensitet för kyrkoskrivna vid Sund 1869, procent

Åldersgrupp	Män	Kvinnor	Bägge könen
-19 år	34	8	23
20-59 år	78	15	49
Samtliga	57	11	36

Källa: Lönelistor och journal 1869, Sunds bolag, SCA, och husförhörlängd 1863-1873, Sköns församling, HLA.

I tabell 61 ges förvärvsintensiteten hos den kyrkoskrivna befolkningen vid Sunds ångsåg och lastageplats år 1869. Här är det slående hur låg förvärvsintensiteten hos kvinnorna egentligen var. Detta även om hänsyn tas till att dessa uppgifter underskattar denna något eftersom stuveriarbete, kontrakterat av annan än bolaget, inte är medtaget. Dessutom är emellertid även förvärvsintensiteten hos de vuxna männen lägre än vad som kunde ha förväntats. Däremot är förvärvsintensiteten hos män under 20 års ålder förvånansvärt hög.

Befolkningsökningen i sågverksamhället vid Sund åren 1863-1873 var ganska hög. I genomsnitt var den nära fem procent per år, men den var inte jämnt fördelad över dessa tio år, utan starkast under de första åren. Dessutom bör framhållas att de fastboendes rörlighet var ganska stor. Det var inte bara inflyttningen till sågverksamhället, som var stor, utan också utflyttningen. Befolkningens omsättning var följaktligen ganska stor. Den var omkring elva procent per år.

Det allmänna födelsetalet för Sunds ångsåg och lastageplats under åren 1863-1873 var nära 44 promille, vilket innebar att den låg på en nivå, som endast var obetydligt högre än genomsnittet för hela församlingen.

Det allmänna dödstalet låg för Sunds ångsåg och lastageplats del under dessa år i genomsnitt mycket lågt. Det var endast något över 9 promille, vilket är anmärkningsvärt lågt och avviker kraftigt från församlingen som helhet. Orsakerna till detta är inte så helt enkelt att få grepp om. De låga genomsnittssiffrorna kan inte enbart förklaras utifrån frånvaro av åldringar och befolkningens ungdomliga sammansättning. Detta kan även ge en förhöjning av det allmänna dödstalet p. g. a. den höga barnadödligheten i allmänhet och den höga spädbarnsdödligheten i synnerhet. Tillfälligheter kan mycket väl ha spelat en stor roll eftersom det här är frågan om en mycket liten totalbefolkning. Uppgiften måste därför tas med en mycket stark reservation.

9.9 Sammanfattning

Denna undersökning omfattar tre decennier, som för Sundsvallsdistriktets del kännetecknades av en mycket stark folkökning. Medan Sveriges befolkning ökade med en fjärdedel och Västernorrlands befolkning ökade med tre fjärdedelar, ökade den expansiva trävarusocknen Skön i centrum av Sundsvallsdistriktet sin folkmängd fem och en halv gång. En jordbruksbygd, som hade varit viktig ur norrländsk synpunkt sett men trots detta relativt glest befolkad, förvandlades till en ganska tätbefolkad industribygd.

Den svenska befolkningsstatistiken, som bygger på kyrkoskrivningshandlingarna, beskriver den *de jure* registrerade befolkningen och inte den *de facto* existerande. Eftersom en stor del av befolkningen sommartid bestod av lösa sågverksarbetare, till en stor del men inte uteslutande arbetsvandrare, som var kyrkoskrivna på annan ort eller undantagsvis inte alls, ger denna källa ingen uppfattning om sommarbefolkningens storlek och sammansättning. Däremot finns det fog för att anta att vinterbefolkningen var i stort sett lika stor som, och i stort sett identisk med, den kyrkoskrivna.

Det var inte dödstalens och födelsetalens utveckling, som kom att bli den avgörande faktorn, som bestämde befolkningsutvecklingen i Sköns församling under de här studerade decennierna, utan snarare den stora inflyttningen och omsättningen i befolkningen. Strömmen av inflyttare var väl korrelerad med trävarukonjunktorens utveckling. Det var den stora efterfrågan på arbetskraft, som skapade ett stort utbud av arbetskraft.

Omkring år 1890 sker en förändring och flyttningsnettot blir negativt. De sjunkande födelsetalen bli så småningom bestämmande för befolkningsutvecklingen. Detta kan beskrivas som om den demografiska transitionen hade fördröjts i området kring Sundsvall. Frågan är emellertid om detta ger någon förklaring till förloppet vid en studie på mikronivå, som det här är frågan om.

Den demografiska transitionen kan användas för att beskriva hur de aggregerade födelse- och dödstalerna långsiktigt förändras absolut och i förhållande till varandra för stora, t. ex. landsomfattande populationer. På det lokala planet framträder folkomflyttningarnas konsekvenser för åldersammansättning och könsfördelning samt de ekonomiska faktorernas - särskilt arbetskraftsefterfrågans - betydelse för den demografiska dynamiken.¹⁾

Frågan om hur många sågverksarbetarna egentligen var är en svår fråga att besvara. År 1896 fanns det enligt industristatistiken något över 10 000 sågverksarbetare i Västernorrlands län och mer än tre gånger så många i hela riket. En ytterst grov uppskattning ger att antalet i genomsnitt anställda vid sågverken i länet hade femdubblats sedan år 1860. Undersökningen av förhållandena vid Sund 1869 visar dock att det fanns fem gånger fler någon gång avlönade under året än i genomsnitt anställda.

En mycket stor andel av sågverksarbetarna var säsongarbetare eller andra typer av lösa arbetare. Fortfarande omkring år 1880 tycks 60 procent av alla sågverkens arbetare i Sundsvallstrakten ha varit lösa arbetare av olika slag.

En principiell svårighet är att gränsen var flytande mellan vad som var binäring till jordbruket och vad som var industriarbete, samt mellan vad som var säsongarbete och vad som var helårsarbete, inom sågverkssindustrin.

Det fanns en manlig övervikt i befolkningen i sågverkssamhällena. Denna hade sin grund i det faktum att sågverksarbetet till den helt övervägande delen var ett mansarbete och dessutom blev det allt mera. Även om det fanns ett fåtal förvärvsarbetande kvinnor i sågverkssamhällena, blev deras viktigaste funktion att vara husmor och hushållerska.

¹⁾ Flera författare har funnit det mindre fruktbart att arbeta med begreppet demografisk transition på ett mikrodemografiskt plan. Förutom in- och utflyttning kan även andra faktorer, som t. ex. förekomsten av barnbegränsning, förändra den demografiska dynamiken. Se Wrigley, E A: Family Limitation in Pre-Industrial England, *Economic History Review*, 1966, s. 82-109, och Levine, D: Family Formation in an Age of Nascent Capitalism, s. 103. Allmänt om olika förklaringar till befolkningsutvecklingen jämför Winberg, C: Folkökning och proletarisering, s. 16-31. Den stora frågan om vad som ytterst åstadkommer en befolkningsökning ligger utanför ramen för denna avhandling.

10 Dödligheten

10.1 Dödlighet som en mätare på levnadsnivån

När det gäller den centrala levnadsnivåkomponenten demografiska förhållanden och hälsa, kommer framställningen här, bortsett från den bakgrundsteckning, som gavs i föregående kapitel, att begränsas till delkomponenten dödlighet och olika indikatorer eller mått på denna. Denna begränsning baserar sig både på teoretiska och praktiska överväganden. Främst finns det två skäl, som motiverar begränsningen. För det första är dödligheten visserligen inte den enda intressanta delkomponenten, men kanske den mest centrala och i alla händelser helt oundgänglig. Skall några delkomponenter överhuvudtaget behandlas måste dödligheten vara en av dem. För det andra är det denna delkomponent, som det trots allt är lättast att ta fram något så när tillförlitliga mått på med de begränsade och relativt bristfälliga källor som finns.

Vad som egentligen skulle undersökas när det gäller denna komponent är befolkningens, och främst då sågverksarbetarnas, hälsotillstånd. Det är emellertid, som talesättet säger: hälsan tiger still. Därför måste istället undersökningen inriktas på dess motsats, ohälsan. I en undersökning av samtida förhållanden, såsom låginkomstutredningen,¹⁾ är det därvidlag inte bara möjligt och viktigt utan helt nödvändigt att komplettera indikatorerna på dödlighet med indikatorer på andra aspekter av ohälsa, exempelvis förekomst av epidemier och andra sjukdomar. I en historisk undersökning, där framställningen är hänvisad till ett existerande begränsat källmaterial, torde detta vara svårt eller omöjligt. Detta innebär naturligtvis inte att det skulle vara utan intresse. Källmaterialet tvingar fram en begränsning. Här kommer denna aspekt endast kortfattat beröras i samband med genomgången av dödsorsakerna.²⁾

1) Johansson, S: Om levnadsnivåundersökningen. Allmänt om sociala och ekonomiska faktorer påverkan på dödligheten se Benjamin, B: Social and Economic Factors Affecting Mortality, och där anförd litteratur.

2) Se avsnitt 10.5.

Vid sidan om den nämnda genomgången av dödsorsakerna kommer tre olika indikatorer på komponenten dödlighet att analyseras, nämligen mortaliteten eller det allmänna dödstalet, den proportionella mortalitet-sindikatorn, och slutligen spädbarnsdödligheten. Dessutom kommer ytterligare två mått på de dödas åldersfördelning att tas upp till behandling, nämligen dels de avlidnas genomsnittliga ålder och medianålder samt något som kommer att kallas för proportionell barnadödlighet. Dessa två sistnämnda mått avser inte att indikera levnadsnivån och förändringar i denna, utan syftar främst till att påvisa vissa särskilda egenskaper hos befolkningspopulationen.

Undersökningsobjektet i detta kapitel är befolkningen i Sköns församling 1860-1890. Närmare bestämt avses den kyrkoskrivna befolkningen, som antas vara i stort sett identisk med vinterbefolkningen. Källmaterialet är också genomgående det samma, nämligen de nominella dödboksutdragen och de summariska folkmängdstabellerna. Skillnaden i källkvalité mellan originalet, dödboken, och avskriften, de nominella dödboksutdragen, kan i detta sammanhang betraktas som försumbar. Den granskning, som de nominella utdragen genomgick på Statistiska centralbyrån, medför att det i vissa avseenden t. o. m. kan anses som en fördel att använda dessa. Även de summariska folkmängdstabellerna måste anses ha en god kvalité.¹⁾

När det gäller en värdering av kyrkoskrivningshandlingarnas källvärde och användbarhet hänvisas till diskussionen i föregående kapitel. Det bör dock här särskilt framhållas att vid sidan av de stora bristerna i redovisningen av dödsorsakerna utgör svårigheterna att ta fram uppgifter om befolkningens åldersfördelning ur källorna den viktigaste begränsande faktorn vid undersökningen av dödligheten. Vid sidan om dessa begränsningarna hade det varit lämpligt för undersökningens syften om sägverksarbetarna hade kunnat särbehandlas i större utsträckning än vad som har kunnat bli fallet.

Vid sidan om det här använda källmaterialet finns det ett statistiskt material i rapporterna från provinsialläkarna, som eventuellt hade kunnat användas. I detta material finns för varje år och provinsialläkardistrikt uppgifter om dödsorsaker och antalet insjuknade personer i olika sjukdomar. När det gäller dödsorsaker ger inte detta material något utöver vad som redan finns i dödböckernas uppgifter, åtminstone inte för landsförsamlingar. Här skall emellertid inte heller det material, som avser insjuknade personer i olika sjukdomar användas. Detta främst av två skäl. För det första ger detta material i mångt och mycket en likartad bild

¹⁾ En källkritisk granskning av de summariska folkmängdstabellerna finns i Tedebrand, L-G: Västernorrland och Nordamerika 1875-1913, s. 70-75.

Tabell 62. Mortalitet och spädbarnsdödlighet i Skön 1860-1889

År	Mortalitet			Spädbarnsdödlighet		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
1860-1864	27	24	25	184	160	171
1865-1869	23	20	21	192	158	176
1870-1874	23	22	22	201	221	207
1875-1879	20	23	22	164	181	172
1880-1884	23	23	23	167	158	162
1885-1889	18	18	18	139	141	140

Femårsmedeltal, promille.

Källa: Nominella dödboksutdrag och summariska folkmängstabeller, SCB.

med dödsorsakerna, bara med den viktiga skillnaden att amplituden eller utslaget i detta material är så mycket större. För det andra är det oklart vad dessa uppgifter egentligen mäter, sjukdomarnas utbredning eller provinsialläkarnas kännedom om den. Redan provinsialläkarna själva påpekade i sina rapporter upprepade gånger att de inte hade kännedom om alla fall av personer insjuknade i olika sjukdomar och att deras kunskap var ojämnt fördelad mellan olika delar av deras respektive distrikt. Provinsialläkarnas energi och arbetsinsats påverkade således i hög utsträckning dessa uppgifter.¹⁾

När det gäller att finna bra indikatorer på dödligheten skapar den stora befolkningsökningen, som beskrevs i föregående kapitel, stora problem. Idealiskt hade varit att kunna beräkna åldersspecifika dödstal, men detta är bara möjligt i viss utsträckning för landet som helhet och för hela Västernorrlands län. Det är inte möjligt inom ramen för denna undersökning för enstaka församlingar, som exempelvis Skön. De två indikatorerna det allmänna dödstalet och i än högre grad den proportionella mortalitetsindikatorn, liksom andra tänkbara mått som de avlidnas genomsnitts ålder eller medianålder och den proportionella barnadödligheten, blir av begränsat värde eftersom de alla är beroende av

¹⁾ Rapporter från provinsialläkare m. fl., Medicinalstyrelsens arkiv, RA.

Tabell 63. Proportionell mortalitetsindikator och barnadödlighet

År	Proportionell mortalitetsindikator			Proportionell barnadödlighet		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
1860-1864	24	31	28	53	50	51
1865-1869	21	26	23	49	50	50
1870-1874	12	17	15	65	60	62
1875-1879	13	14	14	67	64	65
1880-1884	12	12	12	68	68	68
1885-1889	17	20	18	53	56	55

Femårsmedeltal, procent.

Källa: Nominella dödboksutdrag, SCB.

Tabell 64. De avlidnas genomsnitt- och medianålder i Skön 1860-1889

År	De avlidnas genomsnittsålder			De avlidnas medianålder		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
1860-1864	25	29	27	16	16	16
1865-1869	26	27	26	21	21	21
1870-1874	24	24	24	3	5	3
1875-1879	15	18	17	2	3	2
1880-1884	15	17	16	3	4	3
1885-1889	21	22	22	8	7	7

Femårsmedeltal, år.

Källa: Nominella dödboksutdrag, SCB.

befolkningens åldersfördelning. Detta försvårar i högsta grad tolkningen av innebörden i deras utvecklingsmönster. Det är bara spädbarnsdödligheten som i matematisk mening är oberoende av befolkningens åldersfördelning. Den är också ett bra närmevärde på den viktigaste av alla de åldersspecifika dödstal.

I tabellerna 62, 63 och 64 ges femårsmedeltal avseende Sköns församling 1860-1889 för de mått, som har diskuterats i detta avsnitt.

10.2 Det allmänna dödstalet

Det allmänna dödstalet eller mortaliteten definieras som antalet döda per 1 000 invånare och år. Det brukar därför uttryckas i promille. I föregående kapitel har detta mått redan helt kortfattat behandlats. Dess utveckling, fördelat på män och kvinnor, ges med femårsmedeltal för Sköns församling 1860-1889 i tabell 62 på sidan 245 och illustreras med diagrammet i figur 31 på sidan 221.

I Västernorrlands län i genomsnitt hade dödstalen en sjunkande tendens precis som för landet som helhet. Däremot låg de under den här studerade perioden, åren 1860-1890, på en högre nivå i detta län än i riket som helhet, nämligen 20 mot 18 promille.¹⁾

För Sköns församlings del låg dödstalen på en än högre nivå än i länet i genomsnitt, nämligen 23 promille per år. Dessutom kan inte några trendmässigt sjunkande dödstal konstateras för Sköns församling förrän möjligen under 1880-talet och även då var trenden neråt svag. Detta är anmärkningsvärt. Precis som kunde förväntas var det allmänna dödstalet i allmänhet något högre för män än för kvinnor. I genomsnitt för hela den studerade perioden var dock denna skillnad obetydlig.²⁾

Ett viktigt och slående drag hos allmänna dödstalets utveckling är att de årsvisa variationerna var mycket stora under 1860-talet och första hälften av 1870-talet. Dessa variationer hade varit än större under de bägge dessförinnan förflutna decennierna, 1840- och 1850-talen. Med början under andra hälften av 1870-talet sker en förändring och sedan

¹⁾ Om dödlighetens utveckling i Sverige i allmänhet se Larsson, T: Mortality in Sweden, som dock huvudsakligen sysselsätter sig med senare tidsperioder utifrån ett livsförsäkringsperspektiv. Se även Hofsten, E, Lundström, H: Swedish Population History, s. 40-59 och 117-138, som även ger fakta om de olika länen. Regionala skillnader diskuteras även av Norberg, A, Norman, H, Åkerman, S: Regional and Local Variations of Mortality in Sweden 1750-1900, Scandinavian Studies in Population, 5 (1979), s. 55-73. När det gäller Västernorrlands län jämför även Västernorrland ett sekel 1862-1962, I, s. 64-95.

²⁾ Liksom i de följande avsnitten i detta kapitel bygger framställningen här, när inget annat anförs, på Bi SOS, litt A, 1860-1890, summariska folkmängdstabeller och nominella dödboksutdrag, SCB. Tillbakablickande uppgifter bygger även på prosteritabeller 1840-1859 och dödbok 1840-1859, Sköns församling, HLA.

under 1880-talet en märkbar utjämning av kurvan. Denna utjämning kan inte bara tillskrivas de stora talens lag, även om en större befolkning i sig naturligtvis begränsar betydelsen av tillfälliga variationer. Det är emellertid så att samma mönster av stora årsvisa variationer och utjämning av kurvan även kan spåras i det allmänna dödstalets utveckling för länet som helhet, även om denna senare kurva också var trendmässigt sjunkande i motsats till den för Sköns församling under den studerade perioden.

Av det här skisserade mönstret följer att det endast var under den första hälften av den studerade perioden, d. v. s. under åren 1860-1875, som det inträffade utpräglade toppar i det allmänna dödstalets utveckling. Dessa inträffade åren 1863-1864, 1868-1869, 1873 och 1875. Dessa måste sättas i samband med epidemiernas härjningar.¹⁾ För topparna i dödstalet fram till slutet av 1860-talet spelade naturligtvis även faktorer som missväxt i jordbruket en roll.

Det är i detta sammanhang viktigt att konstatera att förändringarna i dödstalen inte på något entydigt sätt följde trävarukonjunktorens utveckling. Det är därför inte riktigt att allmänt säga att exempelvis en högkonjunktur följs av låga dödstal och att en lågkonjunktur följs av höga eller tvärtom. År 1873 var i Sköns församling ett år präglad av högkonjunktur, kanske i större utsträckning än något annat år. Trots detta nådde det allmänna dödstalet en topp detta år på 32 promille i församlingen.

Det allmänna dödstalet är en viktig indikator på levnadsnivån. Det är emellertid ett mycket grovt och problematiskt mått. Det är för det första inte bara beroende av levnadsnivåns utveckling, utan också av en lång rad andra faktorer, exempelvis förändringar i befolkningens sammansättning med avseende på kön, civilstånd och ålder. Det är även beroende av förändringar i yrkenas och näringsgrenarnas fördelning, men denna fördelning är samtidigt självt intimt förknippat med frågeställningen om levnadsnivån och dess förändringar.

Förklaringen till att det allmänna dödstalets fall så länge bromsades upp i Sköns församling är flera. En orsak ligger i ett för svenska agrara förhållanden högt utgångsläge, vad nu det hade för regionala orsaker. En annan allt viktigare orsak var den stora inflyttningen av så många unga familjer med många barn och den därmed sammanhängande höga fruktsamheten hos kvinnorna. Dessa barn, som utgjorde en stor andel av befolkningen hade naturligtvis en avsevärt högre dödsrisk än de övriga åldersgrupperna. Detta gällde främst, men inte bara, för spädbarnen. På detta sätt medförde den demografiska omvandlingen av sågverksdistriktet inte bara en hög nativitet och en tillfälligt förhöjd fruktsamhet, utan också en förhöjd dödlighet, i alla fall mätt med det allmänna dödstalet. Skillnaden i födelsetal mellan länet och Skön var dock inte så stor att spädbarnsdödligheten kan förklara hela skillnaden i dödlighetstal. Det är

¹⁾ Se mera om detta i avsnitt 10.5.

sant att även annan barnadödlighet var stor, men det var även dödligheten i de högre åldrarna. Det torde därför vara svårt att bortförklara den observerade skillnaden uteslutande med demografiska orsaker.¹⁾

För det andra ger måttet det allmänna dödstalet bara en mycket begränsad information om läget med avseende på levnadsnivå samma år eller ens samma femårs- eller tioårsperiod. Snarare är dödstalens förändring ett mått som sammanfattar utvecklingen under en längre period av en generation eller kanske t. o. m. 50 år. För en så rörlig befolkning, som Sköns, innebär detta att informationen, som detta mått ger, inte bara avser förhållandena därstädes, utan påverkades även av hur de hade gestaltat sig på en rad andra geografiska orter.

För det tredje är det allmänna dödstalet på kort sikt beroende av en rad tillfälligheter, exempelvis olika epidemiers härjningar och i agrara områden faktorer av typen utfallet av årets skörd. Detta medför att intresset främst måste knytas till den genomsnittliga nivån över en längre tidsperiod och de långsiktiga trender som finns när det gäller förändringar i denna nivå.

Sammanfattningsvis kan konstateras att endast för en *stationär* befolkning kan en approximation av medellivslängden göras med hjälp av det allmänna dödstalet. För en befolkning stadd i snabb demografisk förändring, orsakad av hög fruktsamhet och kanske främst av en hög inflyttning och omsättning i befolkningen är detta inte möjligt.²⁾

Alla de här anförda faktorerna innebär att problemen överväger när det gäller att, åtminstone för de områden det här är frågan om, använda det allmänna dödstalet, som ett mått på levnadsnivån, ens för den fastboende delen av befolkningen. Denna indikator måste därför tilldelas en relativt liten betydelse vid bedömningen av levnadsnivån även om de höga talen i Skön inte helt kan förklaras inom ramen för den demografiska automatiken. Många olika författare har därför också framhållit att detta mått är grovt och problematiskt.³⁾

1) Skillnaden i födelsetal mellan Skön och länet var för åren 1860-1890 i genomsnitt $46-36 = 10$ promille. Differensen i dödstalen $23-20 = 3$ promille. Spädbarnsdödligheten i Skön var 171 promille. För att helt kunna förklara dödstalen borde skillnaden i födelsetal varit $3/0,171 = 17,5$ promille. Detta är naturligtvis ett grovt sätt att räkna, men det torde visa att förklaringar till differensen i dödstalen också måste sökas utanför den demografiska automatiken.

2) Om möjligheterna att under förutsättning av en *stationär* befolkning göra en sådan beräkning se Hofsten, E: Demografins grunder, och Larsson, T: A. a.

3) Hofsten, E: A. a., och Hobsbawm, E J: Labouring Men, s. 71.

10.3 Proportionell dödlighet och de avlidnas åldersfördelning

Ett mått som ligger nära till hands att använda när endast de dödas och inte de kvarlevandes åldersfördelning är känd, är den proportionella mortalitetsindikatorn. Denna definieras som andelen av alla som avlidit ett visst år och som uppnått 50 års ålder eller mera. Detta mått brukar anges i procent.

Den proportionella mortalitetsindikatorn är ett mycket speciellt mått, som har tagits fram av experter inom WHO för att indikera skillnader mellan u-länder och i-länder. Detta som en uppföljning av FNs försök att definiera begreppet levnadsnivå. Av en rad tänkbara demografiska mått visade sig detta klarast av alla indikera skillnaden mellan två grupper av länder som *ex katedera* betraktades som u-länder respektive i-länder.¹⁾

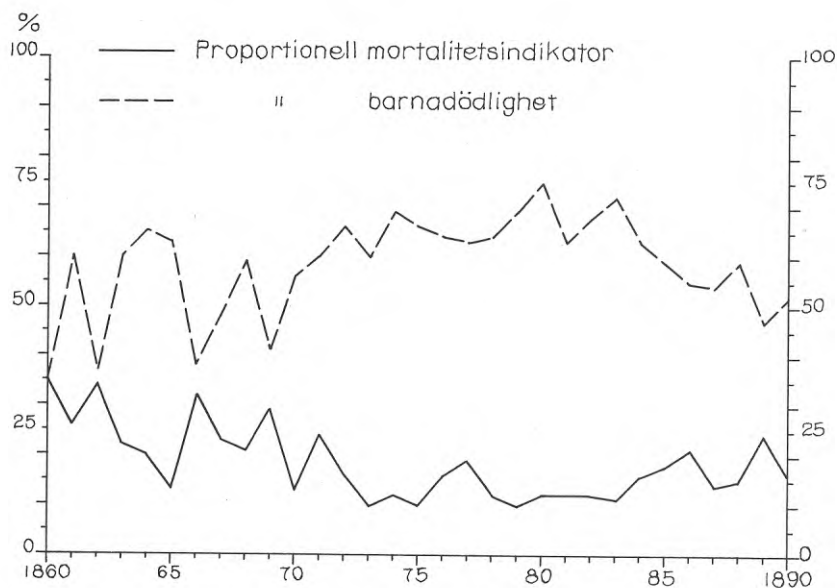
Trots att det i mångt och mycket kan riktas samma kritik mot detta mått som mot det allmänna dödstalet, har flera olika forskare rekommenderat användningen av detta mått vid socialhistoriska undersökningar. Ett exempel på en sådan användning av denna indikator är Poul Thestrups undersökning av levnadsnivån i Köpenhamn under 1700-talet.²⁾

Under förutsättning av *ceteris paribus* skall en stigande levnadsnivå eller mera precis, ett förbättrat hälsotillstånd, leda till att en större andel av befolkningen blir över 50 år gamla, d. v. s. att den proportionella mortalitetsindikatorn stiger.

I Sköns församling steg inte den proportionella mortalitetsindikatorn. Tvärtom sjönk denna snabbt från 47 procent år 1849 ned till 20 procent år 1859. Samtidigt var dock de årliga variationerna mycket stora. Den proportionella mortalitetsindikatorn fortsatte emellertid att sjunka fram till 1880-talets början, då den i genomsnitt låg på endast 12 procent, samtidigt som de årsvisa variationerna blev mindre. Under 1880-talets

¹⁾ Swaroop, S, Uemura, K: Proportional mortality of 50 years and above, Bulletin of WHO, 17 (1957), s. 439-481.

²⁾ Thestrup, P: The Standard of living in Copenhagen 1730-1800, s. 103-108. Se även Hobsbawm, E J: A. a.

Figur 37. Proportionell dödlighet i Skön 1860-1890

Proportionell mortalitetsindikator och proportionell barnadödlighet.

Källa: Nominella dödboksutdrag, SCB.

andra hälft kan en viss stegring noteras. Den proportionella mortalitetsindikatorns utveckling under åren 1860-1890 illustreras med diagrammet i figur 37. Dessutom ges genomsnitt för femårsperioder i tabell 63 på sidan 246. Precis som kunde förväntas uppvisar den proportionella mortalitetsindikatorn en något högre nivå för kvinnor än för män. Indikatorn sjönk dock för bägge könen till en anmärkningsvärt låg nivå. Utvecklingen bör ses mot bakgrunden av att den specifika dödligheten i de högre åldrarna i Västernorrlands län låg på en jämförelsevis låg nivå men steg under 1880-talet.

Den proportionella mortalitetsindikatorns användbarhet är beroende av om åldern är korrekt uppgiven. Det är samtidigt viktigt att det endast i ett mycket litet antal fall saknas uppgift om åldern. Även om åldersuppgifternas exakthet ofta starkt kan betvivlas och ifrågasättas, särskilt för dem som tillhör den trots allt ganska stora grupp, som anges vara ett jämnt femtal eller tiotal år gamla, är nog klassificeringen i två grupper, över respektive under 50 år, ganska säker.

Typiska faktorer som påverkar indikatorn i stigande eller sjunkande riktning är en förändrad åldersspecifik dödlighet för gruppen över 50 år

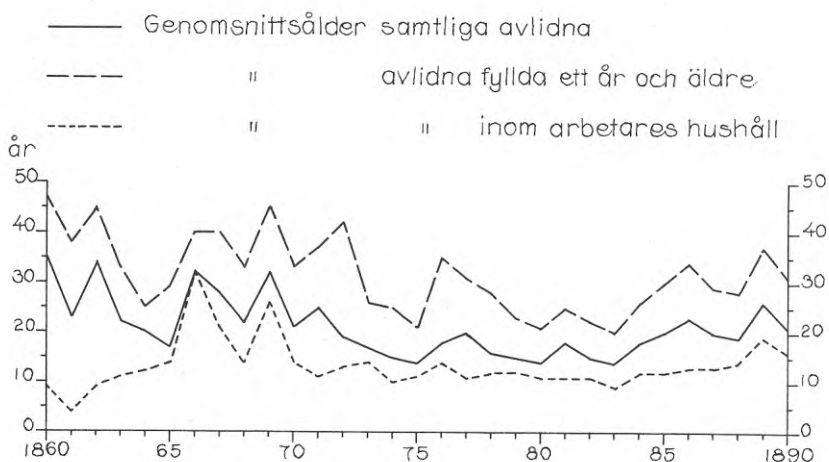
gamla, förändrade födelsetal eller passerandet av »ett stort år». Det sistnämnda påverkar indikatorn endast kortsiktigt och kan därför lämnas utan avseende här. Det allvarliga är att födelsetalen steg. Detta gav tillsammans med den mycket omfattande inflyttningen en helt ny åldersfördelning hos befolkningen. Bara detta faktum torde förklara huvuddelen av indikatorns fall, men kanske inte varför den kom så tidigt. Hursomhelst utgör den nya åldersfördelningen och hela den demografiska omvandlingen av befolkningen i Sköns församling den viktigaste invändningen mot att använda detta mått för att mäta levnadsnivån.

För att påvisa att den proportionella mortalitetsindikatorns utveckling huvudsakligen torde bero på det ökande antalet barn i befolkningsspopulationen och den åldersspecifika barnadödlighetens utveckling, snarare än utvecklingen av gruppen äldre än 50 år, definieras ett särskilt mått, som här kallas för proportionell barnadödlighet. Denna definieras här som andelen av alla avlidna ett visst år som inte har fyllt tio år. Dess utveckling illustreras med diagrammet i figur 37. I tabell 63 på sidan 246 ges utvecklingen i genomsnitt för femårsperioder.¹⁾ Precis som kunde förväntas utvecklades den proportionella barnadödligheten motsatt mot den proportionella mortalitetsindikatorn. Den olikartade befolkningssammansättningen, och särskilt då den olikartade åldersfördelningen, är ett av skälen varför den proportionella mortalitetsindikatorn ger ett så kraftigt utslag i jämförelse mellan u-land och ett i-land. Det står helt klart att detta mått inte bara indikerar skillnader i levnadsnivå.

Sammanfattningsvis kan framhållas att den sjunkande mortalitetsindikatorn till en stor del kan förklaras med att andelen barn, som hade en högre åldersspecifik dödlighet än genomsnittet för alla åldersgrupper, ökade. Detta kan dock inte förklara hela sänkningen av indikatorns nivå. Den inträffade till en stor del före det att den demografiska omvandlingen av Sköns församling satte in på allvar. En orsak till indikatorns utveckling under 1880-talet är naturligtvis att den stora expansionen i stort sett var avslutad vid denna tidpunkt. Den låga åldersspecifika dödligheten i högre åldrar i länet kan till en viss del förklaras utifrån den höga spädbarnsdödligheten och den relativt höga barnadödligheten i övrigt. Detta förklarar i sin tur varför den proportionella mortalitetsindikatorn i Skön trots allt var så hög före industrialismens inledande fas.

I diagrammet i figur 38 ges för åren 1860-1890 samtliga avlidnas genomsnittsålder, genomsnittsåldern för de avlidna, som fyllt ett år eller

¹⁾ Denna proportionella barnadödlighet har naturligtvis intet med barnadödlighet i vanlig mening att göra. Allmänt kan barnadödlighet definieras som exempelvis andelen av alla barn under tio års ålder som avlidit ett visst år eller så kan den definieras utifrån uppgifter om de åldersspecifika dödstaten.

Figur 38. De avlidnas åldersfördelning i Skön 1860-1890

Källa: Nominella dödboksutdrag, SCB.

mer, samt genomsnittsåldern för de avlidna, som enligt kyrkobokföringen tillhörde arbetares hushåll. Jämför även tabell 64 på sidan 246.¹⁾ De avlidnas genomsnittsålder utvecklades analogt med den proportionella mortalitetsindikatorn. Precis som denna sjönk de avlidnas genomsnittsålder från 1860-talet fram till mitten av 1880-talet. Förklaringarna till detta är också de samma. Observeras bör att kvinnornas

¹⁾ De avlidnas genomsnittsålder skall naturligtvis inte blandas ihop med begreppet medellivslängd. De här givna uppgifterna kan inte på något sätt ersätta uppgifter om denna. För att kunna beräkna medellivslängden måste åldersspecifika dödsrisker för de kvarlevande beräknas. Precis som alla andra mått, som endast tar hänsyn till de döda, är de avlidnas medellålder inte bara beroende av den åldersspecifika dödligheten utan också av befolkningens ålderssammansättning och förändringar i denna. Dessutom kan det ifrågasättas hur pass korrekta åldersuppgifterna i dödboksmaterialet är, huruvida felen är slumpmässiga, eller om felen exempelvis ökar med stigande ålder. Frågan är huruvida dessa uppgifter tål denna beräkning av den genomsnittliga dödsåldern. Egentligen borde de avlidna spåras tillbaka till födelseboken för kontroll. En annan felkälla är att många arbetare inte har klassificerats som arbetare, utan förekommer under andra titlar och yrken i kyrkoböckerna. Ofta är det frågan om yrken de tidigare haft. Andelen på detta sätt felklassificerade är inte heller konstant, utan högst i periodens början. Den stora förekomsten av kategorin tomtägare under 1880-talet visar dock att nya problem även uppstår under perioden. Det är inte frågan om en entydig förbättring av klassificeringen.

dödsålder var något högre än männens. När det gäller de avlidnas maximumålder var denna mycket hög och, som kunde förväntas, ganska konstant över tiden. De avlidnas medianålder är om något ett uttryck för den extremt skeva åldersfördelningen i sågverksdistriktet. Den dramatiska skillnaden mellan 1860-talets senare hälft och 1870-talets första år illustrerar utmärkt sågverksindustrins slutgiltiga feberaktiga genombrott och följden av den stora inflyttningen till Skön av unga arbetarfamiljer med många små barn.

Den stora barnadödligheten och alldeles särskilt den stora spädbarnsdödligheten slår kraftigt igenom i statistiken, vilket framgår av diagrammet i figur 38. De avlidnas medelålder stiger väsentligt om de döda under ett års ålder ej medräknas. Kurvorna följer emellertid varandra ganska väl. Av samma diagram framgår att medelåldern för avlidna, som tillhörde arbetares hushåll, var extremt låg. Detta beror naturligtvis främst på att det i det närmaste helt saknades åldringar bland arbetarna, men troligen var spädbarnsdödligheten större bland arbetarna än hos befolkningen i genomsnitt, vilket även spelade en viss roll.

Detta avsnitt får tjäna som ett varnande memento att ställa stor lit till uppgifter, som endast avser de döda. Dessa uppgifter måste kombineras med andra. Det bästa är om uppgifter om de kvarlevandes åldersfördelning kan tas fram, men även andra uppgifter, som antalet födda, är användbara. Detta förstärker bilden av spädbarnsdödligheten som ett centralt mått på levnadsnivån. En annan sak är att den skeva åldersfördelningen bland de avlidna med det oproportionellt stora antalet döda små barn i förhållande alla andra avlidna måste ha fått sociala och psykologiska konsekvenser för befolkningen i Sundsvallsdistriktet.

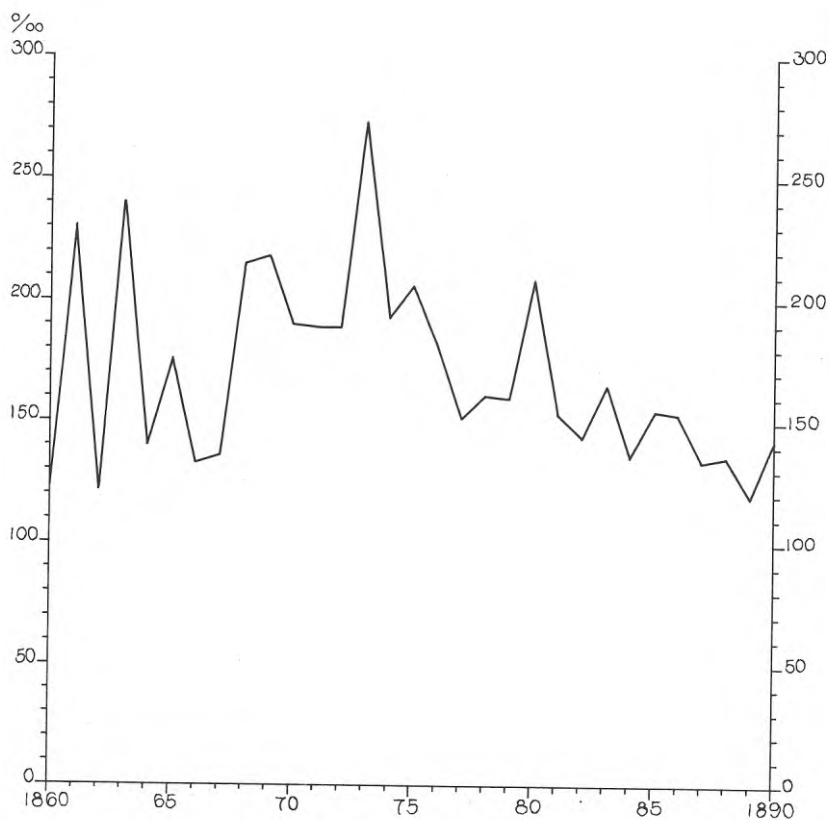
10.4 Spädbarnsdödligheten

För att beräkna medellivslängden, som är det viktigaste summerade måttet på dödligheten i en befolkningspopulation, måste dödsrisken vid olika åldrar eller de olika åldersspecifika dödstalen beräknas och summeras. Detta är dock inte möjligt när befolkningens åldersfördelning inte är känd. Det är emellertid möjligt att göra en approximation beträffande dödligheten vid en ålder av upp till ett år. Bland de åldersspecifika dödstalen är det viktigast att mäta just detta.

Spädbarnsdödligheten definieras som det antal barn per 1 000 levande födda ett givet år, som dött innan de uppnått ett års ålder. Detta mått brukar omväxlande uttryckas i procent och promille.¹⁾ Spädbarnsdödlighetens utveckling i Sköns församling åren 1860-1890 illustr-

eras med diagrammet i figur 39. I tabell 62 på sidan 245 ges den i genomsnitt för femårsperioder.

Fram till mitten av 1870-talet låg spädbarnsdödligheten i Sköns församling på en mycket hög nivå, samtidigt som de årsvisa variationerna var mycket stora. Under åren 1840-1875 var emellertid spädbarnsdödligheten på lång sikt relativt konstant, samtidigt som variationerna årsvis var större under 1840- och 1850-talen än vad de blev under 1860-talet och början av 1870-talet. Detta kan möjligen förklaras till en viss del med de stora talens lag. Genomsnittet för åren 1860-1875 låg på 185 promille.

Figur 39. Spädbarnsdödligheten i Sköns församling 1860-1890, promille

Källa: Summariska folkmängdstabeller och nominella dödboksutdrag, SCB.

1) Hofsten, E. A. a., s. 68-72.

Mera kortsiktigt fanns det en tendens till en ökande spädbarnsdödlighet i Sköns församling från och med mitten av 1860-talet och fram till mitten av 1870-talet. År 1873 uppnåddes en topp i spädbarnsdödligheten, som kraftigt skiljer ut detta år från den vanliga stora årsvisa variationen. Den nådde detta år upp till 273 promille. Denna topp sammanfaller väl med det allmänna dödstalets utveckling. Jämför även diskussionen om dödsorsakerna i följande avsnitt.

Av tabell 65 framgår att spädbarnsdödligheten i Alnö församling utvecklades på ett analogt sätt med Sköns församling. En tydlig topp framträder under 1870-talet. I Sköns församling började spädbarnsdödligheten att falla redan i mitten av 1870-talet. I Alnö församling däremot först under 1880-talet. I Tynderö församling i samma län, som var en jordbruksocken, var tendensen däremot under perioden 1840-1890 ständigt sjunkande, precis som i riket som helhet. När det gäller uppgifterna för hela Västernorrlands län saknas dessa för 1870-talet, denna avgörande tid för sågverksindustrin. Det kan därför vara på sin plats att som jämförelsematerial presentera uppgifter om den åldersspecifika dödligheten för barn under ett år för länet och riket.¹⁾

Åldersfördelningen för hela Sveriges befolkning finns tillgänglig från Tabellverkets start år 1749. Länsvis finns dock endast uppgifter från år 1860 och sedan under resten av 1800-talet endast för folkräkningsåren. Som jämförelsematerial ges för Västernorrlands län och riket i genomsnitt i tabell 66 det åldersspecifika dödstalet för barn döda före ett års ålder och mortalitetsindex, som definieras som summan av alla de åldersspecifika dödstalen multiplicerad med 1 000.²⁾

Slutsatsen av de här presenterade uppgifterna är att spädbarnsdödligheten i Västernorrlands län, i motsats till vad som ytligt kan tyckas vara fallet, inte uppvisar en ständigt sjunkande trend under den här undersökta perioden, i motsats till riket som helhet. Förklaringen till detta tycks hänga samman med sågverksindustrins genombrott. Jämför skillnaden mellan Skön och Alnön på den ena sidan och Tynderö på den andra. Detta även om Anders Norberg inte har för Alnöns del kunnat påvisa att exempelvis sågverksarbetarna skulle ha haft en högre spädbarnsdödlighet än andra grupper, utom under 1870-talet.

¹⁾ Norberg, A: Sägarnas ö, s. 63 och s. 73-78, och Hofsten, E, Lundström, H: A. a., s. 119-122.

²⁾ Hofsten, E, Lundström, H: A. a., s. 119-122.

Tabell 65. Spädbarnsdödligheten i tre församlingar 1840-1889

År	Skön	Alnö	Tynderö	Väster- norrland	Riket
1840-1849	179	149	208	..	153
1850-1859	204	160	205	179	146
1860-1869	174	182	202	172	139
1870-1879	190	208	198	..	130
1880-1889	151	135	176	145	111
1840-1889	180	167	198	165	136

Promille. Uppgiften för länet hela perioden är ej fullt jämförbar med de övriga eftersom den endast baserar sig på tre av fem decennier.

Källa: Prosteritabeller 1840-1859 och dödbok 1840-1859, Sköns församling, HLA, summariska folkmängdstabeller 1860-1889 och nominella dödboksutdrag 1860-1889, SCB, samt Norberg, A: Sägarnas ö, s. 63.

Tabell 66. Åldersspecifik dödlighet 1860-1890

År, exakt	Åldersspecifik dödlighet, barn -1 år, promille Väster- norrland	Mortalitetsindex		
		Riket	Väster- norrland	Riket
1861	160,3	137,3	1 783	2 045
1871	171,9	113,7	2 005	2 034
1881	145,6	112,7	1 800	1 876
1889-1892	147,3	106,1	1 777	1 710
Genomsnitt	156,3	117,5	1 841	1 916

Källa: Hofsten, E, Lundström, H: Swedish Population History, s. 119-122.

Västernorrlands län hade en väsentligt högre dödlighet i de yngre åldrarna än riket som helhet under åren 1860-1890. Samtidigt hade emellertid riket i genomsnitt en klart högre dödlighet än Västernorrlands län i de högre åldrarna. Sammanvägningen gav ett i genomsnitt lägre mortalitetsindex för Västernorrlands län än för riket i sin helhet.

Precis som i Sköns församling steg barnadödligheten under slutet av 1860-talet i Västernorrlands län. Något motsvarande skedde inte i riket som helhet. Tvärtom sjönk spädbarnsdödligheten i riket under hela den studerade perioden. Detta var en långsiktig trend.

Västernorrlands län var före industrialismens genombrott känt för sin stora barnadödlighet. Detta län hade den högsta spädbarnsdödligheten i riket. Medan rikets genomsnitt under 1860-talets andra hälft var 133 promille, var motsvarande uppgift för Västernorrlands del 174 promille och för Sköns församlings del 176 promille. Inom Västernorrlands län hade emellertid Ångermanland en högre spädbarnsdödlighet än Medelpad.¹⁾

I genomsnitt präglades Norrland av ett högt allmänt dödstal och en hög spädbarnsdödlighet före industrialismen. Det är dock kustbygderna, som står för denna höga dödlighet. Inlandet hade tvärtemot anmärkningsvärt låga tal, bortsett från den nomadiserande samiska befolkningen. Modern forskning tenderar att förskjuta förklaringarna till dessa skillnader från etniska, ekologiska och geografiska faktorer till amningsvanor och näringsförhållanden i övrigt. Även betydelsen av medicin och läkarvård är omstridd före mitten av 1930-talet. Det har visat sig att amningsvanorna varierade starkt mellan olika bygder och att det finns ett visst samband med variationerna i spädbarnsdödligheten.²⁾

Tyvärre finns det endast få och mycket spridda uppgifter om spädbarnsdödligheten i olika församlingar. De uppgifter som finns visar dock att variationerna inom Västernorrlands län var mycket stora. De högsta talen hade Bjärträ, Härnö och Skogs församlingar. I genomsnitt för åren 1860-1882 låg spädbarnsdödligheten i dessa församlingar på över 250 promille. Bodum och Haverö församlingar hade däremot mycket låga tal. Den var där under 90 promille. I järnbruksförsamlingarna hade den även i motsats till jordbrukssocknarna reducerats tidigt. De tre

¹⁾ Berg, F T: Om dödligheten i det första lefnadsåret, Statistisk tidskrift, 1869, s. 435-492, och Sundin, J, Tedebrand, L-G: Dödlighet och sjuklighet i svensk järnbruksmiljö 1750-1875, Scandia, 1981, 1, s. 76-77.

²⁾ Norberg, A, Norman, H, Åkerman, S: A. a. och Sundin, J, Tedebrand, L-G: A. a., s. 67-108. En liknande skillnad mellan inland och kustbygd kunde även iaktas i Norge före industrialismen. Se Sundt, E: Om dödligheten i Norge. Ett påpekande om modersmjölkens fördelar framför konstgjord föda finns även t. ex. hos Lindman, C: Dödligheten i första lefnadsåret i Sveriges tjugo större städer, s. 28 och 53-56. Jämför även Lithell, U B: Breastfeeding and Reproduction, s. 33-36, och Turpeinen, O: Infant Mortality in Finland, Scandinavian Economic History Review, 1979, 1, s. 1-21.

trävarusocknarna Skön, Timrå och Alnö låg med sina 174, 158 respektive 191 promille ganska nära länsgenomsnittet.¹⁾

Även i staden Sundsvall var spädbarnsdödligheten hög. Under femårsperioden 1876-1880 var den 166 promille, vilket var det femte högsta bland Sveriges tjugo största städer. Under den därpå följande femårsperioden 1881-1885 sjönk den något till 159 promille, vilket dock var det tredje värsta bland samma urval städer. Under den därpå följande femårsperioden 1886-1890 sjönk emellertid spädbarnsdödligheten i Sundsvall dramatiskt. Den minskade med nära en fjärdedel till 126 promille. Carl Lindman förklarar detta med införandet av vattenledning och fullständigt kloaksystem i staden år 1879 samt med att stadens renhållningsväsende ordnades år 1884 genom att en entreprenör antogs.²⁾

Från mitten av 1870-talet skedde en märkbar utjämning av de årsvisa variationerna i spädbarnsdödligheten i Skön. Vidare började denna att trendmässigt sjunka. Trots detta låg dock talen på en mycket hög nivå perioden ut. Spädbarnsdödligheten i Skön år 1890 låg fortfarande så högt som 149 promille och det förekom en topp år 1880, då talet gick upp till 209 promille. Det är intressant att lägga märke till att de variationer, som trots allt fanns kvar, inte följde växlingarna i trävarukonjunkturen.

Spädbarnsdödligheten steg i Västernorrlands län något under 1880-talet. I Sköns församling, liksom i riket i genomsnitt, är däremot tendensen sjunkande. Detta bör ses som ett indicium på att Sköns församling i högre grad än länet i genomsnitt hade lämnat det förindustriella mönstret, som hade präglat Västernorrlands län, med dess i jämförelse med riksgenomsnittet extremt höga spädbarnsdödlighet.

När det gäller riket som helhet, har spädbarnsdödligheten bland pojkar alltid, eller åtminstone från 1700-talets mitt, varit högre än den för flickor. Det är därför värt att konstatera att den faktiskt var högre bland flickor än bland pojkar i Sköns församling under 1870-talet och ungefär lika stor under 1880-talets andra hälft.

1) Sundin, J, Tedebrand, L-G: A. a. och Hellstenius, J: Barnadödligheten i Vesternorrlands och Jämtlands län, Statistisk tidskrift, 1884, s. 153-168. Jämför även Hellstenius, J: Barnadödligheten i Vesternorrlands och Jämtlands län samt Thomée, J: Om spädbarnsdödligheten i Vesternorrlands och Jämtlands län, Norrland och dess framtid, 1 (1873). Jämtlands län hade före industrialismen den lägsta spädbarnsdödligheten i riket. En granskning av spädbarnsdödligheten prosterivis visar dock dels att områden med olika spädbarnsdödlighet inte följde länsgränserna, dels att det fanns skillnader inom Jämtlands län. Hellstenius slutsatser om orsakssammanhang bör tas med stor försiktighet. Särskilt när det gäller behandlingen av den stora spädbarnsdödligheten bland den samiska nomadbefolkningen träder starka rasistiska argument i dagen.

2) Lindman, C: A. a., s. 145. Spädbarnsdödligheten i Sundsvall sjönk sedan ytterligare och var år 1910 endast 94 promille. Se Lindman, C: Sundhets och befolkningsförhållandena i Sveriges städer 1910, s. 26.

Spädbarnsdödligheten måste anses som en relativt bra indikator på komponenterna dödlighet och ohälsa. En förändring av denna indikator kan ganska entydigt hänföras till en viss tidpunkt och en viss geografisk ort och förhållandena där. En annan viktig fördel med detta framför andra åldersspecifika mått är att risken att åldern har blivit felaktigt angiven i detta fall kan anses vara försumbar. När det gäller andra källkritiska frågor bör framhållas att antalet födselar och dödsfall, som inte noterades i kyrkoböckerna kan anses vara obetydligt.¹⁾ En särskilt stor vikt bör läggas vid hur denna indikator förändrades när det gäller att undersöka levnadsnivåns utveckling.²⁾

Sammanfattningsvis kan konstateras att Sköns församling, i likhet med Västernorrlands län i sin helhet, under tiden före industrialismens genombrott, hörde till de områden, som hade den högsta spädbarnsdödligheten i landet. Under de första åren av industrialismens genombrottsstid tycks snarast den redan extremt höga nivån ha höjts ytterligare. Sedan skedde emellertid en förändring under 1870-talet och nivån började utjännas markant och sjunka.

De sjunkande och jämnare talen på spädbarnsdödligheten från mitten av 1870-talet tyder på att hälsoläget då förbättrades, men den höga nivå, som trots allt kvarstod år 1890, tyder på att hälsoläget då fortfarande var mycket dåligt.

¹⁾ Däremot finns det ett fåtal avlidna personer, som visserligen antecknades i dödboken som avlidna, men som ej medtagits i vare sig Sveriges eller Finlands befolkningsstatistik av byråkratiska skäl. Jämför kapitel 9. Påpekas bör att det som mäts är förhållandena i den kyrkoskrivna befolkningen, som här antas vara i stort sett identisk med vinterbefolkningen. Avlidna och även födda, som var kyrkoskrivna i andra svenska församlingar, än den där de avlidit eller fötts, har i befolkningsstatistiken, tack vare detektivarbete från Statistiska centralbyråns sida, konsekvent förts till sina respektive hemförsamlingar.

²⁾ U B Lithell framhåller emellertid att spädbarnsdödligheten inte ensamt kan användas som ett mått på levnadsförhållandena eftersom amningsvanorna varierade. Hon menar att barnadödlighet istället bör användas som en indikator på levnadsförhållandena. Se Lithell, U B: A. a., s. 40. Hon har påvisat genom exempel från det agrara Finland att det inte behöver finnas ett samband mellan levnadsnivå och spädbarnsdödlighet. Se Lithell, U B: Infant mortality rate and its relation to living conditions in the past, *Scandinavian Journal of History*, 4, 1981, s. . Hennes påpekande är snarast ett argument mot en enkomponentmetod och för att spädbarnsdödligheten, liksom de flesta indikatorer, också påverkas av andra faktorer än förändringar i levnadsnivån.

10.5 Dödsorsaker

I detta avsnitt skall ett försök göras att med hjälp av dödböckernas uppgifter analysera dödsorsakernas, eller i varje fall några dödsorsakers, utveckling i Sköns församling. För att kunna studera verkningarna av industrialismens genombrott vidgas i detta avsnitt perspektivet bakåt något och den studerade perioden omfattar här åren 1840-1890.¹⁾

Dödsorsaken behövde inte alltid uppges vid den tidpunkt som här studeras.²⁾ Vad som främst skulle anges var dödsorsaker av typen olycksfall och andra vådliga orsaker samt epidemier. Det fanns dock en växande tendens att uppe även andra sjukdomar. Detta varierade emellertid starkt från församling till församling. Resultatet blev för Sköns församling den, att dödsorsaken uppgavs i ett högst varierande antal fall under olika decennier. Detta framgår av tabell 67. För år 1856 uppgavs överhuvudtaget inga dödsorsaker alls i denna församling.

Det framgår av tabellen att det endast var under det sista årtiondet av den här studerade perioden som dödsorsaken uppgavs i majoriteten av alla fall. Under två tidigare årtionden, 1840- och 1860-talet, är dock

1) Framställningen i detta avsnitt bygger på dödböcker 1840-1859, Sköns församling, HLA, och nominella dödboksutdrag 1860-1890, SCB.

2) Om den svenska statistiken över dödsorsaker under 1800-talet anför följande i Bi SOS, litt A, 1890, s. XXV: »Med året 1831 afbröts den gamla ytterst värdefulla serien af statistiska data rörande *dödsorsakerna* inom vårt lands befolkning, hvilken serie då, i mer eller mindre utvecklad gestalt fortsatts under loppet af 80 år. För åren 1831-1860 innehåller den svenska befolkningsstatistiken blott mycket ofullständiga uppgifter i detta ämne.» Efter att ha konstaterat att en del uppgifter för 1850-talet, som dock är fullständiga endast för städerna, kan hämtas i Sundhetskollegiums årsberättelser, anför på samma ställe vidare: »I befolkningsstatistiken upptogs dödsorsakerna ånyo från och med år 1861, med inskränkning dock väsentligen till s. k. folksjukdomar eller *farsoter* samt våldsamma dödsorsaker. Äfven här angifvas för städernas befolkning dödsorsakerna på grund af läkareattester, men för landsbygden lemnas motsvarande uppgifter af vederbörande pastorsämbeten. Till följd häraf böra uppgifterna om dödsorsak för städerna blifvit fullt tillförlitliga, för landsbygden är säkerheten ej densamma, men i stort sett torde dock äfven uppgifterna derifrån kunna betraktas såsom ett användbart statistiskt material.» Jämför även Sundin, J, Tedebrand, L-G: A. a., s. 95-101, och Widén, L: Mortality and Causes of Death in Sweden During the 18th Century, Statistisk tidskrift, 1975, s. 93-104. När det gäller att fastställa dödsorsaken är det den underliggande orsaken som skall uppges. Med detta menas den första orsak i den kedja av händelser

täckningen förhållandevis hygglig med tanke på de bestämmelser och den praxis som rådde. Under de två återstående årtiondena, 1850-talet och 1870-talet, är emellertid täckningen mycket dålig, i bägge fallen under en fjärdedel av alla fall. Detta är särskilt allvarligt med tanke på 1870-talets avgörande betydelse för Sköns industrialisering. Dessutom är täckningen under detta årtionde sämre än vad dessa uppgifter ger för handen, eftersom den är mycket ojämnt fördelad mellan olika år.

Tabell 67. Antal och andel fall med angiven dödsorsak i Skön 1840-1889

År	Antal fall med angiven dödsorsak	Andel av alla döda (procent)
1840-1849	90	43
1850-1859	70	24
1860-1869	243	44
1870-1879	162	16
1880-1889	1 000	58

Källa: Dödbok 1840-1859, Sköns församling, HLA, och nominella dödboksutdrag 1860-1889, SCB.

Redan vid en snabb blick på källmaterialet framgår att denna undersökning måste inskränkas till att omfatta följande frågor: olycksfall (mycket vitt definierat), epidemiska sjukdomar, vissa barnsjukdomar samt ytterligare ett antal mycket vanliga sjukdomar. Särskilt vad gäller de sistnämnda blir resultatet endast pålitligt för 1880-talet, men för de övriga

som ledde till döden. Jämför Benjamin, B: A. a., s. 1. Tyvärr uppfyller det här använda källmaterialet i mycket liten utsträckning detta ideal. Tvärtom anges ofta mer eller mindre slumpmässigt en av alla de orsaker som ingick i den nämnda kedjan av händelser eller så anges den akuta orsaken. Ofta anges, som framhålles i texten, endast ett allmänt symtom och ingen egentlig diagnos finns. För att i möjligaste mån rätt identifiera vilka sjukdomar som avses med uppgifterna om dödsorsak har använts dels Lindman, C: Dödsorsakerna och dödligheten i Helsingborg 1876-1890, s. 16-66, dels respektive uppslagsord i Nordisk Familjebok, 2 uppl. När det gäller dödsorsakerna i Sveriges städer finns det en bearbetning i Lindman, C: Sundhets och befolkningsförhållanden i Sveriges städer 1851-1909.

frågorna kan en hygglig bild ges även för några och i vissa fall alla de tidigare decennierna under den här studerade perioden.

En speciell svårighet med detta material utgör tolkningen av terminologin och framför allt det faktum att olika syntöm, oftast av ett ganska allmänt slag, anges istället för olika sjukdomar. Det är därför utan mycket omfattande medicinhistoriska kunskaper - speciellt en omfattande kunskap om diagnostikens historia - inte möjligt att göra annat än en mycket grov indelning. Frågan är om det ens med omfattande kännedom i dessa frågor skulle gå att komma mycket längre.¹⁾

När det gäller olycksfall och andra våldsamma dödsorsaker kan dessa indelas i fem grupper: arbetsolyckor, drunkningsolyckor, övriga olycksfall, mord och självmord. Till gruppen arbetsolyckor har här förts endast sådana olycksfall där det klart framgår av dödboken att det är fråga om en arbetsolycka. Till denna grupp har inte heller förts några drunkningsolyckor, eftersom det i allmänhet, utom för sjömännen, inte framgår de närmare omständigheterna kring olycksfallet ur dödbokens uppgifter. De olika slagen av olycksfall och deras frekvens framgår av tabell 68.²⁾

Ett mindre antal dödsolyckor är naturligtvis inte medtagna i denna statistik, eftersom de drabbat personer, som ej har varit kyrkoskrivna i Sköns församling. På grundval av Statistiska centralbyråns noggranna genomgång av dödboksutdragen, kan det dock konstateras att det endast rör sig om ett par fall per decennium under åren 1860-1890, icke kyrkoskrivna finländare och andra utlänningar undantagna.

Av tabell 67 framgår att det under 1870-talet angavs dödsorsak i allt för få fall för att uppgifterna skall vara användbara för att undersöka dödsolyckor. Under de tre dessförinnan förflutna decennierna utgör antalet dödsfall, som uppges ha våldsamma orsaker, till en ganska konstant andel om omkring en promille av befolkningen. En per ett tusen invånare råkade alltså ut för en våldsam död i Sköns församling åren 1840-1869. Denna nivå låg ungefär dubbelt så högt som i riket i genomsnitt och även omkring 30 procent över nivån för rikets städer.³⁾ Under 1880-talet hade denna nivå i Skön sjunkit till under en på

1) Anders Norberg diskuterar inte denna fråga när han kortfattat berör dödsorsakerna på Alnön. Se Norberg, A. a., s. 74. T. ex är barnkolera och kolera inte alls samma sjukdom. Det finns vidare ingen sjukdom eller något symtom som motsvaras av den uppgivna dödsorsaken tandfeber. Det är här endast fråga om »en svart låda» där olika dödsorsaker hos små barn buntades ihop. Det baserades på en folklig uppfattning och stämde inte med den medicinskt skolade samtidens åsikt. Jämför t. ex. Tändernas sjukdomar och vård, Nordisk Familjebok, 2 uppl., sp. 755.

2) Om olycksfall i arbetet i allmänhet jämför avsnitt 8.5.

3) Bi SOS, litt A, 1890.

Tabell 68. Dödsolyckor i Skön 1840-1889

År	Ao		Do		Öo		M		Sm		S	
	N	T	N	T	N	T	N	T	N	T	N	T
1840-49	-	-	8	8,6	-	-	-	-	1	1,0	9	9,6
1850-59	2	1,5	5	3,8	3	2,3	-	-	2	1,5	12	9,1
1860-69	2	1,0	11	5,4	6	3,0	-	-	3	1,5	22	10,9
1870-79	4	0,8	9	1,9	2	0,4	4	0,8	2	0,4	21	4,3
1880-89	11	1,3	26	3,1	7	0,8	-	-	7	0,8	51	6,0

Ao: Arbetsolyckor, Do: Drunkningsolyckor, Öo: Övriga olycksfall, M: Mord, Sm: Själv-mord, S: Samtliga våldsamma dödsorsaker, N: Antal fall, T: Per 10 000 invånare och år.

Källa: Dödbok 1840-1859, Sköns församling, HLA, och nominella dödboksutdrag 1860-1889, SCB.

ettusenfemhundra invånare. Även genomsnittsnivån för riket och för städerna hade sjunkit något, men inte så mycket som i Skön. Under detta årtionde låg nivån i denna församling ungefär mitt emellan rikets genom-snitt och genomsnittet för städerna.¹⁾

Att det då inte fanns någon industriell verksamhet i Skön i nämnvärd omfattning, kan förklara att det inte noterades någon *arbetsolycka* med dödlig utgång under 1840-talet. Enbart arbetsolyckor inom industrin är medtagna. Ett anmärkningsvärt faktum är att andelen av befolkningen som drabbades av denna typ av olycksfall inte tycks ha stigit efter 1850-talet. Detta trots den genomgripande industrialiseringen som följde. Nästan alla arbetsolyckor drabbade arbetares hushåll. Endast en arbets-olycka med dödlig utgång drabbade en kvinna.

Den officiella dödsorsaksstatistikens uppläggning gör att det är så gott som omöjligt att urskilja arbetsolyckorna i de statistiska samman-ställningarna. Därför kan inga jämförelser göras på denna punkt.

När det gäller *drunkningsolyckor* varierade andelen av befolkningen som drabbades av dessa starkt mellan de olika decennierna. Dessa olycks-fall tycks emellertid ha spelat en större roll i det agrara Skön än vad de senare kom att spela efter industrialismens genombrott.

Sjömännen utgjorde förklarligt en stor andel av de drunknade. Deras andel var emellertid ständigt minskande. Under 1840-talet var deras andel i Skön 75 procent och under 1850-talet 40 procent. Genomsnittsnivån för

¹⁾ Ibidem.

1860-talet var ännu lägre, 27 procent, och slutligen under 1880-talet var endast 19 procent av de drunknade sjömän. En annan påfallande stor grupp bland de drunknade var minderåriga, särskilt pojkar i de yngre tonåren eller något yngre. De flesta övriga personer som drunknade var arbetare och i flertalet fall var det här, liksom när det gällde sjömännen, egentligen frågan om olycksfall i arbete. En del av de övriga drunkningsolyckorna hade samband med fylleri. Endast tre procent av samtliga drunknade under hela den studerade perioden var kvinnor.

Andelen drunknade låg i Sköns församling under 1840-talet på en dubbelt så hög nivå som i riket som helhet. Under 1880-talet låg denna andel fortfarande mycket över riksgenomsnittet, men hade sjunkit till genomsnittsnivån för städerna.¹⁾

Mord var mycket sällsynt i Sköns församling. Under de femtio åren 1840-1890 mördades endast fyra personer enligt dödboken. Dessa personer mördades den 16 april 1873 och var en arbetarhustru och hennes barn. Några dråp förekom inte. Inte heller t. ex. dödsfall till följd av misshandel eller liknande.²⁾

Själv mordsfrekvensen var i Sköns församling ungefär lika hög som den genomsnittliga nivån i riket och därmed relativt låg. Den varierade mellan endast 0,8 och 1,5 per 10 000 invånare och år. I motsats till i riket kan det inte spåras en stigande tendens. Detta beror på att självmord i Sköns församling under de här studerade decennierna var ett så gott som helt manligt fenomen. I denna församling utfördes endast två av 15 självmord av kvinnor under hela tidsperioden. I riket som helhet däremot steg den kvinnliga självmordsfrekvensen från omkring 25 till omkring 30 på 100 manliga självmord. Den manliga självmordsfrekvensen låg på omkring 2,0 per 10 000 invånare i Skön. Detta var vanligt vid denna tidpunkt.³⁾ Möjligen kan det anses att den i början av tidsperioden var något

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Antalet registrerade brott, som en andel av befolkningen, mer än fördubblades under åren 1860-1890 i Västernorrlands län. Den stora ökningen kom i samband med högkonjunkturen på 1870-talet. Mer än hälften av dessa brott begicks emellertid i Sundsvall och en mycket stor del av återstoden i Härnösand. Det var emellertid de lindrigare brotten och förseelserna som ökade och inte de grövre brotten. Det är därför knappast riktigt att industrialiseringen gjorde människorna mer kriminella. Däremot begicks fler lindriga brott och förseelser eftersom nya lagar, förordningar och bestämmelser och en ny rättspraxis gav fler möjligheter därtill. Dessutom beivrades brott i en större utsträckning än tidigare. Exempelvis byggdes polismakten ut. Brott som tidigare straffats av lokala organ hamnade hos domstolarna. Fylleriförseelserna ökade i takt med att de tätbebyggda områdena, där det fanns allmänna platser där fylleriet var förbjudet, byggdes ut. Se Sjöberg, M T: Brott och straff i Västernorrland 1861-1890.

³⁾ Enligt Larsson, T: A. a., s. 82 var självmordsfrekvensen för män år 1960 per 10 000 invånare 2,6. Motsvarande uppgift för kvinnor var 0,9. På 100 män som begick själv-

högre än riksgenomsnittet.¹⁾ De övriga olycksfallen med dödlig utgång utgör en restpost av alla fall av våldsamma dödsorsaker, som inte klart har kunnat hänföras till någon av de fyra ovan behandlade grupperna. En del av dessa var utan tvivel olycksfall i arbetet, men vilka och hur många går inte att påvisa. Denna grupp är dock såpass liten att den inte rubbar bilden av de övriga fallen. Anmärkningsvärt är att inga fall noterades i dödböckerna åren 1840-1849, samt kanske i än högre grad det låga antalet fall åren 1880-1889. I varje fall kan inte dålig rapportering vara orsak till detta under det sistnämnda årtiondet.

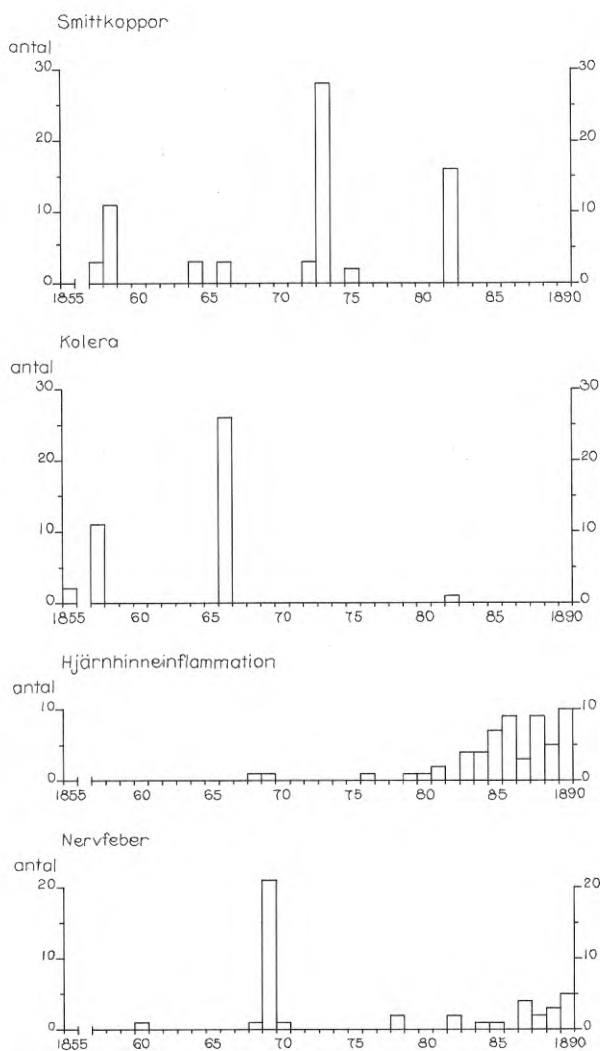
Vad beträffar *epidemierna* och de epidemiska sjukdomarna, följer uppgifterna om dessa två olikartade mönster i dödböckerna för Sköns församling 1840-1890. Här skall dessa två mönster exemplifieras med de fyra viktigaste epidemiska sjukdomarna, bortsett från barnsjukdomarna, nämligen smittkoppor och kolera på den ena och hjärnhinneinflammation och nervfeber på den andra sidan. Dessa sjukdomars frekvens i dödböckernas noteringar om dödsorsaker illustreras med diagrammen i figur 40.

Smittkoppor (variola) drabbade Sköns församling under den här studerade femtioårsperioden enligt dödböckernas noteringar fyra gånger. Den första gången var åren 1857-1858. Då var antalet dödsfall 14. Den andra gången drabbades församlingen ganska lindrigt åren 1864-1866 med endast sex dödsfall. Den tredje och samtidigt allvarligaste smittkoppepidemin drabbade denna församling åren 1872-1873, med 32 dödsfall och ytterligare ett par år 1875 som följd därav. Detta är en viktig orsak till toppnoteringarna i dödsfallen omkring 1873. Slutligen drabbades Sköns församling av en epidemi år 1882 med ett facit på 16 dödsfall. In alles blev det sålunda 70 dödsfall i smittkoppor under åren 1840-1890. Efter epidemin i början av 1880-talet blev det inga fler smittkoppepidemier. I jämförelse med landet som helhet drabbades Sköns församling t. o. m. 1860-talet lindrigare av dessa epidemier än genomsnittet. Under 1870-talet och 1880-talet däremot drabbades Skön av epidemierna mycket hårdare än riksgenomsnittet. Särskilt gäller detta epidemin i början av 1880-talet.²⁾

mord gick det alltså 35 kvinnor. Detta är lika mycket som det, enligt Bi SOS, litt A, 1890, gällde för 1700-talet. Enligt denna senare källa sjönk senare den kvinnliga självmordsfrekvensen så att omkring 1820 begick 25 kvinnor på 100 män självmord. Därefter steg frekvensen åter så att den omkring år 1890 var nära 30 kvinnor på 100 män.

¹⁾ Bi SOS, litt A, 1890.

²⁾ Ibidem.

Figur 40. Antal uppgivna dödsfall i fyra epidemiska sjukdomar i Skön

1855-1890. Uppgifter om dödsorsaker saknas för år 1856.

Källa: Dödbok 1855-1859, Sköns församling, HLA, och nominella dödboksutdrag 1860-1890, SCB.

Kolera (cholera) var under samma tidsperiod orsak till tre olika epidemier. Den första av dessa var 1850-talets epidemi. De första dödsfallen i Skön visade sig år 1853. År 1855 kom ytterligare två fall. För år 1856 finns, som tidigare nämnts, inga uppgifter alls i dödböckerna om dödsorsaker, men året därpå, 1857, avled 11 personer i kolera. År 1866 kom den andra epidemin med 26 dödsfall. Slutligen förekom en mindre epidemi år 1882, men denna hade endast ett dödsfall som följd. Sammanlagt fanns det sålunda 42 fall av kolera i Skön som ledde till döden under åren 1840-1890. Utvecklingen i Skön när det gäller kolerans härjningar stämmer väl med utvecklingen i landet som helhet.¹⁾

När det gäller dessa bägge sjukdomar, smittkoppor och kolera, finns det ingen orsak att anta något annat än att uppgifterna om dödsorsak i dödböckerna ganska väl speglar de verkliga förhållandena.

Hjärnhinneinflammation (meningitis) var även den en viktig dödsorsak i Skön under den här studerade perioden. I allt 58 dödsfall förorsakades av denna sjukdom enligt dödböckernas uppgifter. Sjukdomen börjar uppträda som dödsorsak i dödböckerna åren 1868-1869. Enbart något sporadiskt fall är noterat under 1870-talet. Detta får dock troligen tillskrivas den dåliga bokföringen av dödsorsaker i Sköns församling under detta årtionde. Under 1880-talet förekommer sjukdomen årligen, med något undantag, med ett växlande antal fall. Någon utpräglad epidemi förekommer inte, men trenden är växande, och det största antalet, som förekommer något enskilt år är 1890 med tio fall. Det är inte möjligt att utifrån dessa uppgifter säga något om läget före år 1880, men utvecklingen under 1880-talet kan däremot antas återspegla en verklig ökning.

Nervfeber (typhus) finns angiven som dödsorsak i 43 fall. Det första fallet inträffade år 1860. En epidemi drabbade Sköns församling åren 1868-1870 med 23 dödsfall. Sedan finns i dödsboken endast något sporadiskt fall noterat under 1870-talet. Efter år 1882 förekommer sjukdomen som dödsorsak i dödboken nästan årligen. Möjligen kan det sägas att det fanns en svagt stigande trend åren därefter, men det förekom inga utpräglade epidemier.

I dödsorsaksstatistiken för riket är de bägge sjukdomarna hjärnhinneinflammation (benämnt hjärnfeber) och nervfeber sammanslagna till en grupp och uppgifterna i denna statistik tyder på att dessa sjukdomar skulle ha varit en mycket vanligare dödsorsak i riket som helhet än de var i Skön. I denna statistik är dessa sjukdomar, trots att uppgifterna också för 1880-talet kraftigt överstiger Sköns noteringar, kraftigt minskande.²⁾

1) Ibidem.

2) Ibidem.

När det gäller *barnsjukdomar* var det tre, som förorsakade flest dödsfall i Skön under åren 1840-1890 enligt dödböckernas uppgifter. Dessa var scharlakansfeber, med 138 fall, mässling, med 56 fall och kikhosta, med 35 fall. Frekvensen av dessa tre barnsjukdomar åren 1860-1890 enligt dödböckernas noteringar om dödsorsaker illustreras med diagrammen i figur 41. Före år 1860 förekommer inte dessa barnsjukdomar som dödsorsak i denna församlings dödböcker. Här skall utvecklingen av dessa sjukdomar endast helt kort beskrivas.

Scharlakansfeber (scarlatina) framträder i källmaterialet i och med epidemin åren 1864-1865 med 38 noterade dödsfall dessa år. Från 1870-talets början finns sedan så gott som årligen dödsfall noterade i denna sjukdom. Samtidigt kan ytterligare tre större epidemier konstateras, nämligen åren 1879-1881, med 43 fall, år 1883, med 15 fall, och år 1888, med 12 fall. Vid sidan om lunginflammation och lungdot finns det inga andra sjukdomar, som har noterats som dödsorsak i så många fall i denna församling under den studerade perioden som scharlakansfeber. Denna sjukdom är också angiven i riksstatistiken för dessa decennier, som den viktigaste farsoten.¹⁾

Mässling (morbilli) finns noterat som dödsorsak i dödböckerna för Sköns församling under 1860-talet och 1880-talet, men inte under 1870-talet. De viktigaste epidemierna var åren 1862-1863, med 14 fall, 1882-1883, med 15 fall, och år 1887, med 17 fall. Relationen mellan antalet fall av scharlakansfeber och antalet fall av mässling stämmer väl med riksstatistiken över dödsorsaker.²⁾

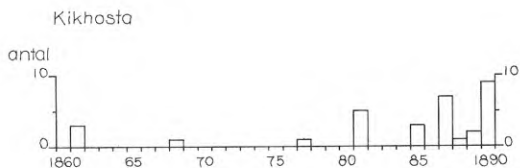
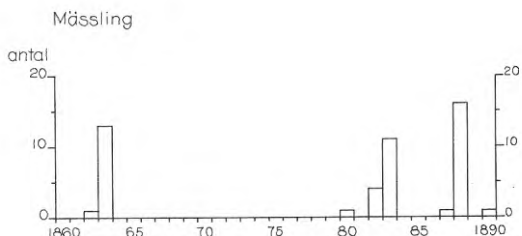
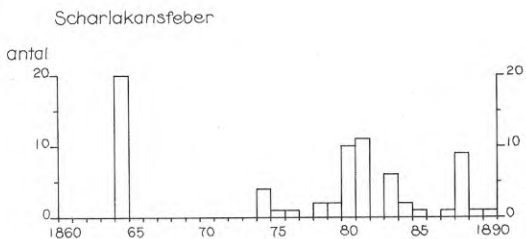
Kikhosta (pertussis) finns noterat i spridda fall under de tre decennierna 1860- 1870- och 1880-talen. Dock är sjukdomen mycket sällan noterad som dödsorsak fram till mitten av 1880-talet. Därefter förekommer sjukdomen i dödböckernas noteringar så gott som årligen.

Som jämförelse kan nämnas att dödligheten i alla tre barnsjukdomarna sjönk mycket kraftigt i Sundsvalls stad under perioden 1860-1890. T. ex. dog 15,6 per 10 000 invånare i medeltal per år i scharlakansfeber i denna stad åren 1861-1870, men endast 3,7 under åren 1886-1895.³⁾

1) Ibidem.

2) Ibidem.

3) Lindman, C: Sundhets och befolkningsförhållandena i Sveriges städer 1851-1909, II, s. 28.

Figur 41. Antal uppgivna dödsfall i tre barnsjukdomar i Skön

1860-1890.

Källa: Nominella dödboksutdrag, SCB.

Vad beträffar övriga sjukdomar, som förekommer angivna som dödsorsak i i dödböckerna för Sköns församling skall framställningen här begränsas till de viktigaste. De är lungsot, med 231 fall, lunginflammation, med 157 fall, olika magsjukdomar, huvudsakligen magkatarr och magsår, med 84 fall, samt kräfta med 45 fall. Både när det gäller dessa sjukdomar och de övriga är redovisningen av dem mycket ofullständig.

Skillnaderna i redovisning mellan olika decennier är också påfallande. Materialet är för dåligt för att det skall vara intressant att följa den årsvisa utvecklingen. Utvecklingen av dessa sjukdomar enligt noteringarna i dödböckerna för de olika årtiondena ges i tabell 69.

Tabell 69. Antal uppgivna dödsfall i vissa sjukdomar i Skön

År	Ls		Li		Ma		Kr	
	N	T	N	T	N	T	N	T
1840-1849	7	7,5	-	-	1	1,1	-	-
1850-1859	2	1,5	-	-	-	-	2	1,5
1860-1869	23	11,3	4	2,0	5	2,5	9	4,4
1870-1875	30	6,3	14	3,0	1	0,2	6	1,3
1880-1889	143	16,8	113	13,3	66	7,7	28	3,3

1840-1889. Ls: Lungsot, Li: Lunginflammation, Ma: Olika magsjukdomar, huvudsakligen magkatarr och magsår, Kr: Kräfta, N: Antal fall, T: Per 10 000 invånare och år.

Källa: Dödbok 1840-1859, HLA, och nominella dödboksutdrag 1860-1889, SCB.

Av denna tabell framgår klart att statistiken över dödsorsakerna när det gäller dessa sjukdomar är mycket dålig. Särskilt usel är den för 1850- och 1870-talen. Med undantag för lungsot är det svårt att överhuvudtaget dra några slutsatser utifrån detta källmaterial. Underlaget är för litet för de flesta av sjukdomarna. Än allvarligare är det emellertid att ökningen av antalet fall av de olika sjukdomarna i allmänhet inte kan anses återspegla någon säkerställd utveckling. Den får främst ses som en förbättring av statistiken över dödsorsaker. Trots detta är det uppenbart att lunginflammation var en mycket viktig sjukdom och en vanlig dödsorsak i Skön under de studerade årtiondena. På samma sätt förhåller det sig med magkatarr, som i övrigt vid denna tidpunkt främst förekom i städerna, men som provinsialläkaren ett flertal gånger påtalar i sina rapporter om hälsoläget i trävarusocknarna Skön, Timrå och Alnö.¹⁾

¹⁾ Vifsta provinsialläkardistrikt, Rapporter från provinsialläkare m. fl., Medicinalstyrelsens arkiv, RA.

Lungsot (tuberkulos) är däremot trots det dåliga källäget värd en något utförligare redovisning. Denna sjukdom uppges som dödsorsak i dödböckerna för Sköns församling i sju fall under 1840-talet. Under 1860-talet hade denna siffra stigit till 23 fall och slutligen under 1880-talet uppgavs 168 fall. Huruvida denna ökande dödlighet i denna sjukdom, från 7,5 per 10 000 invånare och år under 1840-talet till 16,8 per 10 000 invånare och år under 1880-talet, huvudsakligen beror på att statistiken över dödsorsakerna förbättrades eller om den återspeglar en verklig utveckling är svårt att avgöra.

Hursomhelst hade denna sjukdom ett nära samband med industrialiseringen och de usla hälsoförhållandena i arbetarbostäderna. Trots detta överensstämmer andelen arbetare av dem som uppges dö i lungsot i stort med, och är alltså inte påfallande större än, andelen arbetare av dem med uppgiven dödsorsak överhuvudtaget. Dessutom är arbetarna snarare överrepresenterade bland de avlidna med uppgiven dödsorsak än tvärtom. Däremot måste konstateras att dödligheten i lungsot var mycket hög i Sköns församling under hela den studerade perioden, åren 1840-1890.

Under 1880-talet varierade dödligheten i lungsot starkt från år till år, men samtidigt kan en trendmässig höjning av dödligheten i denna sjukdom konstateras under detta årtionde. Dödligheten var klart högre under den andra hälften av decenniet än under den första, 27,7 mot 15,0 per 10 000 invånare. Detta kan inte enbart förklaras med en förbättrad statistik utan måste återspegla ett verkligt förhållande.

När det gäller Sundsvalls stad noterades en svag ökning av dödligheten i lungsot fram till 1880-talet, men under detta decennium förekom en ganska avsevärd minskning. Under tioårsperioden 1876-1885 var dödligheten i denna sjukdom där i medeltal per år 28,5 per 10 000 invånare, men under den följande tioårsperioden, 1886-1895, endast 23,0.¹⁾

10.6 Sammanfattning

När det gäller att studera hälsan måste istället dess motsats, ohälsan, studeras. I denna undersökning har olika mått på dödligheten använts för att om möjligt försöka mäta ohälsan.

Det allmänna dödstalet låg under den studerade perioden på en mycket hög nivå i Sköns församling och en sänkning kan inte konstateras förrän möjligen fram mot mitten av 1880-talet. Det viktigaste var dock att variationerna minskade, d. v. s. att kurvan utjämnades. På grund av de

¹⁾ Lindman, C. A. a.

genomgripande förändringarna i befolkningens sammansättning i församlingen, som skildrades i föregående kapitel, måste detta mått anses både grovt och svårtolkat. Den observerade skillnaden mellan länet och församlingen kan dock inte enbart ges en demografisk förklaring.

Användandet av ett mått som proportionell mortalitetsindikator, liksom alla andra mått, som endast baserar sig på fakta om de döda, är mycket problematiskt i en befolkningspopulation, som snabbt förändras t. ex. genom inflyttning. Det är svårt att dra slutsatser om de levande i allmänhet utifrån enbart fakta om de döda. Den proportionella mortalitetsindikatorn sjönk dramatiskt under den studerade perioden i Skön, särskilt i början av denna.

Spädbarnsdödligheten låg på en hög nivå i Sköns församling. Detta var emellertid inget nytt. Det hade varit kännetecknande också för det agrara Skön. Under industrialiseringens första år kan emellertid spåras en tendens till stigande tal även om variationerna från år till år var stora. Från mitten av 1870-talet vänder dock utvecklingen och spädbarnsdödligheten börjar sjunka. Dessutom börjar de stora årliga variationerna vid denna tidpunkt att jämnas ut. Spädbarnsdödligheten måste ses som en bra indikator på hälsolägets utveckling, åtminstone i detta sammanhang. Slutsatsen bör därför bli att även om hälsoläget inte förbättrades under industrialismens första år indicerar denna indikator en förbättrad situation från 1870-talets mitt.

Materialet om dödsorsakerna är mycket magert, särskilt före 1880-talet. Speciellt noterades dödsorsakerna mycket sporadiskt under 1850- och 1870-talen. Trots detta kan en del fakta om dödsorsakerna vaskas fram ur dödböckernas material. Det viktigaste är att epidemierna till en stor del tycks kunna förklara de extrema topparna i dödligheten vissa år. Utjämnningen och även den begynnande sänkningen av dödligheten kan antagligen tillskrivas epidemiernas upphörande eller minskande betydelse. Observeras bör att spädbarnsdödligheten sjönk under 1880-talet i Skön trots en ökande dödlighet i vissa sjukdomar, främst lungdot.

11 Livsmedelskonsumtion, näringsförhållanden och bostäder

11.1 Livsmedelskonsumtion och näringsförhållanden

En av de mest centrala frågorna att ställa i en komponentundersökning, är frågan om livsmedelskonsumtionen och näringsförhållandena, både med avseende på kvantitet och kvalitet. Detta är emellertid i allmänhet en svår uppgift, särskilt när det gäller historiska undersökningar.

De indikatorer, som är lämpliga att undersöka, kan utifrån näringsfysiologiskt teoretiska överväganden anses vara följande:

1. Real konsumtion av vissa viktigare livsmedel (mätt i kilogram per capita)
2. Livsmedelskonsumtionens energivärde (mätt i joule eller kilokalorier per capita)
3. Livsmedelskonsumtionens proteininnehåll (mätt i kilogram protein per capita)
4. Animalieproteinens andel av livsmedelskonsumtionens totala proteininnehåll (mätt i procent)

Av dessa fyra indikatorer är den första den enda som med någon större säkerhet kan mätas i historiska undersökningar avseende tiden före åren 1913-1914, i varje fall när det gäller svenska förhållanden. Detta beror inte bara på avsaknad av lämpliga källor, utan kanske främst på att för att det skall vara möjligt att mäta de övriga indikatorerna, måste långtgående antaganden om de olika livsmedlens beskaffenhet och näringsvärde göras. Ett kilogram fläsk var inte exakt samma sak i näringsfysiologiskt eller kemiskt avseende åren 1850, 1900 eller 1980. Exempelvis har fetthalten radikalt förändrats. Inte heller var ett kilogram fläsk i exempelvis Sverige och Västafrika exakt samma sak varken 1850 eller 1980. Eftersom konsumtionen av vegetabilier minskade allt eftersom det

blev möjligt att konsumera mera animaliskt protein är det i allmänhet bättre att bland de olika livsmedlen välja ut animaliska produkter, främst kött och fläsk, när det gäller att mäta den första av de ovan nämnda indikatorerna.

Den andra indikatorn är den som hittills oftast har använts av forskare när de har velat tränga något djupare in i problemen.¹⁾ Denna indikator har dock den svagheten att det nödvändiga energiinnehållet i kosten är beroende av personens sysselsättning och arbetsuppgifter. Vid ett hårt kroppsarbete måste energiinnehållet i kosten vara upp till dubbelt så högt, som vid stillasittande arbete. Ett oproportionellt högt energiinnehåll i kosten är skadligt. Ett ökande energiinnehåll i kosten behöver därför inte alls vara någon indikator på en stigande levnadsnivå, även om så ofast är fallet. Egentligen borde i detta sammanhang undersökas om kostens energiinnehåll avvek från det som under de historiskt givna omständigheterna kan anses vara optimalt. Senare tiders forskning tyder också på att brister i kosthållet, utom i extrema svältsituationer, i allmänhet inte hänger samman med kostens energivärde, utan med dess sammansättning, d. v. s. dess näringsvärde och allsidighet.

När det gäller att undersöka näringsförhållandena ligger det närmast till hands att som görs med den tredje och fjärde indikatorn, mäta proteininnehållet i kosten och andelen animalieprotein i procent av det totala proteininnehållet. Rekommenderat minsta intag av protein per dag för vuxna män är 65-70 gram och för kvinnor något mindre. Det finns emellertid även här en optimal nivå. Ett proteiintag som avsevärt överstiger 100 gram per dag torde inte vara särskilt meningsfullt.

Sammanfattningsvis bör framhållas att uppgifter om livsmedelskonsumtionens storlek bara är intressant så länge som den optimala nivån inte är tillgodosedd. Över denna nivå måste intresset koncentreras till kostens sammansättning. Risken är som bekant inte bara att fara illa eller dö av svält och undernäring. Ur näringssynpunkt felaktig sammansättning av kosten kan i vissa sammanhang vara ett ännu större problem. Det är dessutom möjligt att äta ihjäl sig.

När detta är sagt bör även framhållas att det finns andra ämnen, exempelvis olika vitaminer och mineraler, som oftare orsakar brister i kosthållet än protein. Att mäta intaget av dessa torde dock överhuvudtaget inte vara möjligt vid historiska undersökningar, hur angeläget det än skulle vara.²⁾

Det finns sex olika grupper av källmaterial, som kan utnyttjas för att belysa livsmedelskonsumtionens storlek och sammansättning:

¹⁾ Se t. ex. Heckscher, E F: Svenskt arbete och liv, s. 91.

²⁾ Wikberg, E: Näringslära och Report on International Definition and Measurement of Standards and Levels of Living, United Nations Publications, 1954.IV.5.

1. Samtida konsumtions- och levnadskostnadsundersökningar
2. Produktions- och handelsstatistik
3. Avräkningsböcker med anställda vid avlöning in natura
4. Bodkladdar vid kreditköp eller bolagsbod
5. Utspisningsstater och liknande
6. Samtida iakttagares vittnesmål eller nedtecknade minnen

Den första gruppen av källmaterial utgör naturligtvis den mest ideala typen. Av självklara skäl finns sådana att tillgå först efter att arbetarfrågan hade blivit en brännande politisk fråga och de stora framstegen inom näringsfysiologin hade gjorts under 1800-talets andra hälft.¹⁾ Före år 1913 finns för svenskt vidkommande endast sådana undersökningar sporadiskt och de avser dessutom nästan uteslutande södra Sverige. Dessa undersökningar har även den bristen att de i allmänhet inte baserar sig på en större grupp av personer, utan oftast utgörs av typexempel av experimentell art.²⁾ I Socialstyrelsens levnadskostnadsundersökningar 1913-1914 finns det tio fullständiga sågverksarbetarbudgetar för hushåll i Gävle. Dessa utgör ett naturligt referensmaterial.³⁾

Den andra gruppen utgörs av källor som beskriver produktionen och handeln med livsmedel och som ger konsumtionen av dessa som en restfaktor. Försök att närma sig problemet på detta sätt har gjorts av flera olika författare. De har utgått från den officiella statistiken för Sverige som helhet. Nedan skall L Jureéns och P E Fahlbecks undersökningar refereras.⁴⁾ Redan här bör framhållas att sådana undersökningar, som avser hela befolkningen och hela landet, alltid ger absoluta maximivärden och att de därför är av begränsat värde. Vid sidan om detta är jordbruksstatistikens brister väl kända.⁵⁾ Trots detta måste ändå Jureéns och

¹⁾ Betydelsen av näringsfysiologins framsteg framstår klart vid en genomläsning av Marx, K: Kapitalet, I, s. 578-579.

²⁾ Exempel på sådana undersökningar utgör Hultgren, O, Landgren, E: Untersuchung über die Ernährung schwedischer Arbeiter bei frei gewählter Kost, och Feilitzen, von, U: Tjenare, statare och torpare.

³⁾ SOS, Levnadskostnaderna i Sverige 1913-1914, III.

⁴⁾ Jureén, L: Sveriges produktion och försörjning med livsmedel, opublicerat manuskript, Statens jordbruksnämnd. Avsedd som bilaga till 1942 års jordbruksutredning. Fahlbeck, P E: Det svenska jordbrukets afkastning.

⁵⁾ Om jordbruksstatistikens brister jämför t. ex. Svensson, J: Jordbruk och depression

Fahlbecks uppgifter användas i brist på annat material som bakgrundsuppgifter.

Det är inte möjligt att göra motsvarande uppskattningar på lokal eller regional nivå i Sverige. Detta är att beklaga eftersom sådana undersökningar hade varit mycket mer upplysande och användbara. Svårigheterna beror främst på bristen på uppgifter, som rör den inre handeln till lands. Endast allmänna omdömen kan därför ges. I ett annat sammanhang¹⁾ har det tidigare påpekats att Västernorrlands län var ett underskottsområde på spannmål. Ett faktum som fick katastrofala följder under nödåren 1866-1868, särskilt i inlandet.

De möjligheter som finns i andra länder att uppskatta den inre handeln med hjälp av tullräkenskaper, räkenskaper över skatteindrivning eller räkenskaperna från en dominereande leverantör, exempelvis ett slakteri i en stad, finns inte i Sverige, åtminstone inte under den här studerade tidsperioden. Inte heller finns det någon motsvarighet till hela den flora av skatte- och taxeringsmaterial, som olika utländska författare har använt.²⁾

Den tredje gruppen av källor, som utgörs av avräkningsböcker med de anställda, är användbara endast så länge som lönen helt eller till största delen togs ut i form av varor och inte i form av kontanter. Detta var exempelvis fallet vid de gamla jänbruken.³⁾ Redan i början av 1860-talet var dock förhållandet det vid Matfors järnbruk och vattensåg att endast smeder och viss annan järnbrukspersonal tog ut lönen i form av varor, medan sågarna i allmänhet tog ut sin lön i kontanter.⁴⁾ Vid ångsågarna i Sundsvallsdistriktet förekom överhuvudtaget inga avräkningsböcker med arbetarna, utan endast lönelistor. Lönen betalades där alltid i kontanter.⁵⁾

1870-1900.

¹⁾ Se avsnitt 9.3.

²⁾ Hobsbawm, E J: *Labouring Men*, s. 64-104, Thestrup, P: *The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800*, och Lis, C, Soly, H: *Food Consumption in Antwerp between 1807 and 1859*, *Economic History Review*, 1977, s. 460-486, samt där anförd litteratur. Jämför även Lis, C, Soly, H: *Poverty and Capitalism in Pre-industrial Europe*, s. 171-188 och 244-245, samt där anförd litteratur. När den inre tullen fortfarande fanns kvar var den oftast utarrenderad och källmaterial från denna är endast bevarat i form av några brottstycken. Se Bodell, K: *Stad, bondebygd och bergslag vid mitten av 1600-talet*.

³⁾ Se t. ex Montelius, S, Utterström, G, Söderlund, E: *Fagerstabrukens historia*, V, *Arbetare och arbetarförhållanden*, och Montelius, S: *Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600-1865*.

⁴⁾ *Avräkningsböcker, Matfors bruk, SCA*.

⁵⁾ Se avsnitt 7.3.

Den fjärde gruppen utgörs av bodkladdar, som fördes vid bolagets bod, en bolaget närstående handels- eller konsumtionsförening eller någon annan dominerande, men kanske privat, butik på platsen. Skicket att tillämpa kreditköp och att föra bodkladdar var mycket utbrett både i handels- och konsumtionsföreningar och i privata butiker. Tyvärr är mycket få sådana bevarade från Sundsvallsdistriktet. Detta trots att 13 av 20 undersökta sågverk i Sundsvallsdistriktet år 1891 hade sågverket närstående handels- eller konsumtionsföreningar.¹⁾ Bo Gustafsson har undersökt två bodkladdar för en privat firma vid Kubikensborgs ångsåg för åren 1896 och 1899.²⁾ Här skall tilläggas en bodkladd för Kubikensborgs proviantförening för åren 1881-1882.³⁾ Observeras bör att endast ett fåtal unga familjer ingår i dessa undersökningar. Ensamstående saknas helt. Något mer än ett antal illustrativa exempel kan det inte bli frågan om.

Den femte gruppen utgörs av utspisningsstater och liknande. De har den nackdelen att vad som redovisas är livsmedelskonsumtionen hos en mycket speciell grupp, t. ex. intagna på fängelser eller fattighus, soldater eller sådana som hade förmånen att äta av kungens bord. Denna typ av källmaterial är inte aktuell att använda i de sammanhang som beskrivs i denna avhandling.⁴⁾

Den sjätte typen av källmaterial utgörs av samtida iakttagares vittnesmål. Hit måste även föras berättelser av typ arbetarminnen. Gemensamt för denna typ av källor är att de antingen ger mycket allmänna omdömen eller skildrar speciella, men ofta illustrativa exempel. Dessutom besvarar dessa källor oftare den traditionellt etnologiska frågan om *vad* de åt, än de mera ekonomiskt och socialhistoriskt inriktade följdfrågan om *hur mycket* de åt. Detta gäller framför allt arbetarminnena.⁵⁾ I denna framställning skall emellertid endast en av de samtida iakttagarnas vittnesmål refereras, nämligen provinsialläkaren i Vifsta provinsialläkar-distrikt. Hans vittnesmål måste tillmätas ett ganska stort värde.⁶⁾

1) Utredning om de sociala förhållandena vid 20 sågverk i Sundsvallsdistriktet, Utredningar och andra handlingar som tillhört förvaltare H Regnander, Skönviks bolag, SCA.

2) Gustafsson, B: Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913, s. 205-207.

3) Varukladd 1881-1883, Kubikensborgs proviantförening, SCA.

4) För exempel se Heckscher, E F: A. a. och Thestrup, P: A. a.

5) Sågverksminnen, EU, Nordiska Muséet. En källkritisk granskning av sågverkarbetarminnena finns i Gustafsson, B: A. a., s. 208-214. En diskussion om de norska arbetarminnenas användbarhet finns i Bull, E: Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd, s. 1-14 och 370-372..

6) Vifsta provinsialläkar-distrikt, Rapporter från provinsialläkare m. fl., Medicinalstyrelsens arkiv, RA.

På grundval av tull- och traktatkommitténs uppgifter har Lars Jureén gjort en uppskattning av livsmedelskonsumtionen i Sverige för tioårsgenomsnitt fr. o. m. åren 1876-1885, baserat på produktionen och utrikeshandeln med livsmedel. Det är denna källa som oftast används i olika sammanställningar av statistiskt slag. P E Fahlbeck har gjort uppskattningar av köttkonsumtionen under andra hälften av 1880-talet, baserade på hushållningssällskapens uppgifter och utrikeshandeln.¹⁾

Tabell 70. Konsumtion av kött och fläsk per capita i Sverige

Vara	Enl. Fahlbeck	Enl. Jureén		
	1885-1888	1876-1885	1886-1895	1896-1905
Kött	47	52	57	64
Fläsk	29	28	35	46
Summa	76	80	92	110

Genomsnitt, gram per dag.

Källa: Jureén, L: Sveriges jordbruksproduktion och försörjning med livsmedel och Falbeck, P E: Det svenska jordbrukets afkastning, s. 53.

Ett sammandrag av Jureéns och Fahlbecks resultat ges i tabellerna 70, 71 och 72. De bägge undersökningarnas resultat stämmer ganska väl överens. Detta är inte heller förvånande eftersom de i grund och botten baserar sina uppgifter på olika bearbetningar av samma primärmaterial, den svenska officiella statistiken över jordbruksproduktionen och utrikeshandlingar, även om just beräkningsmetoderna varierar. Om jordbruksstatistikens uppgifter kan anses vara tillförlitliga, kan dessa uppgifter användas som genomsnittssiffror för landet som helhet, samtidigt som de till sin karaktär är ett slags maximisiffror.

¹⁾ Jureén, L: A. a. och Fahlbeck, P E: A. a. Ett typiskt exempel på återgivning av Jureéns uppgifter, men endast med indirekt citering, utgör SOS, Levnadsförhållanden, Årsbok 1975, s. 263.

Tabell 71. Livsmedelskonsumtionens energivärde per capita i Sverige

Varuslag	1876-1885	1886-1895	1896-1905
Vegetabilier	1 730	1 820	1 940
Animalier	550	610	830
Summa	2 280	2 430	2 770

Genomsnitt, kilokalorier per dag.

Källa: Jureén, L: Sveriges jordbruksproduktion och försörjning med livsmedel.

Tabell 72. Livsmedelskonsumtionens sammansättning i Sverige

Varuslag	1876-1885	1886-1895	1896-1905
Vegetabilier	76	75	70
Animalier	24	25	30
Summa	100	100	100

Genomsnitt, energivärde, procent.

Källa: Jureén, L: Sveriges jordbruksproduktion och försörjning med livsmedel.

Enligt Jurens uppgifter var minimibehovet av protein redan tillgodosett på 1870-talet, en viss förbättring därutöver kan dessutom noteras i form av en sakta ökning fram till 1930-talet. Det stora språnget uppåt i livsmedelskonsumtionens energivärde kom på 1890-talet och kring sekel-skiftet, men redan dessförinnan var trenden klart stigande. Animaliernas andel av livsmedelskonsumtionen började på allvar öka under 1890-talet och fortsatte sedan i jämn takt att öka under 1900-talet. Nedgången och stagnationen i samband med och som en följd av det första världskriget bortses ifrån här eftersom det faller utanför ramen för framställningen. Sammanfattningsvis kan sägas att Jureéns uppgifter ger bilden av att det stora språnget uppåt i förbättringen av näringsförhållandena kom under 1890-talet och 1900-talets första årtionde.¹⁾

Dessa uppgifter måste emellertid tas med en stark reservation. De utgör genomsnittliga maximisiffror för hela befolkningens konsumtion. Det finns ingenting som tyder på att livsmedelskonsumtionens fördelning över befolkningen var jämn. Alla tillgängliga fakta pekar i motsatt riktning. Av detta skäl måste konstateras att i varje fall är nivån allt för hög även om uppgifternas trend kan ha ett visst värde. Genomsnittssiffran på köttkonsumtionen enligt Jureéns uppgifter för åren 1906-1913 var 133 gram per dag och konsumtionsenhet, medan motsvarande uppgift i Socialstyrelsens levnadskostnadsundersökning för åren 1913-1914 endast var 90 gram per dag. Dessa uppgifter skall jämföras med den här använda kostnormen, som uppger en lämplig konsumtion till 120 gram per dag. I detta sammanhang bör läggas märke till att de utvalda familjerna i Socialstyrelsens levnadskostnadsundersökning var att anse som rena mönsterfamiljer.¹⁾

Det måste, som Bo Gustafsson har framhållit, tyvärr konstateras att det saknas omfattande uppgifter om de norrländska sågverksarbetarnas livsmedelskonsumtion.²⁾ Det är därför inte möjligt att lägga fram något omfattande material eller presentera några sifferserier, utan framställningen får begränsas till att illustrera hur läget gestaltade sig med hjälp av ett par exempel. Dessa exempel utgörs dels av Bo Gustafssons undersökning av två bodkladdar från en privat butik vid Kubikensborgs ångsåg under 1890-talet, dels av en undersökning av en bodkladd från början av 1880-talet avseende samma ångsåg.

Under ett fåtal år i början av 1880-talet existerade det en proviantförening vid Kubikensborgs ångsåg. För åren 1881-1883 finns det en bodkladd bevarad. Föreningen tycks ha kommit till som ett resultat av betänkandet från sågverksägarnas kommitté, som utredde de sociala orsakerna till den stora strejken år 1879 och frågan om vad som borde göras för att förbättra arbetarnas ställning.³⁾ Denna proviantförening blev dock

1) Jureén, L: A. a. Den bild som framkommer av köttkonsumtionens utveckling i Sverige under 1800-talets senare årtionden överensstämmer ganska väl med den bild av den tyska utvecklingen som ges i Teuteberg, H J, Wiegelman, G: Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluss der Industrialisierung.

1) Jureén, L: A. a., SOS, Levnadskostnaderna i Sverige 1913-1914, III, och Abramson, E: Kost, individ, samhälle, s. 129. Orsaken till valet av kostnorm är endast att kongruens med Gustafssons undersökning är önskvärd. Jämför Gustafsson, B: A. a., tab. XXX, s. 207. Genomsnittlig verklig köttkonsumtion i Sverige var 1978 betydligt över normen, nämligen 145 gram per person och dag. Se Maten, makten och människan.

2) Gustafsson, B: A. a., s. 205.

Tabell 73. Sågverksarbetares livsmedelskonsumtion

Vara	1881	1896	1899	1913	1944*
Mjöl, gryn, bönor och ärtor	388	351	326	229	320
därav:					
rågmjöl och rågsikt	247	201	201	20	110
vetemjöl	58	75	87	158	160
bröd, skorpor	-	41	36	76	-
potatis	-	142	144	248	250
socker, farin, sirap	37	72	67	74	90
fläsk, kött och charkuterier	20	40	41	56	120
ägg	-	5	7	12	30
fisk, sill och strömming	26	28	22	20	35
matfett (smör, margarin och ister)	8	25	22	48	80
ost	6	8	6	11	30
mjölk	-	-	-	1 046	900
kaffe	9	11	11	15	-

Gram per konsumtionsenhet och dag. Jämför tabell 74. *: Uppgiften för 1944 enligt svensk kostnorm, ej verklig genomsnittlig konsumtion.

Källa: 1881: Varukladd 1881-1882, Kubikenborgs proviantförening, SCA, Författarens beräkningar. 1896 och 1899: Gustafsson, B: Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913, tab. XXX, s. 207, efter bodkladd 1896-1897 och 1899-1900, Firma C F Lindh, Kubikenborg. 1913: Tio sågverksarbetarbudgetar i *Gävle*, SOS, Levnadskostnaderna i Sverige 1913-1914, III. 1944: Svensk kostnorm. Se Abramson, E: Kost, individ, samhälle, s. 129.

kortlivad. Någon liknande förening existerade inte vid Kubikenborgs ångsåg år 1891.¹⁾ Bo Gustafssons undersökning påvisar också att arbetarna under 1890-talet gjorde sina inköp i en privat butik.

Undersökningen av bodkladden från proviantföreningen vid Kubikenborg visar att endast ett fåtal arbetare gjorde sina inköp via denna år 1881. Särskilt få var de arbetare som gjorde sina inköp på kredit. Andra källor visar att många arbetare från Kubikenborg gjorde sina inköp,

³⁾ Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anställda arbetarnes ställning.

¹⁾ Utredning om de sociala förhållandena vid 20 sågverk i Sundsvallsdistriktet, Utredningar och andra handlingar som tillhört förvaltare H Regnander, Skönviks bolag, SCA.

Tabell 74. Konsumtionsenhetsskala

Vuxen (15- år)	1,0
Barn:	
- 3 år	0,4
4 - 6 år	0,5
7 - 9 år	0,6
10 - 12 år	0,7
13 - 15 år	0,9

Konsumtionsenheter enligt den s. k. kaloriskalan.

Källa: Betänkande angående samhället och barnfamiljerna, SOU 1955:29, s. 161.

åtminstone delvis, i staden Sundsvall.¹⁾ Av proviantföreningens kunder har åtta familjer entydigt kunnat identifieras både i sågverkets lönelistor och i husförhörslängden.²⁾ Det är dessa familjer som har fått ingå i undersökningen. Om dessa är representativa för vad som kan kallas typiska sågverksarbetarfamiljer vid denna ångsåg år 1881 eller om de utgjort en i något avseende särskild grupp är svårt att avgöra. Några speciella indicier på att de skulle vara atypiska finns dock inte heller.

Undersökningens resultat presenteras i tabell 73 där en jämförelse görs med Bo Gustafssons undersökning, Socialstyrelsens levnadskostnadsundersökning av sågverksarbetarfamiljer i Gävle år 1913 samt en svensk kostnorm från 1944.³⁾ För att ge en rättvis fördelning av livsmedelskonsumtionen trots olika hushållstorlekar med olikartad ålderstruktur har konsumtionen beräknats per konsumtionsenhet. Den skala som därvid har använts är den s. k. kaloriskalan.⁴⁾ Denna skala presenteras i tabell 74.

Sågverksarbetarna måste ha köpt sin mjölk någon annanstans. Naturligtvis var inte deras mjölkkonsumtion varken på 1880-talet eller 1890-talet lika med noll. Det är emellertid troligt att den var mycket liten

1) Bodkladdar, Affärsarkiv funna i Konsum Sundsvall, HLA.

2) Varukladd 1881-1883, Kubikensborgs proviantförening, lönelistor 1880-1882, J A Enhörnings trävaruaktiebolag, SCA, och husförhörslängd 1873-1883, Sköns församling, HLA.

3) Gustafsson, B, A. a., s. 205, SOS, Levnadskostnaderna i Sverige 1913-1914, III, Abramson, E: A. a.

4) Betänkande angående samhället och barnfamiljerna, SOU 1955:29, s. 161.

eftersom priserna på mjölk var så höga.

I motsats till på andra platser längs med Norrlandskusten var egna potatisland relativt sällsynta bland sågverksarbetarfamiljerna i Sundsvallsdistriktet. År 1891 fanns det inga potatisland för arbetarna vid Kubikensborgs ångsåg.¹⁾ Huruvida det fanns några år 1881 eller ej är okänt, men fanns det inga då heller måste slutsatsen bli att arbetarna fått denna stapelvara någon annanstans ifrån. Konsumtionen av potatis måste ha varit lika stor 1881 som den var 1896.

Det mest slående vid de här refererade exemplen är hur låg konsumtionen av kött och fläsk var. Jämför de exemplariska sågverksarbetarfamiljernas genomsnitt år 1913 på 56 gram per dag med riksgenomsnittet på 90 gram per dag i Socialstyrelsens undersökning. Anmärkningsvärt är att nivån är så låg som den är i Bo Gustafssons exempel. Nivån år 1881 är så låg att frågan måste ställas om det inte finns någon ytterligare felkälla i materialet.

Sammanfattningsvis kan konstateras att sågverksarbetarnas livsmedelskonsumtion var mycket ensidig och att deras näringsförhållanden var avsevärt sämre än riksgenomsnittet. Det kan inte vara meningsfullt att beräkna kostens proteininnehåll eller dess energivärde på basis av de spridda exemplen från Kubikensborg som här har presenterats. Även om nivån ligger långt under den som finns i Jureéns uppgifter finns det inget som motsäger den trend i utvecklingen som kan konstateras utifrån hans material.

Vad som ovan har diskuterats i detta avsnitt avser helt och hållet familjernas livsmedelskonsumtion och näringsförhållanden. Att ensamstående manliga sågverksarbetares förhållanden i detta avseende ofta var mycket sämre är omvittnat. Långa perioder med en diet bestående av kaffe och torrskaffning var vanligt.²⁾ Att ensamstående arbetare höll en sämre diet än de som hade familj gällde inom de flesta arbetargrupper vid denna tid.³⁾

¹⁾ Utredningar och andra handlingar som tillhört förvaltare H Regnander, Skönviks bolag, SCA.

²⁾ Sågverksarbetarminnen, EU, Nordiska Muséet.

³⁾ Berg, G: Kosthåll, Arbetaren i helg och söcken, I, s. 268-285. Underligt nog behandlar inte Berg sågverksarbetarnas kostvanor. En mer optimistisk, men knappast hållbar, bild av sågverksarbetarnas livsmedelskonsumtion och näringsförhållanden, än den som här har givits, tecknas av Olsson, R: Norrländskt sågverksliv under ett sekel, s. 89, och Hansen, B: Hushållsarbetet hos sågverksarbetarna vid slutet av 1800-talet, Från stad och bygd i Medelpad, 1953, s. 54-59. Den lantliga hushållning, som dessa författare visar att de inflyttande tog med sig in i de nya industrisamhällena blev emellertid ofta räddningen för familjernas försörjning. Om de norska sågverksarbetarnas näringsförhållanden se Bull, E: A. a., s. 44-47 och 160-166.

I källorna finns det många belägg för fusk med livsmedlen. Vid kontroll av födoämnen, som gjordes av sundhetspolisen i Sundsvall, gav år 1885 inte färre än 99 fall anledning till anmärkning. Företagna mjölkundersökningar visade att oskummad mjölk hade blandats upp med skummad. »Finnsmör» befanns vara betydligt uppblandat med vatten. I vissa fall ända upp till över 15 procent.¹⁾

Provinsiälläkaren i Vifsta provinsiälläkardistrikt ger i sin rapport år 1870 en beskrivning och karaktäristik av sågverksarbetarnas livsmedelskonsumtion och näringsförhållanden. Han gör i denna rapport en skarp vidräkning med lanthandlarna, och deras dåliga varor och höga priser, och framhåller samtidigt behovet av hushålls- och konsumtionsföreningar. Livsmedelspriserna var höga. Mjölkspriset var så högt att konsumtionen bland sågverksarbetarna blev mycket låg. De höga priserna förklarar han med det faktum att livsmedlen till en stor del måste importeras. Fisket var så undermåligt att till och med fisk måste importeras. Enligt denne provinsiälläkare bestod sågverksarbetarnas kost i huvudsak av potatis, fläsk, salt strömming och kaffe. Särskilt dålig och skadlig var denna diet för de minsta barnen, vid amningens upphörande, samt för de personer, som hade anlag för magkatarr. Provisiälläkaren kontrasterar arbetarna mot bönderna och andra jordbrukare i rapporten. De bägge sistnämnda kategorierna ansåg han vara välbärgade och utan brist på livsmedel. Den största vinsten för dessa i motsats till arbetarna var att de hade tillräckligt med mjölk för sina barn.²⁾

11.2 Bostadsförhållanden

På de platser där de nya ångsågarna växte upp i Sundsvallsdistriktet fanns det förut i allmänhet inga samhällen alls. Eftersom vintersågning knappast förekom under ångsågarnas första år byggdes arbetarnas bostäder ofta till en början med tanke på att kunna tjäna endast som säsongbostäder. Baracker i kasernstil med ofta endast plankväggar blev det vanliga. När vintersågningen senare blev allt mera allmän förvandlades dessa bostäder till åretruntbostäder, något som de var allt för dåligt byggda för att lämna sig som. Även för åretruntboende fortsatte sedan sågverksägarna att bygga dåliga hus av plank, istället för de äldre och dyrare, men bättre,

¹⁾ Lindman, C: Sundhets och befolkningsförhållanden i Sveriges städer 1851-1909, I, s. 334-335.

²⁾ Vifsta provinsiälläkardistrikt, Rapporten från provinsiälläkare m. fl. 1870, Medicinalstyrelsens arkiv, RA.

timmerhusen. Om detta sätt att bygga billiga arbetarbostäder skriver Elias Cornell:¹⁾

Den enda byggnadstekniska förändring som vi bör minnas ur 1800-talets bostadshistoria är rentut en skamlig försämring av en del trähus för mindre bemedlade, som inte hade något val. Med maskinsåg gick det lätt att göra billiga bräder och billig plank. Det där begagnade åtskilliga mindre nogräknade godsägare, bruksägare, industridrivande och även spekulationsbyggmästare till att bygga rätt billiga hus där de fyllde med sågspån mellan två skalningar av bräder. Särskilt när husen hade övervåning och låg i Norrland blev de farliga efter några år när sågspånet sjunkit samman och vinden pep genom springorna. De statare och industriarbetare som bodde med sina familjer i sådana hus talar sanning, när de säger att ingen grupp svenskar någonsin bott sämre än de.

Genomgående byggdes kaserner med lägenheter om ett spisrum. Dessa byggnader hade som nämnts oftast plankväggar och var utan fyllning under golven. Varje lägenhet hyste i allmänhet en hel familj. Familjerna i sågverksdistrikten bestod oftast endast av två generationer, föräldrar och barn. Några andra inneboende än vuxna söner och döttrar bodde inte i lägenheterna permanent. Däremot hystes sommartid ofta arbetsvandrare och andra lösa arbetare som inneboende. Lägenheterna blev på så vis extremt trångbodda.²⁾

Alla lösa arbetares bostadsfråga kunde dock inte lösas på detta sätt. Många av dem fick inte plats i barackerna överhuvudtaget, även om det här och var även fanns speciella baracker för lösa arbetare, utan var tvungna att³⁾

hysa in sig hos bönderna i grannskapet i de usla kojor som dessa hade satt upp på sin mark.

¹⁾ Cornell, E: Bostad i uppbyggens tid, Att bo, 1, 1976, s. 5. Jämför även Paulsson, G: Svensk stad, III, s. 216-217. Allmänt om den viktiga frågan om övergången från allmogens självbyggeri till byggande av bostäder för arbetarna och upplösningen av allmogens egen byggnadskultur se Werne, F: Allmogens byggnadskultur - förvandling och upplösning.

²⁾ Sågverksarbetarminnen, EU, Nordiska Muséet.

³⁾ Vifsta provinsialläkardistrikt, Rapporter från provinsialläkare m. fl. 1870, Medicinalstyrelsens arkiv, RA.

Skönvik 1888. Såg och glasbruk vid stranden och arbetarbostäder i backen ovanför. (foto SCA)

Journalisten och skriftställaren Isidor Kjellberg skildrade sågverksarbetarnas bostadssituation i sin berömda pamflett på följande sätt år 1879:¹⁾

Sågverksarbetarnes hem äro i allmänhet allt för bristfälliga, och häri torde till en stor del skälet förefinnas till deras obelåtenhet. De fleste sågverksegarne hafva vid sina träförädlingsanläggningar uppförda arbetarbostäder, der rum, så långt utrymmet medgifver, upplåtas kostnadsfritt, men *en stor mängd* arbetare äro dock icke i åtnjutande af sådan förmån, utan måste skaffa sig tak öfver hufvudet bäst de kunna. Somliga ha egna hus, såsom t. ex. vid *Essviken* m. fl. verk, der egaren har knappt något att bjuda på, och hos desse hyra andre in sig. Det hör till de mycket sällsynta undantagen, att en arbetarefamilj har flere än ett rum (som äfven är kök), och i detta rum bo ofta 6 å 10 personer, der vår Herre mera rikligt välsignat med barn. Beträktelserna öfver detta förhållande göra sig sjelfva.

¹⁾ Kjellberg, I: Sågverksarbetare i Norrland, s. 9.

Han beskriver därefter förhållandena vid tre olika sågverk i Sköns församling:¹⁾

De fleste sågverksegare ha funnit det fördelaktigast att till arbetarnes bekvämlighet bygga husen i kasernstil. Vid ett sågverk (*Sunds*) såg jag en byggnad, i hvilken lära bo 36 familjer, icke mera än ett rum för hvarje familj, och strax der ofvanför presenterar sig storståtligt en slottslik byggnad hvars 20 (eller 24) rum upptagas af en enda familj, »disponentdirektörens». Vid *Skönvik*, ett bland de större verken, med 12 sågramar, finnes en »kasern», i hvilken hopträngts 32 familjer, förutom hos dem inhyst s. k. »lösfolk». Vid *Mons* sågverk, närmast Sundsvall, ser man på en höjd ett rödt, tvåvånings, ohyggligt ruckel med trasiga fönsterrutor. Då detta hus, känt under namnet »Häktet», befanns alltför otjenligt för af polismakten häktade förbrytare, blef det af sågverkets egare hyrdt till bostäder för hans arbetare. Jag har förmått mig att hälsa på äfven der, hvarest 14 familjer, förutom »lösfolk» hafva sitt tillhåll. Lägenhetens ruskighet trotsar all beskrifning; många sågverksegare tyckas dock hafva tagit det till mönster, om än få eller ingen lyckas nå likheten fullkomligt.

Däremot framhöll han Oskar Dickson och Svartviks ångsåg som ett efterföljansvärt exempel:²⁾

Såsom ett mera efterföljansvärt mönster i detta och andra afseenden torde det, herr Oscar Dixon tillhöriga, sågverket *Svartviken* kunna och böra framhållas. Visserligen finnas äfven där åtskilliga stora, förfallna, fula byggnader, men dessa äro de äldsta. Vid sidan af dem hafva sednare, tid efter annan, tillkommit en anseelig mängd mindre, vackrare byggnader på ett vidsträckt område. Arbetarne äro dock der lika trångbodda som annanstädes: de flesta familjerna måste nöja sig med ett enda rum, försedt med köksspisel. Detta oaktat är det, som antydtt, en lättnad att från åtskilliga andra sågverk anlända till och få taga i betraktande detta Svartvik, der god vilja synbarligen gjort sig gällande ett långt stycke. Mycket återstår äfven där.

¹⁾ Kjellberg, I: A. a. Enligt Olsson, R, Lindström, R: En krönika om sågverksarbetare, s. 63, användes detta f. d. häkte vid Mon i ytterligare flera decennier som arbetarbostad. Detta hus finns också avbildat som en av arbetarbostäderna vid Mon i Nylén, A R: Mons trävaruaktiebolag 1867-1917, bild nr. 9. Där uppges det vara byggt 1820 och fortfarande vara i bruk. Inget nämns om att huset skulle vara olämpligt som arbetarbostad. Byggnaden revs vid årsskiftet 1952-1953.

²⁾ Kjellberg, I: A. a., s. 10.

I »Sågverksarbetarminnen» berättar Gustaf Nordqvist emellertid följande om hygien i bostadskasernerna vid Svartviks ångsåg:¹⁾

Ja, det är väl inte lönt att man sparar med att tala om, hur det var med hygien i de forna bolagsgårdarna. Där fanns det kackerlackor och all slags ohyra. Jag minns en vinter kring 1877 och 1878. Då vart familjerna i gårdarna tillsagda, att de skulle flytta för att kackerlackorna skulle frysas ihjäl. Då fick man flytta ur 2 gårdar i taget. Man fick flytta in till familjerna i en gård som var intill. Då var det 10 familjer i den förut. Så kom det 10 till. Då vart det 20 familjer i en gård, men inga kläder fick man ta med sig, utan ligga på bara golvet. Så fick man bo och ligga tills ett 20-tal gårdar hade blivit av med kackerlackorna genom att de skulle frysas ihjäl.

Det var först en bit in på 1890-talet som de ovan nämnda kasernerna successivt kom att byggas om eller ersättas med tjänligare arbetarbostäder. Då höjdes bostadsstandarden något och hygien förbättrades. Det var först vid denna tidpunkt som spisrummet långsamt började ersättas med lägenheter om ett rum och kök. Det var även då, under 1890-talet, som intresset för arbetarnas bostadsfrågor och hygien blev större och exempelvis provinsialläkarnas rapporter regelbundet blev fylligare på denna punkt.²⁾

Redan tidigare hade dock ett fåtal arbetare kunnat lösa sin bostadsfråga på ett mer rimligt sätt genom att skaffa sig ett eget hus. Det var först på 1880-talet som denna möjlighet i allmänhet började yppa sig, men egna hus var få även då. De som lyckades skaffa eget steg dock i samhällelig aktning och blev kyrkobokförda som tomtägare i stället för som arbetare.³⁾

¹⁾ Sågverksarbetarminnen, s. 69.

²⁾ Gustafsson, B: A. a., s. 154-194, och Ahnlund, M: Norrbyskär. Allmänt om sågverkssamhällets bebyggelseutveckling och bostäder jämför Paulson, G: A. a., s. 209-244, och Hallinder, A, Eriksson, K, m. fl.: Arbetarbostäder i Västerbotten, Västerbotten, 4, 1980, s. 214-273. För jämförelser med andra arbetargrupper bostadsförhållanden se Bostad och hemindredning, Arbetaren i helg och söcken, I, s. 117-242, Åkerlund, J: Arbetarebostäder vid industriella verk, Liedgren, R: Så bodde vi, och Curman, J: Industriens arbetarebostäder. Gemensamt för alla dessa framställningar är dock att de endast i en liten utsträckning behandlar sågverksarbetarnas bostadsförhållanden. Rörande norska sågverksarbetare och andras bostadsförhållanden se Bull, E: A. a., s. 35-43 och 148-159. Ett undantag från denna allmänna bild utgörs av Vifsta varf. Genom direktören O D Weinbergs reformer hade lägenhetsstorleken ett rum och kök blivit vanlig bostadsstandard för arbetarna vid detta sågverk redan på 1850- och 1860-talen. Se Althin, T: Wifsta varf 1798-1948, s. 43-44.

³⁾ Anders Norberg har funnit att dessa på Alnön utgjorde en liten grupp, möjligen var de något fler i Skön. Se Norberg, A: Sägarnas ö, s. 84-89.

Mot bakgrund av den här givna beskrivningen av den usla standarden på arbetarnas bostäder, som Isidor Kjellberg framhöll som en viktig orsak till deras missnöje, kan det verka något underligt att den av sågverksägarna tillsatta kommittén för att förbättra arbetarnas ställning efter den stora strejken 1879 inte hade några som helst förslag till förbättringar i detta avseende att komma med. Tvärtom menade de att utrymmet för att bygga bostäder på var begränsat p. g. a. att sågverksrörelsen i övrigt hade mycket stora behov av utrymme. De kommittéerade ansåg att sågverksägarna hade gjort vad som kunde anses som skäligt och de skrev bl.a. följande i sitt betänkande:¹⁾

Säkerligen skall emellertid enhvar, som tagit kännedom om det verkliga förhållandet, villigt erkänna, att - om än vid ett och annat verk önskligt hade varit, det bostäderna kunnat så ordnas, att endast färre familjer behöft i hvar särskild byggnad inrymmas - arbetarebostäderna vid härvarande sågverk likväl i allmänhet ingalunda gifva anledning till någon skälig anmärkning, och att det utan tvifvel alldeles icke för en ordentlig och renlig husmoder bör möta någon svårighet att i en bostad, till utrymme och beskaffenhet sådan som ifrågavarande arbetarebostäder, kring sig ordna ett fullt nöjaktigt, helsosamt och trefligt hem.

De kommittéerades slutsats blir därför:²⁾

Komiterade hafva alltså i afseende å bostäderna icke några särskilda åtgärder eller förändringar att föreslå.

Sågverksägarnas inställning ter sig än mer uppseendeväckande eftersom det vid denna tidpunkt inom arkitekt- och byggnadsingenjörskåren redan fanns ganska framsynta förslag till lösning av arbetarnas bostadsfråga. Förslag som sågverksägarna eller åtminstone deras ingenjörer måste ha känt till.³⁾

De flesta av de här beskrivna barackerna är numera rivna. Det är därför svårt att bilda sig en mera exakt bild av hur förhållandena gestaltade sig än den som här har givits. Endast ett fåtal sågverk var försäkrade i Brandförsäkringsverket för försäkring å landet, men många av dem var försäkrade i Försäkringsbolaget Norrland. Många sågverksägare brydde sig emellertid inte om att försäkra verkets bostäder mot brand. Det befintliga brandförsäkringsmaterialet är för litet för att en kvantitativ

¹⁾ Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anstälde arbetarnes ställning, s. 30.

²⁾ A. a.

³⁾ Se Ekman, P J: Förslag till arbetare-bostäder för Stockholms stad, Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörvetenskap, 1861, s. 131-135.

bearbetning av data om bostäderna skall vara möjlig, men de fåtaliga uppgifter, som finns, styrker den ovan givna bilden.¹⁾

De fast anställda arbetarna betalade ingen hyra för sina bostäder. Fri bostad, så långt de räckte till, ingick som en löneförmån till dem som hade familj. Dessutom ingick i allmänhet fri vedbrand.²⁾ De inneboende säsongarbetarna och andra lösa arbetare betalade naturligtvis sina värdfamiljer för kosten och troligen även för logi. Hur mycket de betalade finns det dock inga uppgifter alls om. Detta är ett problem vid beräkningen av de fastboende arbetarhushållens realinkomster.

När det gällde alla de lösa arbetare som inte fick någon form av bostad vid sågverket menade provinsialläkaren i Vifsta år 1870 att de arbetare, som var tvungna att hyra bostäder i form av kojor av bönderna fick betala en oskäligt hög hyra för dessa.³⁾

11.3 Sammanfattning

I kapitel 10 konstaterades att främst utifrån spädbarnsdödlighetens utveckling kan en viss försämring av hälsoläget indiceras under 1860-talet och första hälften av 1870-talet för arbetarbefolkningen i Sköns församling. Under 1880-talet kan däremot en viss förbättring noteras. Denna förbättring antogs huvudsakligen bero på minskningen av en del större epidemier och kanske lika mycket bestå i en utjämning av kurvan som en sänkning av nivån. Bilden fördunklas av att lungsoten fortsatte att öka under 1880-talet i denna församling.

¹⁾ Endast ett fåtal uppgifter om sågverken i Sundsvallsdistriktet finns bevarade i arkivet hos Brandförsäkringsverket för försäkring å landet. Inga brandförsäkringshandlingar från 1800-talet avseende Sundsvallsdistriktet finns bevarade i försäkringsbolaget Norrlands arkiv, Skandias Centralarkiv. En inventering av vad som finns kvar av bebyggelse finns i Industriminnen i Västernorrland, I. Jämför även Schnell, J B: Industrier och industrisamhällen i Västernorrland, Byggnader och kulturmiljöer i Västernorrland, s. 90-103.

²⁾ Jämför avsnitt 7.3.

³⁾ Vifsta provinsialläkardistrikt, Rapporter från provinsialläkare m. fl. 1870, Medicinalstyrelsens arkiv, RA.

Svartvik 1895 (Foto SCA)

Livsmedelskonsumtionen var låg och näringsförhållandena dåliga och ensidiga för sågverksarbetarnas del och låg under hela den studerade perioden sämre till än riksgenomsnittet. Något mer kan inte med någon större säkerhet sägas utifrån det tillgängliga källmaterialet.

Sågverksarbetarnas bostadsförhållanden var usla och någon märkbar förbättring kan först noteras under 1890-talet och senare. Normalbostadens storlek för de fast anställdas familjer var ett spisrum. Dessutom fanns där ofta inneboende sommartid. Säsongarbetarna och andra grupper av lösa arbetare hade en ännu besvärligare bostadssituation.

Bostäderna var inte bara extremt trångbodda. Även hygien, liksom bostädernas kvalité, var undermålig. Mot denna bakgrund är den ökande dödligheten i lungsot under 1880-talet inte förvånande. Den sjunkande spädbarnsdödligheten under detta decennium kan därför inte förklaras med bättre och mer hygieniska bostäder. Inget tyder heller på att en ökad livsmedelskonsumtion eller förbättrade näringsförhållanden låg bakom denna förändring.

När det gäller att bedöma förhållanden i Sundsvallsdistriktet under industrialismens genombrott och arbetarnas ställning är det viktigt att se hur stora kontrasterna var mellan olika samhällsklasser. Detta skymtar fram i den ovan citerade beskrivningen av bostäderna vid Sund som gavs av Isidor Kjellberg. Den ovan citerade sågverksarbetaren Gustaf Nordqvists barndom och uppväxt bör kontrasteras mot det bekymmerslösa sällskapsliv som fördes på Svartviks herrgård, eller mot det liv

omkring 20 år senare som Henrik Cornell berättar om i sina memoarer. Gustaf Nordqvist bodde med sina syskon och föräldrar i ett spisrum och fick börja arbeta vid sex års ålder för att familjens försörjning skulle tryggas. Henrik Cornell tillhörde en familj som vintertid bodde i en stor våning i stenstaden och som sommartid bodde i familjens sommarvilla. Tjänstefolk och mat fanns där i överflöd. Familjens ekonomiskt goda ställning var grunden för deras trygghet.¹⁾

¹⁾ En god bild av dessa kontraster ges av sammanställningen i antologin *Då det begav sig...* Jämför även *Sågverksarbetarminnen*, s. 59-69, och Cornell, H: *År och människor. Livet på Svartviks herrgård* har beskrivits i Stackell, L: *Några minnen från det gamla Svartvik, Från stad och bygd i Medelpad*, 1945, s. 107-120. Jämför även Paulsson, G: *A. a.*, s. 209-244.

12 Arbetskraftens rekrytering och arbetsvandringarna

12.1 Sågverksarbetarnas rekrytering

Det strömmade in arbetare från alla håll och kanter till Sundsvallsdistriktet. Dessa arbetare kom både som inflyttande, då ofta tillsammans med sina familjer, och som arbetsvandrare på våren. Dessutom kom stora skaror av kringvandrande arbetare, som tog tillfällig anställning varhelst det fanns något arbete att få. För alla dessa olika grupper gällde det att de främst kom från Värmland, Dalarna, Norrlands inland och Finland. Denna ström av arbetare var särskilt strid under högkonjunkturerna och den var, som tidigare framhållits i avsnitt 9.4, beroende av efterfrågan på arbetskraft inom trävaruhanteringen. Distriktet framstod som och utgjorde för många, åtminstone före år 1879, ett alternativ till en emigration till Amerika, och p. g. a. det expansiva och feberaktiga klimatet i de nya sågverksamhällena, som växte upp, kallades det redan av samtiden för »Lilla Amerika».¹⁾

Förekomsten av detta stora, och i mångt och mycket spontana, inflöde av arbetare hindrade emellertid inte att sågverksägarna själva genom en aktiv rekrytering försökte påverka både urvalet och arbetarstammens sammansättning. Under själva genombrottstidens första år torde dessutom den aktiva rekryteringen ha varit nödvändig för att sågverkens stora och växande behov av arbetskraft skulle kunna täckas.²⁾

Sågverksarbetarna kan grovt fördelas på tre grupper. För det första fanns det kärnan av fast anställda arbetare, vid sidan om dessa, som en andra grupp, arbetsvandrarna, och som en tredje, olika slag av tillfälligt anställda, ofta kallade lösa arbetare.

¹⁾ T. ex. av provinsialläkaren i Sundsvall 1873, Rapporter från provinsialläkare m. fl., Medicinalstyrelsens arkiv, RA.

²⁾ Kumm, E: På vandringväg och arbetsfält, s. 118-121.

Sågverksdisponenterna kom med tiden att hysa en tydlig förkärlek till de fast anställda arbetarna och de egentliga arbetsvandrarna. De försökte, så långt det var möjligt och låg i deras makt, att göra de tillfälligt anställda, som ofta var kringvandrande rotlösa arbetare, så få som möjligt. Det var naturligtvis aldrig möjligt att i en så säsongbetonad industri, som sågverksindustrin var, få bort dem helt och hållet. Tvärtom spelade de lösa arbetarna en stor roll för att sommarens sågningsbrådska skulle vara möjlig. Vad sågverksdisponenterna önskade var emellertid, som de själva uttryckte saken, att få tag i »pålitligt, dugligt och sedligt folk», och därför vidtog de också vid många sågverk speciella åtgärder, som krav på flyttningsbetyg och ofta även arbetsbetyg. Såsom en ytterligare, och mera aktiv åtgärd, från deras sida försökte de direkt påverka rekryteringen av sin arbetarstam genom att få sina dugligaste arbetare att värva nya i sina hemtrakter. Sågverksledningen vidtalade i sådana fall några »kända, aktningvärda arbetare, att efter eget urval medtaga arbetslag af tjenliga personer». Om dessa »gjort sig förtjenta af arbetsgifvarens förtroende» uppmanades de att återvända följande år och erhöll då, som uppmantran någon liten förmån, exempelvis i form av reseunderstöd.¹⁾

Sågverksägarna konstaterar själva, i sitt betänkande efter den stora strejken år 1879, att dessa metoder tillämpades vid »åtskillige verk». De skriver:²⁾

Häri genom har den fördel vunnits, att, då år ifrån år hufvudsakligen samma personer återkomma, en så att säga fast stam äfven bland de tillfällige arbetarne bildats, hvilken i viss grad är fästad med intressets och förtroendets band vid det verk, der arbetarne veta sig erhålla anställning och der de ej äro för verksegarna och arbetsbefälet alldeles främmande.

Denna metod att med utvalda arbetares hjälp rekrytera nya arbetare var inte unik varken för denna trakt eller denna näringsgren. Metoden var tvärtom vanligt förekommande i de näringsgrenar där arbetsvandrare användes. Dessa rekryterades ofta just på detta sätt. Så tillämpades exempelvis ett liknande system med fästeflickor vid rekryteringen av småländska flickor för arbetsvandringar till gods i Danmark.³⁾

Oron för en lätttrörlig och rotlös arbetarklass, som inte hade någon stadigvarande hemvist och alltså bokstavligen hade »intet att förlora utom sina bojor, men en hel värd att vinna» fick, som Elfred Kumm har

1) Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anstälde arbetarnes ställning, s. 45. Jämför även Kumm, E: A. a., s. 119-120.

2) Betänkande angående åtgärder till förbättrandet af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anstälde arbetarnes ställning, s. 45.

3) Kumm, E: A. a., s. 96-103.

påpekat, fart efter Sundsvallsstrejken 1879. En förklaring till sågverksägarnas förkärlek till de fasta arbetsvandrarna, framför de andra mera rotlösa arbetarna, låg i deras klassmässiga bakgrund.¹⁾

Elfred Kumm har framhållit att ur sågverksägarens synpunkt var den arbetsvandrande småbonden att föredra framför den rotlöse proletären. Småbonden ägde gård och grund, hur liten den än var, och han var fastare förankrad i patriarkaliska föreställningar. Den nya tidens oro, som kom och gjorde sig gällande när den första gyllne tiden var över efter att 1870-talets högkonjunktur hade tagit slut, gick den arbetsvandrande småbonden förbi, utan att i grunden rubba hans sedan generationer nedärvda föreställningar. Han fortsatte att dela sitt liv mellan den lilla torvan där hemma och arbetsplatsen på främmande ort. Detta oavsett om hemmet låg i Värmland, Dalarna, Norrlands inland eller Finland, och även oavsett om arbetsplatsen var i skogen, i flottningen eller vid ett sågverk. Eftersom han inte på samma sätt var helt hänvisad till arbetsförtjänsten för sin försörjning, som den rotlöse proletären var, drevs han inte så lätt till »ytterligheter» då lönerna sjönk och arbetstillfällena minskade i antal eller sinade helt. De lösa arbetarna framstod däremot i sågverksägarnas ögon som farliga fribrytare, vilka det var bäst att göra sig av med, men som de trots allt var tvungna att anlita då brådskan vid sågverken och lastageplatserna, särskilt sommartid, blev mycket stor och all arbetskraft, som fanns att tillgå, måste användas.²⁾

Att sågverksägarna, och kanske ännu mer deras chefstjänstemän, var angelägna om att ha en arbetsstyrka, som de kände väl, visas också av att det finns belägg för att en sågverksinspektör, som flyttade från ett sågverk till ett annat, då också tog med sig en del av arbetsstyrkan.³⁾

Genom att arbetare från en och samma trakt rekryterades till ett sågverk, och arbetare från en annan trakt till ett annat sågverk, uppstod ett mönster, som var utmärkande för Sundsvallsdistriktet. Detta mönster bestod i att olika sågverk fick sina arbetare med en koncentration till

¹⁾ Kumm, E: A. a., s. 118-121. Enligt Rosman, H: Wifsta varf 1798-1898, s. 51, hade arbetsvandrarna vid Vifsta vanligen ett torp i Värmland eller Dalsland. Direktören O D Weinberg hade även försökt att begränsa alla grupper av löst anställda arbetare under 1850- och 1860-talen. Se A. a., s. 49. En likartad beskrivning av de fasta arbetsvandrarna ges i Nylén, A R: Mons trävaruaktiebolag 1867-1917. Därstädes framhålles följande på s. 45: »En viktig kontingent i arbetarestammen var särskildt under 1870- och 1880-talen Dalslänningar och Wärländningar. Dessa, som i allmänhet utgjordes av torpare och hemmansägare, ofta i betrodde ställning i sin ort, kommo på vårarne till verket och hemreste vid sjöfartens slut på hösten. Det var ett skötsamt folk, och de medförde till hemmet icke obetydliga besparingar. När den nya arbetarörelsen gick fram, som i dessa arbetare icke hade någon vän, föredrogo de att stanna hemma vid sina gårdar.»

²⁾ Kumm, E: A. a., s. 118-121.

³⁾ Olsson, R: Norrländskt sågverksliv under ett sekel, s. 64-77.

olika hemtrakter och landsdelar. Därav kom det sig att arbetarna vid Skönvik mest bestod av värmlänningar, ångermanlänningar och västerbottningar, att Sunds arbetare kom från Medelpad, att det fanns ett starkt norskt inslag vid Tunadals sågverk, både bland företagsledare och arbetare, att arbetarna från de svensktalande bygderna i Österbotten i Finland begav sig till Heffners och Ortvikens ångsågar, att västerbottningar ofta kom till Mon och Kubikenborg, liksom att Vifsta varf rekryterade sin arbetskraft i Värmland och Dalsland. Bara för att nämna några exempel från Sköns församling.¹⁾

Liknande samband kan också konstateras mellan sågverk på Alnön och Gräsmarks församling i Värmland. Utanför Sundsvallsdistriktet kan, för Söderalas del, konstateras ett samband med Gagnef i Dalarna och Norra Råda i Värmland.²⁾

Sammanfattningsvis kan de viktigaste områdena, varifrån arbetarna till sågverksindustrin i Sundsvallsdistriktet kom, sägas vara Värmland,³⁾ Dalarna, Norrlands inland och svenskbygderna i Österbotten.⁴⁾ Intressant i detta sammanhang är också att lägga märke till att arbetsvandringarna från Dalarna oftast gick till Gävleborgs län, medan de från Värmland lika ofta begav sig till Västernorrlands län. Det finns många exempel som påvisar riktigheten i detta påstående.⁵⁾

Orsakerna till att ett visst sågverk kom att rekrytera sin arbetskraft från en viss trakt kunde naturligtvis vara flera. Det var mycket ofta det berodde på rena tillfälligheter, men ibland fanns det också konkreta orsaker. Det faktum att Sunds bolag kom att rekrytera sin arbetskraft till en stor del från Medelpad är lätt att förklara. Det hängde samman med bolagets politik att köpa upp de gamla järnbruken. Vid dessa fanns det redan en industriarbetarkår, som kunde utnyttjas och som var ett lämpligt inslag i den fasta kärnan av arbetare vid sågverket. Dessa arbetare behövde också få nya arbeten i samband med att de gamla järnbruken lades ned.

Vid Sunds ångsåg och lastageplats fanns det år 1869 allt som allt 90 personer, som var kyrkoskrivna på denna plats och som måste anses tillhöra arbetarklassen, exklusive minderåriga. Av dessa 90 var inte färre än 76 personer födda i Västernorrlands län. I vardera Gävleborgs län och Värmlands län var fyra personer födda. Endast en församling utanför

1) A. a.

2) Norberg, A: Sägarnas ö, respektive Rondahl, B: Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865-1910. Dessa författare är dock mycket försiktiga när det gäller orsakerna till detta.

3) Se Norberg, A: A. a. och Olsson, G: Utflyttningarna från centrala Värmland under 1800-talet, Värmland vår hembygd, V, s. 57-76.

4) Se Wester, H: Innovationer i befolkningsörsligheten.

5) Se t. ex. Olsson, R: A. a., Kumm, E: A. a., Norberg, A: A. a. och Rondahl, B: A. a.

Västernorrlands län svarade för mer än två födda, nämligen Söderala i Gävleborgs län, med tre. I följande församlingar i Västernorrlands län var mer än två personer födda: Skön, med 23, Timrå, med nio, Lögdö och Torp, med vardera sex, Alnö och Nätra, med vardera fem, samt Själevad, med fyra. Det var med andra ord en stor koncentration till Medelpad. Av dessa uppgifter framgår också att Sunds bolag inte var ett typiskt exempel på ett sågverksbolag i Sundsvallsdistriktet vid denna tidpunkt i den meningen att det rekryterade sin arbetskraft från avlägsna orter. Nästan en tredjedel av arbetarna var t. o. m. födda i den egna församlingen. Även om en del personer kan påvisas ha kommit från en agrar miljö är det påfallande att många av dem, som inte rekryterades från nedlagda järnbruk, istället kom från andra sågverk.¹⁾

12.2 Fanns det en ruralindustriell barriär?

Björn Rondahl har påvisat genom sin undersökning av Söderala, att det förekom ett fenomen, som han kallar för den ruralindustriella barriären. Det innebar att de framväxande ångsågarna inte rekryterade sin arbetskraft i någon större utsträckning bland den jordbrukande befolkningen i den egna församlingen.²⁾

Frågan är emellertid vad detta berodde på och om han har valt en bra beteckning på detta fenomen. Obestridligt är att sågverken till största delen rekryterade sin arbetskraft ur en agrar miljö, fast då huvudsakligen i Värmland, Dalarna, Norrlands inland och svenskbygderna i Finland och endast undantagsvis i sågverkens närhet. Orsaken till detta torde stå att finna i det faktum att framväxten, och den stora expansionen av sågverksindustrin, påverkade alla sektorer av ekonomin i trävarusocknarna. Detta fick till följd en stark efterfrågan på arbetskraft även inom andra näringar än trävaruhanteringen i dessa socknar och då främst inom jordbruket.

Den snabbt växande industriella befolkningen efterfrågade allt mer livsmedel för sin försörjning. Denna efterfrågan täcktes både genom ökad införsel och genom en ökad produktion i sågverksdistriktet själva. Västernorrland var visserligen ett underskottsområde när det gällde livsmedelsproduktion, som tidigare har konstaterats, men produktionen av spanmål i detta län steg i takt med den mycket snabba

¹⁾ Lönelistor 1869, Sunds bolag, SCA, och husförhörslängd 1863-1873, Sköns församling, HLA.

²⁾ Rondahl, B: A. a., s. 63-64.

befolkningstillväxten. Klagomål finns över att lönerna i jordbruket presades upp av konkurrensen från det relativt höga löneläget i sågverksindustrin.¹⁾

När det gäller de mindre vattensågarna var de att betrakta som en bisyssla till jordbruket och deras arbetskraft rekryterades också därför naturligt därifrån. För de större vattensågarnas del är emellertid frågan mera omstridd. Anders Norberg och Mats Rolén har för perioden 1865-1894 undersökt flyttningsmönster och giftermålsfält i Tuna församling. De har funnit att Matfors bruk och vattensåg i mycket liten utsträckning rekryterade sin arbetskraft från den egna församlingen och att giftermål mellan den jordbrukande befolkningen och arbetarna vid Matfors också var mycket fåtaliga.²⁾

Tord Bylund har undersökt arbetskraftsrekryteringen till Matfors bruk och vattensåg under en tidigare period, som bl. a. innefattar brukets och sågens tillkomst och uppbyggnad, nämligen åren 1793-1850. Han har kommit fram till ett radikalt annorlunda resultat vad gäller vattensågen. Han har p. g. a. brist på källor främst studerat mantalslängderna och kombinerat detta studium med konventionell genealogisk forskning. Han har därvid funnit att 52 procent av de rekryterade arbetarna var födda i Tuna församling. När det gäller deras sociala bakgrund fann han att 51 procent var barn till bönder och torpare. Vidare har han visat att i stället för att bli sågkarlar blev dagkarlarna vid vattensågen ofta torpare.³⁾

Mot bakgrund av de här refererade resultaten måste frågan ställas, om den ruralindustriella barriären var en barriär, eller om orsakerna till det observerade fenomenet står att söka i storleken av utbud och efterfrågan på arbetskraft i distriktet inom andra näringsgrenar än industrin.

¹⁾ Västernorrlands län 1871-1895, s. 23-50. Jämför även avsnitt 9.3. Det faktum att lämpligheten av begreppet ruralindustriell barriär ifrågasätts innebär naturligtvis inte att de skillnader mellan de bofasta i befolkningen och de inflyttade som när det gäller yrkesval, betendemönster eller val av umgängeskretsar förnekas. Anders Norbergs undersökningar av Alnön påvisar att det t. ex. fanns ett motstånd mot giftermål mellan personer i den bofasta och den inflyttade befolkningen. Se Norberg, A: A. a., s. 69-71. Detta är å andra sidan inget unikt. Från de mest skilda sammanhang har påvisats att smältdegelsteorin i allmänhet är felaktig. För ett exempel på detta se Baily, S L: Marriage Patterns and Immigrant Assimilation in Buenos Aires, 1882-1923, *Hispanic American Review*, 1980, s. 32-48.

²⁾ Norberg, A, Rolén, M: Migration and Marriage, Time, space and man, s. 133-136.

³⁾ Bylund, T: Matfors Bruk 1793-1850, SCA 50 år, s. 327-361. Järnbrukets arbetare rekryterades emellertid vid Matfors i huvudsak från andra järnbruk. Varken Mats Rolén och Anders Norberg eller Tord Bylund kan fånga upp de lösa arbetarna. De här givna uppgifterna avr endast de fast anställda arbetarna. Med hjälp av en dagsverkslista från 1820-talet kan dock Bylund påvisa att han tycks täcka in omkring 40 procent av arbetarna.

12.3 Arbetsvandringarna

Såsom framgår av framställningen i föregående avsnitt var arbetsvandringarna ett fenomen, som spelade en central och avgörande roll för rekryteringen av arbetskraft till sågverksindustrin, liksom för rekryteringen av arbetskraft till många andra näringar i Sverige före och under industrialismens genombrott. Syftet med detta avsnitt är att redogöra för vad arbetsvandringarna innebar och vilken roll de spelade.¹⁾

Arbetsvandringarna utgjorde ett viktigt, men samtidigt säreget, inslag i det som ofta brukar betecknas som äldre tiders arbetsliv. Företeelsen hade gamla anor, men den nådde sin höjdpunkt under 1800-talet. Detta hade ett nära samband med de omvälvande förändringar, som karaktäriserade samhällslivet och arbetslivet under detta århundrade, både under förspelet till och under själva genombrotts tiden för industrialismen. Ett centralt och framträdande drag i landets sociala struktur var vad som brukar benämnas arbetskraftens geografiska och sociala mobilitet eller rörlighet. Arbetskraften blev allt mer lätttrölig och lättmobiliserad och ryckte ständigt in på nya arbetsfronter, både på nya platser och inom nya näringsfång.

Arbetsvandringarna utgör endast en mindre del av denna allmänna rörlighet. För Norrlands industrialisering i allmänhet,²⁾ och för sågverksindustrin i synnerhet, utgjorde emellertid arbetsvandringarna en

¹⁾ Litteraturen om arbetsvandringarna är ganska omfattande. Trots dess brister t. ex. när det gäller källredovisning, som troligen hänger samman med den populärt hållna stilen, är det den lilla skriften Kumm, E: A. a., som ger den bästa sammanfattande bilden. Framställningen i detta och nästföljande avsnitt bygger därför främst på framställningen i denna. När inget annat anges har dessutom följande arbeten legat till grund för framställningen: Rosander, G: Herrarbete, Rosander, G: Dalska arbetsvandringar före nya tidens genombrott, Rosander, G: Säsongarbetsvandringar i Övre Norrland, Skytteanska samfundets handlingar, II, s. 87-112, Utterström, G: Jordbrukets arbetare, I, s. 727-778, Berg, G: Landsbygden, Arbetaren i helg och söcken, II, s. 9-28, Nelson, H: Studier över svenskt näringsliv, säsongarbete och befolkningsrörelser under 1800- och 1900-talen, Boéthius, B: Dalfolkets herrarbete, Rig, 1933, s. 1-28, Olsson, R: A. a., s. 64-77, Olsson, R: Värmlänningarna sågverkspionjärer i Norrland, SCA-tidningen, 12, 1961, s. 13, Frykholm, A: Drag ur fryksdalingarnas näringsliv, Fryksände förr och nu, 4 (1937), s. 3-40, och Gårdlund, T: Industrialismens samhälle, s. 290-295.

²⁾ Ett exempel utanför skogsindustrin och skogsbruket utgörs av Kirunagruvorna. Se Fritz, M: Kirunagruvornas arbetskraft 1899-1905.

mycket viktig del av arbetskraftens rekrytering. Det finns skäl att koncentrera framställningen till denna företeelse. Helt och skarpt är denna avgränsning dock varken möjlig eller önskvärd, eftersom gränserna mellan de olika formerna av rörlighet hos arbetskraften ofta blir flytande. Det gäller inte minst för skogsbruket, flottningen och sågverksindustrin.

Arbetsvandringarna utgjorde endast en delström i befolkningsrörelsens stora strömfåra. Från landsbygden och jordbruket flyttade folk i stora skaror till städerna och till de uppväxande nya industriorterna och blev där fast knutna till helt nya näringsgrenar, främst inom industrin. Ofta skedde dessa flyttningar i etapper eller flera olika steg, både i geografiskt, socialt, yrkes- och näringsgrensmässigt avseende. Resultatet blev att ett stort och växande antal människor helt övergav sitt rurala och agrara ursprung. Samtidigt emigrerade många människor, främst till Amerika. Rörligheten tog sig inte enbart uttryck i registrerade flyttningar, utan skapade också en stor grupp hyperrörliga och rotlösa. Stora skaror av arbetare flyttade från arbetsplats till arbetsplats på jakt efter arbetsförtjänst. Det var dessa och liknande befolkningsrörelser, som utgjorde huvudparten, och det var dessa, som åstadkom de stora förändringarna i samhällslivet.

Det kan vara på sin plats att närmare försöka bestämma vad som bör avses med arbetsvandringar. Det finns i litteraturen många olika försök till definitioner. Björn Rondahl och även Anders Norberg säger helt enkelt:¹⁾

Arbetsvandringar innebär att man ej byter kyrkoskrivningsort.

Helge Nelson understryker skillnaden mellan säsongarbete och vandringarbete och säger:²⁾

Säsongarbetare är var och en som periodvis växlar yrke under året; arbetsvandrare (eller vandringsarbetare) är den som företar längre färder.

För att klarare skilja ut arbetsvandrarna från de övriga grupperna av lösa och kringströvande arbetare skall här Alfred Kumms mera omfattande, och samtidigt kanske något oprecisa, definitionsförsök tillämpas. Det torde dock vara det bästa som finns i litteraturen.

Med arbetsvandringar skall här avses följande företeelse. Det fanns en grupp av människor, både män och kvinnor, som under vissa delar av året övergav sitt egentliga yrke och sin näringsgren för att arbeta inom

¹⁾ Norberg, A: Intensivstudium av Söderala, Historisk tidskrift, 4, 1973, s. 608. Jämför Rondahl, B: A. a., s. 82.

²⁾ Nelson, H: Säsongvandringar och svenskt näringsliv under 1800- och 1900-talen, Ekonomisk-geografiska studier tillägnade Olof Jonasson, s. 134.

andra yrken, och ofta även inom andra näringsgrenar, på andra orter än hemorten. Dessa människor återvände både till hemorten och till sitt egentliga yrke, så snart som arbetssäsongen på den främmande orten var slut. Så t. ex. återvände torparen och småbonden till sina åkrar, liksom backstugesittaren odlade sin täppa och deltog i hembygdens jordbruksarbete. Många arbetsvandrare idkade dessutom ett hantverk eller någon form av hemslöjd, som bisyssla den tid de vistades på hemorten.

Arbetsvandraren vandrade ut från sin bygd och sin familj till en avlägsen arbetsplats. På denna uppehöll han sig under arbetssäsongen, men utan att fast bosätta sig där. Han eller hon hyste endast in sig i en tillfällig bostad. Samtidigt levde hans eller hennes familj eller husbondefolk kvar i hemmet. Efter arbetssäsongens slut återvände arbetsvandraren till hemmet och till sitt ordinarie arbetsfält där. Detta upprepades år efter år, säsong efter säsong, och blev på många platser till en djupt rotad tradition. Det blev så småningom t. o. m. till ett permanent inslag i många utflyttningsbygders arbetsliv. Säsongen varierade starkt i längd. Den kunde omfatta några månader, ett halvår eller mer. Likså varierade vägen från hemorten till arbetsplatsen i längd från några få mil upp till mer än 50 mil.

Trots att den genuine arbetsvandraren eller vandringsarbetaren på detta sätt utgjorde en mycket särpräglad typ, är det ändå mycket svårt att hålla gränsen klar och skarp mellan honom, eller henne, och andra grupper inom den övriga mobila eller rörliga arbetskraften. Ofta flöt arbetsvandraren in i den allmänna strömfåran av geografisk och social rörlighet. Den enskilde arbetsvandraren, som i några års tid hade utvandrat på arbetsförtjänst till exempelvis en stor stad eller någon ny framväxande industriort, kom ofta att så småningom bosätta sig där. Det hände också ofta att han eller hon inte återvände till hemorten efter arbetssäsongens slut, utan kanske sökte sig till en ny arbetsplats, som kanske dessutom var belägen på en ny ort.

I detta sammanhang kan framhållas att en emigration ofta kunde framstå för dessa arbetsvandrare som en ny form av en något längre arbetsvandring. Det faktum att emigration faktiskt för en del människor, särskilt i Finland, men det finns också svenska exempel, fungerade som en arbetsvandring framgår av några studier av återinvandringen.¹⁾

För de flesta arbetsvandrare gällde att de, antingen själva eller deras barn och barnbarn, blev bofasta på de orter och fasta arbetare inom de arbetsfält, som de först endast säsongmässigt hade besökt. Denna

¹⁾ Om emigration till Amerika i form av arbetsvandringar se Kumm, E: A. a., s. 188-191, Tedebrand, L-G: Västernorrland och Nordamerika 1875-1913, s. 251-252, Virtanen, K: Problems of Research in Finnish Re-emigration, The Finnish Experience in the Western Great Lakes Region, s. 205, och Wester, H: A. a., s. 72. Jämför även Emigrationsutredningen, bilaga VIII, s. 14.

övergång från arbetsvandring till fast arbete är av centralt intresse för denna framställning.

Det finns ett flertal studier som stödjer tesen om övergång från arbetsvandring till permanent flyttning.¹⁾ Björn Rondahl har emellertid genom sitt studium av Söderala visat att detta samband inte alltid var så enkelt att arbetsvandrarerna år från år återvände till samma sågverk och så småningom flyttade dit. Relativt få av alla de arbetsvandrare, som besökte Söderala, kom sedan att flytta dit permanent. Detta hindrade dock inte att inflyttarna kom från samma församlingar som arbetsvandrarerna och samma sociala grupper.²⁾ I detta kapitels första avsnitt har framhållits att sågverksägarna själva emellertid önskade att detta enkla samband mellan arbetsvandring och fastboende skulle finnas.

Arbetsvandrarerna rekryterades huvudsakligen från landsbygdens underklasser. Det var exempelvis fråga om torpare och småbönder, som hade ett jordbruk, som inte var tillräckligt stort för att kunna försörja deras familjer, eller i huvudsak rent proletära grupper, som t. ex. backstugesittare, inhysheshjon, drängar och pigor (de bägge sistnämnda dock inte i den allmänna betydelsen, ogifta ur allmogen, utan bönders tjänstefolk och ogifta barn till småbönder, torpare eller backstugesittare och liknande grupper)³⁾ och andra grupper i en liknande samhällställning.

Både män och kvinnor deltog i arbetsvandringarna. Det var inte bara exempelvis småbonden eller torparen själv som deltog, utan lika ofta hans hustru, söner eller döttrar, liksom även hans tjänstefolk. Detta gäller i särskilt hög grad för arbetsvandringarnas klassiska område i Sverige - Dalarna. I detta landskap gavs arbetsvandringarna en särskild benämning, nämligen herrarbete.⁴⁾ Även när det gäller de jordlösa grupperna på landsbygden gäller det att kvinnorna i stor utsträckning deltog i arbetsvandringarna. Detta gällde både för gifta och ogifta.

Motiven för att bege sig ut på arbetsvandringar har varit många och mycket skiftande. I litteraturen diskuteras dessa ofta, liksom när det gäller andra former av geografisk rörlighet, i termer av »push and pull».

¹⁾ Hjulström, F, Arpi, G, Lövgren, E: Sundsvallsdistriktet 1850-1950, s. 386-390, Olsson, G: A. a., s. 3. Nelson, H: Studier över svenskt näringsliv, säsongarbete och befolkningsrörelser under 1800- och 1900-talen, s. 259 och 383, Kumm, E: A. a., s. 120-121.

²⁾ Rondahl, B: A. a., s. 84-106.

³⁾ Här bortses från det i och för sig viktiga faktum att många drängar och pigor, som var barn till självägande bönder, ändå en tid kunde tjänstgöra som tjänstefolk åt andra bönder. Jämför Eriksson, I, Rogers, J: Rural labour and population change.

⁴⁾ Termen herrarbete syftar på att dalkarlarna ansåg alla som hade råd att leja arbetskraft för »herrar». Se Rosander, G: Dalska arbetsvandringar före nya tidens genombrott, s. 5. På samma ställe skriver Göran Rosander att den gängse definitionen är »vanligen regelbundet återkommande frivilligt grov- eller industriarbete utom socknen under längre tid, varvid arbetsplatsen är så belägen, att dygnsvilan inte kan ske i hemmet».

D. v. s. faktorer i hembygden, som drev dem ut, och faktorer på de platser, som de begav sig till, som lockade dem dit.

Många vandrade ut drivna av lusten att se sig om i världen och av olust med hembygdens arbetsliv. Dessa och andra psykologiska motiv har flätats samman med andra mera rent ekonomiska drivkrafter och kan inte särskiljas från dessa. Trots detta måste emellertid huvudorsaken till arbetsvandringarna sökas i det ekonomiska tvånget. Försörjningsmotivet kombinerat med efterfrågan på arbetskraft var på ett eller annat sätt hela tiden dominerande. Vilka rent subjektiva motiv arbetsvandrarna själva hade för att vandra ut finns det mycket liten kunskap om. De förde i allmänhet inga dagböcker. De skrev få brev och de nedtecknade sällan sina egna minnen.¹⁾

De objektiva faktorerna som drev dem ut och som lockade dem att söka sin utkomst på en viss ort och inom ett visst arbetsfält är det lättare att få ett grepp om. De var dels omöjligheten att försörja sig på hemorten, och dels den växande efterfrågan på arbetskraft på hela den svenska arbetsmarknaden. Elfred Kumm anför en rad olika förhållanden, som drev arbetsvandrarerna att bege sig ut på säsongarbete. I första rummet sätter han de magra åkerjordarna, som inte förmådde ge en tillräcklig avkastning. Sedan behandlar han missväxterna, som regelbundet drabbade jordbruket i det förindustriella samhället, och som pressade fram arbetsvandringar. Även skattetrycket på småbönderna var på många håll så stort att det utgjorde en viktig faktor för att tvinga dem att bege sig ut på arbetsvandringar, för att familjens bärgning skulle bli tillräckligt stor. Nära sammanknuten med alla dessa orsaker var småböndernas sökande efter en extra förtjänst för att kunna förbättra sin försörjning. När det slutligen gäller de kraftigt växande proletära skikten på landsbygden blev de ofta tvungna att bege sig ut för att överhuvudtaget få någon försörjning alls.

Arbetsvandringarna var på intet sätt någon specifikt svensk eller nordisk företeelse. I många länder har de förekommit och på många andra håll har de varit av större betydelse än i Sverige. På kontinenten finns det många exempel. I Frankrike uppskattas arbetsvandrarerna ha uppgått till tre procent av hela arbetskraften överhuvudtaget under 1800-talets första hälft.²⁾ I vissa fall har även avståndet mellan arbetsplats och hemort varit ännu större än i Sverige. Ett extremt fall var de spanska lantarbetare, som säsong efter säsong, begav sig över Atlanten och deltog i sockerskörden på Kuba.

¹⁾ Några exempel på nedtecknade minnen från arbetsvandringar finns det dock i folkminnesarkiven. Nelson, H: A. a., s. 264-269 ger ett exempel på detta: Per Andersson i Örtjärnshöjden, Lekvattnet, och hans arbetsvandringar till Dalarna och Norrland (ULMA 16354).

²⁾ Lis, C, Soly, H: Poverty and Capitalism in Pre-industrial Europe, s. 189.

Arbetsvandringar skedde från många olika bygder i Sverige. Det klassiska och mest omskrivna exemplet utgörs av dalfolkets herrarbete, som redan har nämnts. För denna framställning är det emellertid främst värmlänningarna och deras arbetsvandringar, som är av störst intresse. I Värmland var det Fryksdals härad, som var den viktigaste utvandringsbygden. Arbetsvandringarna från detta härad började mycket tidigt. De är belagda redan på 1500-talet. Redan år 1570 omnämnes 33 timmermän från häradet i räkenskaperna för Asphytte Kronobruk.¹⁾ I början av 1800-talet var arbetsvandringarna härifrån redan en fast rotad tradition, som bönderna var mycket måna om att bevara. Exempelvis kämpade de på riksdagen år 1815 för sin rätt att göra arbetsvandringar. De lyckades också där att få sin rätt stadfäst.

I en resebeskrivning från Värmland år 1845 berättas följande:²⁾

En viss raskhet, oförtrutethet och händighet utmärker fördelaktigt Fryksdalingen: alla karlar i häradet äro utmärkta timmermän och snickare: af de tusentals s. k. Wermlänningar, som varje år utvandra på arbetsförtjenst till Stockholm och andra orter, äro nästan alla från detta härad. De vistas då hela sommaren på fremmande ort, under det gubbarna och quinfolken hemma sköta åkerbruket, och först på senhösten återvända de till hemorten - oftast med rätt betydande penningesummor, som de genom sin arbetsflit förvärfvat.

I en annan beskrivning från samma årtionde ges en mer detaljerad skildring:³⁾

I neder Fryksdalen, Emterviks, Sunne och Lysviks socknar, röjer sig en synnerlig tilltagsenhet och skicklighet i hvarjehanda gröfre handarbeten, såsom timring, murning, snickare och smidarbeten samt nyplöjning m. m., hvarigenom de förskaffa sig betydliga förtjenster. Omkring ett 1 000 personer afgå hvarje vår från nämnde socknar och sprida sig till nästan alla trakter i riket, för att der, under den tillstundande sommaren, förrätta hvarjehanda dylika arbeten.

Det var emellertid inte bara fryksdalingarna från Värmland som begav sig ut på arbetsvandringar. De finns också en hel del folk från Jösse härad och från Ullerud, som i källorna nämns som duktiga timmerkarlar och som också arbetade i skogen utanför länets gränser.⁴⁾

1) Kumm, E: A. a., s. 51.

2) Borgström, L: En resa genom Värmland 1845, s. 73.

3) Björkman, P: Beskrifning öfver Wermland, s. 15.

4) Samuelsson, S: Värmlands historia, En bok om Värmland, I, s. 255. Andra vittnesbörd om icke fryksdalingars arbetsvandringar från Värmland finns i Broberg, R: Näringar

En något senare beskrivning av fryksdalingarna och deras arbetsvandringar kan hämtas från Emigrationsutredningen. I de bygdeundersökningar, som vid seklets början företogs i samband med denna omfattande utredning, ges glimtar från de olika utvandringsbygderna. Om fryksdalingarna skriver Karl Arvid Edin i en bilaga till denna utredning följande:¹⁾

Fryksdalingarna äro ett vandringsfolk med oro och fantasifylld äfventyrlust i blodet, ett folk med stora vyer, med intelligens och förmåga att när det gäller något stort och lockande hugga i och arbeta, men utan sinne för det lugna, sträfsamma hvardagsarbetet, som dag för dag, timme för timme, lägger slant till slant. Vare sig han drog ut på plöjning eller på byggnadsarbete, flottning eller på timmerdrifning gick han ut på äfventyr. Han tyckte sig vara de öfriga landskapens inbyggare vida öfverlägsen både i klokhet, händighet och kraft. Han erbjöd sina tjänster där de bäst behöfdes, öfverallt antog man med glädje hans anbud, eller man t. o. m. begärde hans hjälp. Och man betalade honom väl, eftersom han var alla öfriga landskapens läromästare. Hans arbetsmarknad var geografiskt oerhört omfattande, liksom omfånget av hans duglighet. Stängdes ett marknadsområde gick han till ett nytt som var mindre upparbetat. Norrlandstiden gaf honom både vinter- och sommararbete, resorna räckte nu ända till 8 à 10 dagar, vinsterna och riskerna voro större än någonsin, fantasien frossade mer än någonsin.

Det finns inte många exakta uppgifter att tillgå när det gäller arbetsvandringarna från Värmland och deras kvantitativa omfattning. För ett år, i slutet av 1830-talet, finns det emellertid vissa spridda uppgifter för några socknar. Antalet uppges då ha varit följande: Blomskog 100, By 42 (varav 12 kvinnor), Gillberga 103, Holmedal 200, Kil 53, Köla 57, Nyed 25, Sillbodalen 15 och Stavnäs 101 arbetsvandrare.²⁾

Enbart för ett litet fåtal socknar i Värmland föreligger det några journaler över de utvandrande arbetsvandrarne. Ett exempel utgöres av Västra Emtervik. Där antecknades åren 1856-1860 mellan 34 och 66 arbetsvandrare årligen. De flesta av passen utfärdades under månaderna februari till maj. En ny journal lades upp år 1874 och var i bruk till 1908. Antalet anteckningar i denna journal utgjorde under det första decenniet bortåt 100 per år, men sjönk sedan kraftigt.³⁾

och arbetsliv i Östmark under förra århundradet, Kulturhistoriska anteckningar från Östmark, 1 (1943), s. 25-39, och Ernvik, A: Glasskogen, s. 326-332.

1) Emigrationsutredningen, bilaga VIII, s. 12.

2) Rosander, G: Herrarbete, s. 103. Uppgifterna bygger på Militärgeografi, Sverige, Västfelt, Beskr. över V militärdistr., tabell 4, KrA.

3) Rosander, G: Herrarbete, s. 103, och Nelson, H: A. a., s. 250. Uppgifterna har hämtats

I Östmarks kyrkoarkiv har ett annat exempel på en sådan journal påträffats. Denna avser åren 1861-1876. Färderna därifrån ställdes främst till Norrland och Dalarna. De utgjorde under periodens början drygt 100 per år, men avtog sedan och minskade till knappt hälften.¹⁾ Alla dessa uppgifter måste anses som minimisiffror, eftersom det är troligt att ett stort antal arbetsvandringar gjordes, utan att vare sig pass eller arbetsbetyg hade utfärdats.

De flesta arbetsvandringarna från Värmland var, i motsats till vad som var fallet på så många andra håll, män. Kvinnor tycks sällan ha deltagit i arbetsvandringar från detta landskap annat än i liten omfattning till Norge. Där blev de tjänsteflickor eller så arbetade de i jordbruket.

För skogsbrukets, flottningens och sågverksindustrins del var även andra arbetsvandringar än de från Värmland och Dalarna av betydelse. T. ex. de mindre berömda, men ganska omfattande, arbetsvandringarna inom Norrland, liksom de som företogs västerut, tvärs över Bottenhavet från Österbotten i Finland till Norrlandskusten. Arbetsvandringarna från dessa bägge sistnämnda håll var dock mycket blandade med andra mera rotlösa grupper av lösa arbetare, och någon skarp gräns mot dessa fanns det inte. Från Österbotten kom det både unga män och kvinnor som arbetsvandrare främst till Sundsvallsdistriktet. Dessa sysselsattes förutom i sågverksindustrin också i andra näringar, som jordbruk och trädgårdsskötsel samt i tegelbruk och bryggerier. Bland alla de olika arbetsvandringsbygderna i Finland var svenskbygderna i Österbotten de viktigaste.²⁾

Många av de klassiska arbetsvandringarna avsåg särskilt i äldre tid av självklara skäl jordbruket, men tidigt fick de gamla järnbruken och andra bruk, liksom den äldre stadsindustrin, ett viktigt arbetskraftstillskott i form av vandringsarbetare. Många av de äldsta källorna och beläggen avser just dessa sektorer. För den moderna storindustrin, som började växa fram vid 1800-talets mitt, fick arbetsvandringarna en särskilt stor betydelse under genombrottstiden när det gällde två viktiga sektorer.

Den ena sektorn utgjordes av kommunikationerna. Vägar och kanaler, men kanske viktigast, järnvägar, kom att till en stor del byggas med arbetsvandrarens hjälp och hade inte kunnat komma till stånd utan dem. Ett typexempel på vandringsarbetare, som brukar framhållas i detta sammanhang, var de s. k. sommarfåglarna bland rallarna.

ur Västra Emterviks kyrkoarkiv, GLA.

- 1) Måwe, C-E: Studier i den sociala kontrollen i Östmark, s. 353. Nelson, H: A. a., s. 250, som dock ej har kunnat återfinna Måwes källa i Östmarks kyrkoarkiv, GLA, anser att minskningen mycket väl kan förklaras utifrån prästernas mindre noggrannhet. Överhuvudtaget tycks förekomsten av dylika längder i Värmland till en stor del ha varit beroende av prästernas nit.
- 2) Bi SOS, litt H, 1870-1875, Västernorrlands län, och Wester, H: A. a.

Den andra sektorn inom vilken arbetsvandrarna kom att spela en särskild roll utgjordes av skogsbrukets och trävaruhanteringens olika moment: skogsbruket, flottningen och sågverksarbetet. I och med att denna näringsgren växte fram i Norrland uppstod det största arbetsfält, som någonsin har öppnats för arbetsvandrare i Sverige. I nästa avsnitt skall arbetsvandringarna inom denna sektor granskas närmare.

12.4 Arbetsvandringarna till Norrlands skogar och sågverk

I geografiskt hänseende låg det nya arbetsområdet i fjärran och glest befolkade bygder. Avverkningarna skedde långt borta i de stora norrländska skogarna. Timret forslades utmed älvar där ortsbefolkningen drev jordbruk. Förädlingen av trävarorna koncentrerades till kustorter, som förr endast hyst en fåtalig befolkning av bönder och andra jordbrukare, fiskare, några köpmän och hantverkare, eller till nya samhällen där ingenting hade funnits förut.

Den norrländska allmogen räckte inte på långt när till för det oerhört stegrade behovet av arbetskraft. Därtill kom att skogsarbete, liksom flottnings- och sågverksarbetet, var ett typiskt säsongarbete, som var ojämnt fördelat på årstiderna. Dessutom ägde den norrländska allmogen en mycket liten kännedom om moderna skogsavverkningsmetoder och måste läras upp för att bli mer kunniga. Detta sistnämnda gällde för övrigt även för Dalarna och även stora delar av det övriga Sverige. Alla dessa faktorer samverkade för att ge arbetsvandrare från landets olika delar och från Finland, men främst bland alla dessa grupper värmlänningarna, ett nytt gigantiskt arbetsområde.

Genombrottet, och de nya tiderna detta förde med sig, bröt ganska hastigt in över större delen av Sverige. På några få årtionden förvandlades storskogarna från den ödemark de hade varit, där bara några få jägare och fiskare satte sin fot, bortsett från den nomadiserande samiska befolkningen, till sjudande arbetsfält för timmerkarlar och deras hästar. Skoghuggningen och timmerdrivningen krävde emellertid olika färdigheter, som inte kunde läras i brådrasket och ännu längre dröjde det innan en fast och pålitlig arbetstradition hade hunnit utveckla sig. Det fanns emellertid bygder där det sedan gammalt vid denna tid fanns ett omfattande skogsbruk. Där ingick redan skogsbruket i det dagliga arbetet och där hade en teknik utvecklats. Det var från dessa trakter de första pionjärerna kom till de stora skogarna i Norrland. Dessa kom sedan att

tjänstgöra som instruktörer både för nybyggarna och för de arbetare, som vandrade dit fjärran ifrån. Till dessa bygder, varifrån pionjärerna hämtades, hörde främst Fryksdalen och andra platser i Värmland. Värmlänningarna, som i viss utsträckning fått sina kunskaper från norrmännen, hade redan i flera årtionden livnärt sig på arbete i skogen, innan den stora ruschen till Norrland kom. De ägde därför ett par generationers erfarenhet av skogshuggning och timmerdrivning. Dessutom höll det grova virket på att ta slut i Värmland.

Elfred Kumm framhåller att värmlänningarna även hade utbildat en ny teknik, som verkade revolutionerande över hela landet. För det första införde de sina små enbetshästar i skogsbruket. Särskilt i södra Sverige hade tidigare oxar använts. För det andra införde de nya redskap och nya arbetsmetoder. Istället för de gamla korta och höga kälkarna använde de låga. Framkälken var kort med vändbåk och bakkälken var lång. Både i fråga om manövrering och bärförmåga var de nya kälkarna vida överlägsna de gamla. Istället för att lasta fullt lass vid avverkningsplatsen släpade värmlänningarna timret till en basväg, där de senare kunde lasta ett än större lass. En annan mycket viktig innovation i skogsbruket, som värmlänningarna förde med sig norrut, var bruket av såg istället för yxa. T. o. m. så långt söderut som i Dalarna hade det tidigare varit vanligast att använda yxa och inte såg.

Dessa värmlänningar var därför tidigt livligt eftersökta av trävaruhanteringens företagare. Elfred Kumm anför följande passus hämtad från Nya Wermlandstidningen år 1855. Tidningen skriver att:¹⁾

herrar timmerhandlare har sina utskickade som tar med sig bort stora skaror av arbetare. På detta sätt har sannolikt flera tusenden vandrat till Dalarna och Norrland. Sedan ombuden samlat det bestämda antalet vandrar de i väg.

Värmlänningarnas första lärlingar blev de som bodde i de norrländska skogarna, både småbönder och nybyggare. Någon förtjänst ville de som sålt skogen försöka dra av vad som en gång varit deras. Därför slog sig skogsbönderna på timmerhuggning, som de lärde sig av förfarna värmlänningar, vilka avverkade timret för grosshandlares räkning. De började med timmerhuggning för att i någon mån lindra den materiella förlusten. För den andra generationens arrendatorer hade skogsbruket redan blivit av större vikt än jordbruket. I andra och tredje led bildar de huvudparten av skogsarbetare och sågverksproletärer.²⁾ År 1904 ansåg den stora Norrlandsutredningen att minst 12 000 bönder hade upphört att vara självägande, som en följd av sågverksrörelsen.³⁾ Dessa bodde

¹⁾ Nya Wermlandstidningen, 34, 1855, citerad efter Kumm, E: A. a., s. 114.

²⁾ Bucht, C: Norrländskt skogsliv, I, s. 10-18.

ofta själva kvar som arrendatorer, men deras barn och barnbarn blev och förblev i allmänhet skogsproletärer, om de så småningom inte blev t. ex. sågverksarbetare.¹⁾

Förutom värmlänningar och infödda norrlänningar drog skogsbruket och trävaruhanteringen till sig folk från nästan hela Sverige, och dessutom från Finland och i mindre utsträckning från Norge. Även för dalmasarna blev Norrland det stora vinterarbetslandet, innan deras egna skogar blev exploaterade av den framväxande skogsindustrin. Detta skedde något årtionde senare än i södra och mellersta Norrland. Därefter begav sig arbetsvandrarna från trakten av Siljan även västerut till Dalarnas stora skogar.

Såsom tidigare har påpekats drog värmlänningarna norrut till sågverksindustrin i Västernorrland, medan dalmasarna oftare drog österut till sågverksindustrin i Hälsingland och Gästrikland. En viss förklaring till detta ligger i värmlänningarnas knytning till skogsbruket och att skogarna i Nedre Norrland exploaterades före Dalarnas, samt i det faktum att upparbetade vanor inte bryts så lätt. Från nästan varje utvandringsdistrikt i landet kom det emellertid arbetsfolk om höstarna till de norrländska skogarna. Om våarna kom de till flottningen och sedan slutligen om sommaren till sågverken längs kusten.

Arbetet i skogen kan uppdelas i tre delmoment: huggning, timmerdrivning och flottning. Detta gällde i alla fall för älvarnas Norrland. För huggning och flottning krävdes endast männen och deras verktyg. För timmerdrivningen behövdes dessutom hästar. Det blev därför småbönderna i trakten, som ombesörjde timmerdrivningen så snart dessa hade lärts upp av värmlänningarna. När behovet inte kunde täckas på detta sätt täcktes det med ditresta timmerdrivare. Ofta bestod dessa av folk som mist sitt eget arbetsfält genom att järnvägen hade gjort att det inte längre fanns något behov för de förr så viktiga forkörarna.

Timmerdrivningen var i huvudsak ett vinterarbete, medan flottningen var ett vår- och sommararbete. Därför levde många skogsarbetare i skogen på vintern och utmed älvarna på våren och sommaren. Det rörliga arbetsliv, som fördes av skogsarbetarna, som kom söderifrån, blev därför rörligt i dubbel bemärkelse. Först vandrade de upp till skogarna i norr på

³⁾ Underdånigt betänkande afgivet af komitén för utredande af frågan »huruledes den sjelfegande jordbrukande befolkningens ställning i Norrland och Dalarna må kunna vidmakthållas och stärkas och jordbrukets utveckling i nämnda landsdelar befrämjas», I, s. 57.

¹⁾ Kumm, E: A. a., s 114-115. Jämför även Rolén, M: Skogsbygd i omvandling, s. 192-194, Rolén, M: De sålde sina hemman, Historieforskning på nya vägar, s. 189-212, och Tedebrand, L-G: A. a., s. 290-291. Sundsvallsdistriktet tycks dock inte ha haft någon större dragningskraft på barnen till de bönder, som sålde sina hemman i Revsunds tingslag.

hösten och arbetade med timmerhuggnings på vintern. Sedan drog de neråt älvdalarna på våren och arbetade där under våren och försommaren som timmerflottare. Många återvände sedan hem efter en sådan arbetssejour, andra åter stannade kvar eller arbetade vid sågverken om sommaren och hösten. De kunde sedan ibland fortsätta i skogen under ytterligare en eller flera säsonger. Ytterligare andra deltog endast i vinterarbetet och återvände sedan hem. Några fortsatte med detta arbetsliv säsong efter säsong och blev till slut ofta bosatta i närheten av sina nya arbetsplatser. Detta gällde i särskilt hög grad dem som även kom att inbegripa arbete vid sågverken i sina arbetsvandringar. Det står klart att hela den rörliga strukturen inom arbetslivet i skogarna och vid flottningen och sågverken gynnade uppkomsten av stora grupper av rotlösa och hyperrörliga arbetare, som varken var bofasta eller arbetsvandrare i egentlig bemärkelse, och som bör särskiljas från dessa.¹⁾

Av det som här har anförts torde det framgå att hela detta arbetsliv, till en stor del på grund av dess rörliga struktur, inte systematiskt kunde avsätta sig i källorna i form av exempelvis folkbokföring. Det är därför omöjligt att i detalj kartlägga och klarlägga alla de skiftande former, som dessa arbetares arbetsliv tog sig. Lika omöjligt är det att ange några proportioner mellan fastboende och vandrande arbetare, eller mellan fast anställda och tillfälligt anställda, i skogs- och flottningsarbetet, liksom det är svårt att ange några kvantitativa uppgifter överhuvudtaget.²⁾

Skillnaden mellan bofasta och vandrande arbetare var snarare en gradskillnad än en artskillnad, eftersom hela arbetsfältet var rörligt. Viktiga och centrala källor när det gäller att beskriva arbetsvandrarernas liv och arbete utgörs därför av det bevarade traditions materialet och de fåtaliga uppptecknade minnesskildringarna.³⁾

¹⁾ Påpekas bör dock att rörligheten var mycket stor och grupperna av lösa arbetare var omfattande före och under industrialismens genombrottsskede i Sverige både inom jordbruket och industrin. Se t. ex. Martinius, S: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige och Fritz, M: Arbetskraften vid Domnarvets Jernverk 1873-1878, Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman, s. 15-32.

²⁾ I 1910 års folkräkning uppskattades antalet skogs- och flottningsarbetare till drygt 31 000 personer. Se SOS, Folkräkningen 1910, III, s. 37. Samtida bedömare angav emellertid istället antalet till omkring 150 000 strax före första världskrigets utbrott. Större delen var deltidsarbetande med jordbruksarbete eller industriarbete, främst inom sågverksindustrin, som den andra huvudsysselsättningen under året. Se SOS, Skogsarbetarnas levnads- och arbetsförhållanden i Värmland, Dalarna och Norrland, (1916).

³⁾ Upppteckningar av det här slaget finns i EU, Nordiska Muséet, och i ULMA. Jämför även Sågverksarbetarminnen och Skogsarbetarminnen. En beskrivning av flottningen och flottarna ur etnologiskt perspektiv baserat på denna typ av källmaterial finns i Flottning och flottare Indalsälven och Ljungan under 1900-talet.

Vid sidan om skogs- och flottningsarbetet var även arbetet vid sågverken ett typiskt säsongarbete, som drog till sig stora skaror av arbetsvandrare. När sommarsågningen började strömmade det till arbetare från alla håll. Många av dessa var lösa arbetare. Många av dem hade, som tidigare framhållits, arbetat i skogen under vintern, och kanske även i flottningen under våren, och drog sig på senvåren eller försommaren ned till kusten för att arbeta vid sågverk och brädgårdar under den värsta utskeppningsbrådskan. Många av de arbetare, som strömmade till, var emellertid arbetsvandrare i den mer egentliga bemärkelse som denna term har använts här. På så vis kom en mycket stor del av arbetsstyrkan vid sågverken att utgöras av lösa arbetare, både arbetsvandrare och andra mer rotlösa grupper. Alla dessa lösa arbetare utgjorde under ångsågarnas första tid en mycket stor andel av hela arbetsstyrkan och de var antagligen fortfarande omkring 1880 i Sundsvallsdistriktet ungefär 60 procent.¹⁾

Enligt sågverksägarnas betänkande från år 1880 kunde de lösa arbetarna uppdelas i tre olika kategorier. Den första kategorin utgjordes av arbetare, som var bofasta på någon plats nära sågverken, antingen i egna hus eller inhysta hos andra. Dessa sökte arbete på det ena eller det andra sågverket på orten. Den andra typen bestod av arbetsvandrare av den klassiska och särpräglade typ, som här tidigare har redogjorts för. De

äro bosatte i andra delar af landet, derifrån de vid skeppningstidens början ankomma hit och dit de efter dess slut återvända från Sundsvallstrakten,

Slutligen fanns det en tredje kategori som bestod av³⁾

1) Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anstälde arbetarnes ställning. Jämför även Treffenberg, C: Arbetarestrejken i trakten af Sundsvall 1879. Flera exempel, som stödjer antagandet om proportionen 60/40 mellan lösa och fasta arbetare vid sågverken finns i Vol. 14-15, 1876 års tullkommittés arkiv, RA. Rondahl, B: A. a., s. 114. uppskattar proportionen vid Ljusne ångsågar under 1870-talet till 70/30 och under 1880-talet till 50/50. Med avseende på mitten av 1860-talet ger Althin, T: Wifsta varf 1798-1948, s. 45, följande bild av förhållandet vid Wifsta varfs ångsåg: »Vid denna tid hade Wifsta varf 325 innevånare, vilket motsvarade 73 hushåll. Under sågningssäsongen strömmade främmande folk till framför allt från Dalsland och /.../ Värmland, ofta ända upp till 200 personer». Om förhållandena vid Sunds ångsåg, där proportionen år 1869 var 67/33 och omkring år 1890 kan uppskattas till 49/51, se avsnitt 5.4.

2) Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anstälde arbetarnes ställning, s. 42.

3) A. a.

lösa personer utan stadigvarande bostad, hvilka söka arbetsförtjenst
hvarhelst tillfälle dertill yppas.

Det är intressant att lägga märke till den klara gräns som sågverksägarna i detta betänkande drar mellan de två första kategorierna, de lösa men bofasta och arbetsvandrarna, på den ena sidan, och den tredje kategorin, de rotlösa arbetarna, på den andra.¹⁾

När vintersågningen blev mera utbredd, minskade arbetsvandringarnas betydelse, och det blev förhållandevis färre arbetsvandrare. Huvuddelen av arbetarstammen blev så småningom fast. Arbetsvandringarnas betydelse för arbetskraftens rekrytering blev allt mindre och sågverkens självrekrytering fick en allt större betydelse. Detta kan med fördel beskrivas som en fasförskjutning i arbetskraftens rekrytering.²⁾

Så länge som sågverken utgjorde den dominerande faktorn inom skogsindustrin, d. v. s. före trämassefabrikationens slutgiltiga genombrutt, fortsatte arbetsvandringarna till Norrlandskustens sågverk. Förklaringen till detta var att sågverksarbetet under dessa decennier aldrig helt miste sin karaktär av säsongarbete. Detta trots att vintersågningen ökade allt mer och spelade en allt viktigare roll.

1) A. a.

2) Ett exempel på hur denna fasförskjutning i rekryteringen av arbetare till Ljusne sågverk tedde sig ges i Rondahl, B: A. a., s. 264. P. g. a. att ingen skillnad görs, eller kan göras, mellan arbetsvandrare och andra grupper av lösa arbetare, ger detta pedagogiskt otvivelaktigt mycket förtjänstfulla diagram, en i viss mån förenklad bild av verkligheten.

13 Klassen och rörelsen

13.1 Det subjektiva momentets roll

I de föregående kapitlen har sågverksarbetarnas arbets- och levnadsförhållanden tagits upp till behandling. Komponentmetoden har använts för att söka mäta levnadsnivåns förändringar. För att bilden skall bli fullständig, för att den eftersträlvade helhetsbedömningen skall kunna göras, och för att frågan om arbetarna fick det bättre eller sämre under sågverkindustrins genombrottsperiod i Sundsvallsdistriktet skall kunna besvaras, måste här kortfattat den subjektiva aspekten behandlas. Detta kan ses som att undersöka ytterligare en komponent eller som en viktig del av bakgrundsteckningen. Vad det gäller är hur arbetarna organiserade sig och tog upp kampen för sina intressen och för att förbättra sina förhållanden.

Genom de stora anhopningarna av egendomslösa proletärer, som var lönearbetare vid de många sågverk, som växte upp vid älvarnas mynnigar längs med Norrlandskusten, bildades en arbetarklass i modern mening. Den förvandlades emellertid till en medveten arbetarklass först genom att organisera sig.¹⁾ Under hela den tidsperiod, som framställningen här omfattar befann sig emellertid arbetarklassens organisering enbart i sin begynnelse och arbetarnas kamp var i huvudsak spontan och oorganiserad.²⁾

¹⁾ Kuczynski, J: Arbetarklassens uppkomst, s. 7-11, ger ett försök att bestämma vad en arbetare och en arbetarklass är för något. Att arbetarklassens läge och rörelse är två fenomen, som hör nära samman, har medfört att forskare gärna har undersökt dessa i ett sammanhang. Se t. ex. Strauss, R: Die Lage und die Bewegung der Chemnitzer Arbeiter in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. I detta sammanhang är frågan om klassmedvetande viktigt, vilka faktorer som bestämmer detta och hur det utvecklas. Se Foster, J: Nineteenth-century Towns: A Class Dimension, Essays in Social History, s. 178-196, och Foster, J: Class Stuggle and the Industrial Revolution.

²⁾ Detta innebär inte att denna spontana och oorganiserade kamp var oviktig vare sig före eller efter fackföreningarnas tillkomst. Jämför Jungen, R: Vävarstad i uppror.

Under genombrottstiden organiserades arbetarna av flera olika rörelser och i olika former för skilda mål. Den rörelse, som först organiserade arbetarna i Sundsvallstrakten var den frikyrkliga väckelserörelsen. Sedan växte nykterhetsrörelsen fram, till en stor del påskyndad av och i samarbete med väckelserörelsen. Först mot slutet av den här studerade perioden togs steget över till den socialistiskt inriktade arbetarrörelsen. Impulsen till detta kom utifrån, men basen utgjordes av de erfarenheter, som arbetarna vann genom strejker och annan kamp, som de förde för att förbättra sina förhållanden och för att motsätta sig försämringar. Till en viss del i samarbete med denna spirande arbetarrörelse växte även en rösträttsrörelse fram, delvis som en förelöpare till den politiska arbetarrörelsen. Inom den tidsperiod, som behandlas här, d. v. s. tiden före år 1890, hann aldrig fackföreningsrörelsen längre än till sin linda och de allra första organisationssträvandena.

Av det här anförda får ej dras den slutsatsen att det går en röd tråd från väckelserörelsen över nykterhetsrörelsen till arbetarrörelsen. De olika folkrörelserna kan inte buntas ihop och analyseras varken som en kedja eller efter en och samma mall. De hade olika mål och syften, även om orsakerna till deras tillkomst till en viss del var likartade, och många ytliga och organisatoriska likheter finns.¹⁾

Även om existensen av väckelserörelsen, och främst nykterhetsrörelsen, gav organisationskunskande och organisationsbenägenhet, som var viktiga att ta vara på för den unga arbetarrörelsen, innebar existensen av den starka frikyrkliga väckelsen också ett viktigt hinder för den organiserade arbetarrörelsens framväxt, inte minst på det ideologiska planet. Motsättningarna mellan den frikyrkliga väckelsen och arbetarrörelsen var skarpa. Detta var bilden i Sundsvallsområdet. Förhållandena var annorlunda på andra håll.²⁾ Det är viktigt att här inledningsvis klargöra att den frikyrkliga väckelsen var särskilt stark i Västernorrland. Förhållandena tedde sig därför annorlunda här, än på många andra håll, där den koppling, på gott och ont, som trots allt fanns mellan arbetarrörelsen och frikyrkan i detta län, inte alls var lika självklar.³⁾

1) För en framställning, som har en tendens, att med rötter i funktionalistisk sociologi, göra detta se Lundqvist, S: Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920. För en kritik av detta synsätt se Cederqvist, J: Arbetare i strejk, s. 11. Allmänt om motsättningarna mellan statskyrkan och den framväxande socialdemokratin se Duhne, C: Svensk kyrka och socialdemokrati.

2) Jämför t. ex. Bull, E: Arbeidermiljø under det industrielle gjenombrudd, s. 111-113.

3) Jämför t. ex. Jungen, R: A. a., s. 32-36, och Cederqvist, J: A. a., s. 11.

13.2 Den frikyrkliga väckelserörelsen

Den frikyrkliga väckelserörelsen vann tidigt anhängare i Sundsvall och trakten däromkring.¹⁾ Redan år 1855 bildades det en baptistförsamling i Sundsvall, år 1860 en i Svartvik och år 1870 en i Tunadal. Dessa tre församlingar hade år 1879 408, 303 respektive 94 medlemmar. Baptisterna stod dock i Västernorrland inte starkast i industrisocknarna utan i bolagssocknarna.²⁾

År 1864 bildades Medelpads lutherska missionsförening. Denna kom att ansluta sig till Evangeliska fosterlandsstiftelsen och stod därmed statskyrkan nära. Kyrkoherden i Sköns församling, prosten G O Håkansson, hade en stor förståelse för folkväckelsen och deltog t. o. m. i dess möten. En schism uppstod inom missionsföreningen åren 1875-1876, och som en följd därav, bildades år 1877 Sundsvalls och Skönsmons brödraförsamling. Denna förening bestod av Waldenströms anhängare och anslöt sig år 1879 till Svenska missionsförbundet. Brödraförsamlingens ledare var två norrmän, Peder Taklaxen och Nils Taansberg.

Under åren 1876-1880 gick folkväckelsen starkt framåt i Sundsvalls-distriktet och en hel rad nya bönhus byggdes. I motsats till baptisterna fick Missionsförbundet sitt starkaste fäste i industrisocknarna och inte i bolagssocknarna.³⁾ I Sköns församling fanns redan år 1880 sex bönhus. I Njurunda församling fanns det samma år fem och i Sundsvalls stad tre förutom ett baptistiskt stenkäppl. Medel till byggandet av alla dessa nya kapell insamlades på frivillig väg. Arbetet utfördes till en stor del av församlingsmedlemmarna själva. Det hände emellertid också att olika sågverksägare bidrog med virke. Ett exempel på detta är J A Enhörning på Kubikenborg. Betelskapellet vid Skönsmon, som han bidrog med virke till, byggdes år 1874 och var den första frikyrkliga predikolokalen i länet.

Det var arbetarbefolkningen i Sundsvall och området däromkring, som visade sig vara särskilt mottaglig för den frikyrkliga förkunnelsen, i mindre utsträckning den bofasta lantbefolkningen. Från t. ex. Njurunda uppgavs att det största antalet dissenters fanns bland arbetarna vid lasta-geplatserna i församlingen. Eftersom den största aktiviteten i bönhusen var vintertid, tyder det på att de fasta arbetarna kom att engageras i större utsträckning än de lösa. Hursomhelst drog bönhuset mer folk än kyrkan.

¹⁾ Framställningen i detta avsnitt bygger på Larsson, T: Väckelsen och Sundsvallsstrejken 1879, s. 28-32.

²⁾ Lundqvist, S: A. a., s. 83-86.

³⁾ A. a.

Flera av de sågverk där frikyrkoförsamlingarna, då främst baptistförsamlingarna, växte fram spelade en framträdande roll i strejken år 1879. Försök gjordes också att göra baptisternas församling i Tunadal till ett forum för politisk diskussion. Skriftställaren Ernst Beckman berättar i sin dagbok om hemliga sammankomster bland baptisterna där. I samband därmed kom det fram förslag om att baptistförsamlingen skulle behandla frågan om den politiska rösträtten. Intet är känt om resultatet, men tendensen att diskutera samhällsfrågor är tydlig.

De enda arbetare, som var organisatoriskt skolade före omkring 1880, var de som var medlemmar i frikyrkoförsamlingarna. Det var därför naturligt att de flesta av ledarna för den stora strejken år 1879 rekryterades därifrån. Det betydde inte att frikyrkorna stod bakom strejken, än mindre att de organiserade den, som en del samtida dagstidningar påstod. Ledarna för väckelserörelsen tog tvärtom i allmänhet avstånd från strejken. Ett exempel på detta var Waldenström själv. Några förhöll sig neutrala och försökte medla.¹⁾

Även om de första arbetarledarna rekryterades ur frikyrkoförsamlingarnas led, betydde inte det att de första ledarna för fackföreningsrörelsen rekryterades därifrån. Isak Boström, som var den främsta ledaren för Sundsvallsstrejken år 1879, var frikyrkoman, men blev ingen fackföreningsman.²⁾ Tvärtom stod fackföreningsrörelsen från början i stark motsättning till den frikyrkliga väckelserörelsen i Sundsvallsdistriktet.

13.3 Nykterhetsrörelsen

Superi och annan överdriven alkoholförtäring var ett problem av stora mått i Sundsvallsdistriktet under hela den undersökta perioden. Denna fråga tas upp av provinsialläkaren i hans rapporter år efter år, detta även om han menade att läget blev något bättre efter det att utskänkningen på ångbåtarna utefter kusten i distriktet hade förbjudits år 1876. Problemet kvarstod.³⁾

¹⁾ När det gäller frågan om den frikyrkliga väckelserörelsens inställning till den stora strejken i Sundsvall finns det en omfattande diskussion i litteraturen. Se Larsson, T: A. a. och Sundsvallstrejken 1879. I den sistnämnda finns en återgivning av Beckman, E: Arbetarelivet vid de norrländska sågverken, Stockholms Dagblad, 1879, som bl. a. behandlar denna fråga utifrån en samtida ståndpunkt.

²⁾ Wredenberg, G: Slutord, i: Kämpe, A: Den stora strejken, nytryck: s. 122-125.

³⁾ Rapporter från provinsialläkare m. fl., Medicinalstyrelsens arkiv, RA.

I ett nära samband med den frikyrkliga väckelserörelsen växte det fram en nykterhetsrörelse i Sundsvallstrakten.¹⁾ Den förbättring av nykterhetstillståndet, som skedde på 1870-talet tillskrev landshövdingen i sin femårsberättelse till största delen den aktivitet, som olika nykterhetsrörelser bedrev. En av dessa var Hoppets här. Denna förening var nära allierad med frikyrkorörelsen och bestod till största delen av dess medlemmar.

I början av 1880-talet fick denna äldre nykterhetsrörelse en stark konkurrent i den framväxande Godtemplarrörelsen. Denna rörelse svepte fram som en stormvind genom länet år 1882. På en kort tid växte det fram ett stort antal loger vid sågverken och även på andra platser. Dessa nya nykterhetsloger stod betydligt friare i förhållande till frikyrkan än sina föregångare, även om det också här fanns ett visst samband.

Detta hindrar emellertid inte att legala krogar och illegala lönnkrogar florerade i området kring Sundsvall under 1870-, 1880- och 1890-talen. Krogslagsmålen är många i källorna. Kampen mellan nykterhetsvännerna och frikyrkofolket på den ena sidan och lönnkrögarna på den andra var hård. Vid ett par tillfällen hände det t. o. m. att uppretade folkhopar slog sönder lönnkrogar och mörbultade lönnkrögare.

Den spirande arbetarrörelsen stötte på svårigheter, eftersom den inte alltid tog en klar ställning för nykterhetsvännerna mot lönnkrögarna. August Palm tog exempelvis vid ett besök i distriktet en lönnkrögare, som hade fått sin krog förstörd av nykterhetsvänner och frikyrkofolk, i försvar. Andra arbetarledare deltog dock aktivt i kampen för nykterhet.

Under den stora Sundsvallsstrejken år 1879 drev strejkledningen igenom att krogarna skulle hållas stängda så länge som strejken varade.

13.4 Händelserna år 1879

När den första strejken i sågverksindustrin i Sundsvallsdistriktet inträffade är inte känt. En strejk skall emellertid ha utbrutit i trakten år 1872. Den skall ha gällt krav om löneförhöjning. Utgången är inte känd, men arbetarna vid Vifsta varf, som tycks ha ställt samma krav, dock utan att strejka, fick en löneförhöjning. Någon mer strejk är inte känd i detta distrikt före år 1879.²⁾ I juni 1875 var det emellertid en strejk vid

¹⁾ Framställningen i detta avsnitt bygger på Larsson, T: A. a., s. 28-32, och Olsson, R: Norrländskt sågverksliv under ett sekel, s. 120 och 137-145.

²⁾ Rosman, H: Wifsta varf 1798-1898, s. 51. Olsson, R, Lindström, R: En krönika om sågverksarbetare, s. 55-56, och Björklund, J: Strejk - Förhandling - Avtal, s. 41-42,

Sprängsvikens sågverk vid Ångermanälven och redan samma år nämns även i litteraturen en större strejk vid brädgårdarna i Gävle.¹⁾

Den stora strejken i Sundsvallsdistriktet år 1879 pågick under tiden från den 26 maj, då strejk utbröt på Heffners ångsåg, till den 4 juni. Vid samtliga sågverk, utom Vifsta varf, inställdes driften en längre eller kortare tid. Detta innebär att det strejkades vid 23 sågverk. Under strejkens mest intensiva skede, den 28 och 29 maj, kan det beräknas att mellan 5 000 och 6 000 sågverksarbetare strejkade. Strejken spreds till stor del genom att strejkande arbetare vandrade från sågverk till sågverk och agiterade för strejk. De strejkande slog sig ned på Skarpskyttelägret på Skönsmon. De tre främsta ledarna för strejken var Isak Boström, Anders Backström och Johan Petter Wikberg.²⁾

Det finns en omfattande diskussion i litteraturen om varför arbetarna på Vifsta varf inte deltog i strejken. Vanligtvis förklaras detta med den patriarkaliska andan, som under senare tider har kallats för vifstavarfsandan, samt bättre sociala förmåner och bostäder. Ännu 1898 fanns det ingen fackförening vid detta sågverk och det hade heller inte förekommit någon strejk. Visserligen sänktes lönerna vid detta sågverk 1879, men de sociala förmånerna drogs inte in och arbetsbefälet försökte med olika medel visa sin goda vilja. Isidor Kjellberg berömmar dem för detta i sin plamflett. Andra författare har emellertid även påpekat att detta sågverk låg avsidet i förhållande till de andra i distriktet och därför antagligen inte nåddes i så stor utsträckning av agitationen för strejk.³⁾

Genom den starka koncentrationen av sågverk till ett litet område i Sundsvallsdistriktet blev ett helt industriellt distrikt indraget i strejken. Den spred sig även söderut längs Norrlandskusten där en rad strejkungar förekom, som dock samtliga blev kortvariga. Trots en omfattande

nämner inte denna strejk, utan räknar den stora strejken 1879 som den första strejken i Sundsvallsdistriktet.

- 1) Olsson, R, Lindström, R: A. a., s. 55-56, och Bäckström, K: Arbetarrörelsen i Sverige, I, s. 93.
- 2) Det finns en omfattande litteratur om Sundsvallstrejken 1879. I detta avsnitt har följande litteratur använts som underlag för framställningen: Olsson, R: A. a., Björklund, J: A. a., Sundsvallstrejken 1879, Lundberg, H: Sundsvallsstrejken 1879, Hildeman, N G: Var Sundsvallsstrejken förberedd? Historisk tidskrift, 1, 1962, s. 1-34, Ågren, R: Den stora Sundsvallsstrejken 1879, och Kämpe, A: A. a. I nytryck, s. 127-128, av den sistnämnda finns det en utförlig litteraturlista om denna strejk.
- 3) Rosman, H: A. a., s. 51, Althin, T: Wifsta varf 1798-1948, s. 46, Kjellberg, I: Sågverksarbetarna i Norrland, s. 25, och Flodén, N A: Sågverkspatronerna, I, nytryck, s. 78-79. En speciell vifstavarfsanda har existerat, även om dess betydelse för arbetsfreden kan diskuteras. Falskt klingar det emellertid när det i Nylén, A R: Mons trävaruaktiebolag 1867-1917, s. 45, påstås att inga större strejker förekommit vid Mons sågverk. Se t. ex. Kämpe, A: A. a., nytryck, s. 36.

anslutning och mobilisering av arbetare, som dock strejkade ett varierande antal dagar, led de strejkande nederlag.

Flera olika orsaker till strejken kan anges. Främst gällde strejken att lönerna hade sänkts så kraftigt till följd av depressionen att sågverksarbetarfamiljerna knappast kunde överleva. Enligt »Wages in Sweden» föll årsinkomsterna detta år med en tredjedel.¹⁾ Biskopssonen och skriftställaren Ernst Beckman konstaterade att sågverksarbetarna och deras familjer hade avsevärt mindre pengar, som de kunde lägga ut på mat per person räknat, än vad som spenderades på fångarna i rikets fängelser.²⁾ Sågverksarbetarnas främsta krav var därför en återgång till 1878 års löner. Det hindrade emellertid inte att det även rädde missnöje med förhållandena i flera andra avseenden. En viktig fråga här var de usla bostadsförhållandena. En annan fråga av stor betydelse var att sågverksägarna drog in en rad förmåner, som arbetarna tidigare hade haft. Provinsialläkaren i Vifsta pekar i sin rapport på ett känsligt exempel: indragningen av de fria medicinerna vid en rad sågverk.³⁾ En tändande gnista till den stora strejken var sågverksägarnas vägran att höja lönerna trots att de hade fått ett lån på 3 000 000 kronor av staten för att klara krisen.

På grund av det stora lånet och eftersom strejken drabbade ett helt industridistrikt, och dessutom hade en tendens att sprida sig söderut, hade staten ett stort intresse av att snabbt få ett slut på strejken. De metoder som användes därvidlag ifrågasattes redan av samtiden mot bakgrund av den tidens gällande lag. Hovrätten upphävde så småningom de domar som häradsrätten utdömde i strejkens spår. Sågverksägarna däremot applåderade landshövdingen Curry Treffenbergs åtgärder.⁴⁾

De fasta arbetarna hotades med vräkning ur verkets bostäder om de inte återgick till arbetet. De lösa arbetarna hotades med häktning enligt försvarlöshetsstadgans föråldrade bestämmelser.⁵⁾ För att förverkliga dessa hot måste militär inkallas utifrån. De lokalt stationerade trupperna var för små. Överheten hade varit rädd för att en sådan här situation skulle uppstå, trots det lugn, som tidigare hade rått.

1) Bagge, G, Lundberg, E, Svenilsson, I: Wages in Sweden 1860-1930, I, s. 143.

2) Beckman, E: A. a.

3) Vifsta provinsialläkardistrikt, Rapporter från provinsialläkare m. fl., Medicinalstyrelsens arkiv, RA.

4) Förutom allmän litteratur om Sundsvallsstrejken jämför Treffenberg, C: Arbetarestrejken i trakten af Sundsvall år 1879, Hultgren, O J: Herr landshövdingen Curry Treffenbergs officiella berättelse angående arbetarestrejken vid sågverken i trakten af Sundsvall granskad, och Kjellberg, I: En blick på Curry Treffenbergs bok. Ett bra exempel på sågverksägarnas inställning till strejken ges av disponentdirektören vid Sunds bolag, E J Hammarberg, i hans brev till en av bolagets ägare, B Almqvist. Se Flodén, N A: A. a., I, 2 uppl., s. 196-198.

5) Se avsnitt 7.1.

Kommissionslantmätaren Daniel Åslund anför i sin beskrivning över Västernorrlands län år 1878 följande:¹⁾

Ehuru den allmänna ordningen inom Westernorrlands län på mycket länge ej varit störd, har likväl länsstyrelsen, af nödig omtanke om denna angelägenhet, ansett sig uppfordrad att i och för densamma vidtaga vissa åtgärder.

Så t. ex har, på länsstyrelsens förslag, Kongl. Maj:t genom nådigt bref den 6 November 1874 förordnat: dels att en del af ortens båtsmän med nödigt underbefäl skulle stationeras på de ställen inom länet, der tillströmningen af löst folk vore störst, nemligen vid Sundsvall, Hernösand och Nyland, dels att desse båtsmän skulle förses med tjenlige skutvapen och ammunition, samt att sådant skulle erhållas från sjöförsvarets förråd och dels att vid Sundsvalls station skulle finnas 36, vid Hernösands station 34 och vid Nylands station 35 gevär med tillhörande erforderlig ammunition.

När Curry Treffenberg tvang skarpskytterörelsen att säga upp arbetarna från deras läger, inkallade militär och lät omringa de strejkandes läger på Skarpskyttefältet, blev dessas ställning ohållbar och de var tvungna att återgå till arbetet, utan att ha fått igenom några av sina krav. Nederlaget var ett faktum.

Strejkens karaktär och följder har sammanfattats av Jörgen Björklund på följande vis i tre punkter:²⁾

1. Det var en spontan aktion för att arbetarna skulle återfå sin gamla lön.
2. Den visade orsakerna till nederlag för en oorganiserad strejk under en depression. Tidigare strejker hade utspelats i tider, då sågverksindustrin befunnit sig i ett expansivt skede.
3. Sågverksarbetarna insåg att spontana, oorganiserade strejker hade små utsikter till framgång vilket fick en stor betydelse för framtiden.

Även om strejken sålunda ledde till ett stort nederlag, sågverksarbetarna fick ingen lönehöjning, fick den ändå en hel del verkningar, som kom arbetarna till godo. En del sociala initiativ för att förbättra arbetarnas ställning togs, delvis som ett resultat av den av sågverksägarna tillsatta kommittén.³⁾ Viktigast var emellertid antagligen att arbetarna

¹⁾ Åslund, D: Beskrifning öfver Westernorrlands län, s. 60.

²⁾ Björklund, J: A. a., s. 48.

³⁾ Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sunds-

fick en annan subjektiv ställning än tidigare. Arbetarna blev medvetna om sitt människovärde. Sågverkspatronerna fick ta sig i akt på ett helt annat sätt än tidigare. De lokala tidningarna, vilkas innehåll tidigare nästan helt hade dominerats av societetsnyheter, började att skriva även om arbetarfrågor och andra sociala ämnen.¹⁾

Det förändrade innehållet i de lokala tidningarna kan även till en viss del förklara varför kunskapen om strejker och andra kampåtgärder från arbetarnas sida är så mycket bättre kända efter 1879 än före detta år.

13.5 1880-talets strejker

Den stora strejken år 1879 följdes inte omedelbart av några fler. Under 1880-talets första fem år förekom på något undantag när inga strejker alls bland sågverksarbetarna i distriktet. Det enda kända undantaget är en strejk bland sågarna vid Svartviks ångsågar år 1881. Syftet med denna strejk skall ha varit att få höjd lön. Resultatet av strejken, eller dess varaktighet, är inte kända.²⁾

Efter år 1885 inträder en förändring. Under andra hälften av 1880-talet är en rad olika strejker kända. Några av dessa rapporterades i Förliknings- och skiljenämndskommitténs betänkande,³⁾ men förutom dessa är ytterligare ett antal strejker kända. Syftet med strejkerna var i allmänhet att hindra en lönesänkning eller att åstadkomma en lönehöjning. I regel var dessa strejker spontana och oorganiserade. I tabell 75 ges en sammanställning av de strejker, som Jörgen Björklund behandlar. Det stora flertalet av dessa utspelades i Sundsvallsdistriktet.⁴⁾

vall anstälde arbetarnes ställning.

1) Genomgång av Sundsvallsposten, Sundsvalls tidning och Medelpads Allehanda 1875-1885.

2) Björklund, J: A. a., s. 52.

3) Förliknings- och skiljenämndskommitténs betänkande, s. 150-151.

4) Björklund, J: A. a., s. 60-63. Björklunds undersökningsområde utgörs av hela Väster-norrlands län. Hans uppgifter utgör en sammanställning av uppgifterna i Förliknings- och skiljenämndskommitténs betänkande och Olsson, R, Lindström, R: A. a., s. 132-144.

Tabell 75. Strejker inom sågverksindustrin i Västernorrlands län

År	Sågverk	Antal deltagare	Syfte	Resultat
1886	Karlsvik			
1887	Karlsvik		H	N
1888	Rö	35	L	N
1888	Kubikenborg		H	N
1888	Heffners		H	S
1889	Nyhamn		H	S
1889	Skönvik		L	S
1889	Östrand		L	S
1889	Fagervik		L	S
1889	Stockvik		L	S
1889	Kramfors	200		N
1890	Fagervik	200	L	S
1890	Ortviken	50	H	S
1890	Nya Söråker		H	N

1886-1890. H: Hindra lönesänkning, L: Lönehöjning, N: Nederlag, S: Seger.

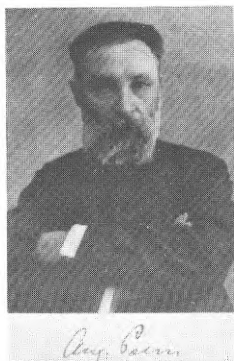
Källa: Björklund, J: Strejk Förhandling Avtal, s. 60-63.

13.6 De första fackföreningarna

Precis som på andra håll blev det bland Sundsvallstraktens hantverkare och inte i den nya storindustrin, som tanken på att bilda fackföreningar först slog rot.¹⁾ År 1884 bildade gelbgjutaren Wilhelm Åslund

¹⁾ Se t. ex. Cederqvist, J: A. a. Det bör emellertid framhållas att det fanns en på liberal grund verkande organisation för arbetarna i Sundsvall, liksom på många andra orter, före fackföreningarnas grundande. Denna organisation kallades Sundsvalls arbetareförening och den verkade mellan åren 1868 och 1884. Dess mest bestående insats var att lägga grunden till och föregripa de senare rösträttsorganisationerna genom sin propaganda och folkbildningsverksamhet. Se Olsson, R: En krönika om Sundsvalls arbetare-

Sundsvalls arbetarklubb med ett rent socialistiskt program. Denna förening höll möten ute på Skönsmon. De drivande bakom denna och liknande föreningar var gesäller, som hade kommit i kontakt med socialismens ideér på sina arbetsvandringar. En annan viktig stimulans till att bilda fackföreningar erhöles genom de föredrag, som August Palm höll i Sundsvallsdistriktet. Han besökte detta både år 1884 och år 1886.¹⁾

August Palm (foto SCA)

Nästan samtidigt gjordes de första försöken att organisera fackföreningar bland sågverksarbetarna. Redan år 1885 hade den första distriktsorganisationen bildats, Sundsvallsortens sågverksarbetareförbund. I mars 1886 hölls vid Kubikenborg ett arbetarmöte med befullmäktigade ombud från elva fackföreningar i distriktet. På sommaren detta år fanns det 16 fackföreningar inom sågverksindustrin i Sundsvallsområdet, bl. a. vid sågverken i Fagervik, Heffners, Hovid, Kubikenborg, Mon, Ortviken, Skönvik, Strand och Östrand. En under våren 1886 framställd begäran till sågverksägarna om höjda löner från denna organisations sida, besvarades av sågverksägarna med förföljelser mot medlemmarna, vilket så småningom resulterade i att förbundet upplöstes.

Redan år 1888 återskapades dock detta förbund under namnet Medelpads distrikts arbetareförbund. Det lade fram sitt dagsprogram i tre punkter: tolv procent lönehöjning, tio timmars normalarbetsdag och 25

kommun, s. 8-9.

¹⁾ Framställningen i detta avsnitt bygger på följande litteratur: Olsson, R: Norrländskt sågverksliv under ett sekel, Olsson, R: En krönika om Sundsvalls arbetarekommun, Olsson, R, Lindström, R: A. a., Minnesskrift utgiven av Svenska sågverksindustriarbetarförbundet, Lindblom, T: Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst och tidigare historia 1872-1900, s. 145 och 159.

procents övertidsersättning. Dessutom innehöll programmet en bestämd deklaration *mot* socialismen. Programmet publicerades i form av ett upprop i tidningen Norrlänningen i maj 1888. Detta program stötte på häftigt motstånd från flera håll. Både socialdemokratiska ledare, som Axel Danielsson och Hjalmar Branting, och den liberala Sundsvalls tidning tog avstånd från detta upprop. De förra p. g. a. uppropets socialistfientlighet, den senare p. g. a. att den ansåg att uppropet var alltför radikalt. Inte heller detta andra organisationsförsök blev långlivat. Redan i oktober 1888 hade även detta nya förbund gått i upplösning.

Det blev nu istället en organisation med namnet Sundsvalls socialistiska arbetarklubb, som kom att leda arbetet för att skapa en ny organisation. Denna nya organisation bildades 1889 och kallades Medelpads arbetareförbund. Förutom när det gäller inställningen till socialismen blev det ingen större förändring. Även detta förbund kom att spela en undanskymd roll och upphörde snart att existera.

Fackföreningarna i Sundsvallsdistriktet deltog inte i bildandet av svenska sågverks- och brädgårdsarbetareförbundet i mars 1891. De var inte heller delaktiga i reorganiseringen av detta förbund år 1897, utan inträdde i det först därefter. Lokalt på en del sågverk existerade dock fackföreningar under andra hälften av 1880-talet och under 1890-talet, men förhållandena varierade starkt från sågverk till sågverk.

Under 1880-talets andra hälft sköt kampen för den allmänna rösträttsfart i Sundsvallsdistriktet. Den fördes främst till en början genom stora massmöten, där resolutioner antogs och petitionslistor upprättades. Massmöten hölls ofta ute på Skarpskyttelägre. Vid dessa möten togs även andra brännande politiska frågor upp, som t. ex. tullfrågan. Redan år 1890 hölls också för första gången en förstamajdemonstration i distriktet. Axel Danielsson talade inför uppskattningsvis 10 000 åhörare på Skarpskyttelägre. På Socialdemokratiska arbetarpartiets konstituerande kongress 1889 var Sundsvall representerat genom den danske bokbindaren Christian Marinus Nielsen.

Vid denna tidpunkt organiserades rösträttsföreningar och dessa fick lika god vind i seglen, som godtemplarorden hade haft tio år tidigare. År 1892 fanns det i Medelpad 22 verksamma lokalavdelningar.

13.7 Sammanfattning

Det var inte arbetarrörelsen, som först kom att organisera arbetarna i Sundsvallsdistriktet, utan den frikyrkliga väckelsen, först i begränsad omfattning av baptisterna, sedan i ganska stor omfattning av Svenska Missionsförbundet. Under 1870-talet organiserades också arbetarna i begränsad utsträckning av frikyrkan närstående nykterhetsorganisationer. År 1882 svepte emellertid Godtemplarorden fram som en storm genom länet.

De första kända strejkerna inom den norrländska sågverksindustrin kom under 1870-talets högkonjunktur. Strejken i Sundsvallstrakten år 1879, som var den första stora strejken i Sverige, skilde sig från dessa tidigare strejker, genom att den ägde rum i en lågkonjunktur. Den främsta orsaken till denna strejk, som blev ett nederlag, var de omfattande lönesänkningarna. Året 1879 markerar dock en viktig gränslinje i Sundsvallsområdets historia. Arbetarna fick en annan och mera erkänd plats i samhället. Deras frågor började tas upp till diskussion.

Under 1880-talets första år var antalet strejker i Sundsvallsdistriktet få, endast en är känd. Under andra hälften av detta decennium var emellertid förhållandena annorlunda. Under denna tid förekom ett flertal strejker, som i allmänhet gällde att förhindra en lönesänkning eller att åstadkomma en lönehöjning.

Från arbetare inom hantverket i Sundsvall och från socialistiska agitatorer kom de första impulserna att bilda fackföreningar i distriktet. Försöken att bilda en samorganisation för sågverksarbetarnas nybildade fackföreningar i området misslyckades gång på gång, och även de lokala fackföreningarna var få under 1880- och 1890-talen. En förändring skedde först efter det att Svenska brädgårds- och sågverksindustriarbetarförbundet hade reorganiserats år 1897. Inte bara jämfört med andra arbetargrupper, utan också jämfört med sågverksarbetare på andra håll gick organiseringen ganska långsamt i Sundsvallsdistriktet. Däremot var den politiska arbetarrörelsens framsteg i Sundsvallsdistriktet minst lika stor, som den fackliga. Rösträttsföreningarna vann snabbt många anhängare.

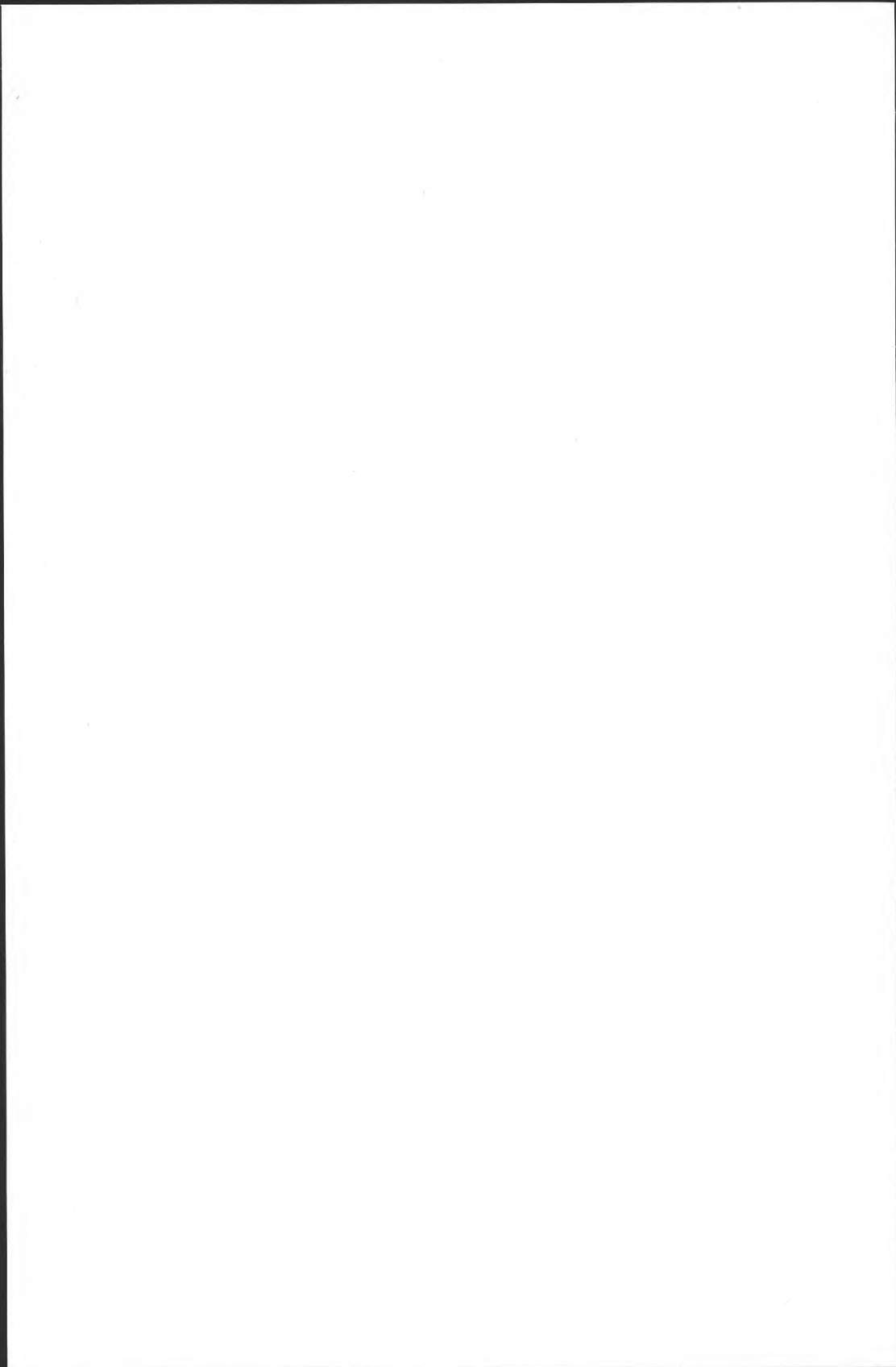
Det faktum att de första stegen mot en facklig organisering togs bland hantverkarna, och inte bland sågverksarbetarna, följer ett allmänt mönster och var inget speciellt för Sundsvallstrakten. Trots detta måste emellertid det långsamma uppbygget av fackföreningsrörelsen i distriktet under 1880- och 1890-talen understrykas. Även jämfört med andra sågverksdistrikt var framstegen här ringa under dessa decennier.

En förklaring till detta ligger i det stora motståndet mot arbetarnas organisering och repressionen från sågverksägarnas sida. I detta sammanhang spelade det stora nederlaget år 1879 en viktig roll. Vid sidan om denna förklaring kan även andra ges. Det går inte i detta sammanhang att förbigå den frikyrkliga väckelsen, och den med denna nära allierade nykterhetsrörelsen, och det stora inflytande, som dessa bägge rörelser hade. Dessa och särskilt deras ledningar, var delvis mycket fientliga mot arbetarrörelsen, och även vice versa.

En tredje förklaring ligger i sågverksarbetets natur av rörligt säsongarbete med en relativt liten fast arbetarstam. Arbetarna var uppdelade på flera socialt sett ganska olika grupper. Där fanns kärnan av fast anställda arbetare och där fanns de rotlösa kringflackande arbetargrupperna, liksom alla tänkbara mellanformer. En av dessa var arbetsvandrarerna. Många av dessa var inte rena proletärer, utan halvproletärer och småbrukare. Dessa hade ofta djupt rotade patriarkaliska föreställningar, vilket inte hindrade, att det var just dessa grupper av arbetare, som förde med sig arbetarrörelsens ideér från de expansiva industribygderna till hembygden.

Det bör emellertid framhållas att arbetarrörelsens framgångar i Sundsvallsområdet under 1880- och 1890-talet var större än vad som framgår av den direkt fackliga aktiviteten. Politiskt växte arbetarrörelsen och rösträttsföreningarna fram till en kraft att räkna med.

Sammanfattningsvis kan tre olika milstolpar i arbetarnas intressekamp och organisationsförsök noteras före 1890. Den första bestod av de allra första fåtaliga, små och spontana men ganska framgångsrika strejkerna under 1870-talets högkonjunktur. Den andra markeras av händelserna år 1879. Den tredje bestod av försöken att organisera fackföreningar och den förhöjda strejkaktiviteten i förening med politiska massmöten under 1880-talets andra hälft. Dessa sistnämnda år skilde sig markant från de tidigare åren, och förebådade något nytt, både genom att arbetarna gjorde sina första fackliga organisationsförsök och genom att de förde en mera konsekvent och medveten kamp för sina intressen.

V: Sammanfattning

Giv mig folk mot låg betalning,
som vill träla natt och dag
med bogsering och förhalning,
timmerlag på timmerlag!

Ur »Träpatronens aftonsång»

14 Sammanfattning av levnadsnivån och försök till helhetsbedömning

14.1 Sammanfattning av sågverksarbetarnas levnadsnivå

Den svenska trävaruexportens volym kan uppskattas ha fyrdubblats under en tjuogoårsperiod från omkring 1850. Av denna export svarade Sundsvallsdistriktet under 1880-talet för en femtedel. Redan under 1870-talet svarade trävarorna för över hälften av den svenska exportens värde. Trävaruexportens värde var dubbelt så stort som järnexportens. Under åren 1860-1890 tjugodubblades exporten av sågade trävaror från Sundsvallsdistriktet.

Inom trävaruhanteringens långa kedja av moment från skogen till avnämare och konsumenter koncentreras intresset i denna avhandling på förhållandena vid ångsågen och lastageplatsen.

Den tekniska utvecklingen vid ångsågarna skedde inte i en jämn takt, utan bör snarast beskrivas såsom två stora språng. Det första kom när konjunkturen vände i slutet av 1860-talet och präglade expansionen under 1870-talets storår. Det var först vid denna tid, som ångsågarna konkurrerade ut vattensågarna. Detta språng ebbade sedan ut under 1880-talet. Därefter inträdde något, som med ett fåtal undantag kan betecknas som ett tekniskt stillestånd. Nästa språng kom först efter 1910.

Genom en ingående fallstudie av Sunds ångsåg och lastageplats år 1869 har arbetsorganisation och arbetskraftens sammansättning kunnat klarläggas. Dessutom har ett flertal arbetslivskomponenter kunnat belysas.

De 510 vid Sunds ångsåg och lastageplats 1869 någon gång avlönade arbetarna kan indelas i fem olika grupper. För det första fanns det 35 fast anställda arbetare och för det andra en grupp som huvudsakligen bestod av arbetsvandrare. Dessa bägge grupper får anses ha utgjort kärnan av arbetarna vid sågverket. En tredje grupp var till största delen anhöriga till de fast anställda. En fjärde grupp bestod av de övriga tillfälligt anställda eller lösa arbetarna, utom dem som tillhörde den femte gruppen, de extremt korttidsanställda. De tre sistnämnda gruppernas arbetsvolym var liten, men de omfattade tillsammans 447 personer. Ett fyrtiotal av dessa arbetade dock endast med ombyggnaden av ångsågen. Medan omkring hälften av alla dem, som i genomsnitt per avlöningstillfälle var anställda,

sysselsattes på såglistan, utfördes där endast en tredjedel av alla arbetstimmar. Orsaken till denna skillnad var att sågen inte var i drift hela året. I genomsnitt per avlöningstillfälle var det 105 personer, som sysselsattes vid sågverket.

Tillverkningen av plank kan med fördel beskrivas med hjälp av ett flödesschema. Genom att följa en timmerstocks väg genom sågverket har i fyra avsnitt redogjorts för de olika arbetsuppgifterna, som förekom vid Sunds ångsåg och lastageplats 1869: timmerbommens och bjälkgropens arbeten, sågens arbeten, brädgårdens arbeten och slutligen alla övriga arbeten. Det är slående hur liten del av arbetet, som utgjordes av sågnings- och kantningsarbete, eller överhuvudtaget sådant arbete, som förändrade produkternas materiella bruksvärde. Omvänt lades mycket arbete ned på hantering av råvaran - timret - och de färdiga produkterna, t. ex. plank och bräder.

Sågverksindustrin var en mansdominerad bransch. I en mycket begränsad utsträckning sysselsattes dock även kvinnor inom denna. Tyvärr kan inte omfattningen eller utvecklingen av det viktigaste kvinnoarbetet, nämligen klenvirkesstuveriet och ballastlossningen, närmare belysas eftersom detta inte kontrakterades av sågverksbolaget utan av de olika fartygens kaptener. Även om omfattningen av det arbete, som kvinnorna utförde var mycket liten, tycks det emellertid ha ökat fram till mitten av 1880-talet. Därefter minskade det snabbt både i omfattning och betydelse. Typiska kvinnoarbeten var sågspånsdragning, städning och trädgårdsarbete. De vuxna kvinnornas viktigaste funktion i sågverkssamhällena var att vara husmor och hushållerska.

Det arbete, som de minderåriga utförde, minskade i sågverksindustrin, precis som i andra industrigrenar fram till mitten av 1880-talet. Ett minskat antal sysselsatta kvinnor tycks därefter ha följts av ett ökat antal sysselsatta pojkar. I motsats till andra branscher var de minderåriga inom sågverksindustrin inte sysselsatta i själva produktionskedjan. De utförde istället i och för sig viktiga seviceuppgifter, som t. ex. kättingsdragning, eller hjälpte till att forsla bort avfall.

De fasta arbetarna var ofta anställda mot ett skriftligt kontrakt. De lösa däremot endast med stöd av en muntlig överenskommelse.

Huvuddelen av själva sågens arbeten avlönades med hjälp av det speciella sågackordet. Vid Sunds ångsåg år 1869 avlönades nära 90 procent av arbetstimmarerna på såglistan med detta ackord och återstoden med timlön. På daglistan utfördes omkring 30 procent av arbetstimmarerna mot ett konventionellt rakt ackord. Resten utfördes mot någon form av tidlön, antingen timlön eller dagslön. Dessutom avlönades ett fåtal arbetare med speciella yrken mot årslön.

De viktigaste förmånerna utöver lönen för de fast anställda arbetarna var fri bostad och fri ved. Här och var fanns även potatisland, även om detta inte var lika vanligt i Sundsvallstraken, som på andra håll längs Norrlandskusten. De löst anställda arbetarna hade inte dessa förmåner.

Löneskillnaderna inom sågverksindustrin bestämdes främst av följande faktorer: huruvida arbetet var tungt, om det utfördes av män eller kvinnor, vuxna eller minderåriga, samt om det krävdes en omfattande yrkesvana. Det sistnämnda får dock inte tolkas i termer av kompetensgrupper. En konventionell sådan indelning var inte tillämplig inom sågverksindustrin. Försågare och plankstaplare hörde bägge till de högst avlönade arbetargrupperna. Yrkesvanan fick en ökande betydelse då klyftan mellan försågarnas och hjälpsågarnas löner hade en tendens att vidgas. Löneskillnaderna mellan vuxna manliga arbetare var dock små.

När det gäller trender kan försågarnas och plankstaplarnas löner användas som typfall. Det material, som finns för 1860- och 1870-talen antyder en mycket kraftig stegring av dagsförtjänsterna under 1870-talets högkonjunktur. Krisen under slutet av detta decennium ledde till ett markant fall, dock ej ned till 1860-talets nivå. Fluktuationerna årsvis och skillnaderna mellan olika sågverk var mycket stora. Under 1880-talet, för vilket källmaterialet är bättre, stabiliserade sig dagsförtjänsterna. Lönerna steg, men endast långsamt. Försågarnas och plankstaplarnas dagsförtjänster, liksom även de flesta övriga yrkesgruppers, varierade mycket kraftigt under ett och samma år. Under 1880-talet tycks dock även dessa variationer ha blivit mindre.

Sågverksarbetarnas årsinkomster är mycket dåligt belagda före omkring år 1880. De få uppgifter, som finns för 1870-talet, tyder på att de, utom vid krisen i slutet av årtiondet, precis som under 1880-talet utvecklades analogt med dagsförtjänsterna. Skillnaden i nivå var emellertid mycket stor mellan olika sågverk i Sundsvallsdistriktet före 1880-talet.

Prisutvecklingen i Västernorrlands län är mycket ofullständigt känd. Priserna låg emellertid på en högre nivå i detta län, och varierade mera, än riksgenomsnittet. En deflatering av årsinkomstuppgifterna med det myrdalska prisindexet för riket, ger för handen att reallönerna steg under 1870-talets högkonjunktur. Under krisen i slutet av detta decennium sjönk de kraftigt. Utvecklingen under 1880-talet blev gynnsammare än vad nominallönerna visar. De starkt varierande priserna i länet innebar dock att lönernas reala köpkraft varierade mycket under hela perioden 1860-1890, d. v. s. även under 1880-talet.

1800-talets sågverksindustri var en säsongindustri. Under de första åren av genombrottsiden skedde den mesta sågningen under sommarens och höstens skeppningssäsong. Ofta arbetades det då i två vakter, en dagvakt och en nattvakt, och sågen gick därmed dygnet runt under de mest hektiska veckorna. Senare ökade vintersågningen allt mer och nat-tarbetet blev allt mera sällsynt, men även då var sysselsättningsvolymen avsevärt större sommartid än vintertid.

Arbetstidens längd per dag sommartid var nominellt netto elva till tolv timmar i allmänhet. Vintertid var den avsevärt kortare, men den kom successivt att förlängas. Den genomsnittliga arbetstiden under året för de

fast anställda kom därför att förlängas något fram till 1890-talets början. De löst anställdas arbetstid var däremot i stort oförändrad. Denna ökning av arbetstidens längd för de fast anställda innebar dock en minskad undersysselsättning och ökade förtjänstmöjligheter. Någon trendmässig stegring av årsinkomsten utöver dagsförtjänsternas till följd av denna kan inte konstateras. Undersökningen av Sunds ångsåg år 1869 visar emellertid att den reala arbetstiden inte var så lång per vecka, som den nominella dagsarbetstiden indicerar. För de fast anställda var vid detta sågverk detta år arbetstiden i genomsnitt per vecka endast 55 timmar och för samtliga arbetare 52 timmar. Denna skillnad mellan nominell och reell arbetstid fanns även under sommaren mest hektiska sågningsbrådska. En trolig tolkning av detta är att arbetarna inte förmådde arbeta så mycket som hela den nominella veckoarbetstiden, d. v. s. under sommaren 72 timmar per vecka.

De tre decennier, som denna undersökning omfattar, 1860-, 1870-, och 1880-talen, var tider, som för Sundsvallsdistriktets del kännetecknades av en mycket stark folkökning. Medan Sveriges befolkning ökade med mer än en fjärdedel och Västernorrlands med tre fjärdedelar, ökade den expansiva trävarusocknen Skön sin befolkning fem och en halv gång. En jordbruksbygd, som hade varit viktig ur norrländsk synpunkt, men som trots detta varit glest befolkad, förvandlades snabbt till en tätbefolkad industribygd.

Det var inte dödstalens och födelsetalens utveckling, som kom att bli avgörande för befolkningsutvecklingen i Sköns församling under de här studerade decennierna utan snarare den stora inflyttningen och omsättningen i befolkningen. Strömmen av inflyttare var väl korrelerad med trävarukonjunkturs utveckling. Det var den stora efterfrågan på arbetskraft, som skapade ett stort utbud av arbetskraft.

Den svenska befolkningsstatistiken, som bygger på kyrkoskrivningshandlingarna, avser den *de jure* registrerade befolkningen och beskriver denna men inte den *de facto* existerande. Detta innebär att den inte förmår fånga upp arbetsvandrare och andra grupper av löst anställda arbetare. Dessa var ju i allmänhet inte kyrkoskrivna där de arbetade. Eftersom en stor del av befolkningen sommartid bestod av lösa arbetare bland vilka många, men inte alla, var arbetsvandrare, ger denna källa ingen uppfattning om sommarbefolkningens storlek och sammansättning. Där emot finns det fog för att anta att vinterbefolkningen för det första var i stort sett lika stor som den kyrkoskrivna och för det andra i stort sett identisk med denna.

Frågan om hur många sågverksarbetarna egentligen var är svår att besvara. Enligt industristatistiken fanns det år 1896 något över 10 000 i Västernorrlands län och mer än tre gånger så många i hela riket. En ytterst grov uppskattning antyder att antalet i genomsnitt anställda vid sågverken i länet hade femdubblats sedan år 1860. Vid Sund 1869 var dock de någon gång avlönade fem gånger fler än de i genomsnitt anställda

per avlöningstillfälle, och endast en tredjedel av de i genomsnitt anställda var fast anställda.

En principiell svårighet, när det gäller att fastställa sågverksarbetarnas antal, är att gränsen var flytande mellan vad som var binäring till jordbruket och vad som var industriarbete, samt mellan vad som var säsongarbete och vad som var helårsarbete, inom sågverksindustrin.

Främst därför att sågverksindustrin var en säsongindustri kom de fast anställda arbetarna att utgöra en minoritet. I Sundsvallsdistriktet var omkring 1880 fortfarande 60 procent av de i genomsnitt anställda arbetarna lösa. Dessa lösa arbetare kan grovt indelas i tre olika grupper. För det första en som består av de personer, som var bosatta i sågverkets närhet, men som allt eftersom tillfälle gavs arbetade på olika sågar. För det andra de egentliga arbetsvandrarna och slutligen, för det tredje, de rotlösa arbetarna, som flackade från plats till plats på jakt efter arbete. Uppkomsten av en större grupp rotlösa arbetare var kännetecknande för Sveriges industrialisering och främjades särskilt av det rörliga arbetsliv, som skapades av säsongarbetet i Norrlands skogar och längs dess älvar, liksom vid sågverken. Dessa rotlösa arbetare måste noggrant skiljas från arbetsvandrarna. De egentliga vandringsarbetarna utgjorde ett mycket säreget fenomen. De påminde till sin sociala stuktur och sin inställning mera om de fasta arbetarna än om de rotlösa. Dessutom var en stor del av arbetsvandrarna halvproletärer och inte rena proletärer. Samtidigt som de arbetade i olika industriella näringar var de djupt rotade i sitt agrara ursprung.

I denna avhandling har olika mått på dödligheten använts för att söka mäta ohälsan. Det allmänna dödlighetstalet låg under den studerade perioden på en hög nivå i Sköns församling och en sänkning kan inte konstateras förrän möjligen fram mot mitten av 1880-talet. De årsvisa variationerna minskade kraftigt. Den genomgripande förändringen i befolkningens sammansättning, som skedde i församlingen, medför att detta grova mått är svårtolkat.

Ett bättre mått är spädbarnsdödligheten. Denna låg på en hög nivå i Sköns församling. Detta var emellertid inget nytt. Det hade varit karaktäristiskt också för det agrara Skön. Under industrialismens första år spåras en tendens till stigande tal även om variationerna från år till år var stora. Redan från mitten av 1870-talet vänder dock utvecklingen och spädbarnsdödligheten börjar sjunka. Dessutom börjar vid denna tidpunkt de stora årliga variationerna att jämnas ut. Det bör framhållas att spädbarnsdödligheten inte bara kan ses som en indikator på levnadsnivå. Dess utveckling bestämdes också av andra faktorer.

Materialet om dödsorsakerna är mycket magert, särskilt före 1880-talet. I kontrast till den sjunkande spädbarnsdödligheten kan det emellertid konstateras en ökande dödlighet i Sköns församling i vissa sjukdomar, främst lungdot, under 1880-talet.

Livsmedelskonsumtionen var låg och näringsförhållandena dåliga och ensidiga för sågverksarbetarnas del och låg under hela den studerade perioden sämre till än riksgenomsnittet.

Sågverksarbetarnas bostadsförhållanden var usla och någon märkbar förbättring kan först noteras under 1890-talet och senare. Normalbostadens storlek för de fast anställda arbetarnas familjer var ett spisrum. Dessutom fanns där ofta inneboende sommartid. Säsongarbetarna och andra grupper av lösa arbetare hade en ännu besvärligare bostadssituation. Bostäderna var inte bara extremt trångbodda. Även hygien, liksom bostädernas kvalité var undermålig. Kasernerna var ofta byggda med plankväggar och enbart fyllning med sågspån som isolering.

Det var inte arbetarrörelsen, som först kom att organisera arbetarna i Sundsvallstrakten, utan den frikyrkliga väckelsen. Därefter och i dess spår följde nykterhetsrörelsen.

De första kända strejkerna inom den norrländska sågverksindustrin kom under 1870-talets högkonjunktur. Den stora strejken i området kring Sundsvall år 1879, som främst orsakades av omfattande lönesänkningar och som blev ett nederlag för arbetarna, ägde dock rum i en lågkonjunktur. Det dröjde sedan till andra hälften av 1880-talet innan det åter uppsköt något större antal strejker i distriktet.

Från arbetare inom hantverket och från socialistiska agitatorer kom de första impulserna att bilda fackföreningar i trakten av Sundsvall. De lokala fackföreningarna var emellertid få och ofta ganska kortlivade eller instabila både under 1880- och 1890-talet. Försöken att bilda en samorganisation misslyckades gång på gång. En förändring inträffade först år 1897. Däremot var den politiska arbetarrörelsens framgångar i detta distrikt minst lika stor som den fackliga. Rösträttsföreningarna vann snabbt många anhängare.

Den andra hälften av 1880-talet skiljde sig markant från åren dessförinnan. Denna tid förbådade något nytt både genom att arbetarna gjorde sina första fackliga organisationsförsök och genom att de förde en mera konsekvent och medveten kamp för sina intressen.

14.2 Försök till en helhetsbedömning

Huvudproblemet med att göra en helhetsbedömning av hur sågverksarbetarnas levnadsnivå förändrades under industrialismens genombrott gäller svårigheten att väga samman olika komponenter i en levnadsnivåutveckling när själva livsformen förändras, för en klass i tillblivelse. Problemet kan jämföras med ett indexproblem: hur mäta volymutvecklingen av en

sammansatt företeelse vars struktur förändras? Trots alla svårigheter skall här göras ett försök till en helhetsbeömning av hur sågverksarbetarnas levnadsnivå utvecklades i Sundsvallsdistriktet under åren 1860-1890. Fick dessa arbetare det bättre eller sämre?

Vid bedömningen av sågverksarbetarnas levnadsnivå måste hänsyn tas till att en så stor grupp bestod av arbetsvandrare och andra lösa arbetare. Deras förhållanden var i vissa avseenden sämre än de fast anställdas, t. ex. när det gäller bostäder och näringsförhållanden. Övergången från löst till fast arbete innebar säkerligen i många avseenden en materiell förbättring genom en jämnare och säkrare sysselsättning, men den var även en del av proletariseringprocessen, särskilt för arbetsvandrarna. Dessutom innebar övergången från jordbruksarbete till industriarbete även en omvälvande omställning, som inte bara var på gott. Förutom de nya krav industriarbetet i sig ställde bör framhållas den fortgående monetarisering denna omställning förde med sig. Vid bedömningen av sågverksarbetarnas löneläge bör hänsyn tas till att de var tvungna att köpa större delen av sina konsumtionsvaror på en marknad. Omöjligheten att p. g. a. det rörliga arbetslivet dels avgränsa sågverksarbetarna från andra arbetande, dels fånga upp de lösa arbetarna i de demografiska källorna, tvingar fram en begränsning. Bedömningen av sågverksarbetarnas levnadsnivå får begränsas till att i huvudsak omfatta de fastboende och deras familjer, med en särskild inriktning på de fast anställda med anhöriga.

När det gäller en bedömning av sågverksarbetarnas levnadsnivå kan det vara lämpligt att indela undersökningsperioden i fyra avsnitt: 1860-talet, 1870-talets högkonjunktur, 1870-talets lågkonjunktur samt 1880-talet. För den första av dessa avsnitt, 1860-talet, är materialet visserligen ganska magert, men å andra sidan pekar komponenterna ganska enstämt på en oförändrad eller försämrade levnadsnivå.

1870-talets brytningstid med dess våldsamma konjunktursvängningar är svårbedömt. Bilden av 1870-talets högkonjunktur är splittrad. Otivelaktigt förbättrades många komponenter i sågverksarbetarnas levnadsnivå kraftigt. Andra försämrades dock samtidigt. Det är slående att kontrastera de stigade dagsförtjänsterna med den förhöjda spädbarnsdödligheten. När det sedan gäller lågkonjunkturen i slutet av 1870-talet är läget den rakt motsatta. Sågverksarbetarnas löner sänktes såpass mycket att deras familjers existensvillkor kom i gungning under krisen. Som helhet sett präglades 1870-talet av instabila förhållanden. Viktigt är också att framhålla att förhållandena under 1870-talet, precis som under 1860-talet varierade starkt från sågverk till sågverk.

Bilden av 1880-talet är annorlunda. Många komponenter i sågverksarbetarnas levnadsnivå förbättrades. Förhållandena blev vid denna tid mera stabila och kurvorna jämnades ut. Detta gäller särskilt för andra hälften av årtiondet. Skillnaderna mellan olika sågverk blev också mindre än de hade varit tidigare. Alla förhållanden utvecklades dock inte till det

bättre. Förbättringarna bör inte överdrivas. Det fanns ännu ett flertal faktorer som förmörkade bilden, men i de flesta fall vände trenden uppåt. De stora förbättringarna kom dock under 1890-talet eller ännu senare.

När det gäller frågan huruvida sågverksarbetarna uppnådde vad som kan betecknas som ett historiskt bestämt existensminimum är detta ytterst tveksamt. Visserligen låg deras löner på en avsevärt högre nivå än andra samtida arbetares, men de stora konjunktursvängningarna gjorde deras existensgrundlag osäkert. Bostadsförhållandena och näringsförhållandena var klart sämre än vad som ur en samtida synvinkel kunde anses som acceptabelt. Någon frihetsnivå med valmöjligheter utöver det som behövdes för livets nödortf fanns knappast.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Brandförsäkringsverket, Stockholm

Brandförsäkringshandlingar

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Carl Johans församling
Husförhörslängd
Uppgifter till husförhörslängd

Landsarkivet i Härnösand (HLA)

Affärsarkiv funna i Konsum Sundsvall
Bodkladdar

Häradsskrivaren i Östra Medelpads fögderi
Mantalslängd 1869

Sköns församling
Dödbok 1840-1859
Födelsebok 1840-1859
Husförhörslängd 1863-1883
Prosteritabeller 1840-1859

Nordiska Muséet, Stockholm

Etnologiska Undersökningen (EU)
Sågverksarbetarminnen

Riksarkivet (RA), Stockholm

1884 års arbetarförsäkringskommitté
Primäruppgifter

1875 års barnarbetskommitté

Primäruppgifter

1876 års tullkommitté

Vol. 14 och 15

1891 års barnarbetskommitté

Primäruppgifter

Kommerskollegium

Primäruppgifter, industristatistiken 1896

Medicinalstyrelsen

Rapporter från provinsialläkare m. fl.

Wages in Sweden

Primäruppgifter

Skandia, Norrköping

Brandförsäkringshandlingar

Statistiska centralbyrån (SCB), Stockholm

Befolkningsstatistiken

Nominella dödboksutdrag 1860-1890

Summariska folkmängdstabeller 1860-1890

Svenska cellulosa aktiebolaget SCA, Merlo

J A Enhörnings trävaruaktiebolag

Lönelistor 1880-1882

Johannesviks bolag

Avskrifter av anställningskontrakt

Kubikenborgs proviantförening

Varukladd 1881-1883

Matfors bruk

Avräkningsböcker

Skönviks bolag

Avskrifter av anställningskontrakt

Utredningar och andra handlingar som tillhört förvaltare H Reg-
nander

Sunds bolag

Avskrifter av anställningskontrakt
Avräkningsböcker
Bokföringshandlingar rörande Nyviks ångsåg och hyvleri
Huvudböcker
Journal 1869
Lönelistor 1869-1872, 1884-1885 och 1890

Svartviks bolag

Journal med anteckningar om arbetsförtjänster per dag år
1883-1892 m. m. m. m.

Umeå universitetsbibliotek (UmUB)

Major J F Cornells arkiv

Tryckta källor

Bidrag till Sveriges officiella statistik (Bi SOS)

Befolkningsstatistik (litt A) 1860-1910

Fabriker och handverk (litt D) 1896

Kungl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser (litt H) 1856-1890

Sveriges officiella statistik (SOS)

Folkräkningen 1910, III

Historisk statistik för Sverige, I

Levnadsförhållanden, Årsbok 1975

Levnadskostnaderna i Sverige 1913-1914, III

Skogsarbetarnas levnads- och arbetsförhållanden i Värmland, Dalarna och Norrland (1916)

Svensk Författningssamling (SFS)

Kongl. Maj:ts nådiga Kungörelse, angående ändring i föreskrifterna rörande wilkoren för mjöl- och sågqwarnars anläggande m. m. (1863:76)

Lag angående lösdrifvares behandling (1885:27)

Litteratur

(Sidhänvisning inom parentes avser första gången arbetet anförs i varje kapitel.)

Abramson, E: Kost, individ, samhälle, Stockholm 1946. (Sid 281).

Ahnlund, M: Norrbyskär, Om tillkomsten av ett norrländskt sågverkssamhälle på 1890-talet, Umeå 1978. (Sid 289).

Althin, T: Wifsta varf 1798-1948, Stockholm 1948. (Sid 289, 312, 319).

Anderson, M: Family Structure in Nineteenth Century Lancashire, Cambridge 1971. (Sid 225).

Andersson, L-G, Eriksson, R, Wärneryd, B: »Att beskriva den sociala strukturen, Utvärdering av 1974 års förslag till socio-ekonomisk indelning», Statistisk tidskrift, 1981, 2, s. 113-136. (Sid 171).

Andersson, T: »Ett bidrag till kännedomen om den inre omflyttningen i Sverige», Ekonomisk tidskrift, 1899, s. 155-168. (Sid 229).

Andersson, T: Den inre omflyttningen, I, Norrland, Malmö 1897. (Sid 229).

Arbetareförsäkringskommitténs betänkande, Stockholm 1888. (Sid 119, 182, 232).

Arbetsmiljön i sågverk, Undersökningsrapport AM 101/75, AMS, Stockholm 1975. (Sid 56, 195).

Attman, A: »Göteborg 1863-1913», Göteborgs stadsfullmäktige, I:1, Göteborg 1963. (Sid 45).

Bagge, G, Lundberg, E, Svennilson, I: Wages in Sweden 1860-1930, Stockholm 1933. (Sid 11, 85, 136, 185, 320).

Baily, S L: »Marriage Patterns and Immigrant Assimilation in Buenos Aires, 1882-1923», *Hispanic American Review*, 1980, s. 32-48. (Sid 299).

Beckman, E: »Arbetarelifvet vid de norrländska sågverken», *Stockholms dagblad*, 1879. (Sid 84, 226, 317).

Benjamin, B: Social and Economic Factors Affecting Mortality, The Hague 1965. (Sid 243).

Berg, F T: »Om dödligheten i det första lefnadsåret», *Statistisk tidskrift*, 1869, s. 435-492. (Sid 258).

Berg, G: »Kosthåll», i: *Arbetaren i helg och söcken, I*, Stockholm 1943, s. 268-285. (Sid 284).

Berg, G: »Landsbygden», i: *Arbetaren i helg och söcken, II*, Stockholm 1944, s. 9-28. (Sid 300).

Berglund, B: »Husförhörlängdernas befolkningsstatistiska källvärde, En undersökning baserad på externt material rörande Jönköpings tändsticksfabrik 1875 och 1890», *Historisk tidskrift*, 1978, s. 52-82. (Sid 234).

Betänkande afgifvet den 11 mars 1892 af komitén för revision af förordningen den 18 november 1881 angående minderårigas användande vid arbete vid fabrik, hantverk eller annan hantering m. m., Stockholm 1892. (Sid 122, 183, 232).

Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anstälde arbetarnes ställning, Sundsvall 1880. (Sid 72, 116, 136, 195, 211, 281, 290, 295, 321).

Betänkande angående minderårigas antagande och användning i fabrik, hantverk eller annan hantering, Stockholm 1877. (Sid 122, 182).

Betänkande angående samhället och barnfamiljerna, SOU 1955:29, Stockholm 1955. (Sid 283).

Björklund, A: Lundebusar och bondesjäare, Ur sjöfartens och stuveriets historia i Ådalen, Stockholm 1978. (Sid 110).

Björklund, A: Splitvedsjäntor och andra arbeterskor vid de norrländska lastageplatserna, Stockholm 1977. (Sid 115).

Björklund, J: Strejk - Förhandling - Avtal, Facklig aktivitet, arbets- och levnadsvillkor bland sågverksarbetare i Västernorrland 1875-1914, Umeå 1976 (Sid 136, 318).

Björkman, P: Beskrifning öfver Wermland, Karlstad 1842. (Sid 305).

Bodell, K: Stad, bondebygd och bergslag vid mitten av 1600-talet, Varu-utbytet i Örebro och dess omland enligt tullängdernas vittnesbörd, Stockholm 197 (Sid 277).

Boéthius, B: »Dalfolkets herrarbete», Rig, 1933, s. 1-28. (Sid 300).

Borgström, L: En resa genom Värmland 1845, Karlstad 1915. (Sid 305).

Bostad och hemindredning, i: Arbetaren i helg och söcken, I, Stockholm 1943, s. 117-242. (Sid 289).

Braveman, H: Labour and Monopoly Capital, The Degradation of Work in the Twentieth Century, New York 1974. (Sid 169).

Broberg, R: »Närings- och arbetsliv i Östmark under förra århundradet», Kulturhistoriska anteckningar från Östmark, 1 (1943), s. 25-39. (Sid 305).

Bucht, C: Norrländskt skogsliv, Stockholm 1913. (Sid 309).

Bull, E: »Barnearbeid i norsk industri», Nordisk Tidskrift 1953, s. 97-111. (Sid 124).

Bull, E: Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd, Tre norske industristrøk, Oslo 1958. (Sid 278, 315).

Bylund, T: »Matfors Bruk 1793-1850», i: SCA 50 år, Sundsvall 1979, s. 332-361. (Sid 39, 299).

Bäckström, K: Arbetarrörelsen i Sverige, I, Stockholm 1958. (Sid 319).

Carlgren, W: De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt, Uppsala 1926. (Sid 39).

- Carlsson, G:* »The Decline of Fertility», *Population Studies*, 1966, s. 149-174. (Sid 219).
- Carr, E H:* *What is history?* London 1964. (Sid 22).
- Cederqvist, J:* *Arbetare i strejk, Studier rörande arbetarnas politiska mobilisering under industrialismens genombrott*, Stockholm 1850-1909, Stockholm 1980. (Sid 225, 315).
- Cornell, E:* »Bostad i uppbyggens tid», *Att bo*, 1, 1976, s. 5. (Sid 286).
- Cornell, H:* *År och människor*, Ystad 1971. (Sid 36, 293).
- Curman, J:* *Industriens arbetarebostäder*, Stockholm 1944. (Sid 289).
- Duhne, C:* *Svensk kyrka och socialdemokrati*, Stockholm 1969. (Sid 315).
- Då det begav sig...*, *Sundsvalls stad och industridistrikt 1850-1940*, Sundsvall 1977. (Sid 293).
- Ekman, P J:* *Förslag till arbetare-bostäder för Stockholms stad*, *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörvetenskap*, 1861, s. 131-135. (Sid 290).
- Emigrationsutredningen*, bilaga VIII, *Bygdeundersökningar*, Stockholm 1910. (Sid 302).
- Engels, F:* *Die Lage der Arbeitenden Klasse in England 1844*, 2 uppl., Stuttgart 1892. (Sid 13).
- Eriksson, I, Rogers, J:* *Rural labour and population change, Social and Demographic Developments in East-central Sweden during the Nineteenth Century*, Uppsala 1978. (Sid 303).
- Ernvik, A:* *Glasskogen, Bygd, arbetsliv och folkkultur i Jösse, Nordmarks och Gillbergs härad under 1800-talet*, Lund 1951. (Sid 305).
- Fahlbeck, P E:* *Det svenska jordbrukets afkastning*, Lund 1893. (Sid 276).
- Feilitzen, von, U:* *Tjenare, statare och torpare, En del statistiskt material till jordarbetarfrågans lösning*, Stockholm 1890-1896. (Sid 276).
- Flinn, M W:* *The European Demographic System 1500-1820*, Suffolk 1981. (Sid 225).

Flodén, N A: Sågverkspatronerna, I, De tio stora, Sundsvall 1949, nytryck: Sundsvall 1978. (Sid 38, 319).

Flodén, N A: Sågverkspatronerna, II, Guld och gröna skogar, Sundsvall 1959. (Sid 39).

Flottning och flottare i Indalsälven och Ljungan under 1900-talet, Duplic., Östersund 1970. (Sid 311).

Foster, J: »Nineteenth Century Towns: A Class Dimension», i: *Essays in Social History*, Oxford 1974, s. 178-196. (Sid 314).

Foster, J: *Class Struggle and the Industrial Revolution, Early industrial capitalism in three English towns*, London 1974. (Sid 314).

Fritz, M: »Arbetskraften vid Domnarvets Jernverk 1873-1878, Rekrytering och rörlighet», i: *Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman*, Göteborg 1977, s. 15-32. (Sid 210, 311).

Fritz, M: *Kirunagruvornas arbetskraft 1899-1905, Rekrytering och rörlighet*, Göteborg 1969. (Sid 300).

Frykholm, A: »Drag ur fryksdalingarnas näringsliv», *Fryksände förr och nu*, 4 (1937), s. 3-40. (Sid 300).

Förliknings- och skiljenämndskomiténs betänkande, Betänkande och förslag afgifna af den för behandling af frågan om inrättande af förliknings- och skiljenämnder i tvister mellan arbetsgifvare och arbetare i nåder tillsatta komité, Stockholm 1901. (Sid 322).

Gaunitz, S: »Baggböleriet - om konsten att avverka norrlandsskogarna utan att bryta för mycket mot lagen», *Västerbotten*, 1980, s. 2-14. (Sid 38).

Geijerstam, af, G: *Anteckningar om arbetarförhållanden i Stockholm*, Stockholm 1894. (Sid 16).

Geijerstam, af, G: *Anteckningar rörande arbetarnes ställning vid fyra svenska grufvor*, Stockholm 1897. (Sid 16).

Geijerstam, af, G: *Anteckningar rörande fabriksarbetarnes ställning i Marks härad*, Stockholm 1895. (Sid 16).

- Gustafsson, B:* »Sågverksindustriens arbetare 1890-1945», i: Sågverksförbundet 1907-1957, Stockholm 1962. (Sid 84).
- Gustafsson, B:* Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913, Arbets- och levnadsförhållanden, Uppsala 1965. (Sid 12, 136, 183, 232, 278).
- Gårdlund, T:* Industrialismens samhälle, Stockholm 1942. (Sid 39, 57, 120, 130, 177, 218, 300).
- Hagen, van der, A L, Cederschiöld, S:* Svenska aktiebolag med begränsad ansvarighet, (1848-1874), Stockholm 1875. (Sid 35).
- Hallinder, A, Eriksson, K, m. fl.:* »Arbetarbostäder i Västerbotten», Västerbotten, 4, 1980, s. 214-273. (Sid 289).
- Hansen, B:* »Hushållsarbetet hos sågverksarbetarna vid slutet av 1800-talet», Från stad och bygd i Medelpad, 1953, s. 54-59. (Sid 226, 284).
- Harrison, J F C:* Early Victorian Britain 1832-51, London 1971. (Sid 14).
- Hartman, M:* »Census Experiences in the Pacific 1976-1979», Statistisk tidskrift, 1980, 4, s. 307-316. (Sid 210).
- Hartwell, R M:* »The Rising Standard of Living in England 1800-1850», Economic History Review, XIII, 1961, s. 397-416. (Sid 14).
- Heckscher, E F:* Svenskt arbete och liv, Från medeltiden till nutiden, Stockholm 1941. (Sid 275).
- Hedvall, B:* »Debatten om barnarbete i industri och hantverk 1850-1883», i: Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige, Uppsala 1978, s. 129-219. (Sid 122).
- Hellstenius, J:* »Barnadödligheten i Vesternorrlands och Jämtlands län», Statistisk tidskrift, 1884, s. 153-168. (Sid 259).
- Hellstenius, J:* Barnadödligheten i Vesternorrlands och Jämtlands län, Ett föredrag hållet till förmån för Eugeniahemmet, Stockholm 1884. (Sid 259).
- Hellström, O:* Den norrländska sågverksindustrin, Uppsala 1924. (Sid 39, 57).

- Hildeman, N G:* »Var Sundsvallsstrejken förberedd?» Historisk tidskrift, 1, 1962, s. 1-24. (Sid 319).
- Hjulström, F, Arpi, G, Lövgren, E:* Sundsvallsdistriktet 1850-1950, Uppsala 1955. (Sid 38, 221, 303).
- Hobsbawm, E J, Hartwell, R M:* »The Standard of Living During the Industrial Revolution: A Discussion», Economic History Review, XVI, 1963, s. 119-146. (Sid 14).
- Hobsbawm, E J:* »The British Standard of Living 1790-1850», Economic History Review, X, 1957, s. 46-68. (Sid 14).
- Hobsbawm, E J:* Labouring Men, Studies in the History of Labour, London 1964. (Sid 14, 249, 277).
- Hofsten, E, Lundström, H:* Swedish Population History, Main trends from 1750 to 1970, Stockholm 1976. (Sid 219, 247).
- Hofsten, E:* Demografins grunder, Vad samhällsvetare och medicinare bör veta om befolkningsproblemen, Lund 1975. (Sid 218, 249).
- Hultgren, O J:* Herr landshövdingen Curry Treffenbergs officiella berättelse angående arbetarestrejken vid sågverken i trakten af Sundsvall granskad, Stockholm 1880. (Sid 320).
- Hultgren, O, Landgren, E:* Untersuchung über die Ernährung schwedischer Arbeiter bei frei gewählter Kost, Stockholm 1891. (Sid 276).
- Hyrenius, H:* Demometri, Den formella befolkningslärans grunder, Göteborg 1966. (Sid 219).
- Häger, O, Torell, C, Villius, H:* Ett satans år, Norrland 1867, Kristianstad 1978. (Sid 216).
- Härnösands distrikts trävaruexportförening 1898-1923,* Stockholm 1924. (Sid 42).
- Hörnell, R:* Katalog öfver Sveriges sågverk, Stockholm 1886. (Sid 45).
- Industriminnen i Västernorrland, I,* Sundsvall 1979. (Sid 291).
- Industritidningen Norden,* 1889. (Sid 58, 196).

- Johansson, A:* Den effektiva arbetstiden, Verkstäderna och arbetsintensitetens problem 1900-1920, Uppsala 1977. (Sid 191).
- Johansson, S:* Om levnadsnivåundersökningen, Stockholm 1970. (Sid 10, 23, 243).
- Jungen, R:* Vävarstad i uppror, Arbetarrörelsen i Borås 1880-1920, Borås 1978. (Sid 314).
- Jureén, L:* Sveriges produktion och försörjning med livsmedel, opublicerat manuskript, Statens jordbruksnämnd. (Sid 276).
- Jörberg, L:* »Företagare och arbetare under industrialismens genombrottsskede», i: Från Fugger till Krüger, Studier tillägnade Oscar Bjurling, Lund 1957, s. 110-123. (Sid 130).
- Jörberg, L:* A History of Prices in Sweden 1732-1914, Lund 1972. (Sid 108, 164).
- Key-Åberg, K:* Inom textilindustrin i Norrköping sysselsatta arbetarnas lönevillkor och bostadsförhållanden, Stockholm 1896. (Sid 16).
- Kjellberg, I:* En blick på Curry Treffenbergs bok, Linköping 1880. (Sid 320).
- Kjellberg, I:* Sågverksarbetare i Norrland, Linköping 1879, nytryck: Sundsvall 1974. (Sid 287, 319).
- Kollontay, A:* Kvinnans ställning i den ekonomiska samhällsutvecklingen, Uppsala 1971. (Sid 116).
- Kuczynski, J:* Arbetarklassens uppkomst, Verona 1967. (Sid 314).
- Kuczynski, J:* Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, band 36, Die Theorie der Lage der Arbeiter, Berlin 1968. (Sid 16).
- Kumm, E:* På vandringsväg och arbetsfält, Stockholm 1944. (Sid 177, 294).
- Kämpe, A:* Den stora strejken, Ett femtioårsminne, Gävle 1929, nytryck: Surte 1979. (Sid 130, 317).
- Larsson, T:* Mortality in Sweden, Stockholm 1965. (Sid 247).

- Larsson, T:* Väckelsen och Sundsvallsstrejken 1879, Motala 1972. (Sid 316).
- Leffler, J:* Zur Kenntniss von den Lebens- und Lohnverhältnissen industrieller Arbeiterinnen in Stockholm, Stockholm 1897. (Sid 118).
- Levine, D:* Family Formation in an Age of Nascent Capitalism, New York 1977. (Sid 225, 242).
- Liedgren, R:* Så bodde vi, Arbetarostaden som typ- och tidsföreteelse, Stockholm 1961. (Sid 289).
- Lindblom, T:* Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst och tidigare historia 1872-1900, Stockholm 1938. (Sid 324).
- Lindman, C:* Dödligheten i första lefnadsåret i Sveriges tjugo större städer, Helsingborg 1898. (Sid 258).
- Lindman, C:* Dödsorsakerna och dödligheten i Helsingborg 1876-1890, Helsingborg 1894. (Sid 261).
- Lindman, C:* Sundhets och befolkningsförhållanden i Sveriges städer 1851-1909, Helsingborg 1911. (Sid 261, 285).
- Lindman, C:* Sundhets och befolkningsförhållandena i Sveriges städer 1910, Helsingborg 1912. (Sid 259).
- Lis, C, Soly, H:* »Food Consumption in Antwerp between 1807 and 1859: A Contribution to the Standard of Living Debate», Economic History Review, XXX, 1977, s. 460-486. (Sid 14, 277).
- Lis, C, Soly, H:* Poverty and Capitalism in Pre-industrial Europe, Bristol 1979. (Sid 14, 277, 304).
- Lithell, U B:* »Infant mortality rate and its relation to living conditions in the past», Scandinavian Journal of History, 4, 1981, (Sid 260).
- Lithell, U B:* Breastfeeding and Reproduction, Studies in marital fertility and infant mortality in 19th century Finland and Sweden, Uppsala 1981. (Sid 258).
- Lovén, F:* »Huru hafva priset å olika virkesslag varit under senare årtionden, huru torde de för framtiden ställa sig, och hvilka slutsatser kan man häraf draga rörande skogsskötseln», Wermländska bergsmannaföreningens annaler, 1904, Karlstad 1905.(Sid 42).

Lundberg, H: Sundsvallsstrejken 1879, Örnsköldsvik 1979. (Sid 223, 319).

Lundgren, R: Sågningen, Examensarbete, Arkitektur, CTH, 1979, otryckt. (Sid 84).

Lundqvist, S: Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920, Uppsala 1977. (Sid 315).

Lundsjö, O: Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet, Stockholm 1975. (Sid 12).

Martinius, S: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige, Göteborg 1967. (Sid 311).

Marx, K: »Fragebogen für Arbeiter», 1880, i: Marx Engels Werke (MEW), band 19, Berlin 1962, s. 230-237. (Sid 18).

Marx, K: Kapitalet, I, Uddevalla 1969. (Sid 22, 191, 276).

Maten, makten och människan, Rapport från FRNs arbetsgrupp för livsmedelsproduktion, konsumtion och kostvanor, Stockholm 1980. (Sid 281).

McKeown, T, Record, R G: »Reasons for the Decline of Mortality in England and Wales during the Nineteenth Century», i: Essays in Social History, Oxford 1974, s. 218-250. (Sid 14).

Minnesskrift utgiven av Svenska sågverksindustriarbetarförbundet med anledning av dess tjugofem-årsjubileum den 6 juni 1922, Gefle 1922. (Sid 324).

Montelius, S, Utterström, G, Söderlund, E: Fagerstabrukens historia, V, Arbetare och arbetarförhållanden, Uppsala 1959. (Sid 277).

Montelius, S: Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600-1865, Studier i en mellansvensk bruksbygd, Falun 1962. (Sid 277).

Montgomery, A: Svensk socialpolitik under 1800-talet, andra omarb. uppl., Stockholm 1951. (Sid 122).

Myrdal, G: The Cost of Living in Sweden 1830-1930, Stockholm 1933. (Sid 163).

- Måwe, C-E:* Studier i den sociala kontrollen i Östmark, Uppsala 1958. (Sid 307).
- Nelson, H:* »Säsongvandringar och svenskt näringsliv under 1800- och 1900-talen», Ekonomisk-geografiska studier tillägnade Olof Jonasson, Göteborg 1959 (Sid 301).
- Nelson, H:* Studier över svenskt näringsliv, säsongarbete och befolkningsrörelser under 1800-talet, Lund 1963. (Sid 40, 119, 300).
- Norberg, A, Åkerman, S:* »Migration and the Building of Families, Studies on the Rise of the Lumber Industry in Sweden», i: Aristocrats Farmers Proletarians, Uppsala 1973, s. 88-119. (Sid 222).
- Norberg, A, Norman, H, Åkerman, S:* »Regional and Local Variations of Mortality in Sweden 1750-1900», Scandinavian Studies in Population, 5 (1979), s. 55-73. (Sid 247).
- Norberg, A, Rolén, M:* »Migration and Marriage», i: Time, space and man, Uppsala 1979, s. 133-136. (Sid 299).
- Norberg, A:* »Intensivstudium av Söderala», Historisk Tidskrift, 1973, 4, s. 606-613. (Sid 211, 301).
- Norberg, A:* »Med betyget på fickan, Den svenska kyrkobokföringen under industrialismens genombrottsskede», Kyrkohistorisk årsskrift, 1979, s. 151-178. (Sid 211).
- Norberg, A:* »Some Demographic Features of a Sawmill Population in the late Nineteenth Century», i: Chance and Change, Social and economic studies in historical demography in the Baltic area, Odense 1978, s. 203-211. (Sid 219).
- Norberg, A:* »Sundsvallsstrejken - ett startskott för den stora Amerika-utvandringen?» Historisk tidskrift, 1978, 3, s. 263-282. (Sid 223).
- Norberg, A:* Sågarnas ö, Alnö och industrialiseringen 1860-1910, Uppsala 1980. (Sid 132, 256, 289, 297).
- Nordisk Familjebok*, 2 uppl., Stockholm 1904-1926. (Sid 42, 261).
- Nylén, A R:* Mons trävaruaktiebolag 1867-1917, Stockholm 1917. (Sid 288, 296, 319).

Näslund, O J: Sågar, Bidrag till kännedomen om sågarnas uppkomst och utveckling, Stockholm 1937. (Sid 57).

Olsson, G: »Utflyttningarna från centrala Värmland under 1800-talet», Värmland vår hembygd, V, Karlstad 1962, s. 57-76. (Sid 297).

Olsson, K: Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda, En undersökning av vissa yrkesgrupper i Göteborg 1919-1960, Göteborg 1972. (Sid 10).

Olsson, L Då barn var lönsamma, Om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet, Borås 1980. (Sid 122).

Olsson, R, Lindström, R: En krönika om sågverksarbetare, Svenska Sägverksindustriarbetarförbundets minnesskrift, Sundsvall 1953. (Sid 288, 318).

Olsson, R: »Värmlänningarna sågverkspionjärer i Norrland», SCA-tidningen, 12, 1961, s. 13. (Sid 300).

Olsson, R: En krönika om Sundsvalls arbetarkommun, Sundsvall 1972. (Sid 323).

Olsson, R: Norrländskt sågverksliv under ett sekel, Sundsvall 1949. (Sid 39, 57, 130, 177, 226, 284, 296, 318).

Olsson, R: Skönviks glasbruk 1811-1870, Ett bidrag till Sundsvallsdistriktets industrihistoria, Sundsvall 1970. (Sid 237).

Olsson, U: Lönepolitik och lönestruktur, Göteborgs verkstadsarbetare 1920-1949, Göteborg 1970. (Sid 169).

Paulsson, G: Svensk stad, Stockholm 1953. (Sid 286).

Redogörelse för de norrländska sågverksarbetarnas löneförhållanden, Stockholm 1898. (Sid 119).

Rolén, M: »De sålde sina hemman, Bolagsköpens sociala konsekvenser i Revsunds tingslag», i: Historieforskning på nya vägar, Studier tillägnade Sten Carlsson 14.12.1977, Lund 1977, s. 189-212. (Sid 310).

Rolén, M: Skogsbygd i omvandling, Studier kring befolkningsutveckling, Omflyttning och social rörlighet i Revsunds tingslag 1820-1977, Uppsala 1979. (Sid 310).

Rondahl, B: Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865-1910, Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisamhälle, Uppsala 1972. (Sid 212, 297).

Rosander, G: »Säsongarbetsvandringar i Övre Norrland», i: Skytteanska samfundets handlingar, II, Umeå 1963, s. 87-112. (Sid 300).

Rosander, G: Dalska arbetsvandringar före nya tidens genombrott, Stockholm 1979. (Sid 300).

Rosander, G: Herrarbete, Dalfolkets säsongvisa arbetsvandringar i jämförande belysning, Uppsala 1967. (Sid 300).

Rosman, H: Wifsta varf 1798-1898, Stockholm 1899. (Sid 296, 318).

Rowntree, B S: Poverty, A Study of Town Life, London 1906. (Sid 16).

Samuelsson, S: »Värmlands historia», i: En bok om Värmland, I, Uppsala 1917, s. 177-268. (Sid 305).

Schön, L: »Västernorrland in the Middle of the Nineteenth Century», Economy and History, XV, 1972, s. 83-111. (Sid 36).

Schnell, J B: »Industrier och industrisamhällen i Västernorrland», i: Byggnader och kulturmiljöer i Västernorrland, Örnsköldsvik 1977, s. 90-103. (Sid 291).

Sellberg, H: Staten och arbetarskyddet 1850-1919, En studie i svensk socialpolitik, Uppsala 1950. (Sid 122).

Sjöberg, M T: Brott och straff i Västernorrland 1861-1890, Kungälv 1981. (Sid 265).

Skogsarbetarminnen, Stockholm 1950. (Sid 311).

Smelser, N J: »Sociological History: The Industrial Revolution and the British Working-Class Family», i: Essays in Social History, Oxford 1974, s. 23-38. (Sid 225).

Smelser, N J: Social Change in the Industrial Revolution, An Application of Theory to the Lancashire Cotton Industry 1770-1840, London 1959. (Sid 225).

Socio-ekonomisk indelning (SEI), Utvärdering, översyn och komplettering av 1974 års förslag, Rapport från arbetsgruppen för socio-ekonomisk gruppering (ASEG), SCB, 1980, duplic. (Sid 171).

Stackell, L: »Några minnen från det gamla Svartvik», Från stad och bygd i Medelpad, 1945, s. 107-120. (Sid 47, 293).

Strauss, R: Die Lage und die Bewegung der Chemnitzer Arbeiter in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Berlin 1960. (Sid 16, 314).

Sundin, J, Tedebrand, L-G: »Dödlighet och sjuklighet i svensk järnbruksmiljö 1750-1875», Scandia, 1981, 1, s. 67-108. (Sid 258).

Sundin, J: »The demographic data base at the university of Umeå», i: Time, space and man, Essays on Microdemography, Uppsala 1979, s. 281-259. (Sid 229).

Sundsvallsstrejken 1879, Sundsvall 1979. (Sid 160, 183, 317).

Sundt, E: Om dødligheden i Norge, Christiania 1855. (Sid 258).

Sundt, E: Om Piperviken og Ruseløkbakken, Undersøgelser om Arbeidsklassens Kaar og Sæder i Christiania, Christiania 1858, nytryck: Oslo 1968. (Sid 15).

Svensk Trävarutidning, 1885-1890. (Sid 60, 176).

Svensson, J: Jordbruk och depression 1870-1900, En kritik av statistikens utvecklingsbild, Lund 1965. (Sid 276).

Swaroop, S, Uemura, K: »Proportional mortality of 50 years and above», Bulletin of WHO, 17 (1957), s. 439-481. (Sid 250).

Sågverksarbetarminnen, Stockholm 1948. (Sid 289, 311).

Sällström-Nygren, C: Vattensågar och ångsågar i Norrland, Göteborg 1967. (Sid 38).

Söderlund, E: Svensk trävaruexport under hundra år, Stockholm 1951. (Sid 32).

Taylor, A J: The Standard of Living in Britain in the Industrial Revolution, London 1975. (Sid 14).

Tedebrand, L-G: »Demografisk stabilitet och förändring under det industriella genombrottet», i: Historieforskning på nya vägar, Studier tillägnade Sten Carlsson 14.12.1977, Lund 1977, s. 249-272. (Sid 121, 219).

Tedebrand, L-G: Västernorrland och Nordamerika 1875-1913, Utvandring och återinvandring, Uppsala 1972. (Sid 203, 244, 302).

Tengdahl, K A: Material till bedömning af hamnarbetarnas i Stockholm lefnadsförhållanden, Stockholm 1897. (Sid 16).

Teuteberg, H J, Wiegelman, G: Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluss der Industrialisierung, Göttingen 1972. (Sid 280).

Thernstrom, S: Poverty and Progress, Social Mobility in a Nineteenth Century City, Cambridge, Mass. 1964. (Sid 225).

Thernstrom, S: The Other Bostonians, Poverty and Progress in the American Metropolis, Cambridge, Mass. 1973. (Sid 225).

Thestrup, P: The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800, Some methods of measurement, København 1971. (Sid 250, 277).

Thomé, J: »Om spädbarnsdödligheten i Västernorrlands och Jämtlands län», Norrland och dess framtid, 1 (1873). (Sid 259).

Thomas, D S: Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements 1750-1933, New York 1941. (Sid 32).

Thompson, E P: The Making of the English Working Class, London 1963. (Sid 14, 23).

Titmuss, R M: Commitment to Welfare, London 1968. (Sid 10).

Titmuss, R M: Essays on Welfare State, London 1958. (Sid 10).

Titmuss, R M: Income, Distribution and Social Change, London 1962. (Sid 10).

Treffenberg, C: Arbetarestrejken i trakten af Sundsvall år 1879, Hernösand 1880. (Sid 136, 312, 320).

Turpeinen, O: »Infant Mortality in Finland», Scandinavian Economic History Review, 1979, 1, s. 1-21. (Sid 258).

Underdånigt betänkande afgivet af komitén för utredande af frågan »huruledes den sjelfegande jordbrukande befolkningens ställning i Norrland och Dalarna må kunna vidmakthållas och stärkas och jordbrukets utveckling i nämnda landsdelar befrämjas», Stockholm 1904. (Sid 309).

United Nations Publications, International Definition and Measurement of Levels of Living, An Interim Report, 1961.IV.7, New York 1961. (Sid 20).

United Nations Publications, Report on International Definition and Measurement of Standards and Levels of Living, 1954.IV.5, New York 1954. (Sid 20, 275).

Utterström, G: Jordbrukets arbetare, Stockholm 1957. (Sid 300).

Virtanen, K: »Problems of Research in Finnish Re-emigration», i: The Finnish Experience in the Western Great Lakes Region: New Perspectives, Vammala 1972, s. 202-221. (Sid 302).

Västernorrland ett sekel 1862-1962, Stockholm 1962. (Sid 34, 203, 247).

Västernorrlands län 1871-1895, En statistisk skildring, Hernösand 1897. (Sid 39, 169, 202, 299).

Wallentin, H: Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920-talet, Göteborg 1978. (Sid 23).

Wallestad, I: »Matfors vattensåg», Från stad och bygd i Medelpad, 1945, s. 205-219. (Sid 39).

Werne, F: Allmogens byggnadskultur - förvandling och upplösning, Intill 1900-talets början, Göteborg 1980. (Sid 286).

Wessling, U: Hivet går, Stuveriet som binäring bland norrländska småbrukare, Stockholm 1978. (Sid 110).

Wester, H: Innovationer i befolkningsrörligheten, En studie av spridningsförlopp i i befolkningsrörligheten utgående från Petalax socken i Österbotten, Uppsala 1977. (Sid 297).

Widén, L: »Mortality and Causes of Death in Sweden During the 18th Century», Statistisk tidskrift, 2, 1975, s. 93-104. (Sid 261).

Wik, H: Norra Sveriges sågverksindustri, Från 1800-talets mitt fram till 1937, Stockholm 1950. (Sid 34, 183, 203).

Wikberg, E: Näringslära, 2 omarb. uppl., Stockholm 1977. (Sid 275).

Winberg, C: Folkökning och proletarisering, Kring den sociala struktur-omvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen, Partille 1975. (Sid 242).

Wrigley, E A: »Family Limitation in Pre-Industrial England», Economic History Review, 1966, s. 82-109. (Sid 242).

Zweig, F:

The Worker in an Affluent Society, London 1961. (Sid 16).

Ågren, R: Den stora Sundsvallstrejken 1879, Gefle 1899. (Sid 319).

Åkerlund, J: Arbetarbostäder vid industriella verk, Stockholm 1917. (Sid 289).

Åkerman, S, Johansson, E, Juslin, K: »Computerized Family Reconstruction,» A Preliminary Report, i: Chance and Change, Social and economic studies in historical demography in the Baltic area, Odense 1978, s. 283-287. (Sid 229).

Åslund, D: Beskrifning öfver Westernorrlands län, Hernösand 1878. (Sid 321).

Östman, H: Norrlands ekonomiska utveckling sedan mitten av 1800-talet, Göteborg 1911. (Sid 36, 164).

Östman, K: Stabbläggare och andra noveller, Stockholm 1976. (Sid 60, 169).

Index

A

ackord

- antal vakter 135
- arbetare 102
- beräkningssätt 134
- blockskärning 135
- brädgården 98
- brädtillverkning 105
- daglistan 29, 77, 135-136, 173, 331
- definition 133
- exempel 135
- fyrskärning 135
- förkantare 135
- försägare 86, 134-135
- hjälpkantare 135
- hjälpförsägare 135
- löneform 28, 73, 133, 172, 331
- minderåriga 99
- olika sågverk 162
- prämning 75, 77
- ramsägare 86
- stuveriarbete 110
- städning 111
- såglistan 29, 77, 134, 331
- sågtimmer 77
- timförtjänst 140
- ångsågens ombyggnad 107

ackordssats 141

Ahlfors

- inköp av 51

allmänt brädgårdsarbete 99, 103

allmänt dödstal, se mortalitet

allmänt födelsetal, se nativitet

Almqvist, B, grosshandlare 50

Alnö

- församling 28, 39, 45, 103, 176, 204, 208, 211, 219, 223, 226, 228, 231, 256, 259, 297-298

Alnösundet 62, 206

Amerika

- emigration till 217, 294, 301

anläggningsarbetare 210-211

anställningsförhållanden 130

- komponent 23

Antwerpen

- levnadsnivåns utveckling 14
- arbetarnas intressekamp 24, 327
- arbetarnas organiserande 24, 327
- arbetarrörelse 315, 318, 326-327, 335
- arbetsdagens längd 28, 125, 134-135, 156, 166, 176, 181-191, 198, 325, 332
- arbetsintensitet 61, 112, 141
- arbetslivskomponenter 23, 26
- arbetsmiljö 195, 197

- komponent 23

arbetsmoment

- arbetsvandrare 54
- bjälkskrädning 76, 82, 113
- daglista 172
- kvinnor 90, 94
- lönelista 172
- minderåriga 89-90, 94
- märkning av plank 99, 101
- pannrengöring 111
- plankdragning 89
- plankjustering 98, 101, 172
- planksortering 172
- plankstapling 94, 172
- plankvagning 89
- prämsprängning 76
- remslagning 111
- sammanhang 56
- som bakgrund 24
- sotning 111
- sparrskrädning 107
- stabbläggning 97
- sågfilning 111, 183, 194
- timmerbom 80, 94

- timmerbärgning 76
- timmerdragnings 76
- timmerjustering 76
- timmerkapping 76
- timmerkörning 76
- ångsågen 94
- arbetsolyckor 263, 266
- arbetstid
 - arbetsvandrare 71
 - barn 126
 - beräkning av 29
 - brutto 187
 - brädgården 187
 - daglistan 135
 - dagvakt 198
 - extremt korttidsanställda 189
 - fackföreningar 191
 - fast anställda 71, 185, 189, 198, 333
 - förläggning 194
 - ideal 191
 - inkomst 181
 - komponent 19, 23, 139, 181
 - kvinnor 120
 - längd 181-187, 189-190, 332
 - lönelista 181
 - löst anställda 185, 189, 198, 333
 - minderåriga 124-125, 198
 - nattarbete 186, 198
 - nattvakt 198
 - netto 183, 187, 332
 - nominell 183-185, 189, 198, 333
 - reell 71, 189, 198, 333
 - sysselsättning 181, 190, 333
 - såglistan 135
 - säsongarbete 188
 - säsongvariation 63
 - tolkning av förändring 181, 189, 198, 333
 - urval arbetsvandrare 71
 - vintersågning 61
- arbetsvandrare 40, 54, 67, 70-72, 107-108, 112-113, 116-117, 130, 132, 175, 189, 211, 218, 220, 225-226, 231, 233, 241, 286, 294, 295-297, 300-308, 310-313, 324, 327, 330, 333-334, 336
- Asphyttan
 - kronobruk 305
- Atlanten 304
- avräkningsböcker 27, 63, 136, 138, 277
- avvittringsstadgan 37
- B**
 - Backström, A, strejkledare 319
 - backstugesittare 302-303
 - Baggböle
 - stockfångst 38
 - bakar 89, 105
 - ballastlossning 110, 115, 120-121, 128, 331
 - Balticum
 - kvinnorarbete 115
 - barn
 - andel av befolkningen 231, 240, 252
 - andel av de avlidna 254
 - antal 228
 - arbete 122
 - arbetstid 126
 - dödlighet 254
 - flyttning 231
 - födda utom äktenskapet 226-228
 - hushållsarbete 118
 - mortalitet 248
 - skolgång 126, 128-129
 - sysselsättning 128
 - yrkestitel i folkräkningar 233
 - barnadödlighet 241, 252, 254, 258
 - barnbegränsning 219
 - barnsjukdomar 266, 269
 - Beckman, E, skriftställare 110, 317, 320
 - befolkning
 - agrar 228
 - andel barn 231, 240, 252
 - andel i arbetsför ålder 231
 - andel kvinnor 217, 238
 - avlidnas åldersfördelning 254
 - de bofastas födelseort 230
 - de facto 210, 212, 233, 241, 333
 - de jure 210, 212, 214, 233, 241, 333
 - före trävaruhanteringens framväxt 308
 - geografisk fördelning 205

- industriarbetarklassens andel 236
 - industriell 228
 - konsumtion 281
 - kvinnor 228
 - kyrkoskrivning 211-212, 233, 236, 241, 244, 333
 - moraliskt tillstånd 226
 - omsättning 221, 240-241, 249, 333
 - progressiv 219, 231
 - rörlighet 221, 227, 240
 - sammansättning 202, 204, 210, 217, 220, 226, 229, 237-238, 240-241, 246, 248, 252, 254, 334
 - stationär 249
 - storlek 210
 - Sund 238
 - täthet 206
 - utkomst 210
 - utveckling 202-205, 207-209, 214, 216-217, 229, 238, 240-241, 333
 - begravningskassa 137
 - beklädnad
 - komponent 19
 - bjälkgrop 50, 56-57, 62, 74, 76-78, 81, 113, 237, 331
 - Bjärträ
 - församling 258
 - bladfilare 194
 - blockskärning 57, 84, 86, 88, 134, 141
 - Blomskog
 - församling 306
 - bodkladd 278, 281
 - Bodum
 - församling 258
 - bolagssparbank 136
 - Bollsta
 - vattensåg 46
 - bomkarl 76, 79
 - bonde 233, 285, 291, 303, 308-309
 - bostadsförhållanden 285, 292, 335
 - komponent 19, 24
 - Boström, I, strejkledare 317, 319
 - bostäder
 - arbetsvandrare 302
 - fast anställda 291-292, 335-336
 - hyra 291
 - hälsoförhållanden 272
 - inneboende 286, 292, 335
 - löneförmån 136, 164, 173, 291, 331
 - löst anställda 291-292, 335-336
 - marktillgång 290
 - ombyggnad av 289
 - pris 291
 - standard 290, 292, 335
 - strejkorsak 320
 - tillkomst 285
 - uppvärmning 104-105
 - Vifsta varf 319
 - vråkningshot 320
 - Bottenhavet 307
 - brandvakt 111, 192
 - Branting, H, socialdemokrat 325
 - Brasilien
 - utvandring till 223
 - bruksvärde 65, 74, 76, 93, 101, 103, 105, 113, 331
 - bryggeri 307
 - brädgården 96, 56-57, 64, 97-100, 105, 113, 117, 125, 128-129, 148, 149, 151, 155-156, 173, 176, 185, 187-188, 192, 232, 237, 319, 331
 - brådtillverkning 96-97, 103-105, 108-109, 117
 - budgång 125
 - By
 - församling 306
 - byggnadsarbete 77, 105-107, 117
 - båtsman 233
- C**
- Canada
 - trävaruexport 34
 - utvandring till 223
 - cholera, se kolera
 - Christiania
 - levnadsnivå 15
 - Cornell, H, professor 293
 - Cornell, J F, flottningsschef 54

D

- dagkarl 299
- daglistan
 - ackord 29, 77, 135, 173, 331
 - arbetsmoment 172
 - arbetstid 135
 - beräknade timmar 29
 - beräkning av arbetstid 29
 - brädgården 97, 99-100, 103
 - brädgårdsarbete 106
 - dagpenning 28
 - dagslön 331
 - fast anställda 112
 - kvinnor 63, 117, 129
 - löneform 133, 135
 - lönelista 27, 62
 - löneskillnader 98
 - minderåriga 63, 125
 - nattarbete 192
 - olika sågverk 162
 - plankstaplare 141
 - stabbläggare 91
 - städning 111
 - sågtimmer 77
 - tidlön 135, 173, 331
 - timförtjänst 78, 141
 - timlön 28, 173, 331
- dagpenning, se dagslön
- dagsförtjänst
 - brädgården 149
 - exempel 135
 - försågare 139, 143, 146, 149, 152, 158, 166, 173, 332
 - hjälsågare 146
 - hyvlare 149, 155-156
 - hyvleri 149
 - index 159
 - indikator 139, 336
 - jordbruksarbete 108
 - kapare 149
 - klyvare 149
 - konjunktur 152
 - källor 139, 157, 173
 - matare 149
 - olika yrkesgrupper 146, 149
 - plankstaplare 139, 146, 149, 152, 154, 173, 332
 - ramsågare 143
 - slipare 157
 - stuveriarbete 110
 - Sund 144, 152
 - Svartvik 153-154
 - trend 141, 154-156
 - tvärsnitt 143
 - utveckling 139, 332
- dagskift, se dagvakt
- dagslön
 - arbetare 102
 - daglistan 28, 331
 - indikator 13
 - löneform 73, 331
 - penningmetod 11
 - såglistan 28, 172
- dagsverke
 - löneform 133
- dagvakt
 - arbetstid 198
 - arbetstider 194
 - definition 176
 - exempel 134
 - förekomst 198
 - omfattning 93, 177, 332
 - rotering 193
 - sysselsättning 192
 - såglistan 27, 134, 192
- Dalarna
 - arbetskraftsrekrytering 40, 298
 - arbetsvandringar från 108, 296-297, 303
 - arbetsvandringar inom 310
 - arbetsvandringar till 307
 - exploatering av skogar 310
 - inflyttning från 294, 297
 - nya skogsavverkningsmetoder 308
 - övergång från yxa till såg 309
- dalkullor
 - arbetsvandrare 108
- Dalsland
 - grovt virke 39

göteborgsfirmor 39
inflyttning från 297
Danielsson, A, socialdemokrat 325
Danmark
 arbetsvandringar till 295
demografisk transition 218, 242
demografiska förhållanden
 komponent 19, 243
Dickson, J, grosshandlare, se James Dick-
 son & Co.
Dickson, O, grosshandlare 288
disponent-direktör 102, 105, 108
diverse arbeten 111, 125
drunkningsolyckor 263-264
dräng 303
drängedagsverke 108, 168
dödlighet
 indikatorer på 243
 komponent 243-244, 260, 334
dödlighet, se mortalitet
dödsorsak 261, 195, 243-244, 256, 261,
 263-264, 266, 268-273, 334

E

ekonomiska resurser
 komponent 21-22
eldare 93, 111, 134
element
 definition 12
 hos Kuczynski, J 16, 18
emigration 217, 223, 294, 301-302
England
 frihandel 34, 51
 levnadsnivåns utveckling 13-14
Enhörning, J A, sågverksägare 316
enkomponentmetod 14
epidemier 266, 268-269, 273, 291
existensminimum 22, 337
extremt korttidsanställda 330
 arbetargrupp 67
 arbetstid 189
 definition 70
 identifiering av 28
 kvinnor 70

plankframställning 71
Sund 112
sysselsättning 70
såglistan 70
ångsågens ombyggnad 107

F

fackföreningar
 arbetstid 191
fackföreningsrörelse 317, 324-326, 335
Fagervik
 ångsåg 324
faktor 97, 103
fast anställda
 andel 72, 334
 anställningsform 132, 172, 331
 antal 234
 arbetargrupp 67, 112-113, 294, 327
 arbetstid 71, 185, 189, 198, 333
 arbetsvandrare 302
 barn till 125
 bostäder 291-292, 335
 daglistan 112
 definition 70
 extra inkomst 136
 familjemedlemmar 70, 330
 familjemedlemmars arbete 107, 112,
 116-118
 familjer 238
 flottningsarbete 311
 fri bostad 331
 fri ved 331
 inneboende 286, 292, 335
 kyrkoskrivning 70, 233
 laga försvar 130
 levnadsnivå 336
 lön 144
 löneförmån 164, 173, 331
 skogsarbete 311
 Sund 112, 238, 330
 sysselsättning 70
 såglistan 70-72, 112
 vräkningshot 320
 väckelse bland 317

- ångsågens ombyggnad 107
 årsinkomst 103
 årslön 70
 fasta arbetare, se fast anställda
 fattigvård 137, 216
 fertilitet 219, 225, 248-249
 Finland
 arbetskraftsrekrytering 298
 arbetsvandringar från 296, 302,
 307-308, 310
 invandring från 212-213, 222, 224, 294,
 297
 kvinnoarbete 115
 upphävandet av passtvänet 213
 fiskare 308
 fiske 285
 Fjällsjö
 församling 208
 Flodberg, J F, timmeruppköpare 50
 flottning 54, 113, 176, 206, 231, 235-236,
 301, 308, 310-312
 flottningsleder 34, 36, 51, 54-55, 175
 folkmängd 202-205, 207-208, 216, 241
 folkräkningar 210
 folkskolor 127
 förkörare 310
 Frankrike
 arbetsvandrare 304
 frihandel 51
 tullar 45
 frikyrkorörelse, se väckelserörelse
 Frimodig
 slup 75
 fruktsamhetstal, se fertilitet
 Fryksdals härad
 arbetsvandringar från 305, 309
 fyrskärning 57, 84, 88, 134
 födelsetal, se nativitet
 Förenta Staterna
 utvandring till 223
 förkantare 86, 89, 135, 171
 försvarslöshetsstadgan 130-131, 172
 försägare 58, 85-86, 88-89, 93, 111,
 134-135, 139, 141, 143, 146, 149,
 151-152, 155, 157, 160, 165, 167,
 169-171, 173, 174, 194, 332
 förvärvsfrekvens
 kvinnor 116
- G**
- G H Hegart & Co. 38
 Gagnef
 församling 297
 Geijerstam, af, G, författare 59-60
 gesäll 324
 Gillberga
 församling 306
 glasindustri
 barnarbete 122
 grovarbetare 111, 169-172, 174
 Gräsmark
 församling 211, 297
 Gångviken
 bjälkgrop 81
 Gästrikland, se Gävleborgs län
 Gävle
 stad 276, 319
 Gävleborgs län
 arbetsvandringar till 297, 310
 födelseort 297
 ångsågar 46
- H**
- Hallberg, A P, f. d. knalle 50
 Hammarberg, E J, disponent-direktör 50
 hamnbyggnad 105, 107
 hantverkare 105-107, 171, 302, 308, 323,
 326, 335
 Haverö
 församling 258
 Heffners
 ångsåg 297, 319, 324
 Hegart, G H, grosshandlare, se G H Hegart
 & Co.
 hemmanet 107-108
 hemslöjd 302
 herrarbete 303, 305

- Hierta, L, industriman 50
 hjälpfaktor 97, 103
 hjälpkantare 86, 89, 171
 hjälpstaplare 92
 hjälpsägare 58, 85-86, 89, 134-135, 141, 146, 152, 171, 173, 332
 hjärnfeber, se hjärnhinneinflammation
 hjärnhinneinflammation 266, 268
 hollandstimmer 45, 47, 50, 52, 77, 82
 Holmedal
 församling 306
 Hovid
 ångsåg 324
 huggning 309-311
 husbyggnad 105-107
 husförhörslängd 27, 73, 131, 233
 hushållsarbete 118, 331
 hushållsbudget 276
 Husum
 vattensåg 46
 hyra 291
 hyvlare 149, 151, 155-156
 hyvleri 45, 62, 103, 148-149, 151, 155-156, 187, 232, 235, 237
 Håkansson, G O, prost 316
 hälsa
 bostadsförhållanden 272
 komponent 19, 22-23, 243, 272
 minderåriga 128
 Hälsingland, se Gävleborgs län
 Härnö
 församling 258
 Härnösand
 trävarudistrikt 45
 trävarupriser 42
 högkonjunktur 26, 41, 46, 48-49, 52, 113, 162-163, 169, 173-174, 178, 191, 216-217, 219, 222, 248, 294, 296, 326-327, 332, 335, 336
- I**
- icke arbetsföra 137
 immigration 213, 222-223
 Indalsälven
 göteborgsfirmor 39
 prämning från 74
 undersökningsområde 9
 indikator
 arbetsdagens längd 181
 dagsförtjänst 139, 336
 dagslön 13
 definition 12
 exempel 12
 jämförbarhet 12
 mortalitet 14, 244-245, 248-249, 272, 334
 mätbarhet 24
 proportionell mortalitetsindikator 244-245, 250
 på livsmedelskonsumtion 274
 på näringsförhållanden 274
 spädbarnsdödlighet 244, 246, 260, 273, 291, 334, 336
 till FNs komponenter 21
 timförtjänst 139
 timlön 13
 utveckling 12
 inflyttning 209-211, 213, 219-226, 229, 231, 240-241, 248-249, 252, 254, 273, 294, 303, 333
 inhysesjon 303
 inkomst
 arbetstid 181
 familjer 120
 hushåll 139
 indikator på 13
 jämförelse mellan länder 21
 komplement 125
 komponent 12-13, 21
 kontra utkomst 13
 kvinnor 120
 källor 138
 levnadsnivå 12-13, 15
 penningmetod 11
 real 164, 174, 291
 inneboende 136, 226
 hushållsarbete 118
 inspektör 103, 296
 invandring, se immigration

J

- J A Kjellgren & Söner 38
 - James Dickson & Co. 38-40, 45, 47
 - Jensen, C A, sågkonstruktör 50
 - Johannesvik
 - bondeägd ångsåg 39
 - ångsåg 223
 - Jonsson, M, försågare 134
 - jordbruk 168, 174
 - jordbrukets underklasser 216, 235
 - jordbruksarbete 108, 113-114, 117, 302, 307-308, 336
 - Junsele
 - församling 208
 - jägare 308
 - Jämtland
 - inköp av såg 51
 - järnbruk 277, 297-298, 307
 - anläggning 33
 - arbetskraftsrekrytering 40, 50
 - avräkningsböcker 27
 - olönsamma 50
 - rekognitionsskogar 38
 - skogsråvara 32
 - social struktur 49
 - vattensåg 39, 49
 - järnexport 41
 - järnhantering
 - barnarbete 122
 - Jösse härad
 - arbetsvandringar från 305
- ## K
- kantare 134
 - kantsågare 86, 89
 - kapare 149
 - kikhosta 269
 - Kil
 - församling 306
 - Kjellberg, I, journalist 287, 290, 292, 319
 - Kjellgren, J A, grosshandlare, se J A Kjell-

- gren & Söner
- Klampenborg
 - ångsåg 61
- klenvirkesstuveri 110, 115, 120-121, 128, 331
- Klingarfjärden 206
- klyvare 149
- knubb 89, 99
- knubbdragare 89
- kolare 109
- kolera 266-268
- Kollontay, A 116
- kolning 60, 89, 109-110, 114, 117, 197
- kompetensgrupp 169-170, 172, 174, 332
- komponent
 - anställningsförhållanden 23
 - arbetarnas intressekamp 24, 327
 - arbetarnas organiserande 24, 327
 - arbetsmiljö 23
 - arbetstid 19, 23, 139, 181
 - beklädnad 19
 - bostadsförhållanden 19, 24
 - definition 12
 - demografiska förhållanden 19, 243
 - dödlighet 243-244, 260, 334
 - ekonomiska resurser 21-22
 - FNs urval 21
 - hälsa 19, 22-23, 243, 272
 - inkomst 12-13, 21
 - jämförbarhet 12
 - kvinnorarbete 23
 - livsmedelskonsumtion 19, 24, 274
 - lön 13, 19, 23, 139
 - löneform 23
 - minderårigas arbete 23
 - mortalitet 24
 - mänskliga friheter 21
 - nattarbete 23
 - näringsförhållanden 24, 274
 - ohälsa 24, 243, 272, 334
 - olycksfall 23
 - organisation och motstånd 314
 - primär 13, 18
 - sekundär 13, 18

- sysselsättning 19, 23, 139
 säsongarbete 23
 transportförhållanden 20
 urval 23, 15, 18, 20-21
 utveckling 12
 komponentmetod 10, 8, 11-15, 20, 314
 konjunktur 41, 26, 42, 57, 111, 152, 162,
 192, 214, 216-217, 219, 223, 241, 248,
 259, 330, 333
 konsumtionskomponent 10, 23-24
 korttidsanställda, se löst anställda
 Kramfors
 församling 208
 Kristiania
 se Christiania 15
 Kristinedal
 fabrik 237
 kräfte 270
 Kuba
 arbetsvandringar till 304
 Kubikenborg
 ångsåg 26, 38, 61, 278, 281, 283-284,
 297, 316, 324
 Kumm, E 296, 301, 304, 309
 kusk 171
 kvinnor
 andel av befolkningen 217
 andel i arbetsför ålder 231
 andel ogifta 228
 arbete 115, 118, 120, 124, 242, 331
 arbetsmoment 90, 94
 arbetstid 120
 arbetsvandrare 116-117, 301, 303, 307
 ballastlossning 110, 115, 120-121, 128
 befolkning 228, 238
 brädgården 98-100, 117
 brädtillverkning 103, 117
 byggnadsarbete 117
 daglistan 63, 117, 129
 diverse arbeten 111
 drunkningsolyckor 265
 dödsålder 254
 extremt korttidsanställda 70
 familjernas försörjning 226
 fruktsamhet 228, 248
 förvärvsfrekvens 116
 förvärvsintensitet 240
 giftas arbete 118
 hamnbyggnad 107
 husbyggnad 105
 inflyttning 224
 inkomst 120
 invandrare 222
 jordbruksarbete 108, 117
 klenvirkesstuveri 110, 115, 120-121, 128
 kolning 109, 117
 lön 91, 332
 löneform 74, 133
 löneskillnader 173
 löst anställda 112, 116-117
 minderåriga 117
 mortalitet 247
 nattarbete 192
 olycksfall 195, 264
 proportionell mortalitetsindikator 251
 rekommenderat proteinintag 275
 själv mord 265
 spädbarnsdödlighet 259
 stuveriarbete 110, 115, 217
 städning 111, 117, 120
 sysselsättning 115, 117, 119-121,
 128-129, 222, 331
 säglistan 63, 67, 91, 129
 tillfälligt anställda 70
 timförtjänst 140
 timlön 100
 trädgårdsarbete 108, 117, 120
 trävarusocken 228
 underskott 219
 undersökningsobjekt 17
 yrkesgrupper 171
 yrkestitel i folkräkningar 233
 ångsågens ombyggnad 106-107
 äktenskapsfrekvens 226, 228
 kättingsdragare 90, 125, 129, 133, 331
 Köla
 församling 306
 köpman 308
 körkarl 103
 köttkonsumtion 14

L

- lantarbetare 168, 231, 235
 - lön 137
- lastbilschaufför 171
- levnadskostnader 164
- livsmedel
 - animalier 275, 280
 - efterfrågan 298
 - fläsk 275, 284
 - fusk med 285
 - försörjning 215, 277
 - import 285
 - konsumtion 274-276, 278-281, 283-285, 292, 335
 - kött 275, 284
 - mjölk 283
 - potatis 284
 - pris 164, 285
 - produktion 214
 - vegetabilier 274
- livsmedelskonsumtion
 - hushållsbudget 164
 - komponent 19, 24
- Ljungan
 - flottningsleder 36, 54
 - göteborgsfirmor 39
 - prämning från 74
 - undersökningsområde 9
 - vattensåg 46
- Ljusnan
 - göteborgsfirmor 39
- London
 - slakteri 14
- Lorénska stiftelsen 16
- lunginflammation 269-271
- lungsvot 269-273, 291-292, 334
- låginkomstutredningen 21-23
- lågkonjunktur 41, 192, 219, 248, 326, 335-336
- långa vågor 41
- Lögdö
 - församling 298
 - inköp av 50
- järnbruk 50
- nedläggning 50
- Lögdösund
 - ångare 75
- lön
 - arbetsvandringar 296
 - beräkning av arbetstid 29
 - bolagspengar 136
 - bräddgården 105
 - eldare 93
 - fast anställda 144
 - försägare 151
 - gratifikationer 136
 - grovarbetare 170
 - hjälpägare 91, 152
 - hyvlare 151, 155
 - i England 14
 - jordbruk 169, 174, 299
 - komponent 13, 19, 23, 139
 - kontanter 277
 - krav om höjning 324
 - kvinnor 91, 332
 - källor 138
 - lantarbetare 137
 - levnadsnivå 174
 - minderåriga 91, 125, 332
 - nominell 162, 173, 332
 - penningmetod 11
 - plankstaplare 151, 154
 - real 164, 173, 332
 - strejkorsak 320, 322
 - stuveriarbete 110
 - tjänstemän 63
 - trend 151-152, 162, 173-174
 - varor 277
 - Vifsta varf 319
 - yrkesarbetare 170
- löneform
 - ackord 28, 73, 133, 172, 331
 - bräddtillverkning 105
 - daglistan 133, 135
 - dagslön 73, 331
 - dagsverke 133
 - komponent 23
 - kvinnor 74, 133

- löneskillnader 140
- minderåriga 74, 133
- såglistan 133, 331
- tidlönn 28, 73, 133, 172, 331
- timlönn 73, 133, 331
- årslönn 133, 173, 331
- löneförmån
 - fast anställda 164, 173
 - fri bostad 136, 164, 173, 291, 331
 - fri läkarvård 137, 173
 - fri ved 104, 136-137, 173, 291, 331
 - fria medikamenter 137, 320
 - löst anställda 332
 - potatisland 136, 173, 331
 - realinkomster 137
 - strejkorsak 320
 - ved 164
 - Vifsta varf 319
- lönelista
 - allmänt brädgårdsarbete 99
 - arbetsmoment 172
 - arbetstid 181
 - arbetsvandrare 71
 - daglistan 27, 62
 - exempel 134
 - förekomst 138, 277
 - källa 26-27, 138, 143
 - såglistan 27, 62
 - säsongarbete 177
 - varvslista 62
 - yrkesgrupper 86
- löneskillnader
 - brädgården 98, 149
 - hyvleri 149
 - kompetensgrupper 170
 - kvinnor 74, 173
 - kön 74, 103, 140, 332
 - löneform 140
 - lönelisteslag 98
 - minderåriga 74, 173
 - näringsgrenar 137
 - olika sågverk 149, 161-162, 173
 - Sund 140, 142
 - tidpunkt på året 141
 - vuxna 74
 - yrkesgrupp 332
 - yrkesgrupper 85-86, 134, 140, 142, 146, 149, 170, 173
 - åldersgrupp 74, 103, 140, 332
 - årsinkomst 162
- lönespridning, se löneskillnader
- löntagare 102
- lösa arbetare, se löst anställda
- löst anställda
 - andel 72, 242, 312, 334
 - anställningsform 132, 172, 331
 - antal 234
 - arbetargrupp 67, 112-113, 294, 327
 - arbetstid 185, 189, 198, 333
 - barn till 125
 - bofasta 313
 - bostadsförhållanden 286
 - bostäder 291-292, 335
 - definitioner 70
 - flottningsarbete 311
 - grupper av 334
 - husbyggnad 105
 - häktningshot 320
 - identifiering av 27
 - inneboende 226, 286
 - kategorier 312
 - kvinnor 70, 112, 116-117
 - kyrkoskrivning 70, 112, 210-212, 233, 241, 333
 - levnadsnivå 336
 - löneförmån 332
 - minderåriga 112
 - skillnad mot arbetsvandrare 301
 - skogsarbete 311
 - Sund 112, 330
 - sysselsättning 67
 - såglistan 70, 72, 113
 - sågverksägarnas syn på 296
 - säsongarbete 175, 211
 - sökande efter arbete 294
 - utan fast bostad 313
 - väckelse bland 317
 - yrkestitel i folkräkningar 233
 - ångägens ombyggnad 107

M

- magkatarr 270-271, 285
- magsår 270
- Maland
 - hemman 240
 - undersökt ort 27
- markegångstaxa 108, 164, 168
- maskinist 93, 103
- maskinoperatör 171
- matare 149
- Matfors
 - avräkningsböcker 27
 - järnbruk 39, 49, 277, 299
 - nedläggning 47-48
 - vattensåg 39, 46, 49, 277, 299
 - ägare 39
- medellivslängd 229, 249, 254
- meningitis, se hjärnhinneinflammation
- minderåriga
 - ackord 99
 - allmänt brädgårdsarbete 125
 - anställningsform 124
 - antal 124
 - arbete 122, 117, 124, 331
 - arbeten åt utomstående 126
 - arbetsdagens längd 125
 - arbetsmoment 89-90, 94
 - arbetstid 124-125, 198
 - brädgården 98-100, 125, 128-129
 - brädtillverkning 103
 - budgång 125
 - daglistan 63, 125
 - definition 122
 - diverse arbeten 111, 125
 - drunkningsolyckor 265
 - flickor 117, 119-120, 124
 - hamnbyggnad 107
 - hjälpstaplare 92
 - husbyggnad 105
 - hälsa 128
 - inflyttning 224
 - jordbruksarbete 108
 - kolning 109
 - lön 91, 125, 332
 - löneform 74, 133
 - löneskillnader 173
 - löst anställda 112
 - nattarbete 125, 192, 198
 - olika industribranscher 122
 - olycksfall 195
 - servicearbeten 125
 - stuveriarbete 110
 - städning 111, 125
 - sysselsättning 122-125, 129, 331
 - såglistan 63, 91, 125, 129
 - timförtjänst 140
 - timlön 99
 - trädgårdsarbete 108, 126, 129
 - vedhuggning 104, 126, 129
 - yrkesgrupper 171
 - ångsågens ombyggnad 107
 - årsinkomst 160
- mineraler 275
- Mo
 - vattensåg 46
- Mohög
 - gjuteri 237
- Mon
 - elektrisk belysning 176
 - hyvleri 45, 62
 - ångsåg 46, 61, 297, 324
- morbilli, se mässling
- mord 263, 265
- mortalitet 247, 14, 24, 218, 220, 241, 244-245, 248-250, 256, 258, 272, 333-334
- mortalitetsindex 256, 258
- murare 105, 107
- mänskliga friheter
 - komponent 21
- märkpojkar 125
- mässling 269
- N
 - nativitet 216, 218-220, 241, 248, 251-252, 333
 - nattarbete
 - arbetstid 186, 198

daglistan 192
förekomst 191-192
komponent 23
kvinnor 192
minderåriga 125, 192
minskning 192, 332
omfattning 192
sysselsättning 192
såglistan 192
nattskift, se nattvakt
nattvakt 103, 111
 arbetstid 198
 arbetstider 194
 definition 176
 förekomst 177-178, 198
 omfattning 93, 332
 rotering 193
 Sund 175
 sysselsättning 192
 såglistan 27, 192
 säsongvariation 177
 upphörande 177, 179-180
Nederländerna
 timmerexport 82
 vädersågar 45
nervfeber 266, 268
Nielsen, C M, bokbindare 325
Njurunda
 församling 316
Nora
 församling 206
Nordingrå
 församling 206
Nordlund, J-E, timmertummare 80, 84
Nordqvist, G, sågverksarbetare 289, 292
Norge
 arbetsvandringar från 310
 arbetsvandringar till 307
 barnarbete 124
 grovt virke 39
 invandring från 222
 sågverksindustri 34
Norra Råda
 församling 297
nybyggare 309

Nyed
 församling 306
nykterhetsrörelse 315, 317-318, 326-327,
 335
Nyvik
 hyvleri 45, 62, 103
 ängsåg 176
näringsförhållanden 24, 274, 280, 284-285,
 292, 335-336
Nätra
 församling 298
nödår 214-217, 219, 277

O

ohälsa
 komponent 24, 243, 260, 272, 334
olycksfall 23, 195, 197-198, 263-264
Ortviken
 ängsåg 59, 297, 324
Oslo
 se Christiania 15

P

Palm, A, agitator 318, 324
penningmetod 10, 11-14
pertussis, se kikhosta
piga 233, 303
plankdragare 91-92, 172
plankjusterare 172
planklastare 172
planksorterare 172
plankstaplare 89, 91-92, 110, 134, 139, 141,
 146, 149, 151-152, 154, 155, 169-170,
 172-174, 332
potatisland 136, 173, 284, 331
pris
 bostäder 291
 dagsverke 108
 i England 14
 index 162, 332
 konsumtionsvaror 137
 kött 164
 lanthandlarnas 285

- livsmedel 164, 285
- mark 38
- mjök 285
- råg 164
- timmerråvara 36
- trävaror 42, 32, 41-42, 51, 153
- proportionell barnadödlighet 244-245, 252
- proportionell mortalitetsindikator 250, 244-245, 250, 252-253, 273
- protein 275, 280, 284
- prämning 65, 74-75
 - ackord 75
- putsare 149

- R**
- rallare 307
- ramsägare 58, 85-86, 141, 143
- realinkomst
 - löneförmån 137
- rekrytering
 - arbetare 8, 24, 40, 51
 - arbetskraft 294-301, 313
 - arbetsvandrare 40, 303
- resurskomponent 10
- ribb 60, 89, 99
- ribbdragare 89
- ribbdragarhjälp 89
- Ryssland
 - kvinnorarbete 115
 - upphävandet av passtvänet 213
- rättare 108
- rösträttsrörelse 315, 325-327, 335

- S**
- samer 258, 308
- Sauerbecks index 42
- scarlatina, se scharlakansfeber
- scharlakansfeber 269
- servicearbete 89, 113, 125
- Siljan 310
- Sillbodal
 - församling 306
- sjukkassa 137

- Sjålevad
 - församling 206, 298
- själv mord 263, 265
- sjöman 264
- skilsmässor, se äktenskapsskillnader
- Skog
 - församling 206, 258
- skolor 127, 129
- Skutskär
 - kvinnorarbete 119
- Skönsmon
 - Betelskapell 316
 - församling 231
 - mötesplats 324
 - Skarpskyttelägret 319, 325
- Skönvik
 - glasbruk 237
 - lönelistor 26
 - ängsåg 61, 80, 84, 297, 324
- slipare 157
- slöjdskola 127, 172
- smed 277
- smittkoppor 266, 268
- småbonde 216, 231, 296, 302-304, 309-310
- småskolor 127
- smörjpojke 89, 129
- snickeri 232
- sommarbefolkning 212, 217-218, 226, 241, 333
- sommarsågning 141, 176-178, 191, 212, 312
- splitved 99-100, 110, 121
- splitvedsjäntor 115
- Sprängsviken
 - ängsåg 319
- spädbarnsdödlighet 254, 241, 244, 246, 252, 254, 256, 258-260, 273, 291-292, 334, 336
- stabbläggare 91-92, 96, 98, 103, 169, 172
- Stackell, L, bruksförvaltare 185
- stalldräng 108
- Stavsnäs
 - församling 306
- stenläggare 107
- Stensmyran
 - inköp av 51

- stockfångst
 - avgift 38
 - definition 38
 - Sunds ångsåg 50
 - vattensåg 34
- Stockholm
 - stad 227
 - överståthållarskap 203
- Strand
 - ångsåg 324
- strejker 9, 159, 219, 223, 296, 315, 317-319, 321-322, 326-327, 335
- stuveriarbete 55, 65, 110, 115, 217, 240
- städning 110, 117, 120, 125, 331
- Sunds bruk 237, 240
 - anläggning av 50
 - undersökt ort 27
 - verksamhet 51
- Sundsvallsfjärden 231
- Svartvik
 - anläggning av 47
 - arbetsdagens längd 181
 - arbetstid 185-187, 189
 - baptistförsamling 316
 - brädgård 139, 156, 185, 187
 - dagsförtjänst 153-154
 - försågare 153
 - hyvleri 45, 62, 139, 149, 187
 - julgratifikation 136
 - löneskillnader 148
 - lönestatistik 139, 173
 - plankstaplare 154
 - varvsindustri 39
 - ångsåg 85, 139, 149, 187, 288-289, 292, 322
- sysselsättning
 - arbetstid 181, 190, 333
 - arbetsvandrare 67, 70
 - barn 128
 - brädgården 100
 - brädtillverkning 103
 - byggnadsarbeten 105
 - dagvakt 192
 - extremt korttidsanställda 70
 - fast anställda 70
- fattigvård 216
- flickor 119-120
- hamnbyggnad 107
- kolning 109
- komponent 19, 23, 139
- kvinnliga invandrare 222
- kvinnor 115, 117, 119-121, 128-129, 331
- levnadsnivå 14
- löst anställda 67
- minderåriga 122-125, 129, 331
- nattarbete 192
- nattvakt 192
- produktionsökning 61
- Sund 63, 65, 67, 112, 331, 334
- såglistan 64-65, 67, 70, 112, 331
- sågverksindustrin, hela 232, 333
- säsongarbete 175, 198, 332
- säsongvariation 63
- ångsågarna 67
- ångsågens ombyggnad 106-107
- sågackordet 73, 77, 86, 88-89, 91, 93, 133-134, 156, 172, 331
- sågare 134, 277, 299, 322
- sågbyggnad, se ångsågens ombyggnad
- sågkarl, se sågare
- såglistan
 - ackord 29, 77, 134, 172, 331
 - ackordstyp 134
 - andel av arbetet 74
 - antal vakter 135
 - arbetstid 135
 - arbetsvandrare 70-72, 112
 - arbetsvolym 106
 - beräkning av arbetstid 29
 - bruksvärde 93, 113
 - brädgården 99
 - dagpenning 28
 - dagslön 172
 - dagvakt 27, 134, 177, 192
 - exempel 134
 - extremt korttidsanställda 70
 - fast anställda 70-72, 112
 - kvinnor 63, 67, 91, 129
 - källor 144
 - löneform 133, 331

- lönelista 27, 62
- löneskillnader 98
- löst anställda 72, 113
- minderåriga 63, 91, 125, 129
- nattarbete 192
- nattvakt 27, 177, 192
- plankstaplare 141
- sammanfattning 93
- stabbläggare 91-92, 103
- sysselsättning 64-65, 67, 70, 112, 331
- såsongvariation 177
- tidlön 133, 331
- tillfälligt anställda 70
- timförtjänst 78, 141
- timlön 28
- urval arbetsvandrare 71
- utförd arbetsmängd 135
- sågspån 60, 89-90
- sågspånsdragare 89-91, 117, 124-125, 129, 133, 193, 331
- sågstädare 89
- sågställare 93
- såsongarbete 23, 175, 177, 181, 198, 211-212, 218, 231-232, 235-236, 242, 291-292, 301-302, 304, 308, 311-313, 327, 332, 334, 335
- Söderala
 - församling 211, 297-298, 303
- T**
- Taansberg, N, predikant 316
- Taklaksen, P, predikant 316
- taxeringsmaterial 138
- tegelbruk 307
- tempoarbetare 171-172
- textilindustri
 - barnarbete 122
 - kvinnorarbete 120
- tidlön
 - bortforsling av avfall 91
 - brädgården 98
 - daglistan 135, 173, 331
 - husbyggnad 105
 - löneform 28, 73, 133, 172, 331
 - såglistan 133, 331
 - sågspånsdragare 91
 - timförtjänst 140
- tillfälligt anställda, se löst anställda
- tillärda arbetare 170-172
- timförtjänst
 - ackord 140
 - bomkarl 79
 - daglistan 78, 141
 - diverse arbeten 111
 - exempel 135
 - försågare 141, 165, 167, 174
 - hamnbyggnad 107
 - hjälpkantare 86
 - hjälpågåre 141
 - husbyggnad 105
 - indikator 139
 - industriarbetare 165, 167, 174
 - jordbruksarbete 108
 - kolning 109
 - kvinnor 140
 - källor 139
 - minderåriga 140
 - plankstaplare 141
 - ramsågåre 141
 - stuveriarbete 110
 - städning 111
 - Sund 140
 - såglistan 78
 - sågtimmerarbete 79
 - tidpunkt på året 141
 - timmerbom 78
 - trend 141
 - ångsågens ombyggnad 107
- timlön
 - allmänt brädgårdsarbete 99, 103
 - arbetare 102
 - brädgården 99, 156, 187
 - brädtillverkning 103, 105
 - daglistan 28, 173, 331
 - diverse arbeten 111
 - husbyggnad 105
 - indikator 13
 - kolning 109
 - kvinnor 100

löneform 73, 133, 331
minderåriga 99
penningmetod 11
städning 111
såglistan 28
trädgårdsarbete 108
ängsågens ombyggnad 106-107
timmerbom 56-57, 64, 74, 77-78, 80, 94,
113, 176, 331
timmerdrivning 309-310
timmerkarl 305, 308
timmermän 305
timmersortare 76, 80
Timrå
 församling 28, 204, 208, 226, 231, 259,
 298
tjänsteflicka 307
tobaksindustri
 barnarbete 122
tomtägare 233
Torp
 församling 298
torpare 231, 233, 299, 302-303
transportförhållanden
 komponent 20
Treffenberg, C, landshövding 118, 130,
160-161, 320
trångboddhet 286, 292, 335
trädgården 108
trädgårdsarbete 108, 114, 117, 120, 126,
129, 307, 331
trädgårdsmästare 108
trävaruexport 42, 8, 32, 41, 43, 45, 51, 82,
101, 206, 223, 330
trävarusocken 203, 207, 209, 226-228, 231,
236-237, 241, 259, 271, 298, 333
tuberkulos, se lungrot
Tuna
 församling 299
Tunadal
 baptistförsamling 316-317
 ängsåg 26, 39, 46, 58, 61, 297
tvångssparande 136
tyfus, se nervfeber
Tynderö

församling 256
typhus, se nervfeber
Tyskland
 kvinnoarbete 115
 tullar 45
tändsticksindustri
 barnarbete 122
 kvinnoarbete 120

U

Ullerud
 församling 305
utarmning 18
utdragare 89
utflyttning 211, 220-221, 223, 225, 240
utkomst
 arbetare 236
 arbetsvandrare 304
 befolkning 210
 kontra inkomst 13
 penningmetod 11
utvandring, se emigration

V

vagnlastare 89
vandrararbetare, se arbetsvandrare
variola, se smittkoppor
varvslista
 lönelista 62
vattensåg 299
avräkningsböcker 27
betydelse 46, 52
binäring 236
bondeägd 39
bondeägda 39
järnbruk 39, 49
kapacitetsutnyttjande 46
kontant lön 136
nedläggning 47-48
nyanläggning 46
produktion 48
social struktur 49
stagnation 46, 330

stockfångst 34
teknik 49
uppsving 46
ägare 39
veckoförtjänst
 exempel 135
ved 89, 104-105, 136-137, 164, 173, 291, 331
vedhuggning 103-104, 126, 129
verkstadsindustri
 lönesättning 171
 tempoarbetare 172
Vestanå
 inköp av 51
Vifsta varf
 varv 39, 62
 ångsåg 46, 61, 297, 318-319
vinterbefolkning 212, 214, 217-218, 234,
 236, 241, 244, 333
vintersågning 47, 61, 81, 141, 176-179,
 184-185, 187, 192, 198, 218, 285, 313,
 332
vitaminer 275
väckelserörelse 315-318, 326-327, 335
Värmland
 arbetskraftsrekrytering 40, 298
 arbetsvandringar från 296-297,
 305-307, 309
 födelseort 297
 grovt virke 39
 göteborgsfirmor 39
 inflyttning från 294, 297
 tillgång på grovt virke 309
Västafrika
 näringsinnehåll i fläsk 274
Västra Entervik
 församling 306

W

Waldenström, P P, frikyrkoledare 316
Wikberg, J P, strejkledare 319

Y

yrkesarbetare 169-172, 174

Å

Ådalen

 befolkningstillväxt 208
 de bosattas födelseort 230
 åldersspecifika dödstal 245, 251-252, 254,
 256, 260
 Ångermanälven 319
 göteborgsfirmor 39
 ångsågens ombyggnad 106, 26, 59, 61, 71,
 85-86, 93, 105-107, 111-112, 177, 330
 årsinkomst
 familjers 116
 fast anställda 103
 försägare 157, 160, 165, 167, 174
 index 159
 industriarbetare 165, 167, 174
 källor 139, 157, 162, 173
 löneskillnader 162
 minderåriga 160
 nominell 162
 olika sågverk 160-161
 real 162
 tjänstemän 103
 trend 158, 162, 173, 332
 årslön
 antal 103
 avräkningsböcker 63
 brädgården 97
 fast anställda 70
 hemmanet 108
 kolning 109
 löneform 133, 173, 331
 olika sågverk 161, 332
 tjänstemän 102, 173
 trädgården 108
 ångsågen 93
 årsverken 86, 89, 100, 112
 Åslund, D, kommissionslantmätare 321
 Åslund, W, gelbgjutare 324

Ä

äggviteämnen, se protein
äktenskaplig fruktsamhet 219
äktenskapsfrekvens 219, 226, 228
äktenskapsskillnader 226

Ö

Österbotten
arbetskraftsrekrytering 40

arbetsvandringar från 307
invandring från 297

Östersjön

 kvinnoarbete 115

Östman, K, författare 121, 172

Östmark

 församling 307

Östrand

 ångsåg 324

Övre Norrland

 nödårets verkningar 215

Tabellförteckning

1. Bokförda och beräknade arbetstimmar vid Sund 1869	29
2. Vattensågar och ångsågar i Medelpad 1861-1890, produktion	49
3. Produktion och antal anställda vid Sund 1861-1875	62
4. Arbetstimmar vid Sund 1869 fördelat på kön och åldersgrupp	63
5. Arbetade timmar på daglistan vid Sund 1869	64
6. Arbetade timmar på såglistan vid Sund 1869	64
7. Arbetade timmar och avlönade personer vid Sund 1869	65
8. Utfört arbete per vecka vid Sund år 1869, vecka 2-26	66
9. Utfört arbete per vecka vid Sund år 1869, vecka 27-53	68
10. Arbetare avlönade vid Sunds ångsåg och lastageplats 1869	69
11. Någon gång avlönade på såglistan vid Sunds ångsåg 1869	69
12. Anställda vid Sund i genomsnitt valda år	72
13. Total arbetsmängd fördelad på arbetsmoment vid Sund 1869	75
14. Prämning vid Sund 1869 enligt daglista	77
15. Sågtimmer- och bjälkgropsarbeten på Sunds daglista 1869	78
16. Sågtimmerhantering på Sunds såglista 1869	79
17. Sågningsarbete vid Sund 1869	85
18. Kantningsarbete vid Sund 1869	87
19. Dragning och lastning av plank på såglistan vid Sund 1869	87
20. Hantering av avfall m. m. på såglistan vid Sund 1869	88
21. Kättingsdragning m. m. på såglistan vid Sund 1869	90
22. Sågsånsdragare på såglistan vid Sund 1869	91
23. Hantering av plank på såglistan vid Sund 1869	92
24. Eldare på såglistan vid Sund 1869	92
25. Sammanfattning av såglistan vid Sund 1869	94
26. Antal sysselsatta på såglistan vid Sund 1869	95
27. Brädgårdsarbete på daglistan vid Sund 1869, minderår. män	97
28. Brädgårdsarbete på daglistan vid Sund 1869, vuxna män	98
29. Brädgårdsarbete på daglistan vid Sund 1869, kvinnor	100
30. Arbete på daglistan vid Sund 1869, sammanfattning	101
31. Övriga arbetsplatser på daglistan vid Sund 1869	102
32. Arbeten vid Sund 1869 avlönade med årslön	104
33. Arbetare sysselsatta med ångsågens ombyggnad vid Sund 1869 ...	106
34. Minderåriga arbetare inom sågverksindustrin	123
35. Minderårigas arbeten på daglistan vid Sund 1869	126
36. Minderårigas arbeten på såglistan vid Sund 1869	127
37. Skolor vid sågverken i Sundsvallsdistriktet 1879 och 1891	128
38. Löneformer vid Sund 1869	134
39. Genomsnittlig timförtjänst vid Sund 1869, vuxna, öre	140

40. Genomsnittlig timförtjänst vid Sund 1869, minderåriga, öre	141
41. Ackordssats ramsågåre/försågåre Sund 1869, 1884 och 1890	143
42. Tvärsnitt av dagsinkomster vid Sund 1865 och 1875	145
43. Tvärsnitt av dagsinkomster vid Sund 1869 och 1890	147
44. Tvärsnitt av dagsinkomster vid Svartvik 1885 och 1890	150
45. Årsinkomster för försågåre i Sundsvallsdistriktet 1871-1880	161
46. Årsinkomst vid sågverk i Sundsvallsdistriktet 1878	163
47. Arbetsdagens nominella längd vid Sund 1869 och 1890, timmar . . .	184
48. Arbetsdagens längd i brädgården vid Svartvik 1883-1892	188
49. Arbete på nattvakten vid Sund 1869 fördelat på åldersgrupp	193
50. Arbete på nattvakten vid Sund 1869 fördelat på lönelista	194
51. Olycksfall inom sågverksindustrin 1/9 1884 - 31/8 1885	196
52. Olycksfall inom hela industrin 1/9 1884 - 31/8 1885	196
53. Folkmängd och folkökning i Skön 1860-1889	205
54. Födda och döda i Skön 1860-1889	205
55. Födelseöverskott och nettoinflyttning i Skön 1860-1889	206
56. Inflyttade och utflyttade i Skön 1860-1889	207
57. Immigranter och emigranter i Skön 1860-1889	207
58. Bruttoomflyttning och befolkningsomsättning i Skön	208
59. Befolkningsutvecklingen i Skön 1860-1889, allm. relativmätt	209
60. Frekvensen utomäktenskapligt födda barn 1841-1890	227
61. Förvärvsintensitet för kyrkoskrivna vid Sund 1869, procent	240
62. Mortalitet och spädbarnsdödlighet i Skön 1860-1889	245
63. Proportionell mortalitetsindikator och barnadödlighet	246
64. De avlidnas genomsnitts- och medianålder i Skön 1860-1889	247
65. Spädbarnsdödligheten i tre församlingar 1840-1889	257
66. Åldersspecifik dödlighet 1860-1890	257
67. Antal och andel fall med angiven dödsorsak i Skön 1840-1889	262
68. Dödsolyckor i Skön 1840-1889	263
69. Antal uppgivna dödsfall i vissa sjukdomar i Skön	271
70. Konsumtion av kött och fläsk per capita i Sverige	279
71. Livsmedelskonsumtionens energivärde per capita i Sverige	280
72. Livsmedelskonsumtionens sammansättning i Sverige	280
73. Sågverksarbetares livsmedelskonsumtion	282
74. Konsumtionsenhetsskala	283
75. Strejker inom sågverksindustrin i Västernorrlands län	323

Figurförteckning

1. Schema över arbetsgången vid undersökningen av Sund 1869	28
2. Sundsvallsdistriktet	33
3. Ångsågar i Sundsvallsdistriktet 1869 och 1890	35
4. Genomsnittspriser för sågade trävaror i Sundsvall 1863-1896	43
5. Sundsvallsdistriktets export av trävaror 1860-1890	44
6. Sågverkets plats i trävaruhanteringen	55
7. Arbetsplatser vid såg- och lastageplats	56
8. Schema över hantering av sågtimmer vid timmerbommen	76
9. Exempel på anställningskontrakt	131
10. Timförtjänst för ram-, för- och hjälpsågare vid Sund 1869	142
11. Timförtjänst för plankstaplare vid Sund 1869	144
12. Relativ dagsförtjänst för yrkesgrupper vid Svartvik	151
13. Standarddagsförtj. för försågarare och plankstaplare i riket	153
14. Standarddagsförtj. för försågarare och plankstaplare vid Sund	154
15. Försågarnas dagsförtjänst vid Svartvik	155
16. Variationskoefficient för dagsförtj. vid Svartvik	156
17. Plankstaplarnas dagsförtjänst vid Svartvik	157
18. Hyvlarnas och sliparnas dagsförtjänst vid Svartvik	158
19. Nominell årsinkomst och dagsförtjänst för försågarare	159
20. Nominell och real årsinkomst för försågarare	160
21. Köttpris och rågpris i Västernorrlands län 1860-1890	165
22. Försågarnas och industriarbetarnas timförtjänst 1860-1890	166
23. Försågarnas och industriarbetarnas årsinkomst 1860-1890	167
24. Drängedagsverke enligt markegångstaxa i Västernorrlands län	168
25. Antal avlönade personer per vecka vid Sund 1869	178
26. Antal arbetade timmar per vecka vid Sund 1869	179
27. Antal anställda i genomsnitt per månad vid Sund 1884-1885	180
28. Genomsnittlig veckoarbetstid vid Sund 1869	190
29. Folkmängden i Sköns församling 1860-1890, logaritmisk skala	204
30. Spannmålsproduktion per invånare i Västernorrlands län	215
31. Nativitet och mortalitet i Sköns församling 1860-1890	221
32. Inflyttade och utflyttade per 1 000 inv i Skön 1860-1890	222
33. Inflyttning av män till Skön och trävaruexport 1860-1890	224
34. Befolkningspyramid för Skön 1890	230
35. Befolkningspyramid för Sund 1869	238
36. Kyrkoskriven befolkning vid Sund 1863-1873	239
37. Proportionell dödlighet i Skön 1860-1890	251
38. De avlidnas åldersfördelning i Skön 1860-1890	253

39. Spädbarnsdödligheten i Sköns församling 1860-1890, promille	255
40. Antal uppgivna dödsfall i fyra epidemiska sjukdomar i Skön	267
41. Antal uppgivna dödsfall i tre barnsjukdomar i Skön	270

Summary

This dissertation takes a case study of a sawmill, Sund, and an important parish, Skön, as the base for a description of the level of living of the sawmill workers in the Sundsvall district of the county of Västernorrland in Northern Sweden during the breakthrough of industrialism. The time for this breakthrough has here been set between the years 1860-1890. In studying the level of living the component approach has been applied.

The volume of export of Swedish wood products can be estimated to have quadrupled during a period of 20 years from circa 1850. Of this total export the Sundsvall district contributed one-fifth in the 1880's. As early as during the 1870's wood products made up one-half of the value of the Swedish export of all products. The value of the exports of wood products was twice as big as that of the export of iron. During 1860-1890 the amount of exported finished sawmill products from the Sundsvall district increased twentyfold.

In the long chain of production of wood products beginning with the forest and ending with buyers and consumers, this study concentrates on the conditions at the steamdriven sawmill and the loading place.

The technical development of the steamdriven sawmill did not progress at an even tempo but can best be described as occurring in two great leaps. The first leap came when market conditions took an upward turn at the end of the 1860's which left its mark on the boom years of the 1870's. It was at this time that the steamdriven sawmill replaced waterdriven sawmills even if the first steamdriven sawmill was founded as early as in 1849. This leap ebbed away during the 1880's. After this there came a technical standstill, with few exceptions. The second leap forward began after 1910.

By making a deepgoing case study of Sund's steamdriven sawmill and loading place during 1869 we have been able to in detail describe the way the work was organised and the composition of the labour force. We have also cast some light on various aspects of the working conditions.

In 1869 the sawmill at Sund had in all 510 at some time or other salaried workers. These workers can be divided into five groups:

1. 35 permanently employed workers.
2. Seasonal and migratory workers.

3. Relatives and family members to the permanently employed workers.
4. Other non-permanently employed workers with the exception of those employed for extremely short periods.
5. Workers employed for extremely short periods.

The first two groups constituted the nucleus of the workingforce. The volume of work done by the three lastnamed groups was small but the number of workers in these groups totalled 447. About forty of these workers worked only with building of a new steamdriven saw in place of the old.

On an average about half of those listed on the weekly payrolls were on the payroll for sawwork. Though they were half of the workingforce they answered for only one-third of the total sum of working hours. The reason was that the saw was not in operation all the year around. Each payday there were on an average 105 persons employed at the sawmill.

The production of planks can be described as a flow. We have used the process of taking a log through the sawmill to describe in four sections the various forms of work involved at Sund's sawmill in 1869:

1. The work at the millpond and the hewing of logs into balks.
2. The work at the saw proper.
3. The work at the timberyard.
4. All other work.

It is striking to see how small a part of the work consists of sawing and edging or other work which changed the material use value of the products. A great deal of work was spent in handling the raw material, the timber, and the finished products, for example planks and boards.

The sawmill industry was a branch wholly dominated by men. However, women were employed on a very small scale. Unfortunately it is impossible to describe the extent and development of the most important work done by women, the loading of wood products of small dimensions and the unloading of ballast. The reason is that this work was not contracted for by the sawmill company but by the captains of the various ships used in transport. Even if the amount of work done by the women was very small, it seems to have increased up to the middle 1880's. After that, it diminished both as to amount and importance. Typical women's

work was cleaning away the sawdust from the saw, cleaning in general and gardening. The most important functions filled by adult women in the sawmill communities were being wife and housekeeper to the workers.

Up until 1880, the number of under-age workers diminished in the sawmill industry just as it did in other industries. After 1880, a lesser number of women seem to have been replaced by an increased number of employed boys. In contrast to other industries the under-age workers in the sawmill industry were not employed directly in the production. They helped with services important to production, for example to pull the chain used to bring up logs out of the millpond or taking away waste material.

The permanently employed workers often were under written contract while the non-permanently employed were hired merely according to a verbal agreement.

The greater part of the work listed on the payroll for sawwork was paid for according to a special piece-work agreement for such work. At Sund's sawmill in 1869 almost 90 per cent of the working hours on this payroll was paid for according to this agreement, the remainder was paid for by the day. On the payroll for other work, about 30 per cent of the working hours were paid for according to a conventional piece-work agreement, the remainder by an hourly or daily wage. In addition a few workers belonging to special professions or crafts got a yearly wage.

The most important benefits and remunerations furnished to the permanently employed workers were free housing and free firewood. Here and there one could also see potato patches, although this was not so common in the Sundsvall district as in many other communities along the coast of Northern Sweden. The non-permanently employed had no such benefits.

The differences in wages in the sawmill industry were mainly determined by the following factors:

1. Whether the work was heavy or not.
2. If it was done by men or women.
3. If it was performed by adults or under-age workers.
4. If it required an extensive professional experience or not.

The fourth factor must not be understood as referring to skilled or unskilled work. In the sawmill industry it was not possible to divide the workers into the conventional skilled or unskilled groupings. Sawers and plank pilers both belonged to the highest paid groups. The professional skill tended to increase in importance when the gap between the wages of

sawers and the sawers' helpers showed a tendency to widen. However the differences in wages between male adult workers were small.

In looking at trends, we can use the wages of the sawers and plank pilers as typical cases. The material available for the 1860's and 1870's indicates a strong rise in daily earnings during the boom of the 1870's. The depression at the end of the 1870's caused a marked fall, but not down to the level of the 1860's. During the 1880's, a period for which the source material is better, the daily earnings stayed on a more stable level. The wages rose, but slowly. The earnings of sawers and plank pilers, as among most other professional groups, varied greatly in one and the same year. However during the 1880's, even these variations seem to have diminished.

Before 1880 the yearly income of the sawers is difficult to verify. The few bits of information that exist from the 1870's indicate that, except for the crises at the end of the decade the yearly income developed - exactly as during the 1880's - analogically with the daily earnings. Before the 1880's the differences in yearly income between the various sawmills in the Sundsvall district were very big.

The history of prices in the county of Västernorrland is little known. In this county prices were on a higher level and varied more than the national average. If the yearly incomes of the sawmill workers are deflated by Gunnar Myrdal's price index for Sweden as a whole, it is shown that there was an increase in real wages during the boom years of the 1870's. There was a deep fall during the depression at the end of that decade. During the 1880's the development of real wages was however better than what the nominal wages show. The strong variations in prices in the county meant however that the real purchasing power of the wages varied greatly during the entire period 1860-1890, including the stable 1880's.

The sawmill industry of the 1800's was a seasonal industry. During the first years of the breakthrough of this industry most of the sawing was done during the summer and autumn, that is coinciding with the sailing season. The work was often done in two shifts, one day and one night, and during the most hectic weeks the saw was in action 24 hours a day. Later sawing during the winter increased and work at night became more sparse. But even then the volume of employment was much greater in summer than in winter.

In general net working hours per day during the summer were nominally 11-12 hours. In winter the hours of work were much shorter, but as time went on the work day was lengthened. The yearly average work time for the permanently employed therefore became a little longer as we near 1890. The working hours of the non-permanently employed were in general unchanged. This increase in worktime for the permanently employed meant less underemployment among them and increased possibilities for

larger earnings. We cannot find any trend towards a rise in yearly income above that which occurred in the daily earnings, as a result of these possibilities. The study of Sund's sawmill in 1869 shows however that actual work time was not as long per week as indicated by the nominal daily work time. For the permanently employed at this sawmill that year the work time per week was on an average only 55 hours, and for all workers 52 hours. This difference between nominal and real work time existed also during the most hectic period of the summer. A possible interpretation of this fact is that the workers had not the strength to work as long as the entire nominal weekly work time, which was during the summer 72 hours per week.

The years between 1860-1890 in the Sundsvall district showed a strong increase in population. While the population of Sweden increased by more than one-fourth and that of the county of Västernorrland by three-fourths, the parish of Skön, a center of an extremely expansive sawmill industry, increased its population five and a half times. Thus a sparsely populated agricultural district, which had had a certain importance from a Northern point of view, was rapidly transformed into a densely populated industrial district.

The decisive factors in the growth of population in the parish of Skön were not the birth and death rates but the influx of people and the turnover among the labouring population. The stream of newcomers and their movements was well correlated to the booms and slumps of this thirty-year period. It was the strong demand for labourers which created the great supply of workers.

The population statistics of Sweden, based as they are on church records, gives the *de jure* recorded but not the *de facto* existing population. Therefore these statistics cannot gather in facts about seasonal migratory workers and other groups of non-permanently employed. Quite naturally, no facts about them appeared in the church records, as they were not, according to law, permanent residents of this district. Since a large part of the population in summer were non-permanent employees and migratory workers, this source gives no idea of size and composition of the summer population. There is however reason to assume that the wintertime population was about as big as shown in the church records and generally identical with it.

The question, how many sawmill workers there actually were is difficult to answer. According to the Swedish statistics on industry there were in 1896 somewhat more than 10 000 sawmill workers in the county of Västernorrland and more than three times that number in the entire country. A very crude estimate indicates that the average number of sawmill workers employed in the county had increased five times since 1860. In 1869 however at Sund's sawmill the number of those some time or other appearing on the payroll was five times greater than the average number of employed.

A fundamental difficulty in arriving at the total number of sawmill workers is that the dividing line between ancillary industry to agriculture and what was considered to be industrial work was not exact, but floating. The same was true of seasonal work and fulltime work.

Because the sawmill industry was a seasonal industry the permanently employed were in a minority. About 1880 in the Sundsvall area about 60 per cent of the workers were still non-permanently employed. This 60 per cent can be divided roughly into three groups:

1. Persons living near the sawmill but who, as opportunity presented itself, took work at various sawmills.
2. Seasonal and migratory workers.
3. Uprooted workers who wandered from place to place hunting for work.

The appearance of a larger group of uprooted workers characterised the industrialisation of Sweden and was particularly encouraged by the mobile work-life created by seasonal work in the forests of Northern Sweden, along its great rivers and at its sawmills. These uprooted workers must be carefully differentiated from the seasonal and migratory workers. The latter group were a very special phenomenon. According to their social structure and their outlook they remind us more of the permanently employed. A large proportion of this group were semi-proletarians. At the same time as they worked in various industrial branches, they were deeply rooted in their agrarian origin.

This study uses different instruments for measuring mortality as means of indicating the state of health of the workers. In the parish of Skön the death rate was during the period of this study on a very high level. A lowering of this death rate is not found until in the middle 1880's. Then also the yearly variations diminished rapidly. The thoroughgoing change in the composition of the population which occurred in the parish makes this crude instrument for measuring difficult to interpret.

A better way of measuring is to use the infant mortality rate. In the parish of Skön there was a high infant mortality rate. This was nothing new. It had also been so when Skön was an agrarian parish. During the first years of industrial development one can trace a tendency towards a rising infant mortality rate, even if the variations in it from year to year were marked. Already in the middle 1870's this trend turns and the infant mortality rate begins to fall. In addition the big yearly variations begin to flatten out. But the infant mortality rate should not only be seen as an indicator of the level of living. Its development was determined by other factors as well.

The material on causes of death is meager, particularly before 1880. During the 1880's the parish of Skön show, in contrast to the falling infant mortality rate, a rising mortality for certain diseases, primarily tuberculosis.

Food consumption among the sawmill workers was low and their nutrition was bad and one-sided, and these conditions were during the time covered by this study worse than the national average.

The housing conditions of the sawmill workers were wretched and no change for the better occurs until 1890 and still later on. The normal size of a permanently employed worker's dwelling was one room with a wood stove. Besides the family often had lodgers in the summertime. The seasonal workers and other groups of non-permanently employed had even more troublesome housing conditions. The dwellings were not only extremely overcrowded. Even the hygienic conditions, like the quality of the dwellings, were deficient. The walls of the barracks were often made of planks and the only isolation was sawdust.

It was not the working class movement that first organised the workers of the Sundsvall district, but the Evangelist revival movement. Close on its heels came the temperance movement.

The first recorded strikes in the sawmill industry of Northern Sweden came during the boom years of the 1870's. However the big strike of 1879 in the Sundsvall area occurred during a depression. The strike was caused mainly by extensive wage cuts and was a defeat for the workers. It was not until the latter part of the 1880's that a considerable number of strikes again occurred in this area.

It was workers among the artisans and socialist agitators who gave the first impulses toward creating trade unions in the Sundsvall district. The local unions were however few and often rather short-lived or unstable, both during the 1880's and the 1890's. Efforts to build a regional trade union association failed time and again. Not until 1897 did this situation change. However the successes of the political struggle of the working class to better its conditions were at least as big as the efforts of the trade unions. The suffrage associations rapidly won many adherents.

The second half of the 1880's was markedly different from the previous years. This period brought something new. The workers made their first efforts to organise trade unions and carried on a more consistent and conscious struggle for their own interests.

The main problem in making a general judgement on whether the level of living of the sawmill workers improved or not, is the difficulty to weigh the different components in the development of the level of living when the way of life was changing, for a class in being. In spite of all difficulties such a judgement is attempted for the permanently employed workers.

During the 1860's few factors pointed at any improvement and in some cases we can even indicate deteriorating conditions. The 1870's with its violent fluctuations in market conditions is difficult to appraise. During the boom years of the 1870's the situation is contradictory. There is no doubt that there was a substantial improvement in some components, while in other aspects the conditions grew worse. It is enlightening to contrast rising daily wages with increasing infant mortality rate. In the depression at the end of that decade the situation was the opposite. During the slump the possibility for the families of the sawmill workers to exist was endangered. As a whole the conditions were very unstable during the 1870's.

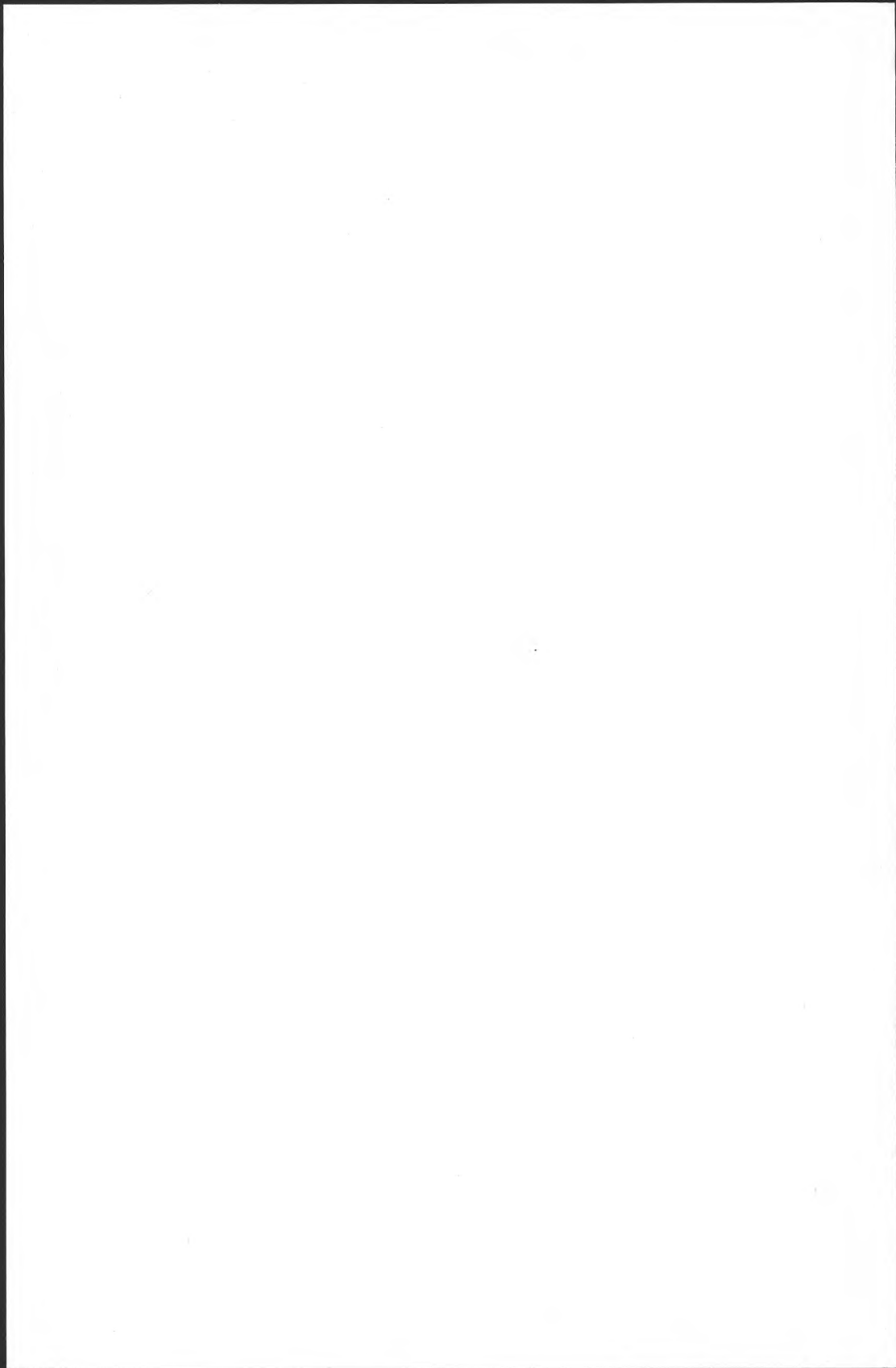
The picture of the 1880's is different. Many components in the development of the level of living for the sawmill workers improved and the conditions were also substantially stabilised, especially in the latter half of the decade. However all aspects of the level of living did not grow better during this decade, but in most cases the trends did take an upward turn. This is true even though the great improvement came during the 1890's and later. The conditions for the workers were in many aspects still very bad in the 1880's, for example housing conditions and nutrition.

Innehåll

Förord	5
I: Inledning	7
1 Syfte och avgränsningar	8
1.1 Avhandlingens syfte	8
1.2 Geografisk avgränsning	9
2 Att mäta levnadsnivån	10
2.1 Komponentmetod och penningmetod	10
2.2 Förebilder	15
2.3 Val av komponenter	23
3 Arbetsprocessen som nödvändig bakgrund	25
3.1 Varför arbetsprocessen måste studeras	25
3.2 Fallstudien av Sunds ångsåg år 1869	26
II: Sågverksindustrin	31
4 Sågverksindustrins genombrott	32
4.1 Tillväxt och förutsättningar	32
4.2 Långa vågor och cykliska konjunktursvängningar	41
4.3 Sundsvallsdistriktets trävaruexport	42
4.4 Vattensågar och ångsågar	46
4.5 Sunds bolag	50
4.6 Sammanfattning	51
III: Arbete och löner	53
5 Arbetsprocess och arbetsmoment	54
5.1 Sågverkets plats i trävaruhanteringen	54
5.2 Arbetet vid ångsågarna och lastageplatserna	56
5.3 Ångsågarnas teknik	57
5.4 Sunds ångsåg och lastageplats	61
5.5 Timmerbommens och bjälkgropens arbeten	74
5.6 Ångsågens arbeten	83
5.7 Brädgårdens arbeten	96
5.8 Övriga arbeten kring lastageplatsen	101
5.9 Sammanfattning	111

6 Kvinnors och minderårigas arbete	115
6.1 Kvinnors arbete	115
6.2 Minderårigas arbete	122
6.3 Sammanfattning	128
7 Anställningsförhållanden, löneformer och löner	130
7.1 Anställningsförhållanden	130
7.2 Löneformer	133
7.3 Förmåner utöver lön	136
7.4 Källor till löneutvecklingen inom sågverksindustrin	138
7.5 Lönespridning vid Sunds ångsåg och lastageplats 1869	140
7.6 Tvärsnitt av olika yrkesgruppers dagsförtjänster vid Sund	142
7.7 Lönespridningen vid Svartviks ångsågar, brädgård och hyvleri ..	148
7.8 Försågarnas, plankstaplarnas och hyvlarnas löneutveckling	151
7.9 Årsinkomsternas utveckling	157
7.10 Sågverksarbetarnas reallöner	162
7.11 Försågarnas och industriarbetarnas löneutveckling	165
7.12 Sågverksarbetarnas och lantarbetarnas löner	168
7.13 Grovarbetare och yrkesarbetare	169
7.14 Sammanfattning	172
8 Säsongarbete, arbetstid och arbetsmiljö	175
8.1 Säsongen	175
8.2 Arbetstidens längd	181
8.3 Förekomst av nattarbete	191
8.4 Arbetstidens förläggning	194
8.5 Arbetsmiljö och olycksfall	195
8.6 Sammanfattning	198
IV: Folket och dess liv	201
9 Befolkningen	202
9.1 Folkmängdens utveckling	202
9.2 Kyrkoskriven och verklig befolkning	209
9.3 Befolkningsutvecklingen och konjunkturerna	214
9.4 Den naturliga folkökningen och folkomflyttningen	218
9.5 Familjebildningen och frekvensen utomäktenskapliga barn	225
9.6 Befolkningens sammansättning i Sköns församling 1890	229
9.7 Frågan om sågverksarbetarnas antal	231
9.8 Arbetarna vid Sunds ångsåg och lastageplats 1863-1873	237
9.9 Sammanfattning	241

10 Dödligheten	243
10.1 Dödlighet som en mätare på levnadsnivån	243
10.2 Det allmänna dödstalet	247
10.3 Proportionell dödlighet och de avlidnas åldersfördelning	250
10.4 Spädbarnsdödligheten	254
10.5 Dödsorsaker	261
10.6 Sammanfattning	272
11 Livsmedelskonsumtion, näringsförhållanden och bostäder	274
11.1 Livsmedelskonsumtion och näringsförhållanden	274
11.2 Bostadsförhållanden	285
11.3 Sammanfattning	291
12 Arbetskraftens rekrytering och arbetsvandringarna	294
12.1 Sågverksarbetarnas rekrytering	294
12.2 Fanns det en ruralindustriell barriär?	298
12.3 Arbetsvandringarna	300
12.4 Arbetsvandringarna till Norrlands skogar och sågverk	308
13 Klassen och rörelsen	314
13.1 Det subjektiva momentets roll	314
13.2 Den frikyrkliga väckelserörelsen	316
13.3 Nykterhetsrörelsen	317
13.4 Händelserna år 1879	318
13.5 1880-talets strejker	322
13.6 De första fackföreningarna	323
13.7 Sammanfattning	326
V: Sammanfattning	329
14 Sammanfattning av levnadsnivån och försök till helhetsbedömning	330
14.1 Sammanfattning av sågverksarbetarnas levnadsnivå	330
14.2 Försök till en helhetsbedömning	335
Källor och litteratur	338
Otryckta källor	338
Tryckta källor	340
Litteratur	341
Index	358
Tabellförteckning	377
Figurförteckning	379
Summary	381

Meddelanden från
Ekonomisk-historiska institutionen vid
Göteborgs universitet

1. *Sture Mårtenson*: Agiot under kreditsedelepoken 1789-1802. 1958.
2. *Marianne Nilsson*: Öresundstullsräkenskaperna som källa för fraktfarten genom Öresund under perioden 1690-1709. 1962.
3. *Rolf Adamson*: Den svenska järmhanterings finansieringsförhållanden. Förlagsinteckningar 1800-1884. 1963.
4. *Rolf Adamson*: De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796-1860. 1963.
5. *Martin Fritz*: Gustaf Emil Broms och Norrbottens järnmalm. En studie i finansieringsproblematiken under exploateringstiden 1891-1903. 1965.
6. *Gertrud Wessberg*: Vänersjöfarten under 1800-talets förra hälft. 1966.
7. *Rolf Adamson*: Järnavsättning och bruksfinansiering 1800-1860. 1966.
8. *Sture Martinus*: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningskede i Sverige. 1967.
9. *Ingemar Nygren*: Svensk sparbanksutlåning 1820-1913. En analys av de större sparbankernas kreditgivning. 1967.
10. *Carin Sällström-Nygren*: Vattensågar och ångsågar i Norrland under 1800-talet. 1967.
11. *Martin Fritz*: Järnmalmproduktion och järnmalmemarknad 1883-1913. De svenska exportföretagens produktionsutveckling, avsättningsinriktning och skeppningsförhållanden. 1967.
12. *Martin Fritz*: Svensk järnmalmsexport 1883-1913. 1967.
13. *Gösta Lext*: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. 1968.
14. *Martin Fritz*: Kirunagruvornas arbetskraft 1899-1905. Rekrutering och rörlighet. 1969.
15. *Jan Kuuse*: Varaktiga konsumtionsvarors spridning 1910-1965. En indikator på välståndsutvecklingen i Sverige. 1969. (Akademiförlaget.)
16. *Ingela Elison*: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910-1922. 1970.
17. *Sture Martinus*: Agrar kapitalbildning och finansiering 1833-1892. 1970.
18. *Ingemar Nygren*: Västsvenska sparbankers medelplacering 1820-1913. 1970.
19. *Ulf Olsson*: Lönepolitik och lönestruktur. Göteborgs verkstadsarbetare 1920-1949. 1970.
20. *Jan Kuuse*: Från redskap till maskiner. Mekaniserings spridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860-1910. 1970.
21. *Sture Martinus*: Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830-1870. 1970.
22. *Ingemar Nygren*: Svenska sparbankers medelplacering 1914-1968. En undersökning av de större sparbankerna. 1970.
23. *Jan Kuuse*: Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning. En undersökning av vissa yrkesgrupper 1924-1959. 1970.
24. *Ulf Olsson*: Regionala löneskillnader inom svensk verkstadsindustri 1913-1963. 1971.
25. *Kent Olsson*: Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda. En undersökning av vissa yrkesgrupper i Göteborg 1919-1960. 1972.
26. *Artur Attman*: The Russian and Polish Markets in international trade 1500-1650. 1973.

Meddelanden från
Ekonomisk-historiska institutionen vid
Göteborgs universitet

27. *Artur Attman*: Ryssland och Europa. En handelshistorisk översikt. 1973.
28. *Ulf Olsson*: Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under andra världskriget. 1973.
29. *Martin Fritz*: German Steel and Swedish Iron Ore 1939-1945. 1974.
30. *Ingemar Nygren*: Svensk kreditmarknad under freds- och beredskapstid 1935-1945. 1974.
31. *Lars Herlitz*: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. 1974.
32. *Hugo Kylebäck*: Konsumentkooperation och industrikarteller. Kooperativa förbundets industriföretag före 1939 med särskild hänsyn till margarin-, kvarn-, gummi- och glödlampsbranscherna. 1974. (Raben & Sjögren.)
33. *Martin Fritz*: Ernst Thiel. Finansman i genombrottsstid. 1974.
34. *Jan Kuuse*: Interaction between Agriculture and Industry. Case studies of farm mechanisation and industrialisation in Sweden and the United States 1830-1930. 1974.
35. *Lars Herlitz*: Fysiokratismen i svensk tappning 1767-1770. 1974.
36. *Sven-Olof Olsson*: German Coal and Swedish Fuel 1939-1945. 1975.
37. *Ulf Olsson*: The Creation of a Modern Arms Industry. Sweden 1939-1974. 1977.
38. *Sverker Jonsson*: Annonser och tidningskonkurrens. Annonsernas roll i tidningsekonomi och betydelse för koncentrationsprocessen i Stockholm, Göteborg och Malmö. 1977.
39. Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman. 1977.
40. *Bertil Andersson*: Handel och hantverk i Göteborg. Två företagargrupper ekonomiska utveckling 1806-1825. 1977.
41. *Folke Karlsson*: Mark och försörjning. Befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800-1850. 1978.
42. *Hans Wallentin*: Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920-talet. 1978.
43. *Sverker Jonsson*: Annonsojkotten mot Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1940. Myt eller realitet? 1979.
44. *Ingemar Nygren*: Riksgäldskontoret 1939-1945. Statlig upplåning för beredskap och räntestabilisering. 1979.
45. *Hugo Kylebäck*: Konsument- och lantbrukskooperationen i Sverige. Utveckling, samarbets- och konkurrensförhållanden före andra världskriget. 1979.
46. *Lars-Åke Engblom*: Arbetarpressen i Göteborg. En studie av arbetarpressens förutsättningar, arbetarrörelsens presspolitik och tidningskonkurrensen i Göteborg 1890-1965. 1980.
47. *Ingemar Nygren*: Svensk kreditmarknad 1820-1875. Översikt av det institutionella kreditväsendets utveckling. 1981.
48. *Jerker Carlsson*: The Limits to Structural Change. A comparative study of foreign direct investments in Liberia and Ghana 1950-1971. 1981. (Nordiska afrikainstitutet.)
49. *Lasse Cornell*: Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860-1890. Arbete, levnadsförhållanden, rekrytering. 1982.